STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00748

VILNER GETO, 1941-1944

Abraham Sutzkever

*Permanent preservation of this book was made possible
by Julius W. & Anita W. Graber
in honor of
Jeremy, Jonathan, Naomi, Abigail & Rebecca*

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ווילנער געטאָ

1941 - 1944

SHIN MILLER
465 N. Stanley Ave.
Los Angeles, Calif. 90036

א. סוצקעווער

ווילנער געטאָ

1941-1944

פאָרוואָרט פון

נ. פיינשטיין

וויצע-פאָרזיצער פון „פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פראַנקרייך"

ארויסגעגעבן דורך דעם

פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פראַנקרייך

1946

Il a été tiré de cet ouvrage:
100 exemplaires numérotés
de 1 à 100.

Droits de traduction et de reproduction réservés pour tous pays par l'auteur et « l'Association des Vilnois en France », 120, rue Vieille du Temple - Paris.

COPYRIGHT 1945, BY « L'ASSOCIATION DES VILNOIS EN FRANCE ».

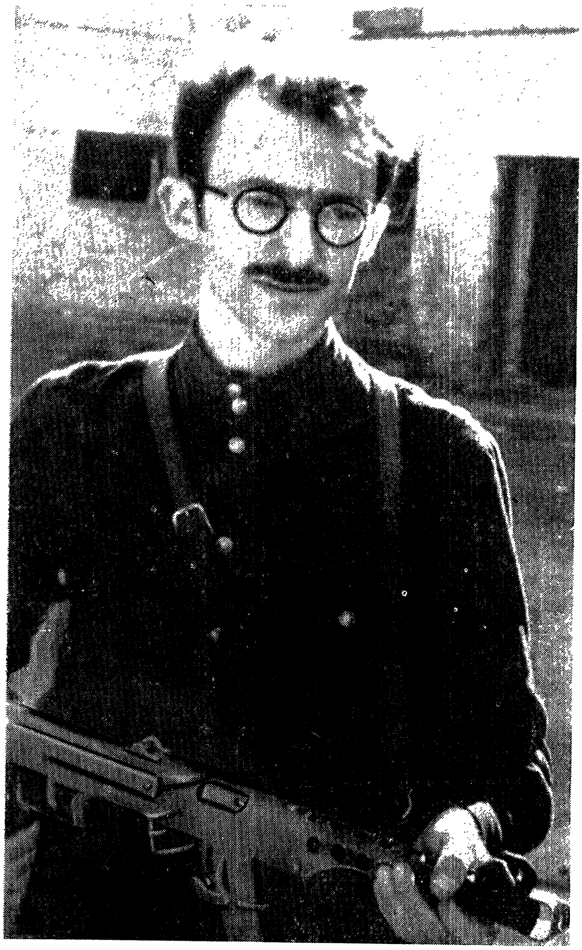

א. סוצקעווער אַלס פּאַרטיזאַן.

פאָרוואָרט

דאָס בוך פון א. סוצקעווער — איינער פון די בעסטע דיכטער, וועלכן עס האָט אַרויסגעגעבן אונזער „יונג-ווילנע" און פאַרדינסטפולער פּאַרטיזאַנען־קעמפער — טראָגן מיר אין דער עפנטלעכקייט מיט יראת הכבוד. אין אַ מאָמענט, ווען מען איז נאָך איינגעזונקען אין טיפסטן טרויער איבערן גרעסטן חורבן, וואָס אַ פאָלק האָט געליטן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווען דער באָדן שפּריצט נאָך מיט בלוט, ווען דער חוב פון נקמה צו באַערן די קדושים איז נאָך נישט דערפילט געוואָרן, ווען די נצול־געוואָרענע פון די חרבות פאַרבאַהאַלטן נאָך זייערע סודות — איז די צייט נישט רייף צו שרייבן געשיכטע. דאָס איז אויך נישט די כוונה פון מחבר, וועלכער גיט אונז די עפּאָפּיי פון ווילנע רוי, ווי אַז אויסגעשניטן האַרץ.

און עס איז אפשר נישט קיין צופאַל, אַז דוקא ווילנע רייסט זיך די ערשטע אַרויס אין דער וועלט מיט איר מאַרטירערטום, מיט אַ מאָנומענט פון אירע קרבנות און העלדנטום, פון אירע טרערן און קאַמף, פון אירע אומענדלעכע לײדן און אומשטערבלעכן רום. ווילנע, וואָס האָט אין פאַרלויף פון דורות געלויכטן ווי אַ לייכט־טורעם פאַר דער גאַנצער יידישער וועלט, דאָס וויגעלע פון מענטשיקע קולטורעלע שטרעמונגען און פון סאָציאַלע באַוועגונגען, ווילנע פון דער השכלה און פון גאון, ווילנע פון הירש לעקערט און פון יידיש, ווילנע פון גימנאַזיעס, וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוטן, אַ אוניווערסיטעטן, טעכניקומס און יידישן טעאַטער. ווילנע איז זי געוואָרן פון איציק וויטענבערג און פון סאָניע מאַדייסקער, ווילנע טריי איר טראַדיציע איז זי געבליבן אין אומגלייכן פּאַרטיזאַנען־קאַמף קעגן די היטלעריסטישע קאַניבאַלן, ווילנע גייענדיק אויף קדוש השם פאַר ראַטעווען קולטור־אוצרות.

צענדליקער טויזנטער קרובים אונזערע האָבן געשריבן די בלעטלעך מיט בלוט און מסירת-נפש דוקא ביים גוססן ווען דער באָדן האָט געזונקען אונטער די פיס, האָט ווילנע אַנטפּלעקט דעם גרויסן גייסטיקן כוח אירן. טריי ביז אין קבר איז זי געבליבן די הייליקסטע פּרינציפּן פון דער מענטשלעכער מאָראַל: געגעבן אַ ביישפּיל פון סאָלידאַריטעט; זיך מקריב געווען האָבן אירע זין איינער פאַרן צווייטן; פאַרגעזעצט שולן און קולטור-אַרבעט אין די חורבות, אונטער דער ערד, אין די „מאַלינעס", אין די קאַנאַליזאַציע־רערן. זי האָט אָרגאַניזירט קאַמף מיט און אַז אויסזיכט, ביז אין טויט אַריין.

ווילנע האָט פאַרן עגל הזהב נישט געקניט. דער שונא האָט ווילנע געטויט, אָבער מאָראַליש נישט צעבראָכן!

●

די צייט איז נאָך אויך נישט געקומען צו וועגן דעם פאַרנעם און פאַרמעסט פון היטלעריסטישן פאַרברעכן. אין געשיכטע דאַרף מען האָבן אָפּשטאַנד,

כדי צו באגרייפן דאס וואס איז געשען, און אונזער דור האט דורכגעמאכט באזונדערס אומבאגרייפלעכע איבערלעבונגען. נאר א לאנגע אויפקלער־ארבעט מצד די נצול־געווארענע, ביכער ווי דער פון א. סוצקעווער, אויסשטעלונגען, מוזייען, פאטאגראפישע דאקומענטן, סטאטיסטישע ציפערן, פראצעסן פון די גרויסע קריגס־פארברעכער וועלן מיט דער צייט דורכברעכן די וואנט פון נישט גלייבן און נישט פארשטיין. ווייל אונזער פארשטאנד איז נישט געמאכט געווארן אויפצונעמען דעם גאנצן שוידערלעכן אמת: דער דורכשניטלעכער מענטש גלייבט נישט, און, אז ער גלייבט שוין, קען עס זיין מוח נישט באנעמען.

עס איז אבער געשען אזוי, אז עס זענען געבליבן שפורן און עדות. שפורן אן א צאל און מכל המינים. שפורן, וואס וועלן פאראייביקן פאר דער געשיכטע אט דעם גרעסטן יידן־מארד, און דאסמאל נישט נאר ווי אן אפגעריסן עפיזאד פון אנטיסעמיטישע פארפאלגונגען, נאר אלס הויפט־צווייג פון א גאנצן טייוולישן איבערפאל פלאן פון די פינצטערע כוחות קעגן דער פראגרעסיווער מענטשהייט. און עדות צענדליקער טויזנטער, וואס דערציילן שוידערלעכע געשיכטעס ווי אזוי עס האט געבושעוועט אין מיטן פון צוואנציקסטן יאר־הונדערט די מענטשלעכע בעסטיע, באשטעטיקנדיק דערביי איינער דעם צווייטן און צוגעבנדיק אן א שיעור פרטים.

די בלוטיקע שפורן און די עדות, לעבעדיקע און טויטע וועלן גובר זיין די אומפעאיקייט פון אונזערע מוחות צו באנעמען אזוי פיל גרויל. אויפן באדן פון דאס געשעענע, אויפן באדן פון א פריער אומבאקאנטער ווירקלעכקייט, וועלן אויסוואקסן נייע דורות. זיי וועלן וויסן דעם פרייז פון פריילאזן און באזיגנען די נידעריקסטע אינסטינקטן, אין דער צייט וואס די גאנצע געשיכטע פון מענטשלעכן געדאנק איז באשטאנען פון אומאויפהערלעכע אנשטרענגונגען זיי צו באקעמפן און צו צוימען. זיי וועלן וויסן די געפאר פון ברענגען אויפן מזבח די קולטורעלע ירושה פון דורות. זיי וועלן וויסן די געפאר פאר אלע פעלקער, ווען ביי איין פאלק ווערט אויסגעמארדעט זיין עליטע.

●

ווייל אין דייטשלאנד איז עס געשען אזוי: צוערשט האט די רעאקציע געקעפט דאס דייטשע פאלק, אים אוועקגענומען אלע זיינע פאליטישע און אינטעלעקטועלע עליטעס, וואס האבן פארקערפערט און פארגעזעצט זיין גייסטיקע פארגאנגענהייט. דאן האט זי פארברענט זיין קולטורעלן אוצר. דאן האט זי אומגעשטערט דורכגעפירט אן איבערדערציאונג פון א דור, אויסווארצלענדיק פון אים די עטישע און מאראלישע פרינציפן פון דער ציוויליזירטער וועלט. דאן איז דער גאנצער מלוכה און אדמיניסטראטיווער אפאראט פון אט דעם גרויסן לאנד אין מיטן אייראפע באזעצט געווארן דורך דער אונטערוועלט, דורך מענטשן וואס האבן שוין קיין שום געמיינזאמעס נישט געהאט מיט דער אנטוויקלונג, מיט

דעם אייביקן פּראַגרעס, וואָס איז אונז איבערגעגעבן געוואָרן בירושה פון דור צו דור.

אַזוי האָט זיך איינגעפונדעוועט אין מיטן פון אייראָפּע אַ פּרעמדער קערפּער, אַ קאָלאָס, וואָס האָט אין זיין פאַרניכטונגס־משוגעת קיינע ווערטן ניט געשוינט און קיינע מענטשלעכע פּרינציפּן נישט געהאַט. אַזוי ווי דער גולם פון מהר״ל אין אונזער יידישער לעגענדע. ווייל די וויסנשאַפט און די טעכניק אָפּגעשיידט פון די עטישע ווערטן קענען אַרויסרופן אַזעלכע צעשטערערישע קרעפטן, וואָס האָבן נישט קיין גרענעץ.

און אַזוי איז אויסגעוואַקסן די גרויזאַמסטע אין דער געשיכטע שול פון פאַר־ברעכן. די וויסנשאַפט האָט אַזוי באַוואָפנט די גרעסטע מאַשין פון מאָרד, וואָס האָט אויף אַ האָר איבערגעלאָזט אַזעלכע שפּורן, פון וועלכע מערערע דורות וועלן זיך נישט אויפגעהויבן.

ווען מען פאַרגלייכט די דערציילונגען פון ווילנער, וואַרשאַווער אָדער אַן אַנדער געטאָ, פון אַוישוויץ, מאַידאַנעק אָדער אַן אַנדער קאָנצענטראַציע־לאַגער, פון האָלאַנד, פראַנקרייך אָדער אַן אַנדער לאַנד אָקופּירט דורך נאַצי־דייטשלאַנד — איז עס אומעטום דער זעלבער אופן פון קאַלט דורכגעטראַכטן מאָרד, פון אָרגאַניזירטן רויב. דער זעלבער מעטאָד ביים קאָלעקטיוון פאַרניכטן, די זעלבע טעכניק ביים הרגענען דעם יחיד. דער עיקר, די זעלבע שול פון מאָראַליש טויטן דעם מענטשן, איידער מען קריגט די שליטה איבער זיין גוף, און כדי גופים זאָלן זיך פאַרניכטן אין קעגנזייטיקן קאַמף.

אָן שום ספק זענען אין דייטשלאַנד געווען פעסטגעשטעלט און דורכגעטראַכט געוואָרן די יסודות פון אַן אָרדענונג, ווו די בעסטיע רעגירט איבער'ן מענטשן. אַ שול פון פאַרברעכן איז געווען דער רעזשים : בית היטלער.

●

די געשיכטע וועט אָפּגעבן דער מאָראַלישער דעקאַדענץ אין דער וועלט, אַרויסגערופן דורכן נאַצי־שטורעם, נישט ווייניקער אָרט, ווי דעם פּאָגראָם פון מאַטעריעלע ווערטן. דאָס דערפירן דעם מענטשן צו דער שטופע חיה, איז אפשר דער גרעסטער פאַרברעכן פון דעם היטלער־רעזשים און וועט האָבן די אָמלענגסטן דורערנדע נאָכווירקונגען. די וואָס האָבן גענומען אויף זיך די מיסיע פון זיך קעגנשטעלן דער באַרבאַריי, וואָס האָבן געגעבן דעם גרעסטן קרבן אין קאַמף פאַר ראַטעווען מענטש און ציוויליזאַציע, וועלן האָבן איינגעשריבן נישט נאָר רומפולע בלעטער אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער מענטשהייט, נאָר זיי וועלן זיין אויך די יעניקע וואָס וועלן — איבער די קאָנוווּלסיעס פון מאָמענט — איבערנעמען דעם רודער פון דער געזעלשאַפט, ווי פאַרדינסטפולע פאַרטיידיקער אירע, באַרופן צו פאַרזיכערן איר וווּל און אַ שטראַלענדן אויפבלי פון איר קולטור.

אין דער געשיכטע וועט נאך נישט פארלוירן. א באדן דורכגעזאפט מיט בלוט גיט אייך ארוים בלומען און פרוכטן. מען קען נאך היינט נישט זען וואס וועט ארויסקומען פון די קרבנות און חורבות פאר דער גאנצער מענטשהייט און פאר אונז יידן בפרט. דער זיג איבערן היטלעריזם שטארקט א נייער צוזאמענבונדנקייט צו די פארטיידיקער אונזערע, צו די וואס זענען געווען אין שפיץ פון קאמף. מיט זיי וועלן מיר בויען די צוקונפט און אונזער בטחון איז גרויס.

היינט איז די אויפגאבע פון טאג בויען און אויפשטעלן א וואך.

דאס בוך פון א. סוצקעווער איז א גראנדיעזערביישטייער. און דעריבער דאנקן מיר א. סוצקעווער דעם ווילנער, דעם דיכטער און העלדישן פארטיזאן פאר זיין וואך-געביידע, וואס איז „ווילנער געטא".

פאריז, 10 נאוועמבער 1945. נ. פיינשטיין

ע ר ש ט ע ר ט י י ל:

ביים דייטש און די נעגל

אין שטאָט און אויף די וועגן

....ווען איך האָב דעם 22-טן יוני אינדערפרי איינגעשלאָסן דעם ראַדיאָ־קאָנטאַקט, האָט אַ שפּרונג געטאָן מיר אַנטקעגן, ווי אַ קנויל יאַשטשערקעס, אַ היסטעריש געשריי אויף דייטש. פון דעם גאַנצן געפּילדער האָט איך בלויז געדרונגען, אַז דאָס דייטשע מיליטער האָט אַ שפּאַד געטאָן איבער אונדזערע גרענעצן. איך בין אַראָפּגעלאָפן אינדרויסן, איך גיי וואוהין די אויגן טראָגן.

איך קום אַריין צו נח פּרילוצקי, דעם פּראָפעסאָר פון דער יידישער קאַטעדרע אין ווילנער אוניווערסיטעט. ער איז פאַרטאָן ביי זיין ווערק „פאָנעטיק פון יידיש".

— מיט דער ערשטער באָמבע אויף דער רוסישער ערד, האָט זיך היטלער אויסגעגראָבן אַ קבר, — זאָגט פּרילוצקי נביאות, אָבער וואָס צו טאָן ווייס ער נישט. ער שרייבט ווייטער זיין וויסנשאַפטלעכן בוך.

איבער די גאַסן יאָגן פייערלעשער. לעבן דער גרינער בריק איז אַ שׂרפה. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אַהיים, הינטער דער גרינער בריק. מיין מאַמע האָט זיך שטאַרק דערפרייט, באַפאַלן מיך קושן, מיך געטרייסט, אַז אַלץ וועט זיך אויסלאָזן צום גוטן. זי האָט אויסגעקאָכט שטשאַווע און פאַרווייסט מיט מילך...

עראָפּלאַנען האָבן נישט אויפגעהערט באָמבאַרדירן. אַנטקעגן אונדז, אויף דער צווייטער זייט ווילע, האָט געפלאַקערט אַ גאַז־רעזערוואַר. דער פייער איז אַריינגעדרונגען אַזש אַהער אין צימערל און געריסן אין האַלדז.

— מאַמע, לאָמיר זיך ראַטעווען אינאיינעם!

די מאַמע האָט מיר געגלעט די האָר, אַ קוש געטאָן אין שטערן און מיט אַ פיינלעכן אויסדרוק, וואָס נישט מעגלעך צו פאַרגעסן — צוגעגעבן:

— איך, מיין קינד, וועל אין ערגעץ נישט גיין. מיין לעבן איז אין דיר. דו גיי און ראַטעווע דיינע יונגע יאָרן.

איך בין אַוועק צו דוד אומרו, דעם רעדאַקטאָר פון „עמעס". זיצן מיר און קלערן פון אַן אויסוועג. אַזייגער צוועלף ביינאַכט איז אין צימער געוואָרן בלענדנדיק־ליכטיק. עראָפּלאַנען האָבן אינערלופטן אויפגעהאַנגען ליכטראַקעטער. אַנטקעגן פענצטער, אין ראַיאָן פון די דריי צלמים־בערג, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן דייטשע פּאַראַשוטיסטן.

●

דעם שונא'ס עראָפּלאַנען זענען געפלויגן איבער די הייזער. אויפן ראָג גלעזער־גאַס און ברייטע איז איינגעפאַלן אַ מויער. זעכציק מענטשן זענען געבליבן אונטער די ציגל. אויך אויף פאַרטאָווע זענען איינגעפאַלן מויערן. רויך פון שׂרפות האָט זיך געשפּרייט איבער די גאַסן. מענטשן מיט פּעקעלעך אין

די הענט האבן זיך געצויגן פארוים דער שטאט. קלאנגען האבן זיך געטראגן, אז דער דייטש איז שוין גאר נאענט און ער וועט פארנעמען ווילנע.

מיר ציען זיך אויך. א קאמפאניע שרייבער, חברים, נאענטע. איך לאז איבער מיין שטוב אויף הפקר. פון מיין אייגנטום באוויז איך מיטצונעמען בלויז די שוין אפגעדרוקטע בלעטלעך פון מיין פאעמע „סיביר". מיין פרוי נעמט מיט איר טאג-בוך, וואס זי שרייבט פון צען יאר אן. מיר שפאנען ארויף סובאטש, אין דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באגעגענען א טאבאר מיט יידן. די וועגעגער אנגעפראפט מיט קישנס און ווייבער. מיר דערזעהן זיך ביי דעם אנטרייבער פון א פערד און וואגן, אז דאס אנטלויפט ער מיט זיין משפחה פון די „ביליקע הייזער". אין דארף סלאבאדע וווינט זיינער א באקאנטער פויער, ביי אים וויל ער איבערזיין די מלחמה-צייט, און ווען מען וועט די דייטשן פארטרייבן אויף צוריק, וועט ער זיך אומקערן קיין ווילנע.

וואס א מינוט ווערט געדיכטער אויף די וועגן. עס ציען אויף מזרח, טויזנט פער אין לאנד, יונגנטלעכע, אויך עלטערע, און אפילו זקנים. מען יאגט פון דער מגפה און די מגפה יאגט איבער...

דייטשע עראפלאנען לאזן זיך אראפ ווי הייזשעריקן. זיי יאגן נאך באזונדערע, נאך איינציקע מענטשן. אין דער לויבעניש ווערט צעשפליטערט אונזער גרופע. אומרו מיט דער פרוי זענען אין דער בהלה נישט געווארן. דאס קינד זייערס פיבערט אויף מיינע הענט. איך וויל אריינגיין אין א כאטע אנצוטרינקען דאס קינד — נאר אלע כאטעס זענען פוסט, די פויערים — צעלאפן.

נאכט. מיר שלאפן אין וואלד. רויטארמייער ווארענען אונז, מיר זאלן זיין אפגעהיט מיט מענטשן, ווייל אראפגעווארפענע דייטשן גייען אנגעטאן אין קליידער פון רויטארמייער. מיין חבר'ס קינד, געבליבן אויף מיינע ארעמס, איז זיך פארגאנגען אין א געוויין. עס בענקט נאך דער מאמען. עס הונגערט.

איך קליב אן ביי דער לבנה-שיין א פאר יאגדעס און גיב דעם קינד — עס זאל נישט אויסגיין אויף מיינע הענט.

●

לעבן אשמענע האט אונז דער דייטש שוין דעריאגט. פונדערווייטנס האט זיך געטראגן א געקלימפעריי פון טאנקען. פויערים האבן אונז דערציילט, אז די גאנצע געגנט איז שוין באוועקט מיט דייטשן. וווהין לויפט מען? און דערצו טראג איך נאך דאס קינד!

דערפער ברענען. עראפלאנען איבער די קעפ. מיר דערקענען צווישן זיי אויך פיל סאוועטישע; זיי ראנגלען זיך אונטער די וואלקנס מיט די דייטשע לופט-רויבער. איינגעקנוילט אין רויך פאלן אייניקע אראפ לעבן אונז.

שוין נישט ווייט פון ווילנע טרעף איך זיך מיטן טאטן פונעם קינד, וואס איז ביי מיר אויף די הענט. איך גיב אפ זיין עופהלע און איך בין גליקלעך, וואס איך האב עס דערהאלטן ביים לעבן. מיר נעכטיקן אין א שייער ביי א פויערטע.

דער טויער פון ווילנער געטאָ אויף רודניצקי-גאַס.

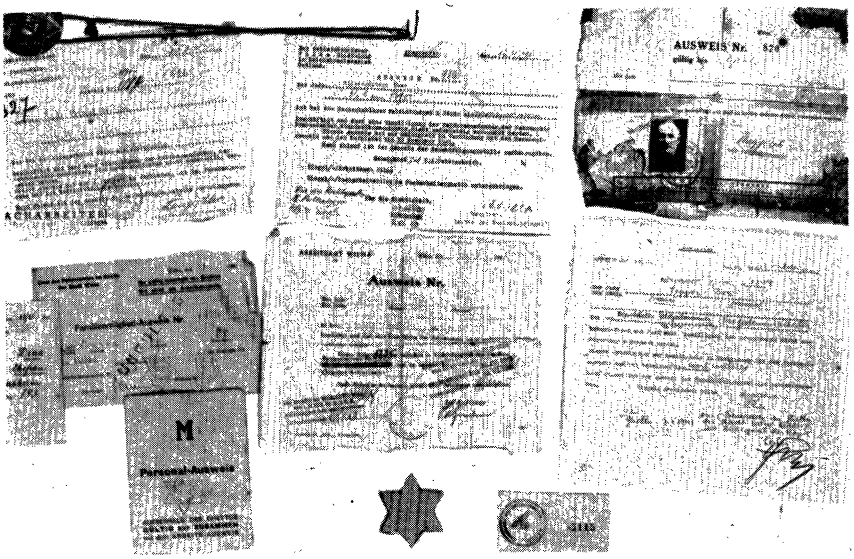

אַ טייל פון די צעטומל-קאָלירן, פון רעכטס אויף לינקס: 1. דער „גוטער שיין" מיט דער פאָטאָגראַפיע; 2. אַ ווייסער שיין; 3. דער ווייסער שיין מיטן שטעמפל „פאַך-אַר-בעטער"; 4. דער געלער שיין; 5. דער בלויער שיין; 6. דער ראָזער שיין; 7. דאָס בלויע קאַרטעלע; 8. אַ געלע לאַטע; 9. אַ פּאַס פון אַן אָנערקענטן געטאָ-בירגער; 10. (גאָר אין דער הויך) דער בלעכענער נומער.

די סאָרטירונג ביי דעם טויער פון געטאָ, בעת דער שחיטה פון די „געלע שיינען״.

יעקב גענס, דירעקטאָר פון יודן־ראַט.

אַ פאַרשפרייטער קופּאָן פון ווינטער־הילף פאַר אָרעמע. (אינמיטן דער עמבלעם פון ווילנער געטאָ).

דורך די שפּאַלטן זעען מיר, ווי עס ברענט ניי־ווילייקע. ביינאַכט קומען אָן מאָטאָציקלען, שטעלן זיך אָפּ ביי דעם שייער. איך דערהער די שפּראַך, וואָס האָט געשענדט אייראָפּע: דייטשע זשאַנדאַרן נישטערן אין דאָרף. זיי רופן אַרויס אונזער פּויערטע און פרעגן זי, צי זי באַהאַלט נישט אוים קיין יידן. מיינע חברים שלאָפן. איך אַליינער בין אויף. פון אירס אַ וואָרט הענגט אָפּ אונזער לעבן. זי ענטפערט אויף איר מיטער־שפּראַך: „ניין, דאָ איז קיינער נישטאָ", און די זשאַנדאַרן פאָרן אַוועק ווייטער.

טאַנקען, טאַנקען, טאַנקען. דער גאַנצער אַשמענער טראַקט איז איין טאַנקענקייט. זיי פּויקן, רוישן, הילכן און פאַרטויבן. מיר וואַרטן אַ האַלבן טאָג. ענדלעך רייסן מיר זיך דורך. מיטן זעלבן וועג, וואָס מיר זענען אַנטלאָפן, גייען מיר צוריק. ביי דער ווילייקע וואַשן מיר זיך אַרום, צערייסן פּאַפּירלעך, דאָקומענטן — טאָמער אַ רעוויזיע, זאָל מען גאָרנישט געפינען. מיין פרוי קושט איר טאָג־בוך און בלעטלעכווייז לאָזט זי אים מיטן וואַסער.

●

איך בין צוריק אין שטאָט. אויף די גאַסן האָב איך קיין יידן כמעט נישט באַמערקט. עטלעכע זקנים האָבן זיך געשאַרט ביי די ווענט מיט איינגעבויגענע קעפּ. די באַפעלקערונג איז געבליבן אין די הייזער. איבער דער שטאָט זענען אַרויסגעגאַנגען עפּעס נייע פינצטערע פאַרשוינען מיט ווייסע אַרעמבענדער און קליינע ביקסלעך אויף די אַקסלען. איך האָב דערקענט צווישן זיי איינעם אַ סטודענט פון ווילנער אוניווערסיטעט.

לעבן שלאָס־באַרג האָבן די ווייסע אַרעמבענדער געפירט אונטערן ביקס אַרום צוואַנציק מאַן. צווישן זיי — זלמן שאַפּירא, אַ פּראָוויזאָר פון ווילקאָמירער גאַס. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט אויפן שלאָס־באַרג. ביי דער גרינער בריק האָב איך דערהערט אַ זאַלפּ פון אַ סך ביקסן אין ראַיאָן פון דעם שלאָס־באַרג. איך האָב זיך אויסגעדרייט און געזען בלויז אַ פלאַטערנדיקן האַקן־קרייץ אויף געדימינס פּאַלאַץ.

אין מיין שטוב אויף סובאַטש־גאַס 6, וווּ איך האָב אַלץ איבערגעלאָזט, האָב איך זיך מער נישט צוריקגעקערט. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אויף ווילקאָמירער 14, וווּ איך האָב אָפּגעלעבט צוואַנציק יאָר. מיין מאַמען האָבן איך געטראָפן אַ פאַרוויינטע. אַ גוטער אַנזאָגער האָט איר נעכטן דערציילט, אַז ער האָט מיך געזען אַ טויטן, אַ צעריסענעם פון אַ באָמבע.

גזירות און לאַטעס

אויף מאָרגנס איז פון שטאָט אָנגעקומען אַ שכן און דערציילט, אַז מען כאַפּט יידן אויף אַרבעט. די יידן, וואָס מען כאַפּט, לאָזט מען אָפּ אויף דער נאַכט אַהיים. און מען גיט זיי אַרויס פּאַפּירלעך, אַז זיי זענען שוין „געכאַפּטע".

חוץ דעם, דערציילט דער שכן, האבן די דייטשן אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע ווי ארב־לייט ארום צוויי הונדערט יידן און פאליאקן; אויב די באפעלקערונג וועט זיך מיט עפעס „פארזינדיקן", וועלן באצאלן די ארב-לייט מיט זייערע קעפ. די זעלבע נאכט האט זיך ביז באגינען געהערט א שיסעריי פון דער טורמע, וואס שטייט אויף דער אנדערער זייט וויליע, אנטקעגן מיין פענצטער. ווער שיסט און אין וועמען — האט קיינער נישט געוווסט. אזוי האט זיך איבערגעחזרט עטלעכע מעת־לעת נאכאנאנד. שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דעם זעלבן אוונט, ווען מען האט געבראכט אין טורמע די ארב־לייט, האט מען זיי אנגעהויבן גרופנווייז צעשיסן אינעם תפיסה־הויף.

די שיסעריי אין דער לוקישקער טורמע האט נישט אויפגעהערט. די כאפעניש אויף מענער — אויך נישט. יעדער פאליציי-צירקל האט באקומען א פארארדענונג אנצוכאפן צו פופציק יידן א טאג. שוין נישט אויף דער געווינלעכער ארבעט, נאר צוליב עפעס א געהיימען ציל, וועלכן קיינער האט נישט געוווסט.

כאפונעס — אזוי האבן די יידן אנגערופן זייערע כאפערס — לויפן ארום איבער די גאסן און קאנטראלירן, טאפן, נישטערן. זיי שטעלן אפ יעדן איינעם. אויב דער ייד האט נישט קיין שיין, אז ער ארבעט, אדער אויב דער שיין איז אביסל אנגעריסן, צעקנייטשט, פירט מען אים אוועק אין דער לוקישקער טורמע.

די פאשיסטישע פאליציי האט קאנפיסקירט די סחורה׳ס פון די יידישע קראמען, ארויסגעשליידערט די יידן פון אלע אונטערנעמונגען, פון קיעווער גאס, שאפען-גאס, גרויס-סטעפן־גאס האט מען אין משך פון א שעה צייט ארויסגעטריבן אלע „נישט אריער" און זייערע דירות פארבאסמעט. גלייכצייטיק האט מען פארנומען פון דארטן אלע מענער. אין גאס האבן זיך באוויזן די ערשטע באפעלן:

יידן טארן נישט רעדן דורכן טעלעפאן;

יידן האבן קיין רעכט נישט צו פארן מיט דער באן;

יידן טארן נישט אריינקומען אין קיין שטאטישע אנשטאלטן (באד, שפיטאל, קינא-טעאטער, קאפע);

יידן מוזן אפטראגן זייערע וועלאסיפעדן און ראדיאס;

אלע יידן ווערן ארויסגעווארפן פון אוניווערסיטעט.

איבער דער שטאט האט זיך באוויזן די באקאנטע אויפשריפט: „איינטריט פיר יודען פערבאטען".

אין די ארטיקע צייטונגען האבן זיך באוויזן שוידערלעכע ארטיקלען וועגן יידן. דער גאנצער גיפט פון דער דייטשער פראפאגאנדע, צוגעגרייט פאר לאנגע יארן, איז אריינגעדרונגען אין דער היגער פרעסע, ווו ס׳האבן מיטגעארבעט פאשיסטישע אגענטן — דייטש-ליטווישע נאציאנאליסטן.

דעם 4-טן יולי איז אין די צייטונגען פארעפנטלעכט געווארן אזא מודעה: „אין הסכם מיטן באפעל פון דער דייטשער מיליטערישער מאכט פון 3-טן יולי 1941 מעלדן מיר, אז אלע יידן, אן אונטערשיד פון געשלעכט און עלטער, דארפן

טראָגן אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע אַ שאַנד־צייכן פון צען סאַנטימע־טער אויף צען סאַנטימעטער, אינמיטן דאַרף זיין אַ געלער קרייז, און אינעווייניק — אַ «J» — דער מוסטער איז פאַרעפנטלעכט אין אַלע ווילנער פּאָליציי־צירקלען.

דער באַפעל גייט אַריין אין קראַפט פון 8־טן יולי 1941.

פאַרן נישט אויספילן דעם באַפעל — די גרעסטע שטראָף.

מיליטערישער קאָמענדאַנט פון ווילנע צ ע נ פ ע נ י ג."

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט דער שטאָט־קאָמענדאַנט נוימאַן, אַרויסגעגעבן אַ נייעם געזעץ וועגן לאַטעס: ניט קיין געלע דאַרפן זיי זיין און ניט אויף דער ברוסט און פּלייצע דאַרף מען זיי טראָגן, נאָר מען דאַרף אָנניִען אויפן אַרבל אַ בלאָען אַרעמבאַנד מיט אַ ווייסן מגן־דוד. שפּעטער מיט אַ טאָג איז אָט דער געזעץ בטל געוואָרן; מען דאַרף שוין ווידער טראָגן געלע לאַטעס אויף דער ברוסט און פּלייצע.

די דייטשן האָבן געוואָלט מיט די דאָזיקע געזעצן וואָס מער באַליידיקן, דערנידעריקן און צעטומלען די יידישע באַפעלקערונג, כדי צו האָבן אַן אויס־רייד „געזעצלעך" אַרויסבאַקומען וואָס מער קרבנות. די יידן האָבן נישט געקענט, פּשוט נישט באַוויזן, אויסצופירן די נאָכאַנאַנדיקע שפּאָגל־נייע באַפעלן. און פאַרן טראָגן ניט ד י לאַטעס, וואָס מען דאַרף, האָט מען גלייך אַרעס־טירט.

נאָך ניט געענדיקט מיט די לאַטעס — אַ געזעץ אַ נייער:

יידן האָבן ניט קיין רעכט צו האָבן קאָנטאַקט און צו רעדן מיט ניט־יידן. יידן האָבן נישט קיין רעכט צו פאַרקויפן וועלכע נישט איז זאַכן, וואָס זענען ביז איצט געווען זייער אייגנטום, — דערפאַר, ווייל דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון די יידן געהערט פון היינט אָן און ווייטער צו דער דייטשער מלוכה און עס ווערט בלויז צייטווייליק איבערגע־לאָזן ביי דעם געוועזענעם בעל הבית.

ווי עס דרינגט אַרויס פון דעם ערשטן פּונקט, איז פאַרבאָטן די יידן צו באַזוכן דעם מאַרק.

פאַרן זיך ניט אונטערוואַרפן די פאַראָרדענונגען ווערט מען דערשאָסן.

דעם 2־טן אויגוסט איז אָנגעקומען ה י נ ג ס ט אַלס געביטס־קאָמיסאַר פון ווילנע. אין דעם זעלבן טאָג האָט ער שוין באַוויזן זיין כוח:

אויף שפּיטאָל־גאַס און נאַוויגאַראַד זענען פאָרגעקומען צוויי גרויסע פּאָ־גראָמען, דורכגעפירט האָבן זיי די מאַסן־מערדער שווייגענבערג און ווייס. חוץ דעם האָט ער אַרויפגעלייגט אַ ריזיקע קאָנטריבוציע אויף דער יידישער באַ־פעלקערונג. איין פאַראָרדענונג איז פאַרויסגעלאָפן דער צווייטער:

יידן מעגן גיין אין שטאָט ביז זעקס אַזייגער אָוונט.

אויף די טראָטואַרן איז יידן פאַרבאָטן צו גיין; זיי מעגן גיין בלויז אויפן ברוק און איינציקווייז — ווי עס גייען גענדז.

אויף מיצקיעוויטש-גאס, זאוואלנע, ברייטע, שלאס-גאס, קאטעדרע-פלאץ און ארום באן איז יידן פארבאטן צו גיין.

די יידן האבן געפרווט די געזעצן גובר זיין: מען טאר נים גיין אויפן מארק, איז אדער מען פלעגט ריזיקירן און גיין אן לאטעס ווי נים-יידן, אדער די נישט־יידישע שכנים פלעגן אויפקויפן שפייז און אריינטראגן אין די יידישע שטיבער. אויך מיטן גיין איבער די גאסן האבן זיך די יידן אן עצה געגעבן: מען האט דורכגעהאקט הויפן און געמאכט דורכגענג. מען איז ארומגעגאנגען צענדליקער גאסן און געקומען וווהין מען דארף.

כאפונעס

דער געשטאפא־אפיציר שוויינענבערג האט געארבעט פלייסיק. אויף ווילנער 12 האט ער געשאפן זיין שטאב. ער האט צוגעצויגן די ליטווישע פאשיסטן פון „איפאטינגאס בורים", אדער פשוט, ווי מען האט זיי גערופן — די „איפאטינגא" (אויסדערוויילטע) און האט זיי פאנאנדערגעטיילט אויף צוויי העלפטן: די אויפגאבע פון דער ערשטער העלפט איז צו כאפן יידן, און פון דער צווייטער — אויסצופירן עקזעקוציעס איבער די געכאפטע.

●

עס האבן זיך א לאז געטאן איבער די גאסן כאפונעס. זייער אויפגאבע איז צוערשט געווען: אויפזוכן יידישע מענער און זיי שלעפן צו דער ארבעט. אבער נישט אין דער עצם-ארבעט איז זיי געגאנגען. עס איז געווען א גוטער, פון פאראויס צוגעגרייטער, מיטל, ווי אזוי אריינצונארן און פארלענדן די יידישע באפעלקערונג. די ארבעטנדיקע יידן האט מען תחילת נים געטשעפעט פארקערט, זיי האבן באקומען צעטלען, אז זיי ארבעטן. מיט אזא צעטל האט מען זיי נים געטארט פארהאלטן. אינגיכן איז די יידישע באפעלקערונג צעשפאלטן געווארן אויף צוויי טיילן: די, וואס ארבעטן און די, וואס באהאלטן זיך אין „מאלינעס", געפונען א באהאלטענעם יידן — פלעגן די כאפונעס אים הייסן מיטנעמען א האנטעך און זייף און פלעגן אים אפפירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שוויינענבערג. פון אים פלעגט מען זיך זעלטן ארויסדרייען.

אויף ווילנער 12, אין דער געביידע פון דער „איפאטינגא", איז געווען א קארטאטעק פון די געכאפטע, ס'הייסט, פון יענע געכאפטע, וואס מען האט אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. אין דער קארטאטעקע זענען געווען פאלגנדיקע רובריקן: נאמען און פאמיליע-נאמען פונעם געכאפטן, ווען געבוירן, און נאמען פון כאפער. אויף דער צווייטער זייט פלעגט דער סעקרעטאר נארווישא, אנשרייבן מיט א רויטן בלייער אז L אדער א .P .L האט באדייט, אז

דער קרבן איז אין דער לוקישקער טורמע. א P — אז מען האָט אים שוין אָפּ געפּירט קיין פּאָנאַר — דאָס אָרט פון די עקזעקוציעס.

פאַר איטלעכן געכאַפּטן יידן, וואָס איז באַשטימט געווען אויף אומקום, האָט דער כאַפּון באַקומען צען רובל.

פיל כאַפּונעס האָבן געהאַט צו זיך געהילפן. מערסטנטייל זענען דאָס גע־ווען גאָר יונגע אַגענטלעך. זיי פלעגן פריער אויסשמעקן די ערטער, ווו יידן באַהאַלטן זיך. פאַר אַזאַ האָט מען געצייטערט ניט ווינציקער, ווי פאַר אַ דער־וואַקסענעם. די כאַפּונעס פלעגן נישט נאָר כאַפּן מענטשן צום טויט, נאָר אויך זיך איבער זיי איזדזעקעווען אין זייער גלאַנץ־פּעריאָד, ערב דער געטאָ, פלעגן זיי באַפאַלן בתי־מדרשים און פלעגן אוועקפירן די דאַווענערס אַזוי ווי זיי שטייען אין טלית און תפילין. געווען איז אַזאַ פאַל: בעת אַ כאַפּעניש האָט זיך גרשון שמוקלער באַהאַלטן אין אַן אַלמער. אַ כאַפּון האָט אים דערטאַפּט און געשלעפּט אויפן הויף. דער ייד האָט זיך געפּרוווט אויסקויפן. ער האָט אָבער גים געהאַט גענוג געלט, האָט ער זיך געבעטן ביי זיין כאַפּון, וועלכן ער האָט געקענט ווי אַ סטודענט פון אוניווערסיטעט:

— האָב מיר אויס מיינע גאָלדענע ציינער, נאָר לאָז מיך לעבן...

ביים סטודענט האָט זיך אויפגעוועקט דער „געוויסן״. ער האָט אים אויס־געהאַקט די ציינער און געלאָזט לעבן.

דער ערשטער יודען־ראַט

דעם 4־טן יולי איז אַריינגעפאָרן אויפן שולהויף אַ טאַקסי און צוויי דייטשן מיט ביקסן אויף די אַקסלען האָבן באַפוילן אַרויסרופן דעם ווילנער רב. עס איז צו זיי אַרויסגעקומען דער שטאָט־שמש חיים מאיר גאַרדאָן, אַ הויכער שיינער ייד מיט אַ ווייסער באָרד. „דו ביסט עס דער ווילנער רב?״ — האָט איינער פון די דייטשן אָנגעשטעלט אויף אים די ביקס. גאַרדאָן האָט געענט־פערט, אַז ער איז בלויז אַ שמש; דער ערשטער רב, רובינשטיין, איז אין אַמעריקע, און דער צווייטער רב, חיים עוזר גראָדזענסקי, איז געשטאָרבן.

— אויב אַזוי, — האָבן די דייטשן געמאָלדן דעם שמש, — ביסטו דער רב. ביז מאָרגן דאַרפסטו אויפשטעלן אַ יידן־ראַט.

עס איז געהאַט געווען אַ פאַרזאַמלונג פון די ווילנער כלל־טוער, אונטערן פאָרזיץ פון דעם אַלטן און גוט באַקאַנטן ד״ר גערשוני. גערשוני האָט דערקלערט, אַז די וועלכע מען וועט אויסקלייבן אין יידן־ראַט, מאָרן זיך נישט אָפּזאָגן. עס איז געגליבן ווי זיי וואָלטן געגאַנגען אויף קדוש־השם. און ער האָט זיך ביטער צע־וויינט. אין יידן־ראַט זענען אויסגעקליבן געוואָרן 16 פּערזאָן. צווישן זיי: ד״ר יעקב ווינאַדסקי, הרב שום, אַליעזר קרוק, אַדוואָקאַט פּינחס קאָן, פרוי ד״ר שאַבאַד, סאָול טראַצקי און דער באַנקיר לאַנגבאַרט. פאָרן פאָרזיצער איז אויס־

געקליבן געוואָרן אינזשיניער סאול טראַצקי.

דער יידן־ראַט האָט זיך אַריינגעקליבן אויף סטראַשון־גאַס 6, אין בנין פֿון דער געוועזענער ביבליאָטעק „מפיצי־השכלה".

דאָס ערשטע וואָס איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אויפֿן יידן־ראַט איז צונויפֿזאַמלען דאָס געלד און די ווערטזאַכן פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג.

•

ווי נאָר עס זענען אַריין אין ווילנע די דייטשן, האָט נאָך געפּרוווט אַננורטן זיינע כחות דער אַלטער ווילנער כלל־טוער, דער געוועזענער פּאַרזיצער פֿון דער ווילנער יידישער קהלה ד"ר יעקב וויגאָדסקי.

צו 85 יאָר איז אים באַשערט געווען צו זען דעם האַקנקרייץ איבער זיין היימשטאָט. ער איז שוין געווען קראַנק, קוים וואָס געגאַנגען. ווען די נייע מאַכטהאָבער האָבן אָנגעהויבן זייער מאָרד איבער דער יידישער באַפֿעלקערונג, זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געלאָפֿן צו וויגאָדסקין. ביי דעם האָט מען אָנגעקגערויבט אַ זון, ביי יענעם — אַ טאַטן, זאָל ער ווי אַלעמאָל זיי העלפֿן, זיי ראַטעווען.

דער קראַנקער וויגאָדסקי האָט זיך אויפֿגעהויבן פֿון בעט, אָנגעטאָן זיינע שוואַרצע קליידער מיט די אָקאַרשט אָנגעגייטע לאַטעס, גענומען אַ שטעקן און איז אַוועק צום רעפֿעלענט פֿאַר יידישע ענינים מורער אַפּצושרייען די גזרות. דער שטורמיסט ביי דער טיר האָט אים נישט אַריינגעלאָזט. געהייסן וואַרטן אויף די טרעפּ. אין אַ שעה אַרום איז אַרויסגעקומען מורער.

דער זקן איז צוגעגאַנגען נענטער, זיך פֿאַרגעשטעלט ווער ער איז און דערציילט דעם נייעם הערשער וועגן די גרויסע עוולות, וואָס ווערן אָפּגעטאָן לגבי די יידן. מורער האָט נישט געענטפֿערט קיין וואָרט. ווען דער זקן האָט גערעדט האָט ער אַרויפֿגעצויגן אויף דער האַנט אַ ווייסע הענטשקע און וויגאָדסקין אַראָפּגעשליידערט פֿון אַלע טרעפּ.

דער זקן האָט זיך קוים אויפֿגעהויבן, זיך אַרומגעווישט דאָס בלוט און מיטן ברוק, ווי אַלע יידן, זיך אַוועקגעלאָזט אַהיים. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעוויטש־גאַס. ס'איז געווען דעמאָלט ווען עס איז אַרוים דער געזעץ, אַז די הויפּט־גאַסן זענען פֿאַרווערט פֿאַר יידן. עס איז גלייך אויסגעוואַקסן אַ כאַפּער און אים אַ נעם געטאָן.

צ־פּעליק האָט עס באַמערקט אַ נישט־יידישער פּראָפֿעסאָר, ער האָט אויסגעקויפֿט דעם זקן און אים געבראַכט אַהיים.

פֿון דעמאָלט איז שוין דער אַלטער כלל־טוער נישט אַרוים פֿון שטיב. ביז איינמאָל איז געקומען צו זיין שטוב אַ טאַקסי. מען האָט אים אַרויסגעשלעפּט פֿון בעט און אַוועקגעפֿירט אין דער לוקישקער טורמע.

מיין פֿרוי האָט אים געזען אין טורמע. אַ חודש לאַנג האָט אים שווינענבערג געמאַטערט. צו וויגאָדסקין אין קאַמער האָט ער אַריינגעוואָרפֿן מתים. די יידן, אָנגעכאַפּטע פֿון פֿאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס, האָבן זיך געצויגן צו דעם זקן און

געמאַנט ביי אים טריסט. וויגאָדסקי האָט געמונטערט די פאַרמשפּעטע. איבער־
לעבן האָט ער געהייסן צערייסן זיין געלט און אריינוואַרפן אין אַפּטריט, אויך
דאָס גאָלד און צירונג, כדי עס זאָל נישט אַריינפאַלן אין די מערדערישע הענט.
ער האָט גערעדט, מען זאָל רואיק אויפנעמען דעם טויט, אַזוי ווי אונזערע זיי־
דעס אויף קידוש־השם.

די האַק

...מיין מאַמע האָט אויף אַ רגע פאַרגעסן דעם דייטשן געזעץ. זי האָט
געשטעלט אַ פוס אויפן טראָטואַר. אַ שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פאַר די האָר
און געשמיסן מיט דער נאַגייקע איבערן פּנים. ווען זי איז שוין געלעגן אַ פאַר־
בלוטיקטע אין רינשטאָק, האָט ער זיך הויך פאַנאַנדערגעלאַכט און איז אַוועק.
אַ שכנטע האָט זי געבראַכט אַהיים. איך האָב איר אָרומגעוואַשן דאָס בלוט און
צום ערשטן מאָל דערפילט אין זיך דעם פייער פון נקמה.

מיטאַמאָל האָבן זיך אין פאָדערהויז דערהערט טריט. איך האָב זיך באַ־
האַלטן אין אַ טונקעלן צימערל, וווּ עס איז געווען אונזער קיך. עס זענען אַריינ־
געקומען צוויי כאַפּונעס. איך שטיי אינעם צימערל, צוגעשפּאַרט צו דער וואַנט
און הער, וואָס די כאַפּונעס רעדן. אַזוי ווי עס איז אַן אָרעמע סאַלקע, זוכן זיי
נישט קיין גאָלד. זיי פרעגן בלויז, צי ס'זענען דאָ מענער. דערהערט אַז נישט,
רופט זיך אײנער אָן: „מען דאַרף אַ זוך טאָן — די זשידעס האָבן זיך אויס־
געלערנט צו באַהאַלטן".

איך הער, ווי עס עפנט זיך די טיר פון דעם פינצטערן צימערל און עמיץ
גייט אַריין מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. איך שפּאַר זיך אָן לעבן צעבראָכענעם
אויוון און דערטאַפּ אַ האַק. איך גיב זיך אַ וואָרט, אַז אויב דער כאַפּון וועט מיך
באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפּאַלט איך אים מיט דער האַק דעם קאָפּ.

אָט איז ער אַריין. איך זע אַ שוואַרצן קאַפּעליוש און אַ פּנים מיט אַ שיטער
בערדל. מיטן לעמפּל פאָכעט ער איבער די ווענט. דער עקר זוכט ער אין די וויג־
קעלער. דער כאַפּון גייט אַריין טיפער. איך הער שוין זיין אָטעם. ער שטעלט זיך
מיט דער פּלייצע צו מיר. די האַק, צוגעוואַקסן צו מיין דלאָניע, וואַרט, איך זאָל
אויספילן מיין וואָרט. איך וואַרט, ער זאָל זיך אומקערן און מיך באַמערקן.

דער כאַפּון האָט אַלץ און אומעטום באַלויכטן, בלויז הינטער זיין פּלייצע
איז אים נישט איינגעפאַלן צו זוכן. און ער איז אַרויס פון צימער.

מיין ערשטע „מאַלינע״

אין מיין צימערל אויף ווילקאָמירער 14, אין שטענדיקער טויט־שרעק פאַר די כאַפּונעס און אַנגעפּלייצטע שטורמיסטן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאָז געטאָן איבער די יידישע שטיבער, בין איך געלעגן טאָג ווי נאַכט, צוגעדעקט מיט שמאַטעס, און געמאַכט פּלענער ווו און וויאַזוי זיך אויסצובויען אַ „מאַלינע״ — אַ וואָרט, וואָס איז פּאָפּולער געוואָרן ביי דער יידישער באַפעלקערונג. אַ „מאַלינע״ דאָס האָט געהייסן אַן אָרט, וווּ מען קען זיך באַהאַלטן פון די כאַפּונעס.

מיין שטוב איז אַ הילצערנע סאַלקע אויפן צווייטן גאָרן. דער בוידעם איז אַן אָפענער, מען וועט זיכער געפינען. די כאַפּונעס האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן; לעצטנס קומען זיי מיט העק און אַפילו מיט שפּיר־הינט. דאָס איינציקע אָרט איז דער קוימען פון צעבראָכענעם אויוון אין קיך. ביינאַכט האָב איך פאַרזיכטיק אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און בין אַרויפגעקראָכן אין דער הויך, פּינקט אַנטקעגן דער לבנה... דריי נעכט האָב איך זיך געמאַטערט אין דעם קוימען און פאַרסמט די לונגען אין דער שטיקנדיקער סאַזשע. איינמאָל איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז אונטערן בלעכענעם דעכל, וואָס גייט אַראָפּ פון דעם פענצטער, באַדאַרף זיך געפינען אַ פּוסט אָרט. אויב מען זאָל פון ערגעץ דורכשניידן אַן אַריינגאַנג און אים גוט פאַרמאַסקירן, איז מעגלעך דאָרט אַריינצוקריכן און „וווינען״. אין פאַרעדרהויז, פאַרן עפענען די טיר, האָט זיך געפונען אַ טונקל קעמערל אויף צו האַלטן האָלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך אַרויסגעריסן אַ ברעט און געמאַכט אַן אַריינגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאַלינע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע צו נידעריק. איך האָב געקענט בלויז ליגן אין דער גאַנצער לענג און עס איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצודרייען אויף דער אַנדערער זייט.

ביים אַריינקריכן מיט די פיס פאָרויס פלעג איך נאָכדעם צוציִען די ברעט אויף צוריק און פאַרדרייען מיט אַ דראָט אינעווייניק, מען זאָל נישט קענען צוקומען. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע זיבן וואָכן. איך האָב אויסגעבויערט דורכן בלעך אַ פּיצל עפענונג און פאַר דעם ביסל שיין אין פאָרם פון אַ נאָדל־ליכט האָב איך געשריבן מיינע לידער „פּנימער אין זומפּן״.

די בלעך, אָנגעוואָרעמט פון דער יוליקער זון, האָט צעבריט מיין לייב. איך פלעג קוים דערוואַרטן, עס זאָל אָנקומען דער אָוונט. אין בין־השמשות פלעגט זיך צושאַרן אַהער מיין פרוי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַן לאַטעס, און מיר דערלאַנגען פון אונטערן ברעט אַ שטיקל ברויט. עפענען די מאַלינע האָב איך נישט געוואָלט, ווייל צו יעדער רגע קענען זיך אַנטראָגן כאַפּונעס.

●

אונטער מיר, אין דער אונטערשטער פּוסטער דירע (די זין האָט מען פון דאָרטן צוגעכאַפּט, די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבן) האָט זיך אַריינגעקליבן אַ געוועזענער באַאַמטער פון ווילנער מאַגיסטראַט, איינער אַ ניקאָליי פּטאַשעק. ער

האָט געוואָרפֿן אַ שרעק אויף די עטלעכע נאָך געבליבענע יידישע איינוווינער. אין אָוונט פֿלעגט ער זיך אָוועקזעצן אויף די טרעפּ און רייניקן זיין ביקס. איינמאָל האָט ער זיך באַרימט פֿאַר די שכנים, אַז ער קומט נאָרוואָס פֿון דעם שטעטל פּאַדבראַדז, ווו ער האָט מיט די אייגענע הענט דערשאָסן 50 יידן. אויף אים איז דאָס געווען צו גלויבן. איבערן גאַנצן הויף האָבן זיך געלופֿטערט זיינע אָנגערויבטע זאַכן. גראָד איז מיין באַהעלטעניש אויסגעקומען איבער זיין בעט. און די מינדסטע באַוועגונג מיינע אויבן, מיין קלענסטער שאָרך, האָט זיך געהערט ביי אים אין די צימערן. עמעצער האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז ריינעם זון, — איך, הייסט עס — האָט מען נישט געזען אַראָפּפֿירן פֿון די טרעפּ, מסתמא באַהאַלט ער זיך ערגעץ אויס. פּטאַשעק איז אַרויף צו מיין מוטער אַ קוק טאָן.

די גאַנצע צייט פֿון מיין בראָטן זיך אין דער מאַלינע האָב איך אויסגעמיטן פֿון דאָרטן אַרויסצוגיין, אַפֿילו ביינאַכט. איך האָב געוווסט, אַז קוים וועט איך געכאַפּט פֿון די היצלעס, איז שוין מיין לעבן פֿאַרשפּילט. אין דער באַהעלטעניש בין איך געוואָרן קראַנק. איך האָב אָבער באַשלאָסן נישט אַרויסצוגיין פֿון דאָרטן. מיין מאַמע האָט זיך געבעטן ביי מיר, האָט אַריינגעשעפּטשעט אין אַ ספּעציעלן שפּאַלט, וואָס דורך אים פֿלעג איך דערהערן, איך זאָל אַרויסקריכן אָנכאַפּן לופֿט און דעם קראַנקן גוף אַ ביסל צוהיילן. איינמאָל האָב איך זיך געלאָזט איינרעדן — אַרויסגעקראָכן פֿון דער באַהעלטעניש און אַריין אין שטוב. עס איז געווען פֿרייטיק־צו־נאַכט, די מאַמע האָט געבענטשט ליכט. אין פֿענצטער האָט אַריינגעקוקט דער מאַי־בוים, ווי אַ בשורה פֿון פֿרידן. איך האָב זיך אויסגעטאָן האַלב־נאַקעט און גענומען זיך אָרומוואַשן. אין דער זעלבער צייט איז אַריין פּטאַשעק. מיך באַמערקט. ער האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק, געפֿרעגט דער מאַמען צי עס איז אַ גוטע דירה ביי איר? ער וויל בעסער זיך אַרויפֿקלייבן אויבן, אונטן שטערט מען אים צו שלאָפֿן. אַלץ איינס, זאָגט ער, וועט מען אינגיכן אייך אַלעמען אַריינטרייבן אין געטאָ, וויל ער באַצייטנס אונז יאַרשענען און פֿאַרכאַפּן די וווינונג. מיין מאַמע איז פֿאַרטאָן געווען אין ליכטבענטשן. זי האָט נישט געהערט זיינע רייד. ער האָט זיך העפֿלעך געזעגנט און פֿאַרמאַכט די טיר. איידער איך האָב נאָך באַוויזן אָנצוטאָן דאָס העמד, ערשט איך הער אַ געלויף, אַ געפּילדער: אַ שטורמיסט מיט פּטאַשעק רייסן זיך אַריין דורך דער טיר. וויאַזוי איך האָב זיך דעמאָלט אַרויסגעריסן פֿון זיינע הענט, פֿאַרשטיי איך עד היום נישט. פֿלינק ווי אַ בליץ, בין איך אַרויסגעשפּרונגען אין פֿאָדערהויז און זיך באַהאַלטן צוריק אין דער מאַלינע.

אַ פֿאַרווייַלונג ביי דייטשן

ווייטער ליגן אין דער מאַלינע האָט שוין נישט געהאַט קיין זינען. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן, זיך אַריבערכאַפּן אין שטאָט. איך האָב געוווסט, אַז אַרויף נאָס, לעבן די שעסקינער בערג, אין די אַמוניציע־לאַגערן, אַרבעטן יידן.

איך האָב פאַרטראַכט זיך אַריבערצוכאַפּן אַן לאַטעס אַהינצו און פון דאָרטן שוין, ווי אַ ייִד, מיט דער גאַנצער קאָלאָנע, אַפּמאַרשירן אין שטאָט.

איך האָב אָנגעשריבן אַ צוואה (טאָמער כאַפּט מען מיך), פאַרוקט זי אין דער באַהעלטעניש, ווו איך בין זיבן וואָכן אַפּגעלעגן אין פיבער, און שבת ביי־נאַכט, דעם 5־טן אויגוסט 1941, האָב איך זיך אַריבערגעכאַפּט אויף אַ צווייטן הויף, זיך דאָרט באַהאַלטן אויף אַ בוידעם און ביימאָג האָב איך אָוועקגעשפּאַנט אַן לאַטעס מיטן טראָטואַר צו די שעסקינער בערג.

באַגאַנגען בין איך אַ גרויסן פעלער. ליגנדיק אונטערן בלעכענעם דעכל אין דער פינצטערניש האָב איך אַ טאָעס געהאַט אין אַ טאָג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז היינט איז גאָר זונטיק, און דעם טאָג טרייבט מען נישט די ייִדן צו דער אַר־בעט.

לעבן סורטעס ציגעלניע האָט מיך אָפּגעשטעלט אַ שכורער שטורמיסט און געפאָדערט דאָקומענטן. געזען, אַז איך בין אַריינגעפאַלן, זאָג איך אים: „איך בין אַ ייִד און האָב פאַרגעסן אָנטאָן די לאַטעס".

— גוט וואָס דו האָסט אָנגעטראָפן אויף מיר, נישט אויף מיינע יענע קאָ־לעגן, — ווייזט ער מיטן פינגער אין דער אַנטקעגנדיקער ריכטונג, — זיי וואָלטן דיר אָפּגעשניטן די אויערן. איך, זעסטו, וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן. היינט ביינאַכט וועל איך דיך אַפּלאָזן נאָר איצט וועסטו גיין מיט מיר, דו וועסט שפּילן אין אַ צירק . . .

איך זוך אין גערדאַנק אַן עצה, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. איך נעם אַראָפּ פון מיין האַנט דאָס זייגערל, גיב עס אים און בעט, ער זאָל מיך באַפרייען. דער שטורמיסט צעלאַכט זיך, רוקט אַריין אין קעשענע די האַנט, ציט אַרויס פון דאָרטן אַ צענדליק זייגערלעך און ווייזט זיי מיר ווי ביים מאַכן אַ מסחר:

— אין פּאָניעוועזש האָט מיר אַ ייִד געוואָלט אָפּגעבן זיין נייעם צוויי־גאָרנדיקן מויער, אַבי איך זאָל אים שיסן וואָס גיכער. און ביי אַ צווייטן האָב איך געבעטן זיין האַנט־זייגערל, וועל איך אים לאָזן לעבן, איז דאָס געווען פאַר אים שאָד . . . נאָר דיר, — קלימפּערט ער מיט די זייגערלעך, — וועל איך נישט טאָן קיין שלעכטס. איך שווער ביי היטלערן! דו וועסט בלויז ביי מיר שפּילן אין צירק. מער גאָרנישט.

וואָס אַזוינס דער שטורמיסט האָט פאַרטראַכט, האָב איך נישט געקענט באַנעמען. איך האָב געהאַט בלויז איין פאַרלאַנג: ער זאָל מיך נאָר נישט אָוועק־שלעפּן אין דער לוקישקער טורמע, פון וואַנען עס זענען שוין צו מיר דערגאַנגען גרוסן, ווי אַזוי שווינענבערג פייניקט. איך האָב געקלערט אַנטלויפן. נאָר דעם שטורמיסט איז נאָכגעגאַנגען, ווי זיין שאָטן, אַ שוואַרצער קודלאַטער הינט. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן בלויז אין דעם פאַל, ווען איך וועל זיך איבער־ציינגן אויף זיכער, אַז דער שטורמיסט פירט מיך צום טויט.

אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעגאַנגען זיינע צוויי קאָלעגן. זיי האָבן געפירט צוויי ייִדן מיט געלע לאַטעס. דערזען, אַז זייער קאָלעגע איז אויך נישט מיט ליידיקן, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפרייט.

— מארש ! — האט א פייף געטאן איינער פון די צוגעקומענע שטורמיסטן און אנגעוויזן אונז דעם וועג וווהין צו גיין. די דריי זענען נאכגעגאנגען אונז פון הינטן און געטריבן ווי די שאף. דער הונט איז פארויסגעלאפן, ווי דער שליח פון טויט. אזוי זענען מיר געגאנגען ביז צו דער ווילקאמירער גאס, צו דער אלטער קלויז.

אויפן וועג האב איך זיך אומגעקוקט אויף מיינע צוויי מיטגייער. דער ערשטער איז דער אבציק־יעריקער רב פון אונזער גאס, קאפעל. דער „אלטער" האט מען אים גערופן. א נידעריקער, גרייכט קוים מיין אקסל, ווייס ווי שניי, די שווארצע לאנגע קאפאטע מאכט אים נאך נידעריקער. מיר דאכט, עס איז א קינד פארגרימירט פאר א זקן. מיר איז אויסטערליש, וואס ער גייט אן א שטעקן. איך דערמאן זיך, אז דער שטורמיסט, וואס האט אים אקארשט צוגעפירט, האט זיך געשפילט מיט א שטעקן. בארויבטיק טו איך א בייג דעם קאפ אויף אהינטער, און מיין חשד באשטעטיקט זיך : עס איז דער שטעקן פונעם אבציק־יעריקן רב.

דער צווייטער איז א יונג יינגל, משהקע — אויך א באקאנטער פון דער זעלבער גאס. ער גייט דעם קאפ אראפגעבויגן, קוקט אויפן ברוק און זיין פנים פיבערט אין רויזלעכע פלעקן. דאס צעשראקענע יינגל איז א קאנטראסט צו דעם זקנס רואיקייט. דער טויט איז נאך פאר אים צו גרויס, משהקע קען אים נישט אריינעמען.

מיר האבן אלע דריי נישט געוווסט, וווהין מען פירט אונז. דאס יינגל האט געקוקט א צעשראקענער, דא אויף מיר, דא אויף דעם זקן, מיט אזא אויסדרוק, ווי אין אונז וואלט זיך באהאלטן זיין גורל.

לעבן דער אלטער קלויז האט שוין געווארט א המון, וועלכן די דייטשן האבן באצייטנס צונויפגעטריבן אויפן ספעקטאקל. דער שטורמיסט, וואס האט זיך געשפילט מיטן זקנס ביינערדיק שטעקעלע, האט אונז דרייען צוגעפירט צו דער וואנט פון דער קלויז און געהייסן זיך אויסטאן. ערשט איצט האב איך באמערקט, ווי איבער דער גאנצער לענג פון דער גאס איז איבערגעצויגן א ספר־תורה מיט די סמנים פון רעדער, וואס זענען איבער איר דורכגעפארן. אחוץ דער צעראלטער ספר־תורה איבער דער גאס, איז א הויפן ספרי־תורות געלעגן לעבן דער קלויז, מיט צעריסענע פארבלוטיקטע מענטעלעך, דורכגעזוימטע מיט זילבערנע פעדים. און לעבן זיי, א בערגל אנגעהויפטע ברעטלעך אין פארם פון א שייטער.

— „אויסטאן זיך !" . . .

— הייסט עס, אז מען קלייבט זיך אונז פארברענען, — איז מיר דורכגעלאפן א געדאנק. איך האב א קוק געטאן אויפן זקן, און זיין בליק האט אפגעטויט מיין מורא. בלויז דאס יינגל האט געוויינט : „מאמע !"

דער שטורמיסט האט ארויסגענומען זיין רעוואלווער און נאכאמאל איבערגעחזרט דעם באפעל : — „אויסטאן זיך !" אבער דאס מאל שוין נישט מיט קיין שטיל קול, נאר מיט אזא געוויי, אז א צוקוקער האט פון שרעק א פראל געטאן אויף דער ערד פון פארמעט. דער שטורמיסט האט מיט א שוועבעלע אונטערגעצונדן דעם שייטער.

דער ערשטער האט זיך אויסגעטאן דער רב. זיין דאַרער איינגעשרומפּענער גוף, אין שיין פון אויפגייענדיקן שייטער, האט אויסגעזען ווי א וואקסענע יארצייט־ליכט אויסגעבויגן און געל. נאד אים — איך. די הענט אליין, נישט הערנדיק די באפעלן פון געדאנק, האבן אראפגעצויגן מיינע לייכטע זומערדיקע קליידער. צולעצט האט זיך אויסגעטאן דאס יינגל. די קליידער האט ער געהאלטן אין די הענט, ווי שלאנגען, און נישט געוווסט מיט זיי וואס צו טאן. דער שטורמיסט האט באפוילן אונז אלעמען צונויפלייגן די קליידער אין איין פעקל, ער אליין האט אלץ צוגעדעקט מיטן רבס תלית-קטן.

מיר האבן געדארפט טאנצן ארום פייער און זינגען, זינגען אויף רוסיש. דער רב האט קיין רוסיש נישט געקענט. ער האט געשוויגן. איצט איז שוין צוגעלאפן א צווייטער שטורמיסט — דער וואס האט געקלימפּערט מיט די זייגערלעך — און א שטופּ געטאן דעם רב צום פייער.

דער רב האט פארמאכט די אויגן. דער רויך האט אים ארומגעקנוילט. ס'האט זיך דערהערט א רייעך פון אפגעסמאלעטע האר. צום ערשטן מאל האט זיך ארויסגעריסן פון זיין מויל אן „אוי".

געענדיקט מיטן זינגען, האט מען שלאנגדיק אונז באפוילן רייסן די ספר־תורות און זייווארפן אין פייער.

די ערשטע ספר-תורה האבן די דייטשן אריינגעשטעקט דעם נאקעטן זקן. דער פארמעט איז געווען הארט, די ספר־תורה איז ארויסגעפאלן פון זיינע הענט און האט צוגעדעקט דעם פלאקער. דאס פייער האט זיך אין אנהויב פארשטיקט, פארטונקלט. שפּעטער האט דער פלאקער מיט נאך מער קראפט זיך אדורכגעריסן דורכן פארמעט און מיט א נעקנאק א פלייץ געטאן אין דער הויך צו דעם פייער פון זון־אונטערגאנג.

דאס יינגל האט געגאסן טרערן, זיך צוגעדעקט מיט די הענט דעם קאפ, זיינע האר זאלן זיך נישט אנכאפּן.

מיר האבן זיך אנגעטאן. די זון איז פארגאנגען.

די שטורמיסטן זענען קוועלנדיק אוועק.

דער רב איז אריין אין דער כארעוועער קלויז און זיך געשטעלט דאווענען. דאס יינגל איז אנטלאפן, איך בין אויך אין קלויז אריין, זיך אוועקגעלייגט אין א ווינקל, אין דערווארטונג אויפן מארגנדיקן טאג.

פופציק געקעפטע

עטלעכע וואכן האב איך זיך אויסבאהאלטן אויף סאלטאנישאק, א פארשטאט פון ווילנע, ביי דער משפחה פון דעם באקאנטן ווילנער רעוואלוציאנער באסטאצקי, וועלכער איז אין יאר 1936 געפאלן אין שפּאניע. פון מיין נייער צייטווייליקער היים בין איך צוזאמען מיט די געבליבענע מענער פון דער משפחה

באסטאצקי געגאנגענע ארבעטן אין אמוניציע-לאגערן אויף די שעסקינער בערג. ווען נישט די הארציקע משפחה, וואס האט מיך אריינגענומען צו זיך, וואלט איך שוין לאנג נישט געווען צווישן די לעבעדיקע. ארבעטן האב איך געמוזט גיין, כדי צו באקומען א שיין פון דעם ווילנער ארבעטס־אמט; אין יענע טעג איז עס געווען די איינציקע רעטונג קעגן די כאפונעס. די באסטאצקיס האבן איבער מיר איינגעשטעלט זייער לעבן. ווייל נישט קיין איינגעמאלדענעם האט מען נישט געטארט ארויפלאזן אויף דער שוועל. און יעדער ייד, וועלכער איז גע־גאנגען זיך איבערמעלדן אויף א צווייטער וווינונג, איז שוין נישט צוריקגע־קומען פון פאליציי-צירקל אהיים.

די ארבעט אין די אמוניציע־לאגערן איז באשטאנען אין אויפקלייבן די קוילן, גראנאטן, באמבעס, וואס די רויטע ארמיי האט נישט באוויזן אויפצו־רייסן פארן פארלאזן די שטאט. מיט מיר צוזאמען האט דארטן געארבעט לייב שריפטזעצער — דער גוט־באקאנטער און באליבטער אקטיאר. ער האט אויס־געזען געל און אויסגעדארט, ווי נאר א טיפוס־קרענק. מיר האבן נישט דערלאזן, ער זאל שווער ארבעטן, אים צוגעטראגן די פארציע זופ און געקויפט פאר אים ביי די פויערים עפל. די עפל איז אים שטענדיק א שאד געווען אויפצועסן. ער פלעגט ארויסנעמען זיין אלט מעסערל, זיי צעשניידן אויף דינע חלקים און אנ־פילן מיט זיי דעם אונטערשלאק פונעם רעקל, די זשאנדארן, וואס קאנטראלירן אויף די גאסן, זאלן גארנישט געפינען. די עפל האט ער געטראגן אהיים, פאר זיין קראנק טעכטערל.

— איך שפיל מיין לעצטע ראליע — האט ער מיר געזאגט. — דער אק־טיאר לייב שריפטזעצער, וואס זיין גאנץ לעבן האט ער געשפילט שלום־עליכמען, שפילט איצט די קאמעדיע „מנחם־מענדל אונטערן האקן־קרייץ".

מיט מיר צוזאמען האט דא געארבעט האפמעקלער, דער דיריגענט פון סים־פאנישן ארקעסטער אין ווילנער ראדיא. ווען ער איז געגאנגען מיט דער קאלאנע אהיים האט אויף אים אנגעוויזן א מוסר, אז ער האט געארבעט אין ראדיא. מען האט אים אוועקגעפירט אין טורמע.

די שטימונג ביי די ארבעטער איז געווען א ביטערע. די דייטשן, וואס זע־נען שוין געווען ביי לענינגראד, האבן זיך בארימט אין זייערע בלעטער, אז מארגן — איבערמארגן וועט פאלן די שטאט. איבער די גאסן פון ווילנע האבן די דייטשן ספעציעל ארומגעפירט קאלאנעס געפאנגענע רויטארמייער, אויסגע־הונגערטע, נאקעטע, צו באווייזן דערמיט דער באפעלקערונג, ווער עס איז דער זיגער.

●

איינמאל, ס'איז געווען א וואכן צוויי פארן אריינטרייבן די יידן אין געטא, איז פון יענער זייט דראט פון אונזער שוין נייעם ארבעטפלאץ אין בורבישאק, פארביינעגאנגען א פויערטע און מיר אנגעוויזן, אז דא „ווו עס איז א געלער זאמד, ליגן באגראבן 50 יידן, די דייטשן האבן זיי געקעפט; זי האט עס צופעליק אליין

געזען, נישט ווייט פון דאנען האט זי געפיטערט איר ציג, די זעלבע ציג, וואס זי פיטערט אויך איצטער. די דייטשן האבן דא געבראכט געבונדענע יונגע יידן און מיט א האק אראפגעהאקט זיי די קעפ".

איך האב דערציילט וועגן דער געשיכטע קאפלאן־קאפלאנסקי, אונזער ברי־גאדיר, ער האט נישט געגלויבט. די פויערטעס האבן ליב צו באלבען, — האט ער א מאך געטאן מיט דער האנט.

מיטאג־צייט, ווען די וועכטער זענען אוועק פון פלאץ, האב איך גענומען א רידל און אנגעהויבן גראבן אינעם זאמד. נישט דערגראבנדיק קיין האלבן מע־טער, האט זיך דער רידל אנגעשטויסן אויף עפעס הארטס. איך האב אפגעשאטן דעם זאמד און דער רידל איז פארקילט געווארן אין מיינע הענט. א גוף און א קאפ איז געלעגן אריבערגעווארפן איבער א צווייטן. די העלזער האבן נאך אויסגעזען ראז און פריש. פון איינעמס א פלייצע האט ווי א בלינד אויג אראפגעקוקט א געלע לאטע.

מער האב איך שוין נישט געגראבן. טיפער ווי דעם אמת וועל איך נישט דערגרייכן. איך האב בלויז אראפגענומען די געלע לאטע פונעם הרוג און זי פארדריקט אין פויסט.

אין אן ארון פאר מתים

. . . אויף סאלטאנישאק האבן זיך אנגעהויבן רעוויזיעס. ווו זיך צו בא־האלטן איז נישטא. מיין פאפירל, אז איך ארבעט, איז שוין גארנישט ווערט. אט זענען אוועק צו דער ארבעט עטלעכע מענער פון דער משפחה באסטאצקי און זיך נישט צוריקגעקערט. צו וואס דארפן די כאפונעס זוכן איינציקווייז אין די שטיבער, אז א סך גרינגער איז אנצוכאפן א גאנצע מחנה! איך האב גע־רעכנט אוועקצוגיין מיט א גרופע יידן אין א לאגער, ווו מען גראבט טארף, אין רעשע, ביאלאוואקיע און אנדערש־ווו זענען שוין געווען אזעלכע לאגערן.

פנחס קאן, דער דעמאלטיקער פארזיצער פון ערשטן יידנראט, האט געראטן מיין פרוי, איך זאל בעסער אוועקגיין אין קענע אויף ארבעט ביי א פריץ אין א מאיאנטעק. אויך די פריצים האבן רעכט געהאט אויסצונוצן די יידן. דארט האט זיך דעמאלט אויסבאהאלטן דער דירעקטאר פון דער ווילנער פרץ־גימנא־זיע יוסף טעפער. עס האט זיך געדאכט, אז ווייטער פון שטאט, צווישן וועל־דער, וועט מען נישט פילן אזוי די רציחות.

איך בין אוועק אויף סטראשון־גאס 6, אויפן הויף פון יידן־ראט, כדי זיך אנצושליסן אן א גרופע, וואס קלייבט זיך אין קענע. פנחס קאן האט מיך דער־זען פון זיין פענצטער, ווו ער אמטירט, און האט מיך אריינגערופן צו זיך. זיין פנים איז געווען געל און צעקנייטשט, ווי די לאטע אויף זיין ברוסט. ער האט זיך אקארשט אומגעקערט פון מורערן. אלץ וואס ביז איצטער איז געשען, איז נאר אן אנהויב. עס וועלן נאך זיין פראוואקאציעס. עס וועט נאך זיין א געמא. יידיש

בלוט וועט באַפאַרבן ווילנע. אין איינס איז אָבער קאָן זיכער: אין דייטשלאַנדס פולשטענדיקער מפּלה.

איך דערציייל קאַנען, אַז איך האָב באַשלאָסן צו פאָלגן זיין עצה, — איך קען מער נישט אַנקוקן די פּנימער פון אונזערע מערדער, איך קען מער נישט זען, ווי מען טרעט אונז מיט די פיס.

ער ענטפערט מיר באַהערשט, קאַלט, אַז איך האָב שוין נישט וווּהין צו פאָרן. מיט אַ האַלבער שעה צוריק האָט ער זיך דערוווּסט, אַז די אַרבעטער צוזאַמען מיט טעפערן האָט מען נעכטן צעשאָסן. בלויז איינער איז אַנטלאָפן — דאָס איז ש. קאַטשערגינסקי. איז דאָס נאָך ווייניק; דערווייס איך זיך פון באַקאַנטע: דוד אומרון האָבן אָוועקגעשלעפּט די כאַפּונעס; דעם לאַנגיעריקן פּאַרזיצער פון ווילנער ליטעראַטן־פאַריין משה שאַליט האָט צוגענומען די געשטאַפּאָ; דער אַקטיאָר מאַרים לאַמפּע, וואָס אַ פּאָר שעה פאַר דער מלחמה האָט ער געענדיקט שפּילן אין טעאַטער „דאָס גרויסע געווינס", האָט די גאַנצע צייט זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין האָטעל. די כאַפּונעס האָבן זיך דערוווּסט און ער איז פאַרשלעפּט געוואָרן ווי אַלע אַנדערע.

איך פרעג אַן עצה וועגן זיך: וואָס טוט מען ווייטער? ווי זאָל איך אַנטרונען ווערן? זיך באַרקייווערן? קאָן דערציילט מיר וועגן מורערס באַפעל, אַז אויפן הויף פון דעם יידן־ראַט מוזן שטענדיק און צו יעדער צייט זיך געפינען 50 יידן. אויב, זאָגט קאָן, עס איז פאַראַן 49, קען איך דאָ בלייבן. מיר ציילן איבער; עס איז דאָ פּונקט 50. קאָן זוכט אַן אויסוועג. ער וויל מיך ראַטעווען. ער קען אָבער נישט אַרויסשיקן פונדאַנען קיין מענטשן. ווייל דאָס מיינט: אים איבערגעגעבן אין די הענט פון די כאַפּונעס. איך באַמערק זיין פאַרלעגנהייט און זאָג אים: איך וועל זיך דאָ אַליין ערגעץ באַהאַלטן און קיינער וועט מיך נישט זען.

אויפן הויף איז שטיל. פון דעם אָפענעם פענצטער, ווו די ביבליאָטעק „מפיצי־השכלה", טראָגן זיך תפילות. מען דאַוונט מעריב. אינטן אויף די טרעפּ זיצט אַ הייפל יידן. אינמיטן דער „ישיבה־בחור" פון סטעפן־גאַס — אַ כּי־ראַמאַנט און „פּאַרויסזעער", יידן שטופּן זיך איטלעכער וויל פון אים הערן אַ וואָרט.

עס איז געוואָרן טונקעלער. איך האָב אָנגעהויבן צו זוכן אַ באַהעלטעניש. אויף יענעם הויף האָט זיך געפונען די חברה־קדישא. אין אַ ווינקל זענען אָנגעשטעלט געווען אָרונס פאַר מתים. איך בין אַריינגעקראָכן אין אַן אָרון, צוגעמאַכט איבערן קאָפּ דעם דעק, געלעגן אין דער פאַרשטיקטער לופט, און אַזוי ליגנדיק אין אָרון האָב איך אויסגעוועבט מיין ליד „איך ליג אין אַ מיתה".

●

אויף מאָרגן אינדערפרי, ווען איך בין אַרויסגעקראָכן פון אָרון, איז דער הויף שוין געווען פול. דאָ האָבן זיך יידן פאַרזאַמלט, זיך אויסגעשטעלט אין קאָלאָנעס און יעדער קאָלאָנע מיט איר בריגאַדיר איז אַוועק צו דער אַרבעט. צום ערשטן מאָל, פאַר איבער צוויי חדשים, האָב איך דערזען דאָ באַקאַנטע

פנימער. אט איז יעקב בערעגאלסקי, דער ארטיסט פון באקו, וואס איז מיט א פאר טעג פאר דער מלחמה געקומען שפילן טעאטער קיין ווילנע. די געלע לאטע אויף זיין הארצן איז עפעס גרעסער ווי ביי אלעמען. זי רייסט ממש די אויגן. ער זאגט מיר אז די שמחה, אז זיין פרוי האט געבוירן א יינגל. דער ארטיסט בליאכער איז פארשמייעט ביז גאר. ער האט ארויסגעקראגן צען שיינען ביי זיין פעלדפעבל און צעטיילט זיי די באקאנטע. איך טרעף חיים סעמיאטיצקין, דעם פרומען דיכטער פון די „טראפנס טוי", וואס זינט ער האט דערזען ווי מען קווילעט אונז, האט ער אנגעהויבן רויכערן אום שבת. פרוי שאליט קומט זיך דערווישן אין יידן-ראט פרטים וועגן איר צוגערויבטן מאן — דעם פארזיצער פון ווילנער ליטעראטן-פאריין. מאמעס באגלייטן זייערע זין און בענטשן זיי פארן אוועקגיין. איך באגעגן דא א קראנקע, א פארווייטע נח פרילוצקים פרוי פאולע; זי מאכט באמיונגען צו ראטעווען איר ארעסטירטן מאן. זי איז פארקראכן אזש אין געשטאפא צו כויגעבויערן אליין. יענער האט צוגעזאגט, איבערגעחזרט דריי מאל, אז די דייטשן אכטן געלערנטע. פאולע האפט און האט קיין כח נישט צו האפן.

אין דער זעלבער צייט איז אריינגעפארן אויפן הויף פון יידן-ראט אן עגלה. דער שווארצער מתים-פירער מיט דער געלער לאטע האט דערציילט די ארומיקע: זלמן-בער דער קברן אויפן זארעמשער בית־עולם האט זיך אויסבאהאלטן מיט זיין משפחה זאלבעצווייט אויפן בוידעם פון דער טהרה־שטוב. מען האט אים געמסרט, נעכטן אוונט זענען געקומען שטורמיסטן, אויפגעזוכט די באהאלטענע, זיי באשולדיקט, אז ביינאכט האבן זיי געצונדן פייער און געגעבן צייכנס די פיינטלעכע עראפלאנען. אין זלמן-בערס משפחה זענען געווען דריי ווייבער און פיר קינדער, צוויי פון זיי עופהלעך. די יידן האבן געפרוווט טענהן, אז זיי האבן גארנישט קיין שוועבעלעך, אז די קינדער רויכערן נישט קיין פאפיראסן. עס האט גארנישט געהאלפן. די מענער האט מען געגעבן רידלען און געהייסן אויסגראבן א קבר. די שטורמיסטן האבן פאר די מאמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אז די ביימער. די מענער און די פרויען באגראבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זלמן-בער. ער איז אנטלאפן צווישן די מצבות, זיך אויסגעגראבן א קבר און דארטן לעבט ער.

דער מתים-פירער האט נאך נישט געענדיקט זיין טרויעריקע געשיכטע, איז אריינגעלאפן א יונגערמאן און מיט טרערן אין די אויגן גענומען דערציילן: ער איז געגאנגען מיט א גרופע יידן אויפן פאלאצקער טראקט, וו זיי ארבעטן ביים פאריכטן דעם ברוק. ביים ראנד פון שטיבל-וואלד האבן זיי דערזען א שרעקלעך בילד: פינף יונגע יידן זענען צוגעבונדן צו באזונדערע ביימער, מיט די הענט אויף די רוקנס. זייערע לייבער זענען צעשניטן פאסנווייז. קענטיק, מיט נאהייקעס. אים דאכט זיך, אז עמעץ פון זיי לעבט נאך. ער האט געוואלט זיי באפרייען, אראפנעמען פון די ביימער, האט קיינער פון זיינע חברים נישט געהאט ביי זיך קיין מעסער. ער איז געקומען אנזאגן: לויפט צום שטיבל-וואלד, ראטעוועט אונזערע ברידער!

איך האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט נישט גיין. דער טויט ווייסט נישט פון קיין גרענעצן. איך האָב זיך דורכגעדרייט דורך די גאַסן, און אויף דאָמיניקאַנער זאַווולעק בין איך אַרויף צו מיין פרוים עלטערן.

בראַנפן און בלוט

(דערציילט פון מאָטל גדוד. געבוירן אין 1922, אין ווילנע)

„דאָס איז געווען אין חודש יולי 1941. — איך בין צוזאַמען מיט מיין טאַטן אַוועק אַרבעטן אויפן אַעראָדראָם אין פּאָרובאַנעק. מיר האָבן באַקומען שיינען, אַז מען טאָר אונז נישט פאַרהאַלטן און זענען געווען צופרידן, וואָס מיר זענען אַרויס פון דער מאַלינע.

איינמאָל, ווען איך האָב זיך אומגעקערט מיט מיינעם אַ חבר פון דער אַרבעט, האָט אונז אָנגעיאָגט אויף באַקשט אַ טאַקסי, און דריי דייטשע אָפיצערן, באַמערקנדיק די געלע לאַטעס, האָבן אונז באַפוילן אַריין אין טאַקסי. פאַרנדיק האָבן זיי אויפגענומען אויפן וועג נאָך 6 יידן און האָבן אונז אַלעמען אַוועקגעפירט אין בערנאַדינער גאָרטן. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן ביי אַ פינף הונדערט יידן. מען האָט אונז געהאַלטן ביז נאַכט שטרענג באַוואַכט פון פּאָליציי. אויסגעשעפּט פון היציקן טאָג פון מיין שווערער אַרבעט אין פּאָרובאַנעק, האָב איך איינגעדרעמלט צווישן אַ קופּע יידן. ווען איך האָב געעפנט די אויגן איז שוין אויפגעגאַנגען די זון. אַנטקעגן מיר איז געשטאַנען אַ „שוואַרצע וואָראָנע", עס הייסט אַ גלאַנציקע לאַסט-מאַשין מיט קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך. פון הינטן האָט זיך געעפנט אַ טיר, און אַ דייטשער אָפיציר מיט אַ שאַרבנדל אויפן הוט האָט אַראָפּגעצויגן די אייזערנע טרעפּלעך.

מען האָט אונז באַפוילן איינציקווייז אַרויפגיין. דער אָפיציר האָט געציילט. ווען אין אויטאָ האָבן זיך שוין געפונען 35 יידן, האָט ער אַ הויב געטאָן די האַנט און דעם 36־טן, וועלכער איז געשטאַנען שוין אויפן טרעפּל, האָט מען אָפּגעשטופּט צוריק. דער אָפיציר האָט אונז פאַרשלאָסן פון דרויסן, און אַליין האָט ער זיך אַריינגעזעצט מיטן שאָפער אין דער קאַבינע.

ווי דרויסן אַזוי אינעווייניק איז דער אויטאָ שוואַרץ. קיין בענק זענען נישטאָ. בלויז די 6 וועכטער האָבן געהאַט וווּ צו זיצן. — רעדן האָט מען נישט געטאָרט. ווײנען — אויך נישט. פאַר אַ מינדסטער באַוועגונג האָבן אונז די וועכטער געשלאָגן, געשטאָכן מיט באַגנעטן. נאָכן אָפּפאָרן אַ ערד אַ צען מינוט האָט זיך די „וואָראָנע" אָפּגעשטעלט. דער אָפיציר האָט אויפגעשלאָסן דאָס טירל. די 6 וועכטער זענען אַראָפּגעשפּרונגען און אַוועק אַן אַ זייט. איך האָב דערזען אַ פּאַרקאַן פון שטעכל-דראָט און אַ מויער פון ברעטער. אויפן מויער — אַ גרויסער פּאַפּיר־פּלאַקאַט:

„אַכטונג! לעבנס־געפאַר! מינירט!"

ווען די וועכטער זענען אראָפּגעגאַנגען, האָט מען אונז געפירט ווייטער. די טיר איז שוין נישט געווען פאַרשלאָסן. ווען דער אויטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט צום צווייטן מאָל, איז צוגעקומען צום טיר שווינענבערג, אויף וועמען ער האָט אָנגעוויזן מיטן פינגער. יענער האָט באַדאַרפט אַראָפּגיין.

מיך האָט ער אויסגערופן דעם זיבעטן. דורך דער אָפענער טיר פון אויטאָ האָב איך געזען, ווי מען דערשיסט מיינע באַקאַנטע. אין אַ גראָבן, וואָס האָט געצויגן צו אַ גרויסן קבר, האָט מען באַדאַרפט זיך אויסטאָן. ווען דער מענטש איז שוין געווען נאַקעט, האָט אים שווינענבערג אַריינגעפירט אין גרוב און מיט אַ רעוואָלווער געשאָסן אין נאַקן.

איך האָב וואָס גיכער געוואָלט אומקומען. אַ נאַקעטער בין איך אַריינגעלאָפן אין גרוב און געהערט אַ כאָרכלעניש פון נאָך לעבעדיקע מענטשן. ווען עס האָט אַ קנאַל געטאָן אַ שאָס פון אַ רעוואָלווער, בין איך געפאַלן אויפן רוקן. איך בין געפאַלן מסתמא אַ רגע פריער פאַרן שאָס. אויף אַזאַ אופן האָט מיך די קויל אויסגעמיטן. איך האָב געהערט, ווי עס רעדט שווינענבערג מיט די דערביי-איקע סאָלדאַטן. ער האָט זיי געלערנט, ווי מען דאַרף אומברענגען. אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָב איך דערפילט אויף זיך אַ זשיפּענדיקן גוף, און אַ שטראָם בלוט האָט זיך אַריינגעגאָסן אין מיין מויל. איך האָב געהערט, ווי דער מענטש גויסעסט און ווי עס קאָכן זיינע גדערים. אין יענער רגע האָב איך פאַרלאָרן דעם באַוווסטזיין. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געשטאַנען די זון הויך. זי האָט דורכגעלויכטן דאָס בלוט, וואָס האָט פאַרשווומען מיינע אויגן. קיין שי-סעריי איז שוין נישט געווען. אַ ווינטעלע האָט מיך דערפרישט. שפּעטער אַביסל האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי פון מאַשין-געווער. דאָס האָבן די וועכטער דורכגעשטעפּט דעם קייווער. דעמאָלט בין איך לייכט פאַרוואונדעט געוואָרן.

ווען די שיסעריי האָט אויפגעהערט צום צווייטן מאָל, האָבן די שיסער, אַ טייל אין מיליטערישע מונדירן, אַ טייל ציווילע, זיך אַוועקגעזעצט ביים קבר-ראַנד און געטרונקען בראַנפן. שיקערע איז מען זיך צעגאַנגען פון קבר. נישט ווייט אויף אַ בערגל איז געבליבן אַ וואַך.

אַז אַרום האָט זיך פולשטענדיק באַרואיקט, בין איך אַ נאַקעטער אַרויסגעקראָכן פון גרוב און געפּויזעט דורך גראָז און קוסטעס ביז איך בין אָנגעקומען צו דעם דראַטענעם פּאַרקן. פונדערווייטנס האָב איך דערזען די „וואָראַנע„, וואָס איז ווידער געקומען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן.

אַ פּאָליאַק האָט מיך אַריינגעלאָזן אין שטוב, האָט פאַרבונדן מיין וווּנד און געגעבן מיר קליידער. איך האָב איבערגענעכטיקט, זיך אָנגעטרונקען מיט מילך און אויף מאָרגן באַגינען אַוועק אין שטאָט.

ווען איך האָב דערציילט וועגן מיינע איבערלעבונגען אין באַנאַר, האָט מיין אייגענער טאַטע מיר נישט געוואָלט גלויבן".

פּאָנאַר

פּאָנאַר — דאָס איז אַ דאַטשע-אָרט הינטער ווילנע, אויפֿן זיבעטן קילאָמעטער פֿונם גראָדנער שליאַך. רעכטס וויקלט זיך די ווילִיע און פֿאַרשווינדט הינטער בערג. די געגנט איז באַרימט מיט איר שיינער לאַנדשאַפֿט. זי איז באַזונגען דורך אַדאַם מיצקעוויטשן. נאַפּאָלעאָן האָט זיך אין ווילנע געהאַט אויסגעדריקט, אַז ער וואָלט אויף די הענט אַריבערגעטראָגן פּאָנאַר קיין פֿראַנקרייך.

דאָס אָרט געפֿינט זיך רעכטס פֿון דער באַן-ליניע ווילנע—וואַרשע. אויפֿן צענטן קילאָמעטער. דאָרטן געפֿינען זיך גרויסע גריבער, וואָס זענען פֿריער באַשטימט געווען פֿאַר מיליטערישע צוועקן. און צוויי קלענערע גריבער. אינעווייניק אויסגעפּלאַסטערט מיט שטיינער און צעמענט.

ווי נאָר עס זענען געקומען די דייטשן, האָבן זיי דערשמעקט דאָס אָרט, עס איז געווען ווי אָנגעמאָסטן פֿאַר זייערע מאָרד-פּלענער. פֿון רעכטס גייט דער טראַקט, דורך וועלכן מען קען מיט אויטאָס אַריינפֿירן די קרבנות; פֿון לינקס — די באַן-ליניע.

ווען די טויט-פֿאַבריק איז שוין געווען פֿאַרטיק, און דאָס וואָרט „פּאָנאַר" איז געוואָרן אַ שרעק און אַ קללה, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אין ווילנע אַ מאַפּע, וווּ פּאָנאַר איז נישט דערמאָנט געוואָרן. דאָס אָרט איז נאָר באַפֿלעקט געווען מיט גרינס . . .

די ערשטע אָדער די גרויסע פּראָוואָקאַציע

דעם 31־טן אויגוסט 1941 האָט דער דייטשער אָפֿיציר שווײַנענבערג צוזאַמען מיט זײַנע אַדיוטאַנטן ווײַס און הערינג אַרומגערינגלט מיט אַ ספּעציעלן שיסער-באַטאַליאָן די ייִדישע קוואַרטאַלן: ייִדישע גאַס, יאַטקעווער-גאַס, סטראַשון-גאַס, גלעזער־גאַס, גאָון-גאַס, דאָמיניקאַנער געסל, לידסקע און דייטשע גאַס.

שווײַנענבערג איז געלאָפֿן איבער די הויפֿן מיט אַ נאַהייקע, געשמיסן, מען זאָל וואָס גיכער, אין משך פֿון צען מינוט, אַרויס אויפֿן הויף, מיטנעמען קען מען בלויז אַ האַנט-פּעקל מיט דאָס סאַמע וויכטיקסטע פֿון פֿאַרמעגן. ווער עס וועט צו דער צייט נישט אַראָפּגיין, וועט דערשאָסן ווערן אויפֿן אָרט.

איך בין דעמאָלט געשלאָפֿן. אַ שמיץ פֿון אַ נאַהייקע האָט צעשניטן מײַן שלאָף. איך האָב אַ שפּרונג געטאָן פֿון בעט און דערזען קעגן מיר שווײַנענבערג מיט אַ הינטל בײַ דער זײַט.

שווײַנענבערג איז געלאָפֿן איבערן שטוב און מיט דער נאַהייקע געבראַשמשעט די אײַנוווינער, זיי געטריבן אויפֿן הויף. זײַן פּנים האָט זיך מיר אַרײַנגעשריפֿט אין אויג.

איך בין אַראָפּ אויפֿן הויף. ייִדן מיט פּעקלעך אין די הענט זענען געשטאַ־

נען מיט ווייב און קינד אין געוואָרט אויף א „ישועה". אַלע האָבן געַרעדט, אַז דאָס פּירט מען אין געטאָ. און דאָך האָט קיינער נישט געגלויבט. האָט עמעץ זיך דערוועגט צו זאָגן, אַז דאָס פירט מען ערגעץ אַנדערש, האָבן מענטשן אים פאַרשאָלטן.

איך האָב געפּרוּווט אַנטלויפן. אַריינגעקראָכן אין אַ ליידיקער שטוּב, אויסגעזעצט די שויבן און בין אַרויסגעשפּרונגען אויפן גאַס. אַ פּאָליציאַנט האָט מיך באַמערקט, אָנגעצילט די ביקס. איך האָב זיך אַריינגעצויגן צוריק און זיך אויסגעמישט מיט די שכנים. איך האָב געזוכט מיין פרוי. זי איז ערגעץ פאַרשוווּנדן. זיך אפשר געראַטעוועט? קיינער ווייס נישט.

אין הויף זענען אַריינגעקומען צוואַנציק פּאָליציאַנטן. דער עלטסטער האָט געהייסן דעם עולם זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין אַ ריי. שווייגנבערג האָט געהאַלטן אַ רעדע, אַז מען פירט אונז אין געטאָ. מען זאָל גיין רואיק און פאָלגן די באַפעלן. ער האָט אַרויסגענומען אַ קעסטל ציגאַרעטן און פאַרגעלייגט צו רויכערן. די צוואַנציק שיסער האָבן אונז גענומען אונטער באַגנעטן און אַרויסגעפירט דורכן טויער פון הויף. דאָס איז געווען 12 ביינאַכט. פאַרויס און הינטער מיר האָבן זיך געצויגן מחנות פון אַנדערע געסלעך און אַנדערע הויפן. קומענדיק צו זאַוואַלנע, נאָענטער אין דער ריכטונג צו לוקישקער טורמע, האָבן אַלע שוין דערזען, אַז מען פירט נישט אין געטאָ. ווייבער האָבן אָנגעהויבן וויינען, זיך רייסן פאַר די האָר. די דרימלענדיקע קינדער אויף זייערע אָרעמס האָבן זיך אויפגעכאַפּט אין שרעק, און שטאַרקער זיך איינגעקלאַמערט אין די מאַמעשע העלזער.

ביים ראַנג פאַרטאָוע האָבן מיר אָנגעיאָגט נאָך אַ פּאַרטיע. צווישן זיי האָב איך דערזען מיין פרוי. איך האָב געוואָלט איבערלויפן אַהין. אָבער אומקומען — אין צוזאַמען. נאָר אַ גלאַנציקער באַגנעט האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע, איך ווייס נישט וויאַזוי, האָט זיך מיר איינגעגעבן צו אַנטלויפן. איך געדענק בלויז, אַז אין קאָפּ איז מיר ליכטיק געוואָרן, ווי געטראָפן פון אַ בליץ. איך בין געלאָפן אָן אַ פּלאַן, אָן אַ חשבון. מיר האָט געדאַכט, איך האָב דורכגעבראָכן ווענט, דורכגעשניטן מויערן.

איך האָב זיך אויפגעכאַפּט ביים ברעג ווויליע. ס'האָט גענומען טאָגן. פּונקט אַנטקעגן מיר, אויף דער אַנדערער זייט, האָב איך דערקענט מיין הויז. דאָרטן איז מיין מאַמע. קען זיין, זי קוקט איצט דורכן פענצטער צו מיר אַהערצו. קען זיין, זי רופט איצינד מיין הילף: אַ שטורמיסט קוילעט!

●

אויף מאָרגן, דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941, זענען איבער די ווילנער גאַסן פאַנאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פּלאַקאַטן מיטן פאָלגנדיקן אינהאַלט:

„נעכטן, דעם 31-טן אויגוסט 1941, איז געפאַלן אַ שאָס אויף אַ דייטשן מיליטערמאַן. אונז האָט זיך איינגעגעבן צו כאַפּן

דעם מערדער. ער איז א ייד. זאל די ארישע באפעלקערונג וויסן זיין, אז די יידן וועלן דערפאר טייער באצאלן.

געביטס-קאמיסאר פון ווילנע

ה י נ ג ס ט."

אין דעם זעלבן טאג איז די צייט פון גיין איבער די גאסן רעדוצירט געווארן פאר יידן ביז דריי בייטאג. דערביי איז אין געזעץ געזאגט געווארן, אז פון 3 בייטאג זענען אלע יידן מחויב צו זיין אין די שטיבער: נישט אויף די הויפן, אדער ערגעץ אנדערש-ווו.

אחוץ דעם האט הינגסט באפוילן, אז די יידן מוזן גלייך אריינטראגן אין די פאליציי־צירקלען זייער גאנץ גאלד, זילבער און צירונג. א ייד טאר נישט האבן מער ווי דריי הונדערט סאוויעטישע רובל. דאס הייסט דרייסיק מארק, דאס הייסט — צוויי קילא ברויט, וואס מען טאר נישט קויפן.

אין לוקישקער טורמע

ווו עס קומען אהין די פארכאפטע, דאס האט קיינער נישט געוווסט, מען האט זיי גערופן „זיך פארשרייבן אויף ארבעט" אין דער לוקישקער טורמע. א סך יידן, נישט קענענדיק שוין אויסהאלטן פון די כאפונעס, זענען אוועק זיך פארשרייבן פרייוויליק. בעסער, האבן זיי געטראכט, וועלן מיר טראגן שטיינער, איידער ליגן אין גרוב און ביסלעכווייז אויסגיין.

נאר אויסגעצאנקט האט מען דווקא אין טורמע.

מיין פרוי, וואס האט געהאט דעם שלים־מזל אריינצופאלן בעת דער גרויסער פראוואקאציע אין דער לוקישקער טורמע, האט מיר שפעטער, נאך איר באפרייונג דערציילט, וואס זי האט געזען דארטן :

„גלייך, ווען מיר זענען געקומען אויפן לוקישקער מארק, נאך נישט דערגייענדיק צו דער טורמע, האט אונז איבערגענומען א שפאלער ציוויל-געקליידעטע פאליציי. מיר האבן געמוזט דורכגיין צווישן ביידע רייען און אויפנעמען פון די רוצחים דעם ערשטן קבלת־פנים, איבער מיין קאפ האט זיך צעבראכן א שטעקן, פיל קינדער און זקנים זענען צו דער טורמע נישט דערגאנגען. געפאלן אויפן מארק. די אנדערע יידן האבן זיי געמוזט מיטשלעפן אונטער די אייזערנע קלעפ. פרויען זענען געטראטן אויף קינדער. קינדער האבן זיך געוואלגערט לעבן צעטראטענע מאמעס. ענדלעך זענען מיר אין טורמע. גלייך ווי מיר זענען אריין היינטערן טויער, האט מען באפוילן אונז אפצווארפן אז א זייט די געבראכטע פעקלעך מיט די אויבערשטע בגדים. נאכדעם האט מען געעפנט טירן און מיט די פיס אונז אריינגעשפארט אין גרויסע שוין אנגעפראפטע קאמערן. מען איז געלעגן אין ענגשאפט איינער אויפן אנדערן. קיין לופט איז נישט געווען. מען האט נישט געקענט זיך באוועגן, שטעלן א טראט.

אויף מאָרגן ביינאַכט איז געקומען שווינענבערג מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל, ווי אַ קצב, און מיט דער נאַהייקע אין האַנט. ער האָט זיך געשטעלט אינמיטן זאַל אויפן קערפּער פון אַ פאַרחלשטער פרוי, געהייסן אַלעמען זיך אומקערן מיט די פּנימער צו די ווענט און אָנגעזאָגט: פּאָרן אויסדרייען דעם קאָפּ וועל איך פאַרפייניקן צום טויט! ער האָט געשניטן מיט זיין נאַהייקע און אַרויס־געגעבן באַפעלן: אויפשטיין! זעצן זיך! אויפשטיין! זעצן זיך:

אַ פרוי האָט זיך אויפגעהאַנגען אויף די ווינדעלעך פון איר קינד. מענטשן פלעגן פאַלן פאַרכאַלעשט, ווי מילבן אַרום פייער. מען האָט געוואָרט אויפן טויט, ווי אויפן איינציקן אויסלייזער. נאָר קיין גרינגן טויט האָט אונז שווינענבערג נישט פאַרגונען. ער האָט אונז אָפּגעהאַלטן אין די קאַמערן איבער אַ וואָך. יעדער נאַכט פלעגט ער קומען אין די קאַמערס און איבערכאַזערן זיין גימנאַסטיק. ווער עס האָט זיך אויפגעשטעלט, אָדער זיך געזעצט פאַר דער צייט, איז אין דער זעל־בער סעקונדע צעשניטן געוואָרן פּאַסנווייז. אויפן זעקסטן טאָג האָבן די וועכטער מיט אייזערנע האַקנס אַרויסגעשלעפּט פון די קאַמערס די דערשטאַכענע, דער־שטיקטע און פאַרפייניקטע, מען האָט זיי געשלעפּט איבער די לאַנגע בלוטיקע קאָרידאָרן און זיי אַריינגעוואָרפן אין דעם קאַמער פון אַלגעמיינעם קלאָזעט.

פאַר אַרויסגיין דערליידיקן אַ באַדערפעניש האָבן די וועכטער זיך געהייסן טייער באַצאָלן, נישט ווייניקער ווי טויזנט רובל אַ מאָל. שפּעטער איז דער פּרייז געשטיגן און דערגאַנגען ביז צען רובל גאָלד. אויך קיין וואַסער פלעגט מען אומזיסט נישט געבן, פאַר אַ טרונק האָט מען באַצאָלט אַ זייגערל אָדער אַ ווערטפולן דינג.

אַ טייל יידן פון אַנדערע קוואַרטאַלן, וואָס האָבן אויסגעמיטן די פּראָוואָ־קאַציע, האָבן געפּרוווט אונטערקויפן די דייטשן, כדי צו ראַטעווען פון דער טפיסה זייערע ווייבער און קינדער.

דער אָבער־לייטענאַנט פון די בערבישקער אַמוניציע־לאַגערן, וואַגנער, איז פאַר אַ סך גאָלד אוועק אין דער טורמע אַרויסציען אַכט יידן. ער איז אַריין מיט דער הסכמה פון שווינענבערג אין די קאַמערס און האָט אַרויסגערופן אַכט נע־מען, ווען ער האָט אויסגערופן דעם נאָמען גאָלדבערג, אַ פרוי פון קאַלוואַדיער גום. 60, וואָס איז שוין געלעגן אַ דערשטאָכענע דורך שווינענבערגס קינזשאַל, האָב איך אין מיין פאַרצווייפלונג אויסגערופן: איך! — און דער אָבער־לייטע־נאַנט האָט אַ געשריי געטאָן: „שנעלער! ליוס!”

שווינענבערג אַליין האָט אונז אַרויסגעפירט צום טויער. אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ רעוואָלווער. ער האָט געמאָלדן:

— איך ווייס אַלץ. אויב איר וועט עמעצן דערציילן כאָטש אַ וואָרט וועגן דעם, וואָס איר האָט דאָ געזען, וועט איר מקנא זיין דעמאָלט אייערע ברידער, — האָט ער אָנגעוויזן אויף דער טורמע.

ביים אַרויסגיין פון טורמע האָט אַ פרוי פאַרטשעפּעט מיט איר שאַל אַן שווינענבערגס אַ קנעפּל פון שינעל. דער תליון האָט זי פאַרהאַלטן און אַ גע־שריי געטאָן: „צוריק!” ער האָט זי אומגעקערט צוריק אין טורמע.

ווידער ביי דער מאַמען

וווהין גייט מען ווייטער? איך בין געלעגן ביי דער ווילי̇ע האַלב נאַקעט און זיך געבערענט אויף דער זון, איך זאָל ניט אויסזען פּאַרדעכטיק. אוונט־צייט בין איך אַריבער דעם טײַך און באַרוועסערהייט זיך אַרײַנגעשאַרט צו דער מאַ־מען. פּטאַשעקס אַנגערויבטע זאַכן האָבן זיך נאָך אַלץ געלופּטערט אויפן הויף. די פון ווינט אַנגעבלאָזענע בלוזעס און העמדער האָבן אויסגעזען ווי מתים.

די מאַמע האָט שוין אויסגעוויינט דעם בליאַסק פון אירע אויגן. זי איז גע־ווען זיכער, אַז מען האָט מיך שוין דערשאָסן. איטלעכס מאָל, ווען זי האָט גע־הערט אַ שאָס פון דער אַנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אַז עס איז אין מיר.

איך דערוויס זיך נײַעס וועגן באַקאַנטע שכנים: דעם האָט מען גע־כאַפּט, יענעם האָט מען געשאָסן. און דעם אַלטן חזן פון סקאַפּאַווקערס הויף האָבן געכטן אַנגעכאַפּט די שטורמיסטן, אים געהייסן אויסגראָבן אַ טיפן גרוב, וועדליק זיין הויך, באַפוילן אים נאָכדעם אַרײַנגיין און ביזן האַלדז אים פאַרשאָטן מיט ערד. זײַנע טעכטער האָט מען אויסגעטאָן נאַקעטע און באַ־פוילן אַרומטאַנצן אַרום טאַטן.

פאַרטאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט דער מאַמען, פּאַזע די ברעגן פון דער ווילי̇ע אַוועק אויף סאַלטאַנישאַק — ווידער צו דער משפּחה באַסטאַצקי.

צ י ג ײ נ ע ר

ביי די סאַלטאַנישקער גערטנער האָב איך באַגעגנט אַ טאַבאָר ציגײַנער. אַן אַלטער איז געגאַנגען פאַרויס מיט אַ קינד אַנגעהאַנגען אויף זיין אַקסל. פּאַ־מעלעך האָט ער צוגעשמיסן די פערד. אַ ציגײַנערקע האָט זיך געשפּילט מיט אירע גלעזערנע קאָרעלן און בעת־מעשה געזונגען אַ ראָמאַנס. אין אָנהייב האָב איך מקנא געווען דעם פרײַען שבט — זיי טראָגן דאָך נישט קיין לאַטעס. און אַזוי ווי איך באַטראַכט די פאַרבייפאָרער, שפּרינגט עמעץ אַראָפּ פון דעם וואָגן, לאָזט זיך לויפן פאַרויס און רעדט צו מיר אויף אַ קלינגענדיקן יידיש:

— דערקענסט מיך?

איך בין געבליבן נשתומם: תחלת האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז עס איז דער ברודער פון מאַריע קוויעק, — דער ציגײַנערישער זינגער, מיט וועלכער איך האָב זיך אַמאָל געהאַט באַקענט. נאָר פון וואַנען האָט ער זיך אויסגע־לערנט יידיש? לאַנג האָב איך ניט געדאַרפט וואַרטן. דער ציגײַנער האָט אַליין זיך פאַרגעשטעלט:

— איך בין חיים גאַרדאַו, דערקענסט ניט?

ערשט איצט האָב איך אים דערקענט. מיט צוואַנציק יאָר צוריק האָבן מיר

צוזאמען געלערנט אין „בית יהודה". נאך קינדוויז, געדענק איך, האט מען אים גערופן חיימקע דער ציגיינער.

ווי אזוי ער קומט אין ציגיינערשן טאבאר? עס איז א פשוטע מעשה: ווען די דייטשן זענען אריין קיין ווילנע, האט חיים זיך געפונען הינטערן שטאט אין דעם דערפל דאלניע. דעם פאריקן שבת האט פאליציי ארומגערינגלט דאס דערפל און אלע יידן אוועקגעפירט קיין וועליטשאו. אהין זענען דורכן טאג געבראכט געווארן די יידן פון קענע, אנדרעלישאק, סעדניק, לאווארישאק, שומסק, סאראק־טאטאר, דאלניע און ניי־ווילייקע. מען האט אלע מענער געגעבן רידלען און זיי באפוילן אויסצוגראבן א לאנגן אקאפ אין דער פארם פון א דלד. די פרויען מיט די קינדער האט מען געהאלטן באזונדער. ביז אוונט האט מען געגראבן. ביים זון־פארגאנג, ווען דער אקאפ איז שוין געווען פארטיק, האט פון אנטקעגנדיקן וועלדל זיך א לאז געטאן א בינטל ארטיקע פאשיסטן און ארומגענומען מיט א פייער דעם צעטומלטן עולם. מען איז געווען אזוי געפלעפט, אז קיינער איז זיך ניט צעלאפן. מיט די רידלען אין די הענט איז מען געפאלן אין אקאפ. עס איז אלץ געווען אזוי פלוצלינג, אז קיינער האט ניט באוויזן צו זען דעם טויט. צופעליק איז גארדאן געשטאנען הינטער א בוים און די קוילן זענען בראבייגעפלויגן לעבן זיין אויער. בעת־מעשה האט ער זיך צעטומלט אליין, ניט פארשטאנען וואס דא טוט זיך. נאר דאס פלייצדיקע בלוט אויפן געלן זאמד האט אויפגעוועקט זיין באוווסטזיין. ער האט אריינגעיאגט אין א קארן־פעלד און זיך דארטן באהאלטן.

אויף מארגן אינדערפרי האט ער געזען דורך די זאנגען, ווי דער געשטאפיסט וויים, איז אנגעקומען מיט א טאבאר ציגיינער און זיי באפוילן ארײנצוווארפן די דערשאסענע אין די גריבער.

ווען וויים איז אוועקגעפארן, איז גארדאן ארויסגעקראכן פון די זאנגען און געבעטן די ציגיינער, זיי זאלן אים נעמען מיט זיך. דער אלטער, זיין נאמען איז פעדאר, האט אים גוט באטראכט און געהייסן זיך אריינזעצן אין וואגן. ער האט געשמיסן מיט דער בייטש זיינע קינדער, וואס האבן געפרווט זיך צורירן צו די קליידער פון די דערשאסענע. צו חיימען האט ער גערעדט:

— איך וויים, אז מארגן, איבערמארגן וועט דאס זעלבע געשען מיט מיר...

חיים האט מיר פארגעלייגט, איך זאל גיין מיט אים. פעדאר איז א בריליאנט א מענטש, ער וועט ניט האבן דאקעגן. וואס שייך מיין בלייכן פנים, וועט ער מיך איינשמירן מיט הינטישן פעטס, פון דעם ווערט איינגעברוינט די הויט, און איך וועל אויסזען ווי ער — עס וועט מיך קיינער ניט דערקענען.

איך האב געדאנקט דעם ציגיינער" און זיך אפגעזאגט פונעם גליק. איקען ניט איבערלאזן מיינע אייגענע. איך וויים נאך ניט דעם גורל פון מיין פרוי. נעכטן האב איך זי איבערגעלאזן ביי דעם טויער פון דער טורמע.

חיים האט זיך מיט מיר געזעגנט. ער האט נאכגעיאגט דעם ציגיינערשן טאבאר, וואס האט געווארט אויף אים ביים אנטקעגנדיקן קלויסטער.

צווישן פריינט

איך בין ווידער ביי דער משפחה באסטאצקים. וווהין צו גיין אין דערשוואו האב איך ניט געהאט. פאר די עטלעכע טעג האט זיך די משפחה פארקלענערט. עם האבן געפעלט דריי מענער: זיי האבן זיך ניט צוריקגעקערט פון דער ארבעט.

אינדערפרי זענען די געבליבענע מענער פון דער משפחה באסטאצקי, צוויי זין און א שוועסטערקינד, אוועק ווי אלע טאג צו דער ארבעט. איך בין אויך געגאנגען. איבערבלייבן אין דער היים, קען מען אריינפאלן צו די כאפונעס, כאטש אויך דאס ארבעטן איז שוין ניט מער קיין גאראנטיע: פיל ארבעטנדיקע מחנות האט מען גלייך פון דער ארבעט אוועקגענומען אין טורמע.

אויפן ארבעטס־פלאץ האט געפעלט ביי א העלפט מענטשן. זיי האבן געווווינט אין די יידישע געסלעך און זענען אריינגעפאלן בשעת דער פראוואקאציע. נאר די געבליבענע האבן געארבעט ווייטער. ווידער האט מען געהאנדלט מיט די ארומיקע פויערים, זיך געדונגען פאר א רובל און עס האט געמאכט דעם איינדרוק, ווי איטלעכער האט אונטערגעקויפט דעם טויט.

מיטאג־צייט איז געקומען דער בעל־הבית, דער פעלדפעבל הערדער, און אויפגערופן ארום זיך אלע זיינע קנעכט. ער האט גערעדט אפשר א שעה. געוואלט אונז איבערצייגן אין זיין גוטסקייט, אין זיין ארנטלעכקייט. דערציילט מיט אויפגעבלאזענעם פאטאס, אז זיין בעסטער יוגנט־חבר איז געווען א ייד; אז די נירנבערגער געזעצן ווארפט ער זיך ניט אונטער, כאטש אליין איז ער א פארטיי־מאן פון 1926. צום סוף האט ער פארגעלייגט עס זאלן אויפהייבן די הענט יעניקע יידן, וועמענס ברידער, שוועסטער, אדער קרובים זענען אריינגעפאלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אלעמען באפרייען. אפילו אין מלחמה־צייט מוז מען זיך אויפפירן מאראליש... ער, דער פעלדפעבל הערדער, וועט אזוינס ניט דערלאזן. ביי אים איז רעכט צו ראפארטירן אין בערלין.

אלע, מיט מיר בתוכם, האבן אויפגעהויבן די הענט. ביי איינעם האט געפעלט א ברודער, ביים צווייטן — א ווייב, ביי א דריטן — א קרוב. אנדערע האבן אויפגעהויבן די הענט אויף טראף — שוין עטלעכע מעת־לעת ווי זיי נעכטיקן ניט אין שטוב, ווער קען וויסן ווו זענען די נאענטסטע?

נאכדעם ווי קאפלאן־קאפלאנסקי, דער בריגאדיר, האט אויפגעשטעלט די רשימה, פארשריבן אלע נעמען פון די ברידער און קרובים, האט דער ארטיסט, דער פעלדפעבל הערדער, פארטרויט עפעס קאפלאנסקין אויפן אויער און איז אוועקגעפארן אויף זיין טאקסי.

קאפלאנסקי האט אונז געמאלדן, אז דער פעלדפעבל פאדערט דריי גאלדענע זייגערס פון דער פירמע „ציטא", פאר זיין ווייב א קאראקולענעם מאנטל, פינף פאר שיך און שטיוול, שאמפאניער און פוטער, ווייל אליין האט ער קיין צייט ניט דאס צו זוכן. וואס גיכער מען וועט אים געבן די מתנות, אלץ גיכער,

זאָגט צו דער פעלדפעבל, וועט ער אַוועקפֿאָרן מיט דער רשימה אין דער טור־מע און וועט ראַטעווען די געפֿאַנגענע.

אויף מאָרגן זענען די מתנות גרייט געווען. דער פעלדפעבל הערדער איז געקומען אויף זיין טאַקסי און באַוויליקט זיי צו נעמען.

אין אַ שעה אַרום, ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, איז ער אַוועק־געפֿאָרן קיין קאָוונע.

דער סוף פֿונעם ערשטן יידנראַט

פֿון די אָנגעקומענע אַרבעטער פֿון שטאָט דערוויסן איך זיך: דעם 1־טן סעפּטעמבער 1941 איז געקומען אין יידנראַט בוראַקאַס, איינער פֿון די שעפֿן פֿון דער היגער איפּאַטינגאַ און געגעבן אַ פֿאַראָרדענונג, אַז אויף מאָרגן ניין פֿרי דאַרף דער יידנראַט צושטעלן אויף ווילנער 12, אויפֿן הויף פֿון דער אי־פּאַטינגאַ, צען ווענגענער, אויב די ווענגענער וועלן ניט זיין, וועט עס דערנאָך דעם יידנראַט פֿאַרדריסן. בוראַקאַס האָט גוט געוווּסט, אַז אַלע פֿערד און ווע־גענער האָט מען ביי די יידן שוין לאַנג קאָנפֿיסקירט. אויך דער יידנראַט האָט פֿאַרשטאַנען, אַז עס איז בלויז אַ שפּיצל, אַז בוראַקאַסן גייט טאַקע דעריין, דער יידנראַט זאָל דעם באַפֿעל ניט אימשטאַנד זיין אויסצופֿירן. פֿונדעסטוועגן האָט פּנחס קאָן ניט געוואָלט מיט די אייגענע הענט העלפֿן דער פּראָוואָקאַציע. עס האָט זיך איינגעגעבן ביי ניט־יידישע פֿורמאַנעס אָפּצוקויפֿן פֿורן און מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין דער איפּאַטינגאַ. נאָר בוראַקאַס האָט די מתנה ניט אָנגענומען.

— עס איז שוין צו שפּעט, — האָט ער אַרויסגעצויגן דעם זייגער. — עס איז שוין צען מינוט נאָך ניין...

אַרום עלף פֿרי איז געקומען אין יידנראַט שווייגענבערג מיט צוויי באַ־וואָפֿנטע געהילפֿן, ער האָט אויסגעשטעלט ביי די ווענט אַלע, וואָס האָבן זיך דאָרט געפֿונען און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פֿון אייך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

עס איז אַרויסגעטראָטן פּנחס קאָן און געמאָלדן:

— איך.

— הייסט עס, דו האָסט עס ניט אויסגעפֿירט די פֿאַראָרדענונג? — האָט שווייגענבערג אַ שניט געטאָן קאָנען מיט דער נאַהייקע. — עס איז נאָך אַלץ צו שוואַך ביי אייך דער זכרון. איך וועל אייך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פֿאַרגעדענקען. — און ער האָט אָפּגעקליבן צו זיך 16 יידן, צווישן זיי פּנחס קאָן, הרב קאַץ, דער פֿאַרוואַלטער פֿון „מפיצי השכלה“ קראַסנער, סאַול טראַצ־קי א.אנד., וואָס האָבן זיך דאָרט צופֿעליק געפֿונען, זיי אויסגעשטעלט פֿאַרוויין.

און שוויינענבערגס נעהילפן האבן זיי אפגעפירט אונטער באגנעטן אין טורמע. אויף דער טיר פון יידנראט האבן די דייטשן אויפגעהאנגען א שלאס.

דער בלוטיקער שפּאַס

דעם 6־טן סעפּטעמבער 6 אזייגער פארטאג, ווען איך און די גאנצע משפּחה באסטאצקי זענען נאך געשלאפן, האט זיך דערהערט אינדרויסן א פּיפּעריי און א ווילד צאקען פון פערדישע טלאען. צוגעשפּרונגען צום פענצ־טער האב איך דערזען, אז די היגע פּאליציי טראגט זיך ווי א היישעריק איבער די גאסן. די שטוביקע האבן זיך גלייך אנגעטאן, מען האט געקוקט דורכן פענצטער און זיך געגרייט אויף אן אומגליק. די גאסן זענען געווען געשלאסן. אן דאקומענטן האט מען קיינעם ניט דורכגעלאזן. וואס אונז דערווארט האבן מיר נאך ניט געוווסט, נאר אלע האבן געפילט, אז עס גרייט זיך אן ענדערונג.

עס האט זיך מיטאמאל דערהערט א געבראזג פון שויבן. פונקט אנטקעגן אונזער פענצטער, אין א שכנותדיקן הויז, האט א פּאליציאנט מיט א האק אין האנט געזעצט אין א יידישער טיר, קענטיק, א פארשלאסענער, און געדריטשעט, מען זאל וואס גיכער אים עפענען. ווען די טיר האט זיך געעפנט, האט ער גע־שריען צו די איינוווינער, זיי זאלן ארויסגיין אינדרויסן. ווען אן אלט פּאר־פאלק איז געארעמט ארויסגעגאנגען פון די טרעפּלעך, האט ער זיי איבערגעגעבן א צווייטן, זיין געהילף, און אים אנגעוויזן די ריכטונג, וווהין זיי אוועקצופירן.

— נאך וואס ווארטן מיר אין שטוב? באלד וועט דאך פּאליציי אויך אהער אריינקומען. און וווהין זיי שלעפּן ווייסט דאך ווידער קיינער ניט. בעסער אנטלויפן! — זאגט שמערל. — איינער פון דער משפּחה אנטלויפן צו דעם ארבעטס־פּלאץ אויף די שעסקינער בערג, עס איז דאך ניט ווייט, סך־הכל א האלבער קילאמעטער. קען זיין, מירן דארט געפינען אונזער דייטש, דעם פעלד־פעבל הערדער, אדער ווי מען האט אים גערופן „דער סובאטניק". נעכטן האט ער דאך באקומען אזויפיל מתנות, צוגעזאגט צו פארטיידיקן זיינע יידן. אפשר וועט ער באשיצן איצט?

זאלבעדריט, איך, שמערל און זיין שוועסטערקינד דער סטודענט, האבן מיר זיך ווי שטענדיק אוועקגעלאזט צו דער ארבעט. מיר האבן אויסגעמיטן די הויפּט־גאס. און דורכן הויף און גערטנער זיך דערנענטערט צו די בערג. די פּאליציי האט אונז, קענטיק, ניט באמערקט, מיר זענען דורכגעשוומען צווישן הויכע קוסטן פּאמידארן און מיר זענען ארויסגעקומען צו די שעסקינער בערג.

נאר דא האט אונז אנגעיאגט א רייטער... ער איז געלאפן גאלאפּ איבער די שטוביקע וועגן, אונז אנגעיאגט און געהייסן זיך אפּשטעלן.

דער רייטער האט ניט גערעדט קיין ווארט ער האט אויף שטום־לשון אונז

נעהייםן מיטגיין און ביי א טייכל האט ער אונז איבערגעגעבן א צווייטן. יענער האט שוין נעטראגן א העלם און די ביקס האט ער געהאלטן אונז אנטקעגן.

דער מענטש מיטן העלם האט אונז געטריבן פארויס און געשמייכלט צו זיין ביקס. דער ניסנדיקער שוויים אויף זיין אנגעהיצטן פנים איז דאס מיאוס־טע, וואס איך האב געזען אין מיין לעבן.

ביים ארויפגיין אויפן בארג, איז א יונגע פויערטע אונז אנגעגאנגען אנט־קעגן. דער מענטש מיטן העלם האט זי פארטשעפעט, א קניפ געטאן אין באק און געזאגט צו איר:

— דיר געפעלן זייערע זאכן? קום, איך וועל דיר באלד זיי געבן.

די פויערטע האט אים ניט געענטפערט. ער איז געבליבן באלײדיקט. הינ־טערן בארג האבן געווארט שוין אנדערע. אלע אין העלמען. ער האט געהייסן אונז זיך אומדרייען מיט די פלייצעס און מיט די הענט פארשטעלן זיך די אויגן.

איך האב ארויפגעלייגט אויף די אויגן די פינגער, זיך צוגעהערט, ווי פארויס פאר מיר זינגט א פויגל, ווי אהינטער מיר ווערן אפגעצויגן פון ביקסן די שלעסער, און צווישן די פינגער אויף מיינע אויגן האב איך דערזען א שפריצנדיקן פייער — א געקנאל, איבערן געקנאל — צווייגן...

איך האב א פאל געטאן אין גראז. דער ערשטער געדאנק, וואס האט א שניט געטאן דעם באוווסטזיין איז געווען, צי בין איך טאקע טויט? זיך אי־בערצייגט, אז ניט, האב איך א קוק געטאן אויף די חברים. איינער איז גע־שטאנען אויף די קני און דער צווייטער האט זיך אפילו ניט איינגעבויגן.

הייסט עס, מיר לעבן? טא ווער האט דא אין אונז געשאסן? ערשט איצטער האב איך דערהערט הינטער מיין פלייצע א געלעכטער. און דער מאן מיטן שטאלענעם העלם האט אונז געזאגט מיט א שמייכל:

— עס איז געווען א שפאס, הייבט זיך אויף, איך וועל אייך פירן אין געטא.

דער וועג צום געטא

מיר האבן אלץ ניט געגלויבט. געמיינט, אז דאס איז איינע פון די פרא־װאקאציעס. צוקומענדיק אבער נעענטער צו ווילקאמירער גאס, וווהין דער שטא־לענער העלם האט אונז געפירט, האב איך דערזען, ווי מען פירט אויך אנדערע גאנצע מחנות.

אויף ארויף ווילקאמירער גאס, ווו עס איז געווען אמאל די „גרויסע מיל״, האט מען די קופעס יידן אויפגעטריבן אויפן הויף, געהייסן דארטן ווארטן. איך האב דערזען פאר זיך מיינע אלטע באקאנטע שכנים און חברים פון לאנגע יארן. אלעמען האט מען באגינען ארויסגעריסן פון די הייזער, ניט דערלויבט

מיט־עמען כמעט גארניט פון דעם איינגטום, און גלייך ווי די בעלי־בתים האבן איבערגעטראכטן זייערע שוועלן האט מען די טירן פארחתמעט און ביים ארייגנאנג ארויפגעקלעפט א צעטל:

„דויטשישע אייגנטום!"

די בעלי־בתים האבן זיך ארומגעדרייט מיט זייערע שמאטעס אויפן הויף. געקוקט אויף די צוגערויבטע הייזער און געוואַרט נעדולדיק אויף נייע נסיונות.

אויך די הייזער האבן אויסגעזען ווי צעטומלט. צום ערשטן מאל פאר לאנגע יארן האט מען ארויסגעריסן די בעלי־בתים. עס איז אוועק פון זיי די ווארעמקייט.

דער הויף האט געקוואלט, געפליצט מיט יידן. ערשט געבוירענע קינדער, גויסעסדיקע זקנים, טראגעדיקע פרויען, אלץ איז אויפגעמישט אין דעם רוישנדיקן קעסל־גרוב.

די געיאגטע האבן ניט געוויינט, דער ערב־געטא האט אויסגעברענט די טרערן, פארשטיינערט די געפילן. מען האט דערשפירט דעם שווידער פון דער צייט, דערשמעקט, אז עפעס גרייט זיך אן ענדערונג.

איך דערמאן זיך א פרוי מיט א בלייכן אויסגעצויגענעם פנים, זי איז געשטאנען מיט א קינד אויף איר ארעם לעבן פארקאן און ארויסגעקוקט צו איר הויז. דאס קינד האט געוויינט, האט אויסגעשטרעקט די הענטלעך איבערן פלויט, וו עס איז געשטאנען דער וואכמאן, וואס האט געהיטן די געפאנגענע. דער וואכמאן האט גענעסן עפל. ער האט ארויסגענומען פון קעשענע אן עפל און געגעבן דעם קינד. דאס קינד האט אויפגעהערט וויינען און זיך גענומען צו דעם עפל. די פרוי האט ארויסגעריסן ביי דעם קינד די מתנה און צוריק א ווארף געטאן דעם סאלדאט, דערביי האט זי געזאגט:

איך דארף ניט פון א מערדער קיין רחמנות!

נאך עמעצ איז געזעסן איינגעבויגן אויף א שטיין, די פינגער איינגעוואקסן אין בארד, און איבערן הויף האט זיך געטראגן זיין ניגון פון תהילים.

עס האט זיך דערהערט א פייף. צוויי אפיצירן, א דייטשער און א הינער, זענען אריין אין הויף און געהייסן אלעמען זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין א ריי. דערביי האט דער הינער אונז געזאגט, אז דאס פירט מען אונז אין געטא.

מען האט גענומען זיך רירן. ביי די זייטן האט אונז ארומגערינגלט די פאליציי.

אויפן וועג זענען צוגעקומען נאך מענטשן פון די שכנותדיקע געסלעך. פאליציי, באגלייט מיט ספעציעלע אנווייזער, זענען געלאפן פארויס און ארויסגעטריבן יענע, וואס זענען נאך געווען אין די הייזער. א סך יידן, וואס ביז אצינד זענען זיי געלעגן אין באהעלטעניש, האבן זיך דערוווסט, אז מען פירט אין געטא. זיי האבן מורא געהאט אליין צו בלייבן. עס איז ארויס א קלאנג, אז נאכדעם ווי מען וועט אריינטרייבן אין געטא, וועט מען פארברענען די יידישע הייזער. דעריבער איז מען ארויסגעקראכן פון דער פינצטערניש און זיך צוגע־

שטעלט אין די רייען. אזוינע האָט מען גלייך דערקענט: זיי האָבן אויסגעזען ווי גייענדיקע מתים.

א פּאַרבייגייער, וואָס איז אָנגעקומען פון שטאָט, איז אויף א ווייל אָריינ־געשפּרונגען צו אונז אין דער מחנה און דערציילט זיינעם א באַקאַנטן:

— עס זענען פאַראַן צוויי געטאָס; אויף רודניצקער גאַס און אויף דער יידישער. אָבער ניט אַלע זוערן אַהין געפירט. גאַנצענע גאַסן מיט הונדערטער און טויזנטער מענטשן פירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען אונזער הויז, אויף ווילקאָמירער 14, האָב איך דערזען אויפן באַלקאָן מיין מאַמען. זי איז געשטאַנען אָנגעלענט אַן פאַ־רענטש, מיטן גראָבן קרבן־מנחה אונטערן אָרעם, מיט א פּעקעלע ביי דער זייט, און ניט געוווסט, וואָס צו טאָן — אַראָפּגיין און זיך אַנשליסן אַן דער ריי, אָדער וואַרטן ביז וואַנען די פּאָליציי וועט אַראָפּיאָגן. זי איז געשטאַנען צע־טומלט אויפן באַלקאָן און אירע פאַרטרערטע אויגן האָבן מיך געזוכט צווישן עולם. מיר האָבן זיך ביידע דערזען. איך בין אוועק ווייטער. דער וואַכמאַן האָט ניט געלאָזט זיך אָפּשטעלן.

ווען די מחנה איז געקומען אויף דער גרינער בריק, האָב איך דערזען, ווי באַרג־אַראָפּ פון קאַלוואַריער גאַס גייט א צווייטע מחנה, נאָך גרעסער ווי אונזערע. זי ווערט אויך געפירט אין א קייט פון פּאָליציי.

ביים אַרויפטרעטן אויף דער גרינער בריק האָבן אַלע דערשפּירט, אַז אָט דאָ וועט זיך אַנטשיידן אונזער גורל. אויב מען וועט פירן פאַרויס, דורך ווילנער צו מיצקעוויטש־גאַס, איז א סמן, אַז מען וועט קומען אין געטאָ. אויב ביים אַריבערגיין די בריק וועט מען פאַרקערעווען די מחנה אויף רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז א סימן, אַז מען פירט צו אַן עקזעקוציע.

איך בין געגאַנגען אין דער שפּיץ פון אונזער מחנה. דער שווערער האַרב־סטיקער מאַנטל האָט געפּאַרעט מיין לייב. דער מאַנטל איז ניט מיינער, עס איז דוד אומרוס. מיר האָבן זיך ביידע געביטן פאַרן אַריינגיין אין ווילנע. אויפן פּלייצע האָב איך נאָך געטראָגן א זעקל בולבע. איך האָב עס געטראָגן פאַר א זקנה, וואָס איז שיר נישט געפאַלן.

ביים אַריבערגיין די גרינע בריק האָט אויף א מינוט זיך אָפּגעשטעלט דאָס האַרץ. וווהין וועט מען פירן? רעכטס, אָדער פאַרויס? איין טראָט, פינף טריט, צען... מען האָט אוועקגעפירט פאַרויס.

מען האָט געאיילט. די הינטערשטע האָבן געטראָטן אויף די פיס. גע־וואַלט וואָס גיכער אַריבערגיין דעם וועג, זיין וואָס ווייטער פון דער לוקישקער טורמע.

ווען מיר זענען דורכגעגאַנגען בשלום די גרינע בריק האָב איך אומגע־דרייט דעם קאָפּ אויף הינטער און זיך געוואַלט איבערצייגן, וואָס איז מיט דער גאַס אַהינטער אונז. און איך האָב דערזען, ווי די הונדערטער אין א שפּאַלער

פון גלאַנציקע באַגנעטן ווערן פאַרקערעוועט אויף רעכטס אין דער ריכטונג צו דער לוקישקער טורמע.

●

מען האָט געפירט אין געטאָ וועדליק אַ געגנויעם פּלאַן. אַ סך גאַסן, ווי דער פאַרבייגייער האָט ריכטיק דערציילט, האָט מען גלייך טאַקע, אַנשטאָט געטאָ אוועקגעפירט צום טויט. פאָלגנדיקע גאַסן זענען צו דער געטאָ ניט דערגאַנגען: פון מיצקעוויטש-גאַס, טאַרטאַקי, פּאַרטאַווע, ביידע פּאַהולאַנקעס, קאַלוואַריער (פון 50־טן נומער ביז נומער 1 זענען דערגאַנגען). פּיראַמאַנט, אַ טייל זוויע־ריניעץ, ווענגלאַווע, אַנטאָקאָל א.אַנד. צוזאַמען ביי אַ צען טויזנט מענטשן.

די טויערן פון געטאָ

קומענדיק צו מיצקעוויטש-גאַס האָב איך דערזען אַן אויסטערליש בילד: ביי אַ צוואַנציק מענטשן, אַנדערע האַלב־נאַקעטע, אַנדערע אָנגעטאָן אין משוגעים-העמדלעך, מיט ווילדע אויפגערייצטע פּנימער, האָבן מאַרשירט פּאַרוויז אויפן בריק און ביי דער זייט האָט געשפּאַנט מיט מעדאַלן אויפן ברוסט אַ דייטשער אָפיציר.

דאָס זענען געווען יידישע משוגעים פון אַנטאָקאָלער שפּיטאָל. די דייטשן האָבן זיי אַרומגעפירט איבער דער גאַרער שטאָט, כדי צו ווייזן פאַר דער ניט־יידישער באַפעלקערונג „די יידישע ראַסע". דורכגעפירט די גאַנצע שטאָט, האָט מען אַנגעשלאָסן די משוגעים אין דער שפּיץ פון אונזער מחנה. פאַרויס איז גע־פאָרן אַן אויטאָ מיט אַ גרויסן האָקנקרייץ און אַ פילם־אַפּאַראַטאָר האָט פאַריי־ביקט דאָס בילד.

אויך אַנדערע גאַסן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין אונזער מחנה. יונגע מענער זענען דאָרט געווען ווייניק. די כאַפּונעס האָבן זיי אויסגעכאַפּט נאָך פריער. דער עיקר זענען דאָס געווען פרויען, קינדער און זקנים. עס האָבן זיך מיטגע־שלעפּט אויך קראַנקע און קאַליקעס. אַרויסגעטריבענע פון די שפּיטעלער. אין זייערע בלאָע שפּיטאָל־קליידער האָבן זיי דער פּראָצעסיע צוגעגעבן אַ באַזונ־דערן אומהיימלעכן אויסזען.

אויף דייטשישער גאַס, לעבן פונקס ביכער־קראָם, האָבן אַ בלענד געטאָן צוויי ווייסע טויערן: איינער לינקס, אויפן ראָג יידישער און דייטשישער, דער צווייטער רעכטס — אויף גיטקע טויבעס זאַווולעק. די טויערן זענען געווען פאַרמאַכט. אַרום און אַרום איז געשטאַנען פּאָליציי. די באַוועגונג איז געווען אָפּגעשטעלט.

ביי די טויערן האָט אונז אָפּגעוואַרט הערינג, שוויינענבערגס אַדיוטאַנט, אַ געלער אויסגעצויגענער דייטש מיט אַ שאַרבנדל אויפן היטל, און האָט גע־

שלײדערט מיט די פּויסטן הינ און הער, ווי אַ שיכורער דיריגענט. דאָס האָט ער אָנגעוויזן וווהין די יידן זאָלן גיין — אין דער ערשטער געטאָ אָדער אין דער צווייטער. רעכטס איז געווען די ערשטע, לינקס — די צווייטע. עס האָט זיי בײדן אָפּגעטײלט די דייטשישע גאַס.

ווען עס איז געקומען מײַן ריי, האָט ער מיך אָנגעקוקט ווי אַ מענטשן־פרעסער זײַן קרבן. אָנגעקוקט און אָנגעוויזן מײַן אָרט, דערבײַ האָט זײַן אויסדרוק מיר געזאָגט: „איך בין הײַנט זאַט, איך וועל דיך פרעסן אַן אַנדערש מאָל״.

דורך די אָפּגעבויגענע ברעטער פון דעם הילצערנעם ניט־פאַרענדיקטן טויער האָט מיך אַ פּוס אַרײַנגעשטופּט אין גיטקע־טויבעס זאַווולעס — דאָס פאָדער־הויז פון דער ערשטער געטאָ.

צווייטער טייל:

הינטערן טויער

דאָס פּנים פֿון געטאָ

איך בין געשווומען אין דעם קאַבעדיקן מענטשן־שטראָם און האָב ניט געקענט זיך אָפּשטעלן, ניט געפֿונען קיין ברעג, קיין אָנהאַלט. יידן מיט שמאַטעס און פּעק זענען געלאָפֿן איבער די הויפֿן און פֿאַרכאַפּט ווינקלען. די ווינקלען זענען געווען פֿרייע. דאָס האָט שוויינענבערג מיט אַ וואָך צוריק אַרויסגעריסן פֿון דאָרט די איינוווינער און זיי פֿאַרשלעפּט אין טורמע. די ניט־יידישע באַפֿעלקערונג, וואָס האָט געוווינט אין דעם קוואַרטאַל פֿון דער געטאָ, האָט פֿריער אינמיטן דער נאַכט זיך געמוזט אַרויסקלייבן.

איך האָב דערזען די דיכטערן לאה רודניצקי. זי איז געשווומען, ווי איך, אינעם המון, מיר האָבן זיך אויסגעקניפּט פֿון עולם און זענען אַריין אין מיר־ערקעס הויף, וווּ עס האָט געוווינט אַמאָל מאַטקע כאַבאַד. אירע ערשטע ווערטער זענען געווען:

— זיי וועלן לענינגראַד ניט נעמען!

אויף לידסקע געסל האָבן מיר געפֿונען אַ וווינונג. מיר זענען געווען נאַיוו — געמיינט, מען וועט זיך קענען אָפּרוען. די דירה איז געווען אַ ליידיקע. די רעשטלעך פֿון דער באַלעבאַטישקייט האָבן זיך געוואַלגערט אויף דער ערד. אויף אַ שטול אין אַ ווייקשאַף האָט זיך געזאַלצן פֿלייש, אין אַ לאָבן ברויט האָט געשטעקט אַ מעסער און אויבן טיש איז געשטאַנען אַ ניט־דערזופּטע גלאָז טיי.

איך האָב זיך געלייגט אויף אַ שטרויענעם געלעגער און אויפֿגעקליבן די געדאַנקען. וווּ בין איך? וווּ איז די פֿרוי? וווּ איז די מאַמע? דער טאָג האָט זיך געצויגן לאַנג, ווי אַ ים, וואָס מען זעט דעם ברעג ניט. עס איז נאָך איצט דריי אַזייגער. דער קאָפּ ברענט. איך וועל פֿאַרשרפֿעט.

איך האָב געפֿונען אַ קרוג וואַסער און עס אַרויפֿגעגאָסן אויפֿן קאָפּ. מיר איז געוואָרן לייכטער. איך האָב אַ פֿאַל געטאָן אויפֿן שטרויענעם געלעגער און פֿאַרזונקען אין שלאָף.

אין אָוונט איז געקומען די דיכטערן און מיך אויפֿגעוועקט. מיר איבערגעגעבן אַ גרוס פֿון דער מאַמען. זי לעבט: אַ באַקאַנטער האָט זי געזען אין געטאָ. מיר זענען אַראָפּ אין גאַס. באַגעגנט חברים — דעם אַרטיסט בערעגאַלסקין און שבתא בליאַכערן. זיי דערציילן, אַז די גאַנצע געטאָ איז פֿאַנאַנדערגעטיילט מיט טויערן, אויך אינעווייניק פֿון איין גאַס אין דער אַנדערער איז ניט מעגלעך דורכצוגיין. די טויערן אין געטאָ גופֿא זענען מיר גאָרניט געפֿעלן. איך האָב באַשלאָסן זיך אַרויסצובאַקומען אויף רודניצקער גאַס. עס איז די הויפּט־גאַס פֿון דער געטאָ. מיין באַגלייטערן האָב איך פֿאַרלאָרן אין וועג. דורך בוידעמער און לעכער האָב איך זיך דערשלאָגן פֿון לידסקער געסל אין דער הויפּט־גאַס. אַלץ נייע און נייע מחנות זענען אַריינגעשווומען פֿון שטאָט. איך האָב דערזען צווישן זיי מיין פֿריינט קאַלמאַנאָוויטש — דעם

באַקאַנטן געלערנטן, מיטאַרבעטער פון „ייוואָ". ער איז פּאַרוואַקסן מיט אַ שי־טער בערדל. איך האָב זיך אַריינגעשניטן צווישן עולם און אים גענומען אונ־טערן אָרעם.

— שלום־עליכם אַ יידן, וואָס מאַכט איר?

קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך דערפרייט, מיר געקלאַפּט איבערן אַקסל.

— אויב נאָר צווישן יידן, איז שוין גוט...

●

אויף רודניצקער 6, וווּ דער בנין פון דער רעאַל־גימנאַזיע, איז פול מיט מענטשן. יעדער וויל זיך אַריינכאַפּן אין אַ דירה אָט דאָ אויפן הויף. מען זאָגט, אַז דאָ וועט זיך געפינען דער יידנראַט און דאָס אָרט איז זיכערער, ווי ערגעץ אַנדערש. הערווייל איז ניט מעגלעך אַדורכצוגיין. איטלעכער האָט זיך צוגע־וואַרפט צום באָדן און גיט ניט אָפּ קיין שפּאַן; גלייך עס וואָלט זיך אונטער אים געפונען אַן אוצר.

איך זע אַן אַלט פּאָרפאָלק, מאַן און ווייב.ביידע ליגן אויף אַ וועגעלע און קוקן אויף דער גאַס. ביידע זענען פּאַראַליזירט. ווי נאָר עס איז אַריין די פּאָליציי אַרויסצוטרייבן פון דער דירה, האָט זיי אָפּגענומען הענט און פיס. אַ קרוב האָט זיי אַריינגעלייגט אין אַ וועגל און געבראַכט אַהערצו. איך האָב געוואָלט זיי העלפן, געפרעגט זייער פאַרלאַנג. דער אַלטער האָט אַ צוק געטאָן מיט די ליפּן און שטיל, אָבער מיט טענות דייטלעך אויסגערופן:

— גיט מיר סם!

איך האָב זיך דערוווּסט, אַז זייער פאַמיליע איז באַראַנאָווסקי.

די אַקטריסע וויטאַלינאַ, האָט מיך געצויגן פאַר דער האַנט.

— קומט מיט מיר. אַ דירה האָט איר שוין? איך האָב נאָך אַ פריי אָרט. אַניט וועט מען עס אויסכאַפּן.

אויף דעם זעלבן הויף, אין הער ווינגונג פון סוחר שטשיבוק, האָב איך זיך איינגעמאַשטשעט אין אַ ווינקל. דער בעל־הבית, וואָס האָט דאָ געוווינט פון פריער, האָט זיך שטאַרק געבראָגזט אויף זיינע נייע ניט־געבעטענע קוואַר־טיראַנטן — דער אַלטער שטשיבוק איז נאָך דערווייל בעל־הבית, עס האָט קיינער קיין רעכט ניט אַנצורירן זיין אייגנטום. פון דער וואַנט הענגט נאָך אַראָפּ זיין פּאָרטרעט מיט די לעבעדיקע פאַרדרייטע וואָנצעס, וואָס קוקן אויף דער וועלט מיט גדלות און מיט האָנאָר.

עס איז געוואָרן טונקל. איך לויף איבער הייפן און געסלעך צו געפינען מיינע נאָענטסטע. די געטאָ איז גרעסער ווי איך האָב געמיינט: רודניצקער גאַס, אַשמענער, שפּיטאָל־גאַס, דיסנער, שאַוולער, סטראַשון־גאַס, לידסקע און דריי הויפן פון קאַרמעליטן־גאַס. דאָס אַלץ איז אונזער „אייגנטום". גיט או־מעטום איז אָבער מעגלעך אַדורכצוגיין. סטראַשון־גאַס איז פאַרשפּאַרט מיט

א טויער. לידסקע האט בכלל ניט קיין דורכגאנג. מען קען אהער צוקומען נאר דורך די בוידעמער. צו די דריי הויפן אויף קארמעליטן-גאס האבן די יידן דורכגעהאקט ווענט דורך נומ. 6, 14, און 16 פון רודניצקער גאס. אויף שפיטאל-גאס באגעגנט מיך ליבע גראדע, די פרוי פון דעם דיכטער חיים גראדע. זי ארבעט איז יידישן שפיטאל, וואס גייט אריין אין געטא. זי איז א קראנקן-שוועסטער. זי פירט מיך אריין אויפן שפיטאל-הויף און ברענגט פאר מיר א קוביק מילך. מען טראגט א פארסמטן. עס איז דער אלטער ד"ר גרשוני. איך טרינק די מילך און וואַרג זיך.

דעם טויער, וואס פארצוימט סטראשון-גאס, האבן שוין העגט אויפגעריסן. איך טראג זיך אהין. אויפן הויף, וו עס איז געווען ניט לאנג דער ערשטער יידנראט, זיצט דער לערער טורבאָוויטש, אנגעלענט אן א בערגל שטיינער און פארשרייבט עפעס אין א ביכל. דאס פירט ער א טאג-בוך. אויף סטראשון-גאס 1 האב איך געפינען מיין מאמען. אין א חרובער הויז, ביי דער שיין פון זון-פארגאנג, איז זי געשטאנען און געדאוונט.

אויפן קיך האט זיך געווארעמט טיי. די שכנים האבן געגרייט עסן. א מיידל מיט א שפיגעלע אין האנט האט זיך געפארבט די ליפן. מען האט געלאכט, געוויינט, געציטערט זאכן.

●

עס איז געווען א ליכטיקע נאכט. איך האב ניט געקענט איינשלאפן. געדערט איז די פרוי, וואס האט גערעדט צו איר שכנטע: — „די ערשטע נאכט אין געטא איז ווי די ערשטע נאכט אין קבר".

איך בין אראפ מיט די טרעפ אויפן הויף. אויף די גאסן, אין לבנה-שיין זענען געלעגן קופעס מענטשן. ניט פאר אלעמען האט געסטייעט דירות. איז מען געלעגן אויף דער ערד, ווי פיש ארויסגעשליידערט אויף א זאמדיקן ברעג...

לעבן יאגיכעס קלויז האב איך באגעגנט קאלמאנאוויטשן. אויך ער האט ניט געקענט איינשלאפן. ווי איך, איז ער אראפ אין גאס זיך איינצוקוקן אין דעם חורבן.

מיר זענען געגאנגען צוזאמען. איך האב מורא געהאט אויסצורעדן א ווארט, צו באליידיקן די שטילקייט.

אויף רודניצקער 4, לעבן הילצערנעם טויער, איז געלעגן אויף א בינטל שמאטעס א האלב-נאקעטע פרוי און זיך געווארפן אין פאליקע. די לבנה האט באלויכטן אירע צעווינטיקטע האר און מיט א גרינעם אומהיימלעכן קאליר באפארבט אירע באקן.

די צווייטע פּראָוואָקאַציע און דער צווייטער יידנראַט.

אויף מאָרגן האָט מען זיך דערוווסט נייעס. אַלע מענטשן, וואָס זענען געווען אויף לידסקע, דאָס געסל דורך וועלכן איך האָב זיך קוים אַדורכגעריסן, האָט שווייַנענבערג בייַנאַכט אַרומגערינגלט מיט כאַפּונעס און אַלעמען אַוועקגעפירט אין דער ריכטונג צו פּאָנאַר. אַ קליינעם טייל האָט מען אויף מאָרגן צוריק געבראַכט און ווידער זיי אַריינגעשפּאַרט אין דיביידע געטאָס. עס איז געטאָן געוואָרן צו באַרואיקן און פאַרטומלען דעם עולם, קיינער זאָל ניט וויסן, צי זייַנע נאָענטע האָבן זיך אומגעקערט אָדער ניט. גיין פון איין געטאָ אין דער צווייטער איז געווען פאַרבאָטן.

דאָס אוועקנעמען די יידן פון לידסקע האָט מען אָנגערופן „די צווייטע פּראָוואָקאַציע״. צוזאַמען האָט מען דאָרט אויסגערויבט ביי אַ 2 טויזנט מאַן. ווען אַ הונדערט האָבן זיך אָבער אומגעקערט צוריק איז געוואָרן די שטימונג אַ בעסערע.

דעם זעלבן טאָג האָט מורער באַשטימט אַ יידנראַט. בראָש איז געוואָרן אוועקגעשטעלט יעקב גענס, אַ געוועזענער אָפיציר פון דער ליטווישער אַרמיי, אַ ייד פון קאָוונע. צום יידנראַט האָבן געהערט: דער באַנק-באַאַמטער פריד, דער סוחר זיידשנור, דער זשורנאַליסט טראַפּידאָ, אַדוואָקאַט סראַילאָוויטש, אַדוואָקאַט מילקאַנאָוויצקי און אַנדערע.

דער יידנראַט איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אָרדענונג אין געטאָ. גענס, דער יידן-פאָרשטייער, האָט געשאַפן אַן אָרטיקע פּאָליציי. ער האָט אָרגאַניזירט די אַדמיניסטראַציע אין געטאָ, געשאַפן אַ מין סטרוקטור פאַר דעם משונהדיקן צושטאַנד. ער האָט אויסגעקליבן צוגעפּאַסטע יונגעלייט, זיי אָנגעטאָן אויפן אָרבל בלאָע טאַשמעס מיט ווייסע מגן־דודים און פון הייַנט און ווייטער האָט מען זיי גענוצט פאַלגן, אויספירן אַלע זייערע באַפעלן. כדי מען זאָל פאָלגן אויף אַן אמת, איז געעפנט געוואָרן אויף לידסקע געסל אַ טורמע און ביי דער טורמע דרייַ פּאָליציי־קאָמיסאַריאַטן. פאַר יעטוועדער זינד, ווי גיין אין אַ פאַרקערטער ריכטונג, גיין ווען מען טאָר ניט, עס הייסט שפּעטער ווי צען אַזייגער בייַנאַכט, אָדער פאָרן שטערן די רו — איז מען געוואָרן באַשטראָפט מיט געלט אָדער מיט אַרעסט. מען האָט אַפילו געשאַפן אין געטאָ אַ געריכט מיט אַ גענויעם שטראָף־קאָדעקס און ספּעציעלע מלבושים פאַר די פאַרטיידיקער, אָנקלאָגער און פּראָקוראָר.

●

דער יידנראַט האָט שוין דייַטלעך געזען, אַז די שפּיל איז צום מיאוס. ער האָט געוווסט, אַז די שחיטה האָט זיך אַריבערגעטראָגן אין ווייס-רוסלאַנד און אַז דער ציל פון די דייַטשן איז אונדז אַלעמען אויסראָטן ביז איינעם. גענס האָט געמיינט, אַז אים וועט זיך אייַנגעבן צו באַפרייען אַ טייל איינוווינער פון

געטאָ. ער האָט געשפּילט אויף דער צייט־געוואָרט, עס זאָל זיך דערנענטערן דער פראָנט. די דייטשן זאָלן ניט באַוויזן אויסצופירן זייער רציחה. ער האָט געגלויבט מורערן און וויסן. דער לעצטער פלעגט קומען צו אים אין געטאָ אויף מיטאָג. די צוויי תּלינים האָבן געגעסן פאַרזיכערט, אַז דעם ווילנער געטאָ וועט מען ניט ליקווידירן. גענס האָט געגלויבט און פלעגט דורכוויס איינרעדן דעם עולם, מען זאָל גוט אַרבעטן, ווייל דער געטאָ האַלט זיך נאָר אַדאַנק דער אַר־בעט. ער האָט געשאַפן אין געטאָ וואַרשטאַטן, אויפגעבויט פאַך־שולן, די יוגנט זאָל זיך אויסלערנען אַ פאַך.

זיין יידישע פּאָליציי, וואָס צום גוטן קען מען זי ניט דערמאָנען, פלעגט מאַכן אין די נעכט רעוויזיעס און צונעמען דאָס געפונענע גאָלד און די ווערט־פולע זאַכן. מיט דעם האָט גענס אונטערגעשמירט זיינע דייטשן. אַ סך מאָל האָט ער ביי זיי געפּועלט, אַרויסצונעמען פון טורמע געפאַנגענע שוין ערב דער עקזעקוציע.

גענס האָט ניט פאַרשטאַנען, אַז ער איז בלויז אַ ווערקצייג אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ, אַז וועלנדיק העלפן יידן, העלפט ער אין דער אמתן די דייטשן און זייערע פינצטערע מעשים.

אַ בינטל געזעצן

די ערשטע פאַראָרדענונג, וואָס מורער האָט אַריינגעשיקט אין געטאָ דעם יודנראַט, איז געווען:

אויף מאָרגן איינדערפרי דאַרף הענגען אויפן געטאָ־טויער אַ שילד: „אַכטונג! יודען־פירטעל, זעוכע געפאַר! איינטריט פיר ניט יודען פערבאָטען!”

אַ צווייטע מעלדונג אויפן טויער האָט געוואָרנט: אַז עס איז פאַרבאָטן אַריינצוטראָגן אין געטאָ יעטוועדער מין שפּייז און האָלץ.

אין משך פון דער זעלבער נאַכט האָט מען געמוזט מורערן צושטעלן אַ רשימה וויפיל איינוווינער עס געפינען זיך אין געטאָ, זייערע יאָרן, פאַכן, אַד־רעסן און צי זיי האָבן שיינען, אַז זיי אַרבעטן.

דער עולם האָט ניט געוווּסט, ווי איז בעסער, רעגיסטרירן זיך, צי ניט. די, וואָס האָבן געהאַט שיינען האָבן מערסטנס זיך רעגיסטרירט; די, וואָס האָבן קיין שיינען ניט געהאַט, האָט מען אויף מאָרגן געצוווּנגען אַריבערצוגיין אין דער צווייטער געטאָ. נאָר ווען די ווייבער און קינדער זענען קאָלאָנעסווייז אַרויס דורכן טויער אין דער ריכטונג פון דער צווייטער געטאָ, אויף דער אַנ־דערער זייט גאַס, זענען זיי אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ קאָרדאָן פּאָליציי און קיינמאָל האָט מען זיי שוין מער ניט געזען. אַ טייל נאָר האָט מען אַריינגע־פירט אין דער צווייטער געטאָ, כּדי דער עולם זאָל נישט וויסן, ווער עס לעבט און ווער ניט.

פון דער צווייטער זייט געטאָ ווידער האָט מען באַפוילן צו גיין

אין דער ערשטער געטא· זיי זענען אבער אהין ניט געקומען. אויך זיי האט מען שוין מער ניט געזען.

עס איז ניט מעגלעך אויסצורעכענען די סעריעס גזירות און באפעלן, וואס זענען אנגעקומען פאר דער געטא. איך וועל בלויז פרואוון ברענגען א קליין בינטל און זאל א נארמאלער מענטש פרואוון עס באנעמען:

- יידן טארן ניט קוקן דורך די פענצטער, וואס גייען ארויס אויסער דער געטא. דעריבער מוזן די פענצטער גוט פארקלאפט זיין אדער פארשמירט אויף טונקל.
- יידן איז פארבאטן צו רעדן וועגן פאליטיק.
- יידן טארן ניט רעדן אויף דייטש.
- פאר האנדלען אדער רעדן מיט א ניט-יידן ווערט דער ייד דערשאסן.
- יידן טארן ניט טראגן קיין וואנצעס (דער געזעץ איז ארויסגעגעבן געווארן דערפאר, מען זאל לייכטער דערקענען דעם יידן, ווען ער גייט אין שטאט).
- עס איז פארווערט צו עסן פעטס.
- יידישע פרויען טארן זיך ניט פארבן די האר, זיך ניט שמינקען די ליפן.
- מען טאר ניט דאווענען. מען טאר זיך ניט לערנען.
- פון א זעקס-יאריק קינד ביז א זקן דארף יעדער טראגן געלע לאטעס סיי אין געטא, סיי אויסערן געטא. דערביי מוזן די לאטעס זיין גוט צוגענייט אויף אלע שפיצן, און מען דארף זיי טראגן אויף דער לינקער זייט ברוסט, און אויף דער פלייצע.
- אז א דייטש קומט אריין אין געטא, מוז מען פאר אים אראפנעמען דאס היטל. דערביי טאר מען זיך ניט בוקן און זאגן גוט-מארגן.
- עס איז פארווערט אריינצוטראגן אין געטא בלומען.
- יידישע פרויען טארן ניט געבוירן, אויב א פרוי וועט געבוירן ווערט זי געטויט צוזאמען מיטן קינד.

ווען די געשטאפא האט אפיציעל געמאלדן דעם דירעקטאר פון געטא־שפיטאל ד״ר מעדליס, אז פון בערלין איז אנגעקומען א געזעץ, וואס פארבאט יידישע פרויען צו געבוירן קינדער, איז אין געטא פארגעקומען אן אמתע צע־רודערונג· מען האט ניט געוווסט, וואס צו טאן מיט די טראגעדיקע פרויען, מיט די ערשט געבוירענע עופהלעך. מאמעס זענען אוועק געבוירן מיטן באַ־וווסטזיין, אז זייערע קינדער וועט מען פארסמען. אבער אויך אט דעם געזעץ האט מען געפרווט שפעטער גובר זיין. מען פלעגט גלייך פון בראד־שמול באַ־האלטן די ניי-געבוירענע אין א פארמאסקירטן צימער. ביינאכט, שטילערהייט פלעגן די מאמעס אהין אריינקומען און געבן זויגן די קינדער· ווען די קינדער זענען עטוואס אויפגעוואקסן, האט מען זיי פארמאלדן אין די אפיציעלע געטא־אַסטן עלטער ווי זיי זענען.

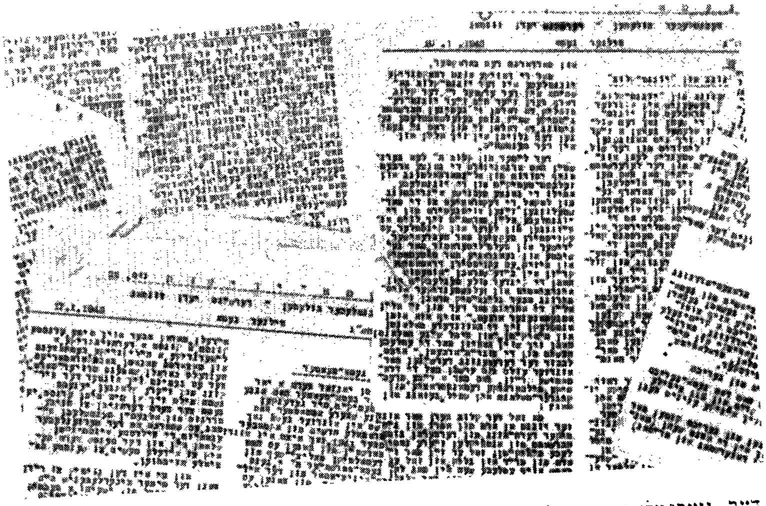

דער וועכנטלעכער ביולעטען „געטאָ ידיעות", אַרויסגעגעבן דורכן יודן-ראַט.

א. סוצקעווער מיט זיין רעטערן יאַנאָווע באַראַ-טשעוויטש, ביים אַרויס-גאַנג צו דער באַהעל-טעניש.

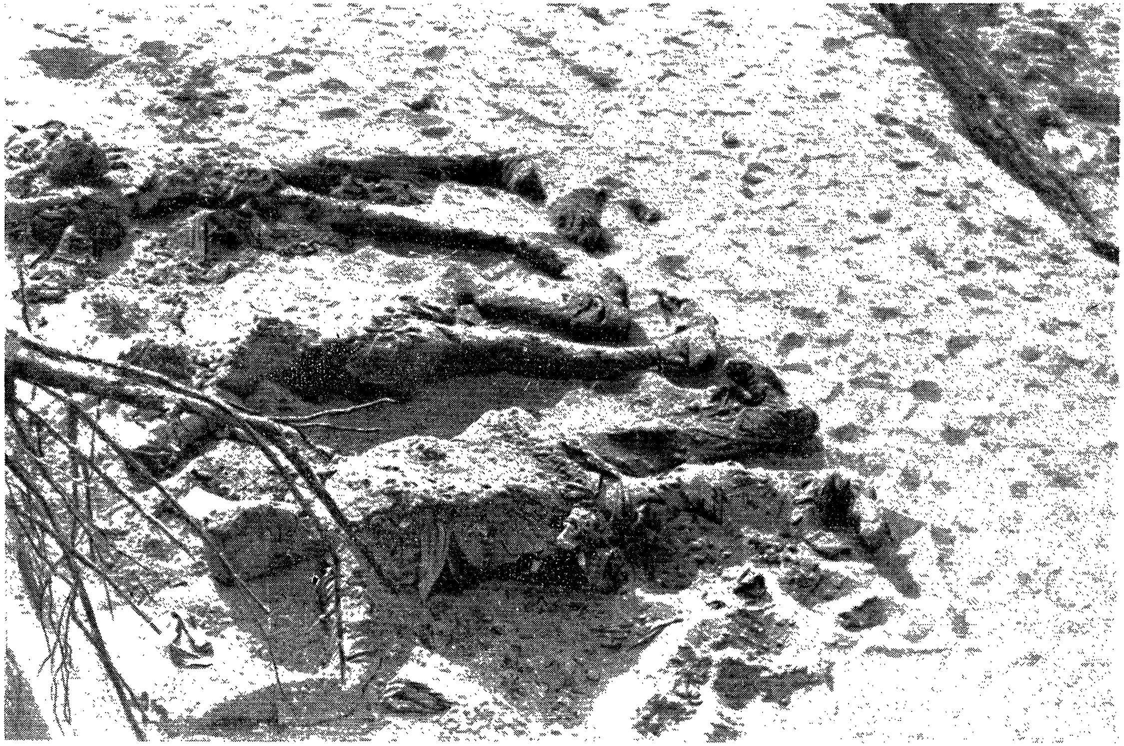

פּאָנאַר. געוועזענע לעבנס.

די ראַנגלעניש פֿון דער ייִדישער פֿרוי פֿאַר געבוירן אין געטאָ אַ קינד, עס זאָל זײַן אַ טרייסט נאָך די אומגעקומענע עלטערן, נאָכן דערמאָרדעטן מאַן און עס זאָל אויפֿהאַלטן דאָס ווײַטערדיקע לעבן און די צוקונפֿט פֿון פֿאָלק — האָט אָנגעהאַלטן אין געטאָ ביז די לעצטע טעג. און אָ׳מפּאַרגעסלעך איז דאָס בילד, ווען בלייכע מאַמעס מיט ניי־געבוירענע קינדער אויף די הענט, קינדער געבוירענע קעגן דײַטשן געזעץ, אויסבאַהאַלטענע אין גריבער, אויף בוידעמער, אין הײַלן, זענען שפּעטער געשלעפּט געוואָרן דורך די געסלער צום טויט.

די צעטומל־קאַלירן

גלײַך ווי די דײַטשן זענען אַרײַן אין ווילנע האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַפּעניש אויף ייִדישע מענער. מען האָט זיי געשלעפּט אויף פֿאַרשידענע אַרבעטן און אויף דער נאַכט זיי צוערשט אָפּגעלאָזן אויף צוריק; כּדי מען זאָל די אַרבעטנדיקע אויפֿן גאַס ניט אַרעסטירן, האָבן זיי באַקומען פֿון זייערע אַרבעטס־געבער שײַנען. אויפֿן שײַן איז געווען אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דעם אַרבעטנדיקן ייִדן. אַ שײַן מיט אַ פֿאָטאָגראַפֿיע האָט זיך גערעכנט פֿאַר אַ גוטן שײַן. גלײַכצײַטיק זענען געווען שײַנען אָן פֿאָטאָגראַפֿיעס.

נאָך די שײַנען מיט די פֿאָטאָגראַפֿיעס האָט מען אָנגעהויבן אַרויסגעבן „ווײַסע שײַנען", באַשטעטיקטע פֿון אַרבעטס־אַמט אין ווילנע. דער שײַן איז געווען ביז אַ טערמין. דאָס הייסט, ביז יענעם טאָג „טאָר" מען דעם ייִדן ניט שיסן. אַלע מענער, וואָס האָבן צו יענער צײַט ניט געהאַט קיין ווײַסן שײַן, זענען פֿאַרשלעפּט געוואָרן צום טויט דורך די כאַפּונעס. שפּעטער האָט מען גאַנצע אַרבעטער־קאָלאָנעס מיט די ווײַסע שײַנען אַוועקגעפֿירט אין פּאָנאַר. די שײַנען זענען געוואָרן אַ מיטל אויפֿצוזאַמלען די ייִדן אין אַ מאַסע, עס זאָל גרינגער זײַן זיי צו פֿאַנגען.

ווען מען איז אַרײַן אין געטאָ האָט אַ גילטיקער ווײַסער שײַן געמוזט אויף זיך האָבן דעם שטעמפּל „פֿאַד־אַרבעטער", כּדי צו באַקומען אָט דעם גליקלעכן שטעמפּל האָט מען געצאָלט דעם אַרבעטס־אַמט טויזנטער.

אָדער גראָד אָט די, וואָס האָבן געהאַט די שטעמפּלען, זענען פֿאַרנאַרט געוואָרן אין דער לוקישקער טורמע.

נעענדיקט מיט די שטעמפּלען, איז אַ נײַע צעטומלעניש: אַזוי ווי עס איז אָנגעקומען פֿון הימלערן אַ באַשטעטיקונג, אַז כּלומרשט דער ווילנער געטאָ דאַרף בלײַבן אויף שטענדיק (אַזוי האָבן די דײַטשן אײַנגערעדט), האָט דער דײַטשער אַרבעטס־אַמט אַרויסגעגעבן דעם ייִדנראַט פֿאַר דער ערשטער געטאָ געלע שײַנען פֿאַר דרײַ טויזנט פֿאַכלײַט. די דרײַ טויזנט גליקלעכע האָבן נאָך רעכט אַרײַנשרײַבן אין דאָקומענט זייערע משפּחות. געבענטשט איז דער יעניקער, וואָס האָט באַקומען פֿון דעם ייִדנראַט אַזאַ געלן שײַן, װאָס איז אַ „לעבנס־שײַן" — אַזוי האָבן אײַנגערעדט די דײַטשן.

ווידער האט געלויערט א שחיטה, ווידער האבן זיך יידן געקליגט. יעדער האט געמיינט, ער וועט זיך אויסדרייען. מען האט געצאלט מיט גאלדענע צינ-רובלדיקע פאר די גוטע פאפירלעך, מען האט נאכגעמאכט פאלשע, זיך צוגע-שריבן צו „גליקלעכע". מיידלעך מיט גוטע שיינען האבן אין געטא חתונה גע-האט, דאס איז געווען זייער גדן. א מאמע פלעגט זיך אויסדריקן ווען איר קינד: „איך היט עס, ווי מיין גוטן שיין".

דעם 24-טן אקטאבער האט זיך אנגעהויבן אין געטא א שחיטה אויף די, וואס האבן נישט קיין גוטע שיינען. די, וואס האבן שיינען האט מען געהייסן צוזאמען מיט זייערע משפחות אוועקגיין אויפן ארט פון ארבעטס־פלאץ און איבערוואַרטן די שחיטה.

כדי מען זאל דורכלאזן א משפחה־מיטגליד דורכן טויער, האט ער געמוזט האבן א הארטן בלאען צעטל — אין פארם פון א וויזיט-קארטל, מיט א דייטשן שטעמפל. קינדער האבן זיך גערעכנט בלויז ביז 16 יאר. אויב עלטער האט מען אים דורכן טויער נישט דורכגעלאזט. אין א פאר טעג ארום, ווען אין געטא איז שוין געווארן דורכגעפירט די שחיטה, האבן די, וואס פארמאגן גוטע שיינען, זיך אומגעקערט אין געטא.

דעם 3-טן נאוועמבער איז ווידער געווען א פאראָרדענונג, אז אלע, וואס פארמאגן גוטע שיינען, מוזן צוזאמען מיט זייערע משפחות אריבערקלייבן זיך אין דער צווייטער געטא. דארט זענען זיי אפגעווען ביזן 5-טן נאוועמבער. אין די דאזיקע טעג האט מען אין דער ערשטער געטא געקוילעט די אלע, וואס האבן נישט פארמאגט קיין גוטע שיינען. ביי דער אקציע מיט די גוטע שיינען, זענען אומגעקומען אן ערך 8 טויזנט מענטשן.

ווען א ייד מיט א גוטן שיין איז אוועק צו דער ארבעט — האט ער גע-דארפט איבערלאזן זיין ווייב א קאפיע פון זיין שיין. אנים איז זי געווען אויס-געשטעלט, די קאנטראלערן זאלן איר נעמען אין פאנאר.

די קאליר־צעטומלונג האט זיך נישט אפגעשטעלט. יעדער איינציקער, וואס האט נישט קיין גוטן שיין, האט געמוזט פארמאגן א רויז פאפיר. דאס דאזיקע פאפירל איז גילטיק נאר פאר דער געטא. ארויסגיין מיט דעם דורכן טויער קען מען נישט. עס ווערן ארויסגעלאזט בלויז די, וואס פארמאגן גוטע שיינען. עס האט זיך אנגעהויבן א יאגעניש נאך די רויזע קארטלעך. די דאזיקע שיינען זענען איינגעטיילט געווארן אין צוויי קאטעגאריעס: משפחה-שיינען און שויץ־שיינען. די משפחה־שיינען האבן באקומען די פאמיליע-מיטגלידער פון די „גע־לע"; די שויץ־שיינען האבן געדארפט באקומען די נישט־ארבעטס-פעיקע און די קינדער.

דעם 21־טן דעצעמבער איז אין געטא פארגעקומען א כאפעניש אויף די, וואס האבן נישט קיין רויזע שיינען. די כאפעניש האט געדויערט דריי טעג. דורכגעפירט האט זי די ארטיקע „אימפאטיננא". פון קעלערן און מאלינעס האט מען צונויפגענומען ביי א טויזנט נפשות און אוועקגעפירט צום טויט.

א נייע פאראָרדענונג: איטלעכער, וואס פארמאגט א רויזן שיין, מוז נאך

האבן צו אים א בלאען, אניט לאזט מען ניט ארויס צו דער ארבעט אין שטאט. אינגיכן האט מען אנגעהויבן ארויסצוגעבן גרינע צעטלען. נאך די גרינע זענען בטול געווארן אלע שיינען. די גויטיקע ארבעטער האבן באקומען פעסער און ארבעטס-ביכלעך און בלעכענע נומערן, וואס איטלעכער האט געדארפט טראגן אויפן האלדז. מיין נומער איז געווען 475. די רשימה פון די נומערן מיט די רשימות פון זייערע טרעגערס איז געלעגן אין ארבעטס-אמט, ביים געביטס-קאמיסאר און אין געשטאפא. די נומערן פלעגט מען ניט ארויסגעבן אן אן ארבעטס־ביכל.

אויך מיט די נומערן איז ניט געווען אזוי פשוט. צוויי גורלות האט שפע־טער צעטיילט די באפעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אוי־גוסט 1943 האט זיך אנגעהויבן אן אויסראטונגס-אקציע אויף די הויכע נו־מערן — פון נומ. צען טויזנט און ווייטער. די איבעריקע נומערן האבן אין יענע טעג ניט געליטן.

דער סיסטעם מיט די קאלירטע שיינען, נומערן און ביכלעך איז געווען די המצאה פון נויגעבויערס קאבינעט. די קאלירן זענען געווען נים צופעליק. דער ציל איז געווען — צעטומלונג. די רעזולטאטן פון די קאלירטע פאפירלעך זענען ענלעך צו א פסיכישער לופט־אטאקע, וואס די דייטשן האבן אנגעווענ־דעט אין די ערשטע מלחמה־טעג. די פסיכישע לופט־אטאקע באשטייט דעריןֿ, וואס ביינאכט לאזט זיך אראפ נידעריק אן עראפלאן און נעמט ווארפן אויף א באפעלקערטן פונקט גווירבלענדיקע פראזשעקטאר-שיין פון צענדליקער קאלירן. די איינוווינער נעמען לויפן אין פאניק. עס טרעפט אויך, אז בעת אזעלכע לופט-אטאקעס פלעגן מענטשן ניט זעלטן פארלירן דעם זינען.

די געטא־יידן האבן אבער ניט געהאט וווהין צו לויפן.

שטורמיסטן

אז א ייד זאל מער-ווייניקער געזיכערט זיין, אז ביז א געוויסער דאטע וועט מען אים ניט דערשיסן, האט ער פריער געדארפט האבן א ווייסן שיין, דאס הייסט א פאפירל פון ארבעטס־אמט, אז ער ארבעט אין א דייטשער אונ־טערנעמונג. איצט איז ארויס א נייעס: אויפן ווייסן שיין מוז געשטעמפלט ווערן א שווארצער שטעמפל: „פאר-ארבעטער". ווער עס האט ניט דעם שטעמפל, איז דאס זעלבע ווי ער האט ניט קיין שיין.

עטלעכע טויזנט געטא-איינוווינער האבן באקומען דעם גליקלעכן שטעמפל. איך האב דעם שטעמפל ניט געהאט, ווייל איך בין ניט געגאנגען אויף ארבעט. מיינע באקאנטע אין געטא האבן מיר געראטן, איך זאל גיין כאטש אויף א טאג אדער צוויי אויף ארבעט, כדי מען זאל מיר אפשטעמפלען דעם ווייסן שיין.

איך האָב געפאָלגט די עצה פון מיינע פריינט און זיך געלאָזט אָוועקפירן דורך שטורמיסטן אין די קאַזאַרמעס אויף פּיראַמאַנט, לעבן אַלטן יידישן בית־עולם, די גרופּע, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט, איז באַשטאַנען פון 6 מאַן. צוויי שטורמיסטן האָבן אונז געבראַכט צו אַ קופּע באַלקנס און געהייסן זיי אַריבערטראָגן אויף אַ צווייטן הויף. דערביי האָבן די שטורמיסטן אָנגעזאָגט, אַז יעדער ייד מוז טראָגן אַ באַלקן, זאַלבעצווייט טאָר מען ניט.

איך האָב אָנגעליינט אַלע מיינע כוחות און אַרויפגעהויבן דעם קלאָץ אויף מיין אַקסל. איך בין געגאַנגען און מורא געהאַט צו קוקן אויפן שטח, וואָס טיילט מיך אָפּ פון אָרט, וווּ איך דאַרף אים אַוועקליינגן. ביים פאַרבייגיין די צוויי שטורמיסטן האָב איך דערפילט אַ שניט פון אַ נאַהייקע און אַ געשריי: „לאַופען“ !

איך האָב געהערט, ווי עס טרעשטשען מיינע ביינער. פון מיין קאָפּ איז גערונען בלוט און פאַרטונקלט מיר די אויגן. איך האָב דערזען די וועלט דורכן קאָליר פון בלוט. פונדעסטוועגן בין איך געלאָפן. דער משוגענער לעבנס־כוח האָט מיך געטראָגן פאָרויס.

אַוועקגעליינגט די באַלקנס אויף אַן אָרט, בין איך אַוועק צוריק. מיט דער נאַסער שווייסיקער העמד האָב איך אויסגעווישט מיינע פאַרלאָפענע אויגן. די שטורמיסטן האָבן געלאַכט. איך האָב געהערט, ווי איינער האָט עפּעס איינגערוימט דעם אַנדערן אויף מיין חשבון. און ווי נאָר איך האָב זיך איינגעבויגן אויפצוהויבן אַ נייעם באַלקן באַפעלט מיך מיין האַר, איך זאָל אויפהייבן צוויי: „עס איז געננוג גרינג, ער וועט מיך אויסלערנען אַרבעטן“. דעם זעלבן באַפעל האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אַלטן שטשיבוק. עס איז דער זעלבער שטשיבוק, וואָס צו אים אין הוינונג האָב איך זיך פאַרקליבן אין ערשטן טאָג ביים אַריינקומען אין געטאָ. ער האָט זיך געבעטן ביי די שטורמיסטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן, ער איז שוין אַלט זיבעציק יאָר, ווי קומט ער אויפצוהייבן אַזאַ מאַסע ?

דערזען אַ רעוואָלווער, האָט ער פונדעסטוועגן די באַלקנס אויפגעהויבן. אויך איך האָב אַרויפגעטאָן אויף ביידע אַקסלען די באַלקנס, זיי אַרומגעקלאַמערט מיט די הענט און געלאָזן זיך אין ווייטן וועג אַריין. מען זאָל מיר נאָר ניט באַפעלן לויפן ! — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. אָבער ווי נאָר איך בין פאַרבייגעגאַנגען די 16-יאָריקע שטורמיסטן, האָט מיר ווידער אַ שניט געטאָן די נאַהייקע, און ווידער: „לאַופען!“

איך האָב געפילט, אַז איך וועל ניט אויסהאַלטן: עס ברעכן זיך די אַקסלען. פאַרוואָס לויף איך? פאַרוואָס גיב איך נאָך די שטורמיסטן? אַלציינס האָב איך מער קיין כוח ניט. נאָך אַ רגע, און דאָס האַרץ פּלאַצט מיר. — — — —

איך האָב אַ שליידער געטאָן די באַלקנס און גענומען לויפן. ניט לויפן, נאָר אַנטלויפן. די שטורמיסטן זענען געווען פאַרנומען מיט שטשיבוקן. ער איז געלעגן אויף דער ערד אונטער די באַלקנס און קוים געזשיפּעט.

לויפנדיק בין איך אריינגעפאַלן אין אַ קאַלך-גרוב. שנירלעך בלוט האָבן זיך געצויגן פון מיין לייב און געררויטלט דעם צעלאָזענעם קאַלך. איך בין דאָרט געלעגן ביז אוונט און אַנטלאָפן אין געטאָ.

●

די געשיכטע מיטן שטעמפּל „פאַך־אַרבעטער" האָט זיך נאָך ניט געענ־דיקט. אין זעלבן אוונט האָט מען אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ מעלדונג: אַלע, וואָס האָבן אויף די שיינען דעם שטעמפּל „פאַך־אַרבעטער" דאַרפן אַראָפּגיין אויפן הויף. ווער עס האָט ניט דעם שטעמפּל דאַרף בלייבן אין דער היים.

אַלע, וואָס זענען אַראָפּ צו די טויערן זענען צוריק שוין ניט אַרויף.

איך בין צום טויער ניט געגאַנגען. מיר האָט געקלעקט אויף היינט דער שטעמפּל אויף מיין פּנים.

אין דער צווייטער געטאָ

אַז קיין צוויי געטאָס וועלן אין ווילנע ניט זיין, דאָס האָט געפילט יעדערער. קיינער האָט אָבער אויף זיכער ניט געוווּסט, וועלכער געטאָ עס וועט איבער־בלייבן — דער ערשטער, צי דער צווייטער. אמת, אין דער ערשטער זענען מער פאַך־אַרבעטער, אין דער צווייטער גיט מען אָבער בעסער עסן... משפּחות האָבן זיך בכיוון צעטיילט. אַ העלפט איז געווען אין דער ערשטער, די אַנדערע העלפט אין דער צווייטער. אין פאַל, ווען מען וועט איין געטאָ ליקווידירן, זאָל כאָטש איבערבלייבן פון דער משפּחה אַ זכר. דערווייל דערזעה איך זיך, אַז דער גאַנ־צער הויף, וווּ עס האָט געוווינט מיין מאַמע, איז אַריבערגעוואָרפן אין דער צווייטער געטאָ. איך האָב באַשלאָסן זיך אַהין אַריינצובאַקומען און אַהער ברענגען די מאַמע. עס איז געווען ערב יום־כּיפּור 1941. איך בין אַרויס מיט אַ קאָלאָנע צו דער אַרבעט אין שטאָט און זיך צוריקגעקערט מיט אַן אַנדער קאָלאָנע, וואָס איז נעכטיקן געגאַנגען אין דער צווייטער געטאָ.

מיין מאַמען האָב איך געפונען. זי האָט זיך געגרייט צום יום־טוב. זי האָט געטראָגן אַ טונקעלן קלייד, וואָס ביז איצט האָב איך עס קיינמאָל ניט באַמערקט. פון דער טונקעלער קלייד האָט זיך אויסגעטיילט איר גראָער קאָפּ. אויך אַזאַ גראָקייט האָב איך קיינמאָל ניט באַמערקט. די האָר האָבן אַזש געבלענדט, גע־לויכטן ווי אַ קרוין.

מיין מאַמע האָט ניט געוואָלט זיך צוריקערן. זי האָט שוין מער קיין בוח ניט. און, אַ חוץ דעם, איז שוין באַלד יום־טוב. זי קלייבט זיך צו כּל־נדרה. מיר האָט זי געראָטן איך זאָל צוריקגיין. דאָרט, מיינט זי, איז פאָרט זיכערער.

דאַ זענען דאָך מערסטנטייל אַלטע און קינדער· זי האָט אָנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אַוועק צו כל נדרי.

●

איך בין אַרויס איבער די געסלעך. יעדן מיט קיטלען אונטער די אָרעמס האָבן געאײַלט אין די קלויזן. אין אַלע פענצטערלעך האָבן געפלעמלט ליכט. דער עיקר איז פול געווען אויפן שול־הויף· מען האָט געאײַלט אין דעם חסי־דישן שטיבל, אין דער גרויסער שול און, מערסטנטייל, אין גאַנס קלויז, גוי דאַרט וואָלט געווען זיכערער, אַז די תפילות וועלן פאַרנומען ווערן.

פון אַ הויף האָב איך דערהערט אַ געזאַנג. עס האָבן געטראָגן זיך יידישע ווערטער. איך בין נאָכגעגאַנגען די קלאַנגען. זיי האָבן מיך אַרויפגעפירט אויף טרעפ·

אין אַ לאַנג, שמאָל צימערל אַן פענצטער איז געזעסן דער לערער גערשטיין צווישן אַ קרייז קינדער און געזונגען מיט זיי פרצעס ליד „האָף, ניט ווייט איז שוין דער פרילינג".

גערשטיין האָט געענדיקט זינגען און מיך האַרציק אַרומגענומען.

— איך זיים דאַ?

— איך בין געקומען הערן אייער כאָר, — האָב איך געענטפערט. איך האָב געקוקט אויף זיינע זינגער און מיינע אויגן זענען פאַרלאָפן מיט טרערן.

ער האָט צונויפגענומען די קינדער נענטער, זיי געשטעלט אין אָרדענונג וועדליק די שטימען, און איבערן בווידעם, איבער דער געטאָ, איבער דער גאַ־רער וועלט האָט זיך צעקלונגען:

און זאָל ווי ווייט
נאָך זיין די צייט
פון ליבע און פון שלום, —
דאָך קומען וועט
צי פרי, צי שפעט
די צייט · עס איז קיין חלום.

●

ווי נאָר איך האָב זיך אַרויסגעכאַפּט פון דער צווייטער געטאָ, איז אַהין געקומען שוויינענבערג מיט דער היגער איפּאַטינגאַ און זיך גענומען צו דער אַרבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעטראַכט עפּעס אַ נייעס. ער האָט דורכ־געפירט די שחיטה מיט אַ סיסטעם: איין הויף האָט ער צוגענומען, דעם אַנדערן האָט ער געלאָזן. נאָר עס איז געווען פאַר אים ווייניק מענטשן. ער איז געקו־מען נאָך אַ באַשטימטער צאָל קעפּ, און די צאָל דאַרף פאַרפילט ווערן, מיט איי־

נעם ניט מער און מיט איינעם ניט ווינציקער. שוויינענבערג איז אוועק אין די סלוויזן און האט אוועקגעפירט צום טויט די יידן אין די קיטלען און תליתים.

ער האט געבראכט מאנדאלינעס און באפוילן שפילן. ביים פירן צו דער טורמע האט משה פרומקין, א בחור פון אכצן יאר, א געשריי געטאן: „לאזט זיך ניט פירן! צעלויפט זיך איז די גאסן!" אין דער מחנה איז געווארן א מהומה. פרויען האבן זיך אויסגעלייגט אויפן ברוק און זענען ניט געגאנגען ווייטער. זקנים זענען געבליבן פארשטיינערט. יונגטלעכע זענען זיך צעלאפן.

שוויינענבערג האט באפוילן שיסן. צענדליקער זענען געבליבן טויטע, און די לעבעדיקע האבן זיי געמוזט מיטטראגן. פונדעסטוועגן זענען היפשע זיך צעלאפן, צווישן אנדערע אויך דער בחור פרומקין.

די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון דער צווייטער געטא איז פארגעקומען דעם 28־טן נאוועמבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטא זענען שוין קיין יידן ניט געווען, האט זיך אין דער צייטונג „גאניעץ צאדזענני" באוויזן א נאטיץ, אז די יידן פון דער צווייטער געטא זענען אויסגעשטארבן פון עפידעמיעס און אז די געסלעך זענען פריי צום פארקער.

„די נאכט פון געלע שיינען"

דעם 28־טן אקטאבער 12 בייגאכט איז אין געטא א מהומה. עס איז אנגעקומען פון געשטאפא א באפעל: אלע יידן, וואס פארמאגן „געלע שיינען", דארפן מארגן פרי צוזאמען מיט זייערע משפחות אוועקגיין צו דער ארבעט.

אין דער ערשטער געטא האבן נאך דעמאלט געלעבט א 23 טויזנט יידן. געלע שיינען האבן געהאט 3 טויזנט. צוזאמען מיט די משפחות — און די צוגעשריבענע — איז ארום ניין טויזנט. איז וואס וועט זיין מיט די איבעריקע? די גענוג אויסגעפרוווטע האבן פארשטאנען: אויף די, וואס וועלן איבערבלייבן אין געטא, וועט זיך אויף מארגן אנהייבן א שחיטה. ווער עס האט נאר געהאט א מאלינע איז אוועקגעלאפן זיך באגראבן. נאר עס האבן זיך מאלינע־וועט אויך א סך מיט געלע שיינען.

אין א שעה ארום נאכן באפעל, פונקט איינס אזייגער בייגאכט, איז געקומען מורער און ארומגערינגלט דעם געטא מיט קוילנווארפער. די, וואס האבן געהאט געלע שיינען, האבן זיך צוגעגרייט פעקלעך און געווארט עס זאל ווערן טאג.

איך האב קיין געלן שיין ניט געהאט. ביי מיין פרוי איז אזא שיין געווען. אין יאוש בין איך ארומגעלאפן איבער די געסלעך. איך האב ניט געוואלט דערלעבן דעם באגינען אין געטא. איך בין אנטלאפן צו מיין מאמען, זי האט

זיך נעראַטעוועט פון דער צווייטער געטאָ און איצטער איז זי אין אַ חורבה אויף סטראַשון־גאַס. איר פאַרפּייניקט פּנים האָט דערוועקט אין מיר אַ כּוח, ניי בלוט אַריינגעגאָסן אין הארצן. איך האָב זי באַהאַלטן אין אַ קעלער, דעם אַריינגאַנג צוגעדעקט מיט שטיינער, עס זאָל ניט זיין קענטיק, און אַליין מיט אַ האַק אויסגעקלאַפּט צום טויער. איך האָב באַשלאָסן זיך דורכרייסן דורך רודניצקער גאַס. ביים טויער האָב איך שוין געטראָפן אַ המון. יעדער איינער האָט זיך געוואָלט דורכרייסן, אַנטרינען ווערן, כאָטש אין שטאָט איז ניטאָ קיין באַהעלטעניש.

מיט דער האַק אונטערן מאַנטל האָב איך זיך דורכגעריסן צום טויער. איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק און גענומען זעצן אין די ברעטער. דער פּאָליציאַנט אויף דער אַנדערער זייט האָט דערהערט די קלעפּ, האָט ער אַן עפן געטאָן דעם טויער. אין דעם מאָמענט האָט זיך מיר און נאָך עטלעכע מענטשן פון המון איינגעגעבן דורכצורייסן.

ווי נאָר איך האָב זיך דורכגעריסן דורכן טויער, האָב איך אַ פאַל געטאָן אויפן ברוק. עס איז געווען איינס ביינאַכט. גיין טאָר מען ניט — ווו איך וועל זיך נאָר קערן, וועלן מיר פאַרהאַלטן פּאַטרולן. דער איינציקער אויסוועג — זיך אַריינכאַפּן אין דערבייאיקן קלויסטער.

די קלויסטער־טיר איז געווען אָפן. איך בין אַריין און האָב צוגעמאַכט די טיר. איך האָב זיך אַרויפגעדרייט אויף די טרעפּ און צוגעקומען צו די גלעקער. אַרום דער געטאָ זענען געשטאַנען קוילנוואַרפער. יידן זענען אַרומגעלאָפן אין געטאָ מיט ליכט און געזוכט אַ באַהעלטעניש.

דורך דער נאַכטיקער ווילנע

ווי לאַנג וועל איך זיך באַהאַלטן אין קלויסטער? אינדערפרי וועט מען קומען און מען וועט מיך געפינען. עס איז מיר איינגעפאַלן אַ וועקצייכן הינטער דער שטאָט אין דער געגנט זוויערינעץ. איך האָב אויסגעטאָן די שיך, די האַק אַריינגערוקט אין גאַרטל. פאַרשוואַרן זיך אַליין, נישט אַריינצופאַלן קיין לעבעדיקער דעם שונא אין די הענט און שטילערהייט אויף די שפּיץ־פינגער, האָב איך זיך אַרויסגעשאַרט פון דער וואַנט. אויפן ראָג זאַוואַלנע האָב איך געטראָפן אַ יידן איינגעוואַקסן אין אַ נישע פון אַ טויער. זיין געטאָ־פּעקצעטער גייט אַרויס אין שטאָט, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אַ שטריק. איצט ליגט ער דאָ מיט אַ צעקלאַפּטן פוס. ער האָט חרטה אויף זיין טאָוונג. איך העלף אים זיך אויפשטעלן . . . נעם אים אונטערן אָרעם און פרעג, צי ער האָט ערגעץ אין שטאָט באַקאַנטע. ניין, ער האָט קיינעם נישט.

די צוויי מאסן־מערדער מורער און תונגסט (פון לינקס אויף רעכטס).

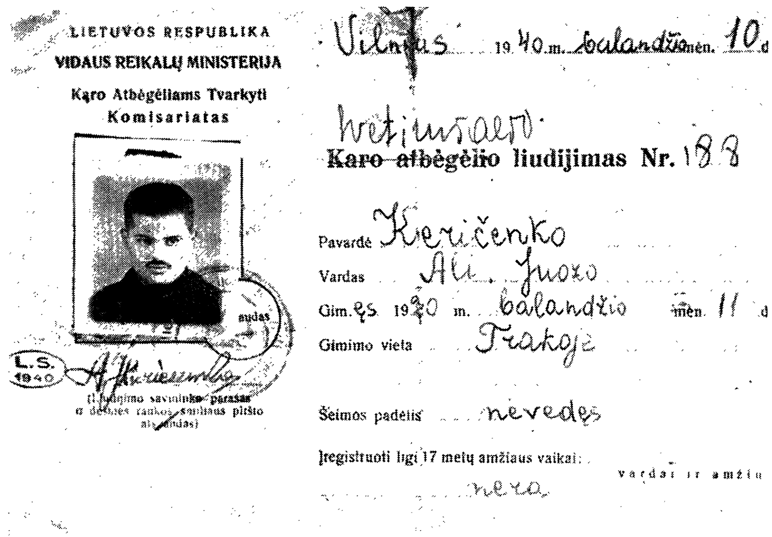

LIETUVOS RESPUBLIKA
VIDAUS REIKALŲ MINISTERIJA
Karo Atbėgėliams Tvarkyti
Komisariatas

L.S. 1940

(Liudijimo savininko parašas ar dešinės rankos smiliaus piršto atspaudas)

Vilnius 1940 m. balandžio mėn. 10 d.

Karo atbėgėlio liudijimas Nr. 188

Pavardė Keričenko
Vardas Ali Juozo
Gim. 1920 m. balandžio mėn. 11 d.
Gimimo vieta Trakuose
Šeimos padėtis nevedęs
Įregistruoti ligi 17 metų amžiaus vaikai: vardai ir amžius
nėra

יצחק מאַצקעוויטש — דער פֿאַלשער פּאַס פֿון דעם העלדישן קעמפֿער — אַנטיילנעמער אין דער ערשטער דיווערסיע.

דריי פּאַרטיזאַנער-העלדינס (פֿון רעכטס אויף לינקס): זעלדע טרע-גער, רייזל קאַרטשאַק און וויטע קעמפּנער.

ער איז א וואַרשעווער פּליט. איך לייג אים פּאַר מיטצוגיין און זאָג אים די ריכטונג.

דער פּליט איז מסכים. ער דערציילט, אַז זיין נאָמען איז ראָזנבוים. א וואַרשעווער אַדוואָקאַט.

איך הייס אים זיך אויסטאָן די שיך, זיי זאָלן נישט קלאַפּן אין ברוק. ער הייבט אָן זיך קווענקלען: אים וועט זיין קאַלט. איך באַפעל אים פּשוט. ער פאָלגט מיך און טוט אויס די שיך. לעבן דעם קאַרשול, אויף זאַוואַלנע, באַגעגנט אונז דער אומגליק. עס לויפן אַן צוויי פּאָליציי-לייט און פאַרשטעלן אונז מיט ביקסן דעם וועג. קיין אַנדערע ברירה איז נישטאָ. איך דערצייל זיי דעם אמת: מיר זענען אַנטלאָפן פון געטאָ. איך נעם אַרויס אַ פּאָר כאַלעוועס, וואָס איך האָב מיטגענומען פון געטאָ און רוק זיי אים אַריין אין האַנט. די מתנה איז אים קענטיק געווען צום האַרצן.

ער ראָט אונז צוגיין אויף נאַוויגראַד: דאָרט וועלן מיר נישט טרעפן קיין פּאַטרולן. אין דער צייט, וואָס איך האָב אונטערגעקויפט איינעם, האָט ראָזענבוים זיך געשושקעט מיטן צווייטן פּאָליציאַנט. דער אַדוואָקאַט האָט זיך פאַרעקשנט און נישט געוואָלט אָפּגעבן זיין זייגער. דער זשאַנדאַר האָט געוואָרנט, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. איך האָב געמוזט באַרויקן דעם אַנדערן מיט מיינע דריי הונדערט רובל.

דורך נאַוויגראַד האָבן מיר זיך פאַרקערעוועט אויף ווילקאָמירסקע. דורך ווילקאָמירסקע — אויף קליין פּאַהולאַנקע — צו זאַקרעט. דורכן זאַקרעטער וואַלד, האָב איך געטראַכט, וועלן מיר אַריבערגיין דעם סטראַטעגישן בריק איבער דער ווילִיע און קומען אויף זווערינִיעץ.

אויף אַרום פּאַהולאַנקע איז אָנגעקומען אַ פּאַטרול. מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער בוימער און ער האָט אונז נישט באַמערקט.

ביים צוקומען צום טויער, וואָס פירט אַריין אין וואַלד, איז אַ וואַכמאַן געזעסן און פאַרשטעלט דעם אַריינגאַנג. דער אַדוואָקאַט וויל, מיר זאָלן גיין אויף צוריק, ווייל דער וואַכמאַן וועט אונז באַלד כאַפּן און איבערגעבן אין געשטאַפּאָ.

איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק, זי געהאַלטן אויף הינטער און מיט גיכע טריט זיך אַ לאָז געטאָן צום טויער.

מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען דעם וואַכמאַן און זיך אַריינגעשלייכט אין וואַלד. ווי אַזוי דער וואַכמאַן האָט נישט דערהערט, פאַרשטיי איך נישט ביז היינט צו טאָג: אָדער ער איז געווען טויט, אָדער שיכור; גיכער פון אַלץ טויט־שיכור.

ווי נאָר מיר זענען אַריין צווישן די ביימער, זענען אונז באַפאַלן הינט מיט אַזאַ געוווי, מיט אַזאַ בילעניש, אַז מתים וואָלטן זיך געדאַרפט אויפכאַפּן פון די קברים. נאָר דער וואַכמאַן האָט זיך נישט אויפגעכאַפּט.

אפשר א וויארסט נאכאנאנד האבן אונז נאכגעיאגט די הינט. ווי נאר זיי האבן זיך איינגעשטילט, האט דער אדוואקאט ראזנבוים א פאל געטאן אויף דער ערד: ער האט מער קיין כח נישט; זיין הארץ האבן צעריסן די הינט; דא וועט ער זיך אויסגראבן א קבר און אריינקריכן. פון מיר פארלאנגט ער בלויז איין זאך: איך זאל אים גוט פארשיטן. שפעטער א ביסל באטראכט ער זיך:

— נו גוט, זענען מיר אדורך בשלום, אבער וואס וועט זיין ווייטער? ווו וועלן מיר זיך אהינטאן ווען עס וועט אויפגיין די זון?

— לאמיר אקארשט אריבערגיין די סטראטעגישע בריק, — דינג איך זיך מיטן ווארשעווער, — און נאכדעם וועלן מיר זען, אפשר וועט געשען א נס.

אין זאקרעטער וואלד האב איך פארבראכט מיין יוגנט. מיינע ערשטע לידער האב איך געשריבן אין שאטן פון זיינע ביימער. נאר איצט איז ער געענדערט, נישט צום דערקענען. איך דריי זיך שוין א שעה ביי די ברעגן פון דער וויליע. איך קען באין־אופן נישט געפינען די בריק. צום טייוול! ווו איז זי אהינגעקומען?

דעם אדוואקאט האב איך געהייסן צוווארטן, נישט אפטרעטן פון ארט, און איך בין אוועק מיט דער וויליע אויפזוכן די בריק.

די נאכט איז געווארן טונקעלער עס האט גענאגט אן עסעדיק רעגנדל. איך האב גענישטערט אומעטום, נאר די בריק פארט נישט געקענט געפינען.

ביים דרייען זיך צווישן די ביימער אין לויער אויף דער בריק, ערשט א שטראל פייער האט א שניט געגעבן איבער מיין קאפ. און ווו איך האב זיך געדרייט זענען מיר נאכגעשפרונגען די פאסן בלענדנדיקע שיין. בעת מעשה האב איך נאר נישט פארשטאנען — געפילט בלויז, אז איך בין געפאנגען פון א פייערדיקער חיה, ביימער ווערן שאטנס, שאטנס ווערן ביימער, און נישט אנדערש די חיה וויל מיך פארוקן.

איך האב א שפרונג געטאן פון דעם טייך־ברעג און זיך אראפגעקייקלט צו דער ווילִיע. צו דעם שטראמענדיקן וואסער. דאס וואסער האט מיך דערפרישט, אפגעקילט דאס הארץ. ערשט איצט האב איך באמערקט, אז דאס פייער שטראמט פון א פראזשעקטאר, די שטראלן דרייען זיך ארום און זוכן מיינע שפורן; דאס בין איך אריינגעפאלן אין א נעץ פון לופט־שוץ. דער געוויש־אויפנעמער האט קענטיק דערהערט מיין גאנג, האט מען א לאז געטאן דעם פראזשעקטאר.

איך בין אויף אלע פיר געקראכן צו דעם שלאפנדיקן אדוואקאט. זיך אוועקגעזעצט לעבן אים אפרוען. ווען עס האט געגומען טאגן האב איך דערזען די בריק. צוויי שעה האב איך זי געזוכט, ארויסגעוויזן האט זיך, מען דארף זי גארנישט זוכן: מיר ליגן לעבן דער בריק.

יאַנאָווע באַרטאָשעוויטש

אַריבערגעגאַנגען די סטראַטעגישע בריק, שוין אויף זוויערזיניעץ, האָט זיך דאָס יידל פאַר מיר מודה געווען, אַז דאָס אין דער געגנט וווינט זיינער אַ באַקאַנטער, אַ קליענט, וועלכן ער האָט אַמאָל פאַרטיידיקט. ער גייט אַהין און ער וועט זיך שוין דאָרט באַהאַלטן. נאָר מיטנעמען אַ צווייטן, ס'הייסט מיך — קען ער נישט, ווייל מען וועט אַרויסוואַרפן ביידן. קיין גרויסע איבעראַשונג איז עס פאַר מיר נישט געווען. איך בין אַוועק זוכן מזל. אַזוי ווי איך האָב דאָ קיינעם נישט, האָב איך געמאַכט זיך אַ סימן: איך וועל אַריינגיין אין דריטן געסל, אַנקלאַפּן אין דער זיבעטער טיר, דאָרטן, האָף איך, וועל איך געפינען שוץ און רעטונג.

אַזוי בין איך אָנגעקומען אויף העלענע גאַס 21, צו דער משפחה באַרטאָשעוויטש.

אַ באַרוועסע אַלטיטשקע האָט מיר געעפנט די טיר. איך בין אַריין און מיין צונג איז געווען געליימט. נישט געקענט אפילו זאָגן קיין „גוט מאָרגן". איך האָב זיך געזעצט אויף אַ באַנק און געשוויגן. בלויז די האָס האָב איך אַרויסגעצויגן און זי אַוועקגעלייגט אויפן טיש.

די אַלטיטשקע האָט פאַרשלאָסן די טיר, אַראָפּגעלאָזן אויפן שייבל דאָס פאָרהענגל און איז צוגעגאַנגען צו מיר. איך בין אַ ביסל געקומען צו זיך און איך האָב אָנגעהויבן צו דערציילן ווער איך בין, פון וואַנען איך בין אַנטרונען. אירע אַלטע אויגן זענען פאַרלאָפן מיט טרערן.

— באַרויק זיך ליבער, — האָט זי מיר געגלעט דעם קאָפּ. — דו וועסט זיין ביי מיר, איך וועל דיך אויסבאַהאַלטן ביז איבער דער מלחמה. אין קעלער וועל איך דיר צוגרייטן אַ בעט, דאָרטן וועסטו ביי מיר וווינען.

דערווייל ביז וואָס האָט זי מיך אַרויפגעפירט אויפן בוידעם, מיך מכבד געווען מיט הייסער מילך, צוגעדעקט מיט דריי בעלצן און געהייסן זיך אויסרוען.

איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געווען אָוונט. די אַלטיטשקע איז אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם, זיך אַוועקגעזעצט לעבן מיר און מיר האָבן לאַנג גערעדט. איך האָב איר דערציילט אַלצדינג, וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט. דערציילט, אַז מיין מאַמע איז אין געטאָ, אַז מיין פרוי איז אויך דאָרטן און אַז איך ווייס נישט וואָס מיט זיי ביידן איז געשען.

— זיי געדולדיק, — האָט מיך געטרייסט די אַלטיטשקע, — מיר וועלן זיך באַמיען צו הערוויסן. און איצט קום מיט מיר. איך האָב אַריינגעטראָגן אין קעלער שטרוי, געמאַכט דיר אַ געלעגער; איך האָב אַריינגעשטעלט אַ קליין שייבעלע, זאָלסט ביי טאָג האָבן אַ ביסעלע ליכט.

מיר זענען אַראָפּ אונטן. דער אַריינגאַנג אין קעלער איז געווען אין דרויסן. די אַלטע איז צוערשט אַרום אויפן הויף, אַ קוק געטאָן, צי קיינער גייט נישט, און מיך אויף שטום־לשון אַרויסגערופן.

אין קעלער איז געווען ווארעם. מיט דעם ריח פון קארטאפל האב איך איינגעאטעמט היימישקייט. איך בין ארייננעקראכן אין דעם שטרויענעם געלעגער און לאנג, ביז טיף אין דער נאכט אריין, גערעדט מיט דער פינצ־טערניש.

●

אינדערפרי איז ארייננעקומען יאנאווע, אזוי האט געהייסן די גוטע פרוי. מיין באשיצערן האט געבראכט מיר עסן און א בוד צום לייענען. זי האט מיר אויך אפגעגעבן א גרוס פון איר מאן. ער איז א גאסן־קערער, דינט אין דער שטאטישער עלעקטראסטאציע. נעכטן ביינאכט, ווען ער איז געקומען פון דער ארבעט, האט אים יאנאווע וועגן מיר דערציילט. דער אלטער האט זיך ווייער איבערגענומען מיט זיין פרוים גוטסקייט און האט געזאגט: „עס איז גוט, אזוי, מען דארף א מענטשן ראטעווען". אויך זייער זון קאזימיעזש וויים שוין, אז איך באהאלט זיך אוים ביי זיי אין קעלער. זי האט אים אוועקגעשיקט צו זען, וואס עס טוט זיך ביי דער געטא.

ווען דער זון איז צוריקגעקומען, האט זי מיר דערציילט:

די געטא איז ארומגערינגלט מיט קוילנווארפער. אינעווייניק הערט זיך א שיסעריי. נאענט צו דער געטא לאזט מען קיינעם נישט צו. פון א באגעגנ־טער קאלאנע ארבעטער האט זיך קאזימיעזש דערוווסט, אז אלע די, וואס האבן געלע שיינען, זענען אינדערפרי צוזאמען מיט זייערע משפחות אוועק צו דער ארבעט. ווער אבער עס האט נישט געהאט קיין געלן שיין, איז פאר־בליבן אין געטא. וווהין עס האבן זיך פארטאג ארייננעריסן דייטשע סאלדאטן. אין אוונט איז ער נאך אמאל אוועק צום געטא. ער האט געזען, ווי פון טויער זענען ארויסגעפארן אויטאס, פון די אויטאס האבן זיך געטראגן געשרייען.

●

אין קעלער האב איך נישט געקענט איינליגן. מיך האט געהויבן פון ארט. ווי אזוי באהאלט איך זיך דא, ווען איך ווייס נישט דעם גורל פון מיינע נאענטסטע?

איך האב אויסגעגאסן מיין ביטער הארץ פאר מיין רעטערן. איך האב איר דערציילט, ווו מיין שוועסטער ארבעט. מיין שוועסטער ארבעט אין גערינכט אויפן הויף. ער טראגט דארטן שטיינער און ציגל אויף אויסצובויען א גאראזש. אויפן זעלבן הויף, לאזט זיך אוים, קומט צו פארן איר שוועסטער פון דארף. זי האט א דערלויבעניש אהין ארייננצופארן און ברענגען קארטאפל. מארגן, פרייטיק, דארף קומען איר שוועסטער, וועט יאנאווע נעמען איר דערלויבעניש און וועט אליין ארייננפארן אין הויף. זי וועט זיך שוין זען מיט מיין שוועער.

אויף מארגן איז טאקע איר שוועסטער געקומען. יאנאווע האט זיך אנ־געטאן ווי א פויערטע, גענומען ביי דער שוועסטער די דערלויבעניש. מיט־

גענומען א חוץ די קארטאפל א גרויסן לאבן ברויט און איז אוועקגעפארן צום הויף פונעם געריכט, ווו ביז איצט האט זיך געפונען די געשטאפא. אין א פאר שעה ארום איז זי געקומען צוריק א גליקלעכע. זי האט אויפגעזוכט מיין שווער, אים איבערגעגעבן פון מיר א גרוס, אים איבערגעגעבן דעם לאבן ברויט און זיך דערוווסט דורך אים, אז מיין פרוי לעבט, אז שוין צוויי טעג ווי נאך דער ארבעט לאזט מען נישט גיין צוריק אין געטא, מען פירט זיי אלעמען נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע.

יאנאווע האט נישט גערוט מיינע ליידן זענען געוואָרן אירע. זי איז געווען מיר איבערגעגעבן, ווי אן אייגענע מאמע. יעדן אינדערפרי פלעגט זי אוועק-שפאנען אין שטאט און דערוויסן זיך, ווי עס האלט אינעם געטא. צוליב מיר האט זי ארויסגעטריבן פון שטוב איר מאנס א קרובה, יענע זאל נישט מערקן, אז איך געפין זיך אין קעלער: יענע האט א לאנגע צונג און קען אויס־פלאפלען.

איינמאל האט מיר יאנאווע געבראכט א צלמל, עס זאל מיך אויסהיטן פון סכנה. „שאטן קען עס נישט", — האט זי לייבלעך גערעדט צו מיר, „איז טו עס אן", זון מיינער . . ."

דורך יאנאווען האב איך באקומען א צעטעלע פון מיין פרוי. אין דעם צעטעלע שרייבט זי מיר, אז מיין מאמעס באהעלטעניש האט אויסגעהאלטן. די דייטשע שפיר־הינט האבן נישט געפונען דעם אריינגאנג. אין געטא איז הונגער. עס פעלן דארט טויזנטער מענטשן. עס גרייט זיך ווידער א שחיטה. די „גליקלעכע", וואס פארמאגן געלע שיינען, דארפן זיך אריבערקלייבן אין דער צווייטער געטא, וואס איז שוין כמעט פוסט.

איך האב איבערגעלייענט יאנאווען דעם בריוו. און ווי צוויי סטראטעגן איבער א מאפע האבן מיר באטראכט די סיטואציע. קודם, זאגט זי, דארף מען זען, אז דיינע נאענטסטע זאלן נישט ליידן קיין הונגער. נאכדעם וועלן מיר א טראכט טאן ווייטער.

זי איז אוועק אין שטאט. אפגעהיט די צייט, ווען מיין שווער מיט דער קאלאנע ארבעטנדיקע קערט זיך אום אין געטא און האט מיט אים אפגערעדט, אז פונקט קיין אזייגער אוונט זאל מיין פרוי זי אפווארטן אין געטא ביי א באשטימטן טויער. זי, יאנאווע, וועט קומען פון דער צווייטער זייט און דורכ־שטופן אונטערן טויער א לאבן ברויט.

פונקט קיין אזייגער אין אוונט פלעגט יאנאווע שוין זיין ביי דעם בא־שטימטן טויער, זעקס קילאמעטער פון איר היים, און אונטערשפארן ברויט פאר מיין הונגעריקער משפחה.

איינמאל האט זי א פאליציאנט געכאפט ביים אונטערשפארן דאס ברויט. ער האט געסטראשעט, אז אויב זי וועט נאכאמאל אזוינס טאן, וועט זי פאר־פוילט ווערן אין דער לוקישקער טורמע. אויף מארגן איז זי אוועק ווידער, אונטערגעשטופט ברויט און געבראכט מיר בריוולעך. זי האט נישט גערוט, געזוכט מיטלען ווי אזוי צו ראטעווען מיין משפחה. זי האט אפגערעדט מיט

איר שוועסטער, אז איך צוזאמען מיט מיין פרוי וועלן אריבערפארן צו איר אין דארף. אויך מיין מאמע וועט זי ארויסנעמען פון געטא. זי האט שוין גערעדט וועגן דעם מיט איר אלטן, מיין מאמען וועט זי אריינעמען צו זיך, אויפן ארט פון דער ארויסגעטריבענער קרובה. יענע איז דא איינגעמעלדעט, וועט נישט זיין פארדעכטיק

•

עס האט אנגעהויבן צו ווערן קאלט. דער פראסט האט איינגעפרירט מיין שייבל. יאנאווע האט אריינגעטראגן א לעמפעלע — מיר זאל זיין ליכטיק. מיר געבראכט פאפיר, איך זאל קענען שרייבן.

איינמאל, עס איז געווען ערב ניי־יאר, איז יאנאוועס מאן אראפגעקומען אין קעלער און מיך געבעטן איך זאל, נישט אנדערש, ארויפגיין אויבן. ער האט צוגעגרייט בראנפן, א גוטע סעודה, נאר אז איך ליג אין קעלער, קען ער זיך נישט צורירן צום עסן. קיין חשק האב איך נישט געהאט, נאר עס האט נארנישט געהאלפן. איך האב זיך געמוזט אויפהייבן און בייזיין די סעודה.

ביי דעם געדעקטן טיש איז געזעסן א גאסט, דעם אלטנס א קרוב. ער איז געקומען צו פארן אויף יום־טוב אהער פון ווײדוקלע, א קליין שטעטעלע אין דער ליטע. אויף מיין בראגע, וואס הערט זיך אין שטעטל, האט מיר דער פויער דערציילט:

אין דעם שטעטעלע האבן געוווינט צוויי הונדערט יידן. לאנגע יארן האבן זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. ווי נאר עס זענען אריין די דייטשן, האבן זיי אויפגעקליבן די צוויי הונדערט יידן און זיי פארשפארט אין דער סינאגאגע.

יאנאס, דער גלח פון שטעטל, האט באשלאסן צו ראטעווען די קינדער פון די אומגליקלעכע. ער האט דרייסיק קינדער ארויסגעגנבעט פון דער שול און זיי באהאלטן אין קלויסטער. אויף מארגן איז געקומען דיטריך, דער שטעטלשער קאמיסאר, און מיט א בינטל שטרוי אונטערגעצונדן די שול.

דער געיאמער פון די ברענענדיקע איז גארנישט מעגלעך צו דערציילן. צוויי פויערים זענען צוזעענדיק די גרויזן משוגע געווארן. א דריטער איז געווארן אזוי איבערגעבראכט, אז ער האט אויסגעשריען צו די דייטשן: „איר זייט מערדער, נישט קיין מענטשן!" די דייטשן האבן אים גלייך דערשאסן און אריינגעווארפן אין פייער.

ווען די גופים האבן נאך געטליעט אין אש, האט זיך דיטריך דורך א מסור דערוווסט, אז דער גלח האט אויסבאהאלטן דרייסיק קינדער. צוזאמען מיט פאליציי איז ער אוועקגעלאפן צום קלויסטער. דער גלח האט זיך געשטעלט אין טיר און נישט צוגעלאזן די מערדער. „אויב איר גייט אומברענגען די קינדער, האט ער געזאגט, וויל איך אומקומען מיט זיי צוזאמען". א שאס אין קאפ

האט אים אוועקגעלייגט ביי דער שוועל. ערשט דעמאלט האט מען זיך א ווארף געטאן אויף די קינדער, א כאפ געטאן די אומגליקלעכע, און דרייסיק קעפלעך צעשמעטערט אן די ווענט.

●

די אלטינקע יאנאווע האט נישט אויפגעהערט צו העלפן מיין משפחה. א חוץ ברויט פלעגט זי אויך אונטערשפארן אונטערן טויער פלייש אין קאר־טאפל. א סך מאל האב איך זיך געמוזט מיט דער אלטיטשקער פשוט דינגען. איך האב זיך נישט געקענט פארגינען אנצונעמען אירע געשמאקע עסנס. איך האב געוווסט, אז זי איז אן ארעמע און זי גיט מיר אפ דעם ביסן פון איר מויל. איינמאל האט יאנאווע מיר דערציילט:

אויפן קאטעדראל־פלאץ האט זי געזען א תליה. דריי דייטשן האבן גע־בראכט אהער אן עלטערן מענטש און האבן אים עפנטלעך אויפגעהאנגען. אויף זיין ברוסט איז געווען צוגעגרייט א ווייס שטיקל לייוונט מיט שווארצע אותיות: „פארן אויסבאהאלטן א יידן".

„נאר מיך, — זאגט די אלטיטשקע, — וועלן זיי נישט איבערשרעקן. איך האב זיי אין דר'ערד מיט זייערע געזעצן אינאיינעם! — אויף צו להכעיס די דייטשן, וועל איך דיך דווקא אויסבאהאלטן.

איך בין געווארן קראנק, האט מיך יאנאווע ארויפגעפירט אויבן, אין א זייטיק צימערל, אריינגעלייגט אין בעט און גערופן צו מיר א דאקטאר. דערביי האט זי אויסגעמארקירט אזוי, אז ווען דער דאקטאר איז געקומען, איז שוין געווען טונקל. דעם דאקטאר האט זי דערציילט, אז איך בין איר זון, וואס איז אקארשט אנטלאפן פון דער קאטארגע אין דייטשלאנד. דער דאקטאר האט מיך ארומגעזען, מיך אויסגעפרעגט וועגן דער שטימונג אין בערלין און איז געווען צופרידן, וואס מען גלייבט נישט היטלער. ער האט בעסטגעשטעלט, אז ביי מיר זענען אנגערירט די לונגען און האט מיר פארשריבן א רעצעפט.

דעם דאקטארס רעצעפט האט מיר געהאלפן. איך האב זיך דערפילט בעסער. די אלטיטשקע האט זיך מיט מיר געאמפערט. זי האט נישט געוואלט, איך זאל ווידערגיין אין קעלער. זי האט אפגעטיילט דאס צימערל מיט א פארהאנג און קיינעם צו מיר נישט אריינגעלאזן.

פונדעסטוועגן בין איך אראפ אונטן. איך האב מורא געהאט א מסירה. איך האב גוט געוווסט, אז אויב מען וועט מיך מסרן און געפינען, וועט אויך מיין רעטערן באצאלן מיטן לעבן.

מער אין קעלער האב איך נישט געקענט איינליגן. דער געיאמער פון געטא האט מיך געווארגן ווי א שלייף. דער געדאנק, אז איך האב איבערגעלאזן אויף הפקר מיין מאמען, האט מיך געדריקט ווי די באלקנס ביי די שטורמיסטן. איך וועל אוועקלויפן אויף צוריק און בעטן ביי דער מאמען מחילה.

יאנאווע האט נישט געוואלט מיך אפלאזן.

— זיי דא, — האט זי מיר איינגערעדט, — איך וועל ברענגען דיין מאמען אהער.

אין יענע טעג האט זיך גראד געמאכט אזוי, אז א שכן פון הויף האט מיך באמערקט. איך האב אויסגענוצט דעם צופאל און באנאכט אנטלאפן פון דער באהעלטעניש.

און איך בין געקומען צוריק אין די פארבלוטיקטע געסלעך.

צוריק אין געטא

דעם געטא האב איך נישט דערקענט. איך האב זיך אפגעזעגנט פון די באוועגונגען, פון דעם גאנצן סטיל. אלע האבן מיר אויסגעזען אומנארמאל, עפעס אנדערע מענטשן. איך האב נאכגעקוקט זייער געאייל, די צוקנדיקע זשעסטן, די פיל גרוי־האריקע מיט יונגע פנימער. איך האב זיך איינגעהארכט אין זייער שפראך. קיינמאל האב איך נישט געהערט אין ווילנע אזא יידיש. עס איז די שפראך פון א לעבן, וואס וויל זיך נישט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באקאנטע. איך בין פאר אלעמען א גרויסע איבערראשונג. מען איז געווען זיכער, אז איך ליג שוין אויף פאנאר. אויף וועמען איך פרעג זיך נאך, איז כמעט קיינער נישטא. מען דערציילט וועגן גליקלעכע, וואס זענען געשטארבן אויפן בעט. די לערערין מלכה כאימסאן איז געלעגן אין געטא־שפיטאל מיט א שווערער קרענק. זי האט נישט צוגעלאזן קיין דאקטוירים און נישט גענומען קיין רפואות, זי האט געוואלט שטארבן און האט דערגרייכט איר ציל.

פון די דריי און צוואנציק טויזנט נפשות, וואס איך האב איבערגעלאזן אין דער ערשטער געטא, האב איך געפונען א העלפט. אויף די פינגער קען מען אנציילן גאנצע משפחות. ביי יעדערן פעלט עמעצער. דא — א מאמע, דא — א קינד, נאר מען לעבט ווייטער, מען לעבט און מען האפט.

איך דערוויס זיך אז איינער פון די קרבנות, איז דאס קינד פון דוד אומרו.

וועגן דער נאכט פון די געלע שיינען, דערציילט מען זיך אויסטערלישע זאכן. יידן האבן זיך געראנגלט, נישט געוואלט גיין.

די פרוי גאלפערן פון סאדאווע 9 האט מען געכאפט אין א מאלינע. ביי איר ברוסט האט זיך געטוליעט איר קינד. דערזען די דייטשן איז זי געווארן משוגע. זי האט א כאפ געטאן איר קינד און עס אווארף געטאן אין די מערדער.

טעווקע פעוויז, פון דער ווילנער אונטערוועלט האט איבערגעביסן א דייטש דעם גארגל. נאכדעם האט ער זיך איבערגעטאן אין זיינע קליידער און ארויסמארשירט פון געטא.

לויפנדיק איבערן געמא מיט שפיר־הינט האבן כאפונעס אנטדעקט א מאלינע. מיט העק האבן זיי אויפגעריסן די ברעטער און זיך אריינגעריסן אינעווייניק· אויף א שעניק איז דארט געלעגן א קרעכצנדיקע פרוי און איר ערשט געבוירן קינד איז נאך נישט געווען אפגעריסן פון איר נאפל. די פרוי האט זיך געבעטן רחמים :

— רירט מיך נישט, לאזט מיך געבוירן, איר זייט דאך מענטשן, איר האט דאך אויך קינדער.

עס האט אבער גארנישט געהאלפן. דאס קינד האט מען א ריס געטאן פון דער מאמעס נאפל,ביידן ארויסגעווארפן אויף אן אויטא און אוועקגעפירט קיין פאנאר.

ביינע קאץ, א שילערן, האט מיר דערציילט : „אין דער נאכט פון די נעלע שיינען האבן כאפונעס זיך אריינגעריסן אין אונזער שטוב און געהייסן מיטגיין

מיין גאנצע משפחה, טאטע־מאמע, שוועסטער און קינדער, האט מען צוזאמען מיט אונזער הויף פארטריבן אין דער לוקישקער טורמע· דארט האט מען אונז אויסגעטאן ביז די אונטערוועש. די קליידער האט מען ביי אונז גלייך צוגענומען און מיט אייזערנע שטעקנס געשלאגן איבער די פלייצעס. אזוי זענען מיר געלעגן ביז פארטאג. דעמאלט איז אריינגעקומען ווייס און גע־הייסן זיך אנטאן. ווען מען האט אים געזאגט אז די וואכלייט האבן צוגענומען די קליידער, האט ער אנגעהויבן שטארק צו ריטשען :

— ווער האט זיך דערוועגט עס צו טאן ! ווי אזוי וועט איר איצט אנקומען צו דער ארבעט ! נישט אנדערש, איך וועל אייך מוזן איצט אפפירן אין מאשינעס !

די קינדער האט מען אפגעטיילט באזונדער· די מענער — אויך. נאקעטע האט מען אונז געלאדן אין לאסט־מאשין און אוועקגעפירט. איידער די מאשין איז אפגעפארן, איז ווייס אריינגעשפרונגען אין מאשין און געהאלטן פאר אונז א רעדע :

— איר זאלט וויסן זיין : איך בין אייער טאטע. איך פיר אייך איצט אין פאבריק צו דער ארבעט. אין וואס די ארבעט וועט באשטיין, וועט איר זיך באלד איבערציינגן.

ער האט ארויסגענומען א שאכטעלע צוקערקעס און איטלעכן געטיילט· א סך האבן געגלויבט זיין פארזיכערונג. מען האט אויפגעהערט וויינען און געחלומט וועגן דער נייער ארבעט· אנדערע האבן שוין אפילו זיך צעשמייכלט. איך האב נישט געגלויבט אויף קיין האר. איך האב געוווסט, אז מיין וועג איז שוין דער לעצטער· איך מוז זיך אבער מודה זיין, אז א צוקערקע האב איך גענומען. איך האב געטראכט ביי זיך אזוי : אויב זי איז מיט סם, איז אוודאי גוט : איך וועל זיך מער נישט מאטערן.

ווען מיר זענען אנגעקומען אין פאנאר, האט מען אונז מיט בייטשן אריינגעטריבן אין א גראבן

— דא וועט איר ארבעטן, — האט זיך פאנאנדערגעלאכט וויס, און זיין געלעכטער האט זיך אויסגעמישט מיט דער קראקעריי פון די קראען. ער האט אונז געהייסן אראפוואַרפן די העמדער און וואַרטן אויף אונזער ריי. ווען עמעצער האט אזוי גיך נישט דערהערט אדער זיך אפגעזאגט דאס צו טאָן, האט וויס ארויסגעצויגן א שפּיז און געוואָרנט: ווער עס וועט זיך גלייך נישט אויסטאָן, וועל איך אויסשטעכן די אויגן.

און אויף איינער א פּרווּ האט ער אויסגעפירט זיין וואָרנונג.

אינעם גראבן האבן זיך געפונען ביי א פּאר הונדערט פּרויען. קינדער זענען געווען ווייניק. מען האט זיי אין טורמע אפּגעטיילט באזונדער. אנדערע מאַמעס האבן אבער אויסבאהאלטן בעת דער סארטירונג די קינדער און איצטער טוליען זיי זיך צו די מאַמעשע העלזער.

אויב פון אנהייב האט מען געוויינט און געיאָמערט, האט מען זיך וואס ווייטער אלץ מער „בארויקט". ביי א צוויי הונדערט טריט פון אונז איז פאר־געקומען די עקזעקוציע. איך האב געזען מיט די אייגענע אויגן, ווי מען האט אומגעבראכט מיין טאטן. מען האט אים פריער פארטויבט מיט א שווערן אייזן, נאכדעם געשאסן. ער איז געפאלן א פארבלוטיקטער אויף א קופּע מתים.

לעבן מיר איז געלעגן מיין שוועסטער, משהלע, איר צוויי־יעריק קינד, האט נעכליפּעט אויף איר ברוסט. ווען אויף א רגע האט זיך בארויקט די שיסעריי, האב איך געהערט ווי מיין שוועסטער זינגט עפּעס. דאס האט זי פּאַרוויגט איר קינד מיט דעם באקאנטען פאלקס־ליד:

לולינקע, מיין פייגעלע,
לולינקע, מיין קינד.
כ'האב אנגעווירן אזא ליבע,
ווי איז מיר און ווינד.

מיין שכנטע האט געהאט ביי זיך עסנווארג. זי האט ארויסגענומען ברויט מיט פּוטער און געגעסן. אנדערע האבן גענומען איר נאכטאָן. ביים זון־פאר־גאנג איז אנגעקומען אונזער ריי. צענדליקערוויז האט מען געפירט דורכן גראבן אין אריינגעפירט אין א ריזיקן קבר, אן ערך פון דרייסיק ביז פערציק מעטער. וואס ווייטער מען איז נעגאנגען אלץ טיפער האט זיך נעצויגן דער גראבן. אינעם ארט, וו ער האט זיך פארייניקט מיטן קבר, איז ער טיף געווען א זיבן מעטער.

מיין צענטל איז געווען די לעצטע. ווידער איז אנגעלאפן וויס און געהייסן זיך שטעלן. ער האט אונז געבראכט א קאלדרע, צעריסן זי אין צען חלקים און איטלעכן געהייסן מיט די שמאטעס זיך פארבינדן די אויגן. איך בין געווען די ערשטע אין דער ריי. הינטער מיר איז געווען מיין מאמע און מיין שוועסטער.

— זיך אנהאלטן איינער דעם אנדערן פאר די לענדן! האט אונז באפוילן זויס, און ער האט אויסגעשטרעקט א שטעקן, אז וועלכן איך זאל זיך אנהאלטן און גיין פאָרויס.

איך האב אנגעטראטן אויף נאד ווארעמע קערפערס. זיי האבן געשוויגן זיך אונטער מיר ווי א מאטראץ. ווען מיינע פיס האבן אנגעטראטן אויף די קערפערס האבן זיך דערטראגן צו מיר פארשידענע קלאנגען.

פלוצים האב איך דערהערט אן אויסגעשריי „פייער!" און הינטער מיר דעם אויסרוף פון מיין א שוועסטער:

— גאט!

איך האב געפילט, ווי מיין טייערע איז געפאלן, איך בין געפאלן לעבן מיין שוועסטער און פארלוירן דעם באוווסטזיין.

פארטאג בין איך געקומען צו זיך. איבער מיר זענען געלעגן מתים פאר־גאסענע מיט קאלך. איך האב דערקענט מיין שוועסטער. משהלע האט זיך צו־געטוליעט צו איר ברוסט. איך האב זיך ארויסגעגליטשט פון אונטער דער שווערער מאסע. איך בין אריין אין גראבן געפונען א בגד. צופעליק האב איך דערטאפט דארטן מיין אייגן העמד. איך האב אנגעטאן, ארויפגעכאפט עפעס אן אלטן מאנטל און ניט האבנדיק וווהין צו גיין אנדערשוו, בין איך אוועק צוריק אין געטא.

אין געטא־שפיטאל בין איך געלעגן א חודש. אין מיין אקסל זענען געווען צוויי קוילן. ווען איך האב דערציילט די דאקטוירים מיינע איבערלעבונגען, האבן זיי ניט געוואלט גלייבן.

●

די שחיטות האבן זיך ניט געענדיקט.

אין די מויערן אויף סטראשון־גאס 1, 2, און 3 האבן געלעבט ביי ניין הונדערט מענטשן, וואס האבן געארבעט אין שטאט אויפן הויף פון געשטאפא, די דאזיקע ארבעטער זענען באשיצט געווען" פון שווייגענבערג. אין דער „נאכט פון געלע שיינען" האט מען די ניין הונדערט גארניט ניט געטאן. נאך דער ארבעט פלעגט מען זיי פירן נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע. נאך דער שחיטה האבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע בלאקן און ווידער געגאנגען ארבעטן אין געשטאפא אויפן הויף. אלע ניין הונדערט האבן געהאט געלע שיינען.

אנהויב יאנואר 1942 זענען אין די דריי בלאקן אינמיטן דער נאכט גע־קומען געשטאפיסטן און געמאלדן, אז ווער עס ארבעט נאר אין געשטאפא אויפן הויף זאל ארויסגיין אונטן: מען פירט זיי ווידער אין דער לוקישקער טורמע, כדי צו באשיצן.

די ניין הונדערט האָבן פריייווויליק אוועקגעשפּרייזט אין דער לוקישקער טורמע. בלויז צוויי פּאָליציאַנטן האָבן זיי באַגלייט. פיל איינוווינער פון אַנדערע הויפן, דערהערט אַזאַ גליק, האָבן זיך אויך אַריינגעכאַפּט אין די רייען און אוועק מיט אַלעמען.

פון די ניין הונדערט זענען צוריקגעקומען דריי הונדערט. ביי די פאַרבליבענע אין טורמע, וואָס האָבן געטראָגן בעסערע קליידער האָט מען געצוווּנגען זיי אויסצוטאָן. די מענטשן זענען געבליבן נאַקעט און זענען פאַרפרוירן געוואָרן אויפן הויף פון טורמע. צווישן די פאַרפרוירענע איז געווען יידל איליאַשעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאַר פון בעקער-פאַריין אין ווילנע, ווי אויך דער יונגער געלערנטער כאַיעס.

מיין מאַמעס טויט

איך בין אוועק צו דער מאַמען. זי האָט מיר אָנגעזאָגט אַ שמחה: מיין פרוי האָט געבוירן אין געטאָ-שפּיטאָל אַ קינד. מיין מאַמע האָט פאַרגעסן אַז מורערס געזעצן, אַז קינדער געבוירן אין געטאָ מוזן געטויט ווערן.

אויף מאָרגן נאָך מיין קומען איז שוין דאָס קינד ניט געווען: מורערס באַפעל איז אויסגעפירט געוואָרן.

ניט באַוויזן קומען צו זיך נאָכן אומגליק מיטן קינד, ערשט אַ נייער אומגליק: איך גיי צו מיין מאַמען, און מיין מאַמע איז פאַרשווּנדן.

איך דערוויס זיך, אַז דאָס איז די אַרבעט פון דעם דייטשן אַגענט אַבערהאַרט. ביינאַכט איז ער געקומען אויף שפּיטאָל-גאַס 7, וווּ עס האָט געוווינט מיין מאַמע, און האָט אַוועקגעפירט דעם גאַנצן הויף אין טורמע.

שטאָט און געטאָ

די דייטשן זענען אַריין אין ליטע אונטער דער מאַסקע פון „באַפרייער". זיי האָבן געשריבן אַרטיקלען וועגן דער „היסטאָרישער פאַרברידערונג מיטן ליטווישן פאָלק" און האָבן אָנגעטאָן די פּאָליציי אין ליטווישע אוניפאָרמען.

כדי צו באַווייזן, אַז די ליטווינער זענען כלומרשט די בעלי-בתּים אין לאַנד, איז אויפגעבלאָזן געוואָרן די שנאה פון די ליטווינער צו די פּאָלאַקן. אויפן קאַפע-הויז „דער גרינער שטראָל" איז געהאָנגען אַ שילד: „פיר יודען אינד פּאָלען — איינטריט פערבאָטען!"

מאַרטין וויס, דער אָנפירער פון דער ליטווישער פאַשיסטישער „איפּאַ-

מינגא", האט זיינע מיטארבעטער אנגעטאן אין אלטע ליטווישע אוניפארמען. זייער „ארבעט" איז פאנאר איז געווארן פילמירט. שפעטער האבן די דייטשן געסטראשעט די ליטווינער: „איר וועט ניט טאן, וואס מיר הייסן, וועלן מיר באווייזן דער וועלט, ווי איר האט אויסגעקוילעט די יידן". דער־נאך האט מען די פילמען געוויזן אין בערלין. די פראטעסטירנדיקע ליטווישע אינטעליגענץ האט מען פארשיקט אין קאנצענטראציע־לאגערס.

די נעמען פון די ווילנער גאסן זענען געווארן דייטשע, איבער פיל האָ־טעלן, רעסטאראנען, קאפע־הייזער האט זיך אלץ אפטער געוויזן דער אויפ־שריפט: „נור פיר דויטשן". פון די בעסטע ווילנער אויף מיצקעוויטש־גאס, זאקרעט, שלאס־גאס און פאהולאנקע האט מען ארויסגעשליידערט די איינוווי־נער און אפגעגעבן זיי דער „אויסדערוויילטער ראסע".

אלע סאוויעטישע לערנביכער זענען געווארן פארברענט. אויך די ביכער פון די ליטווישע שרייבער, וועלכע האבן זיך עוואקואירט קיין סאוויעטנפאר־באנד, ווי די ווערק פון צווירקא, גירא, ווענצלאווא, קארסאקאס און סאלאמעא נערים האט מען פארברענט. אויף זייער ארט האט זיך באוויזן „מיין קאמף" אין ליטוויש.

די ווענט פון די טויערן זענען פארקלעפט געווארן מיט בילדער, ווי אזוי דער ייד קוילעט אוים די ליטווינער. עס האבן זיך באוויזן אנטי־יידישע פיל־מען. עמיל יאנינגס האט געשפילט אין דער ראל פון א יידישן שווינדלער. עס האט זיך געעפנט א העצערישע אויסשטעלונג. פארן ארויסגעבן א באהאלטענעם יידן איז דערקלערט געווארן א פרעמיע.

קאוונע האט שוין געהייסן קאוענבורג.

די אקופירטע באלטישע מלוכות האבן די דייטשן אנגערופן „אסטלאנד", „אסטלאנד" האט געדארפט פארייניקט ווערן צו די מזרח־פרייסן. דער בעל־הבית איבער די בארבאפטע לענדער איז געווען דער רייכס־מיניסטער אל־פרעד ראזענבערג.

אין פעברואר 1942 ווערט ליטע פראקלאמירט פאר א „זעלבסטשטענ־דיקע מלוכה". דערפאר דארף זי באצאלן מיט צוויי הונדערט טויזנט סאל־דאטן.

די ליטווישע געזעלשאפט האט דערשפירט דעם טעם פון דער דייטשער פאליטיק. עס האט זיך אנגעהויבן א שארפע קאמפאניע קעגן דער מאביליזא־ציע. אין דעם דורכפאל פון דער מאביליזאציע האבן די דייטשן באשולדיקט די ליטווישע אינטעליגענץ.

און דא קומט אן אפיציעלע מעלדונג :

„דער אוניווערסיטעט מיט אלע זיינע אפטיילונגען ווערן געשלאסן. פאר די ענינים פון בילדונג אין ליטע ווערט באשטימט א ספעציעלער באפולמעכ־טיקטער".

עס איז דערקלערט געווארן אַן ארבעטס־מאָביליזאַציע.
נאָר אויך אין דער ארבעטס-ארמיי האָבן די ליטווינער זיך ניט געאײַלט. מען האָט זיך אַנגעהויבן באַהאַלטן אין מאַלינעס.

●

די דײַטשן האָבן גענומען זיך חנפענען צו די פּאָלאַקן. מען האָט זיי געגעבן אַנצוהערן, אַז אויב זיי וועלן זיך „גוט אויפירן", וועט מען זיי אָפּגעבן ווילנע. ווען עס האָט זיך ניט אײַנגעגעבן אַרײַנצוציען די פּאָלאַקן, האָבן זיך אָנגעהויבן איבער דער שטאָט מאַסן-אַרעסטן.

די געשטאַפּאָ האָט זיך דעמאָלט גענומען צו די פּאָלאַקן. מען האָט אָפּגעצוימט גאַנצע קווארטאַלן און די פּאָלאַקן מיט קינד און קייט אַרויסגעפירט קיין דײַטשלאַנד.

●

די העצע פון די דײַטשן האָט ניט באַווירקט די גרונט־באַפעלקערונג פון ווילנע אין איר באַציונג צו די יידן. איך מיין ניט, פאַרשטייט זיך, די „איי־פּאַטינגאַ", די ליטווישע געשטאַפּאָ און די שאַוליסטן. באַזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן צו גוטן די אַרטיקע אינטעליגענץ, וואָס די טראַדיציעס פון הומאַניזם און מענטשלעכקייט איז געווען בײַ איר צו פעסט, אַז דער דײַטשער געשטאַנק זאָל זי פאַרשיכורן.

שוין די ערשטע טעג פון דעם געוואַלדיקן טעראָר, ווען דער פאַשיסטישער גזירה האָט געוואָרנט, אַז פאַרן רעדן מיט אַ יידן קומט די גרעסטע שטראָף, האָט אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט בײַ די ניט-יידישע שכנים. אין די צײַטונגען האָט מען ניט אויפגעהערט צו וואָרענען די פּויערים: „אויב איר וועט פאַרקויפן אײַער סחורה יידן, זאָלט איר ניט זוכן בײַ דער מאַכט קיין חסד". אָבער פיל פּויערים פלעגן מיט אַ כיוון אַרײַנפאָרן אין זײַטיקע געסלעך, כדי צו פאַרקויפן זייער סחורה די באַנגנטע יידן. און ווײַל דער ייד איז געקריוודעט, האָט מען די סחורה אים פאַרקויפט פאַר יעלוועלער.

פיל פּאָלאַקן און ליטווינער האָבן בײַ זיך אין די דירות אויסבאַהאַלטן יידן. צווישן זיי וועלן מיר געדענקען אַזוינע נעמען ווי: יוליאַן יאַנקאָוסקאַס, יאַנאָווא באַרטאַשעוויטש, מאַריאַ אַבראַמאָוויטש, וויקטאָריאַ גזשמילעווסקאַ. דאָס הויז פון די לעצטע צוויי אויף פּאָהולאַנקע 16 איז געווען אַ מקום־מקלט פאַר צענדליקער געיאָגטע. די זשורנאַליסטן שימייטע, האָט געשאַפן אין שטאָט אַ קאָמיטעט צו ראַטעווען יידן, פאַר דעם האָט מען זי פאַרפײַניקט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ (1). מאַריאַ פּערעצקאַ האָט געראַטעוועט דעם ד"ר סעדליס

(1) די זשורנאַליסטן שימייטע לעבט און געפינט זיך אין פראַנקרייך (באַמערקונג פון אַרויסגעבער).

מיט זיין משפחה, דעם ד"ר קאמאי מיט דער טאכטער און צענדליקער אנ־דערע באזארגט מיט פוילישע דאקומענטן און פאנאנדערגעשיקט צו באקאנטע אין דארף. פראפ. סטאקאוסקאס האט געראטעוועט 16 יידן, צווישן זיי ד"ר ליבא מיט דער פאמיליע און דעם ניין־יעריקן קינסטלער זלמן באק. פראפ. משעזשעווסקי האט געראטעוועט דעם פראפ. פעסעל מיט זיין פרוי און קינד און די לערערן זלאטע קאטשערגינסקי.

אויך א סך שטאטישע גלחים האבן זיך געהאלטן זייער ווירדיק. דער ווילנער ביסקופ רייניס, האט געפריידיקט אין די קלויסטערס, מען זאל העלפן די געיאגטע יידן. אזוי האבן אויך געהאנדלט די ביסקופן פון פאניעוויעזש און קאוונע. דער גלח פון ווידוקלע איז דערשאסן געווארן לעבן זיין קלויס־טער ביים פארטיידיקן יידישע קינדער.

●

לויט די דייטשע געזעצן האבן מאן און ווייב זיך געמוזט פאנאנדערגיין, אויב עמעץ פון זיי איז א ייד, אדער שטאמט ביזן דריטן דור פון יידן. דער ייד האט געמוזט אוועקגיין אין געטא און דער ניט־ייד האט רעכט געהאט צו וווינען אין שטאט. קינדער פון די געמישטע פאמיליעס, אויב דער טאטע איז געווען א ייד, זענען פארעכנט געווארן פאר יידישע און האבן געמוזט זיך געפינען אין געטא.

דער ד"ר מעדיצין אקסען, א פאלאק, האט חתונה געהאט מיט א יידיש מיידל פון מיכאלישאק. זיין פרוי מיט די קינדער האט די געשטאפא ארעס־טירט און שפעטער אריינגעווארפן אין געטא. ד"ר אקסען איז געקומען צו זיין פרוי, האט זיך אויסגעלערנט אין געטא יידיש און האט דורכגעמאכט דעם גורל פון די יידן אין געטא.

אין געטא האט אויך געוווינט א דאנער קאזאק. זיין פרוי איז געווען א יידישע.

סטאסיע, אן אלטע דינסט ביי דער משפחה ליפקאוויטש, איז אריין אין געטא צוזאמען מיט איר בעל־הביתטע. ווען מען האט אומגעבראכט די יידישע פרוי, איז סטאסיע געווארן א מאמע די פאריתומטע קינדער.

דעם זינגער רוזשינסקי האט מען געפירט שיסן. א פארבייגייער האט אים דערקענט: רוזשינסקי איז געווען אן אפיציר אין דער פוילישער ארמיי. דער פארבייגייער האט געדינט ביי אים אין פאלק. דערזען, אז מען פירט זיין אפי־ציר צום טויט, האט ער זיך גענומען בעטן ביי דעם וואכמאן, ער זאל בא־פרייען דעם ארעסטירטן. פאר א גאלדענעם זייגער האט דער וואכמאן זיך גע־לאזט איבערעדן. ער האט אבער געזאגט, אז אזוי ווי דער געשטאפא־בנין איז דא ניט ווייט און פון פענצטער זעט מען דאס ארט פון די עקזעקוציעס, מוז ער אויספירן דעם באפעל: ער וועט צופירן דעם ארעסטירטן צו דעם גרוב און שיסן איבער זיין קאפ. זאל יענער א פאל טאן און ליגן אזוי אין גרוב ביז אוונט.

אין אוונט איז צו דעם גרוב געקומען דער געוועזענער סאלדאט פון רו־ זשינסקיס פאלק און האט אים אוועקגעפירט צו זיך אהיים. רוזשינסקי איז ארויס פון גרוב א גרויער.

ביי זיין רעטער האט ער אפגעלעבט א חודש. ווען עס האבן זיך אנגע־ הויבן איבער דער געגנט אבלאוועס, איז ער מיט מאטערניש צוריקגעקומען קיין ווילנע און אריין אין געטא. זיין רוסישע פרוי איז געקומען צו אים, זי האט אנגענומען זיין גורל און געטראגן א לאטע.

דער רעפערענט פאר יידישע ענינים

מורער, דער רעפערענט פאר יידישע ענינים ביים געביטס־קאמיסאר הינגסט, איז אלט סך־הכל 24 יאר. ער איז אן אפיציר. זיין טאטע איז געווען א תליין אין א וויטער דייטשער פראווינץ. דער זון האט געהאלטן פון טרא־ דיציע און ניט פארשעמט זיין טאטן. ער איז דערצויגן געווארן ביי דער היט־ לער־יוגנט אין נירנבערג. דארט האט ער שטודירט „יידן־קענטעניש".

מורער האט ליב געהאט זיך צו שפילן מיט „זיינע" יידן. ער פלעגט אויס־ געריכט אנפארן צום טויער פון דער געטא און קאנטראלירן יעדן איינעם, וואס קערט זיך אום פון דער ארבעט. פארן געפינען עפעס וואס פלעגט ער אליין אוועקפירן אין טורמע. אן אנדערשמאל פלעגט ער באטאפן די לאטעס, ווען א שפיץ פון דער לאטע איז געווען אפגעריסן, האט ער שוין דעם קרבן ניט אפגעלאזט. ווען ער פלעגט געפינען געלט, אדער בלומען, פלעגט ער הייסן די טויער־פאליציי שמייסן דעם פארברעכער. דער עיקר האט ער ליב געהאט זיך צוקוקן ווי מען שמייסט יונגע מיידלעך. ער פלעגט זיך שטעלן ביי דער זייט און שרייען: שטארקער! שטארקער!

איינמאל האט ער באגעגנט א פארטיע יידן. ער האט זי קאנטראלירט און געפונען ביי איינעם א קילא מעל. ער האט אלע צוואנציק ארעסטירט און אליין בייגעווען אין פאנאר ביים אויספירן די עקזעקוציע.

אין געטא איז ער געווען אן אפטער אריינגייער. ער האט געהאט אן איי־ גענעם שליסל צום טויער און ווען ס'האט זיך אים געגלוסט איז ער געקומען. ער האט ליב געהאט צו פארברענגען אין באד אויף סטראשון־גאס 6, דארט פלעגט ער זיך אוועקשטעלן מיט פארלייגטע הענט און קוקן אויף די נאקעטע ווייבער. איינמאל איז ער צו נענטער, זיי באטאפט און אויסגערופן:

— איך זייט צו פעט, איך וועל זיך סטארען, איר זאלט ווערן דארער!

ביים באזוכן די ווארשטאטן אין געטא, פלעגט ער באפעלן, מען זאל ארונטערקריכן אונטער די טישן און וואיען ווי הינט.

נאך דער שחיטה פון פיר טויזנט פראווינצער יידן, וואס אנשטאט זיי צו פירן קיין קאוונע האט מען זיי פארקערעוועט אויף פאנאר, האט מורער

צו זיך בערופן דעם געטא־פארשטייער גענסן און זיך אנטשולדיקט, אז עס איז געווען א טעות. דערביי האט ער אים געזאגט, אז נאך דער מלחמה וועט ער דעם געטא פארברייטערן: ער וועט צוגעבן די סטעפן־גאס.

אין מאי 1943 האט מורער פאנאנדערגעטיילט די יידישע בריגאדירן (די אנפירער פון דער ארבעט) געדרוקטע דייטשע טעקסטן, וועלכע די בריגאדירן האבן געמוזט איבערגעבן די דייטשע ארבעטס־געבער און ארויסבאקומען אן אונטערשריפט, אז די דייטשן האבן עס געלייענט. אין די תקנות איז צווישן אנדערן געזאגט געווען: די יידן ארבעטן נאר ציטווייליק. א דייטש דארף צו יעדער צייט געדענקען, אז זיין גרעסטער שונא איז דער ייד.

דייטשע בארמהארציקייט

ביי מיין צוואנג־ארבעט אין א דייטשער אונטערנעמונג אויף ווילקאמירער 18, איז מיר אויסגעקומען זיך צו באקענען מיט א דייטשן שפיטאל. דער שפיטאל־הויף איז ארויסגעקומען פונקט אנטקעגן מיין פארקן, הינטער אים פלעגן ארומשפאצירן מלחמה־אינוואלידן. עס איז דערגאנגען צו מיר א געמיש פון שפראכן: רומעניש, אונגאריש, איטאליעניש, שפאניש, פיניש און אנדערע שפראכן — סאלדאטן פון היטלערס פארבינדעטע ארמייען. אין דעם שפיטאל זענען קיין דייטשן נישט געלעגן.

איך פלעג זען די קאליקעס און בלינדע. אפטמאל פלעגן אנדערע אפילו צוגיין צום פארקן, רעדן מיט די יידן און פרעגן ביי זיי נייעס. די אינוואלידן פלעגט מען געבן גוט צו עסן, פאטאגראפירט זיי. דער סעקרעטאר פון דער ווילנער נ.ס.ד.א.פ. (נאציאנאל־סאציאליסטישע דייטשע ארבעטער־פארטיי) ספארקעס, א געוועזענער לערער־ס:חר פון ביאליסטאק, פלעגט האלטן פאר זיי רעפעראטן. זייער אפט פלעגן די אינוואלידן שרייבן בריוו, דערציילן זייערע קרובים און עלטערן, ווי גוט זיי איז ביי די דייטשן, ווי זארגעוודיק זיי ווערן געהיילט. אפט פלעגן צו זיי קומען רומענישע, אונגארישע, איטאליענישע, שפאנישע און פינישע זשורנאליסטן. אין דער «Vilnaer Zeitung» האב איך געלייענט אן אינטערוויו מיט איינעם אט אזא זשורנאליסט. ער האט זיך ניט געקענט אפלויבן פון דער דייטשער זארגעוודיקייט, פאר דער מענטשלעכער באציונג צו די קראנקע. ווען איך וועל קומען אין מיין פאטערלאנד, — האט ער פארענדיקט דעם אינטערוויו, — וועל איך דערציילן מיין פאלק איבער דער דייטשער בארעמהערציקייט.

שטענדיק איז מיר אויסגעקומען פארדעכטיק, וואס נאך אזא באזוך פון זשורנאליסטן ווערט אויף מארגן דער הויף א פוסטער און אויך אין דער שפיטאל־געביידע איז ניט צו מערקן די פענצטער קיין חולאים.

וווהין זענען עס אהינגעקומען די בלינדע און די קאליקעס?

אנטקעגן דעם שפיטאל־אריינגאנג איז געווען דער יידישער ארבעטער־לאגער „קיילים”. איינמאל איז מיר דארטן אויסגעקומען צו געכטיקן, ווייל די געטא איז געווען באוואכט, און אזוי ווי איך האב געטראגן ביי זיך געווער, האב איך ניט געטארט אהין גיין. ביינאכט, אזייגער 12, האב איך דערהערט א גערויש פון א זיך אפשטעלנדיקן אויטא. אויף אזוינס בין איך גענוג שפירעוודיק. פאר א יידן פון געטא ווערט יעדער שארך, יעדע באוועגונג גלייך פארבונדן מיט א סכנה. איך האב א שפרונג געטאן צום פענצטער מיט פחד. מיין פריינט בעלקינד, ביי וועמען איך האב גענעכטיקט און וואס האט מער ווי א יאר געלעבט אין לאגער, האט זיך אבער ניט הערשראקן.

— עס איז ניט צו אונז, — האט ער מיר בארואיקט — דאס איז מען געקומען ארויספירן די אינוואלידן אין פאנאר...

בעלקינד האט זיך צערעדט: וואס, איך ווייסט ניט? פריער היילט מען זיי, מען גיט זיי גוט עסן, מען ברענגט אהער זשורנאליסטן, און נאכדעם קומט ווייס מיט זיין אויטא, נעמט אריין אין מאשין די בלינדע, די איינפוסיקע, און אין א שעה ארום קומט ער ווידער מיט א פוסטן אויטא. די אינוואלידן זאגט מען, אז מען פירט זיי ערגעץ אנהערש, צו באשיצן זיי, ווייל אין שטאט ריכט מען זיך כלומרשט אויף סאוויעטישע עראפלאנען א סימן, אז מיינע ווערטער זענען ריכטיק, — האט בעלקינד מיר איבערגעצייגט, — קענט איר אליין זען: לאמיר זיצן ביים פענצטער א שעה, וועט אנקומען דער זעלבער אויטא און דער שאפער וועט ארויסטראגן די קוליעס פון די דערשאסענע.

ווען בעלקינד האט גערעדט, האב איך אליין געזען ביי דער לבנה־שיין, ווי מען פירט די אינוואלידן איינציקווייז צו דעם אפענעם אויטא.

אין א שעה ארום האט זיך צוריקגעקערט דער אויטא. דער שאפער האט אריינגעטראגן אין שפיטאל די קוליעס. מען קען שוין ארויספירן א צווייטע פארטיע. און ווען דער שפיטאל וועט פריי ווערן, וועט מען, זעט איר, ברענגען נייע.

●

דעם 17־טן יולי 1942 האט ווייס אוועקגעפירט פון געטא 86 זקנים און זקנות קיין פאספיעשק, פינף קילאמעטער פון ווילנע, אין בנין פון דער אמאליקער קאלאניע „טאז”.

ווייס האט באפוילן, מען זאל אהין ברענגען פון געטא קעסלען און גענוג שפייז פאר די אלטע לייט; קראנקנשוועסטער אין ווייסע כאלאטן דארפן באדינען די זקנים. ווייס האט געבראכט אהין צוויי פוד פוטער.

דער פאנסיאן אויף פאספיעשק איז געווען פאר דער געטא א רעטעניש. קיינער האט ניט געוווסט, וואס דא קומט פאר. עס איז אריבער א טאג, א צווייטער, א דריטער, און די 86 האבן זיך צווישן די גרינע וועלדער פארזיכט אין געזונט. צווישן די פענסיאנערן איז אויך געווען די נײַנציק־יעריקע טערעסא קאבאנאווסקא, וואס צו ניין יאר האבן זי די עלטערן אפגעשמדט. ווייס האט

זי אויסגעפונען אין א פוילישער באנאדעלניע און צום סוף פון איר לעבן דערמאנט אין איר יידישקייט.

זעקס טעג האט וויים אפגעהאלטן די זקנים אין פענסיאן, אויפן זיבעטן איז ער געקומען מיט אויסלענדישע געסט און מען האט פאטאגראפירט די אלטע לייט. גלייך נאכדעם האט ער אלעמען אוועקגעפירט אויף פאנאר.

אין מאי 1943 בין איך געשיקט געווארן ארבעטן אויפן ווילנער באן. אהין איז געבראכט געווארן דער סמאלענסקער מוזיי און איך מיט נאך חברים האבן געדארפט די קאסטנס אריבערפירן אין שטאטישן ארכיוו אויף אינגא־טאווער געסל.

צוזאמען מיטן מוזיי זענען אנגעקומען צען וואגאן מיט קליינע קינדער, אן ערך פון דריי יאר ביז צען. ביי יעדן וואגאן איז געשטאנען א דייטש און געהיט, אז די קינדער זאלן ניט ארויסקריכן.

די ארבעטער אויפן באן האבן זיך פארינטערעסירט מיט די קינדער. זיי האבן זיך דערוווסט, אז זיי זענען פון סמאלענסק.

עס איז פארביי געגאנגען דער מאשיניסט און געזאגט די ארומיקע: די קינדער זענען באשטימט אויף פאנאר.

דעמאלט האבן די ארבעטער זיך געווענדעט צו די דייטשן און זיך צו זיי געווענדעט:

— אפשר פארקויפט איר די קינדער?...

צוערשט האבן זיך די דייטשן געקווענקלט. דערזען אבער, אז שמעקט מיט געשעפט, האט מען אנגעהויבן מסחרן.

— 5 מארק א קינד!

די ארומיקע האבן זיך צוגעכאפט צו די וואגאנעס און גענומען אויס־קלייבן קינדער.

דערזען, אז די סחורה גייט, האבן די וואכליים געהויבן דעם מקח:

— צען מארק א קינד!

וויבאלד דער מקח האט ניט אפגעשראקן, האט מען ווידער געהויבן דעם פרייז: פופצן מארק!

און אזוי האט עס דערגרייכט ביז דרייסיק מארק א קינד.

כמעט אלע קינדער האט מען אויסגעקויפט פון פאנאר. די דייטשן מיט דעם געלט אין קעשענע האבן דערביי אפגעלאכט פון די נארישע מענטשן.

●

מיטן פלי־פלאץ אין פארובאנעק, וווּ עס האבן געארבעט א פאר הונדערט יידן, האט אנגעפירט דער האמבורגער דייטש, דער פעלדפעבל האנס רעננער. רעננער איז געווען א שרעק פאר די יידישע ארבעטער. ער האט אזוי לאנג פראוואצירט און געפייניקט, ביז די ארבעטער האבן אים אנגעקלאגט פאר מערדערן...

נאכדעם האט ער נאך מער זיך איזדעקעוועט איבער זיינע קרבנות. איינ־מאל, ווען עטלעכע יידן האבן פארשפעטיקט צו דער ארבעט, האט ער ווי א שטראף אויך פאר אנדערע געטאן אזוי: ער האט אויסגעקליבן פון די רייען צוואנציק ארבעטער און געמאלדן זיי, אז צוליב דעם, וואס מען סאבאטירט און מען קומט ניט צו דער צייט אויף דער ארבעט, וועט ער זיי גוט אנלערנען: פון די צוואנציק, וואס ער האט אפגעקליבן, וועט ער צען דערשיסן. ווען ער וועט אפגעבן די קאמאנדע — „לאופען"! דארפן אלע צוואנציק זיך א לאז טאן איבערן פלי־פלאץ, צו אן אנגעמערקטן צייכן, א קילאמעטער ווייט. די ערשטע צען, וואס וועלן אהינצו אנקומען, וועלן בלייבן לעבן. די איבעריקע, וואס וועלן ניט דערלויפן, וועט ער דערשיסן.

רעגנער האט זיך אוועקגעזעצט אויף א ראווער און א געשריי געטאן: „לאופען" די צוואנציק האבן זיך א ריס געטאן און גענומען יאגן. רעגנער איז זיי נאכגעפארן אן א זייט און ווי א ריכטער אויף א געוועט־לויף אבסער־ווירט דעם געיעג.

צווישן די לויפער זענען געווען יונגטלעכע און יידן אין עלטער פון פופ־ציק יאר. געווען אויך א טאטע מיט א זון. זייער פאמיליע איז פוזיריסקי. דער טאטע האט זיך אנגעהאלטן אנעם זון. איין ייד איז געפאלן. עם האט אים געפלאצט דאס הארץ. שוין נאענט צו דעם פיניש־צייכן איז נעפאלן א צוויי־טער. נאך רעגנער האט אפגענארט: די דערלאפענע צען האט ער דערשאסן, די פארשפעטיקטע האט ער געלאזט לעבן.

●

פיר טויזנט פראווינצער יידן פון מיכאלישאק, סווירענציאן, אשמענע, סוויר האט מען דעם פינפטן אפריל 1943 עוואקואירט פון זייערע שטעטלעך. מען האט זיי געזאגט, אז מען פירט זיי אין קאוונע. מיט דער פראוואקאציע האט אנגעפירט ד"ר וואלף אליין, דער געביטס־קאמיסאר פון ווילנער געגנט, — א געוועזענער שעף פון קאנצ־לאגער אין דאכאו.

די באן האט זיך אבער פארקערעוועט צום הויפט־קבר אין פאנאר. דארטן האט שוין אפגעווארט ווייס מיט זיינע מענטשן, און וואגאנעסווייז האט מען גענומען אויסשיסן די יידן. אין דער אקציע האט זיך, אגב, באטייליקט עלען רעגנער, די געוועזענע סטודענטקע פון האמבורגער אוניווערסיטעט און איצטער ווייס' געליבטע, אן אקטיווער מיטגליד פון עקזעקוציע־פאלק אין פאנאר.

נאך דער שחיטה איז דערגאנגען צו ווייסן, אז זיבן יידן האט זיך איינ־געגעבן פון פאנאר צו אנטלויפן, איצט געפינען זיי זיך אין געטא. ווייס איז געקומען אין געטא און געפאדערט ביי דעם יודנראט — מען זאל אים תיכף ארויסגעבן די אנטלאפענע פון פאנאר. פון פאנאר, האט ער געטענהט, טאר קיינער ניט אנטלויפן.

ניט באקומען די אנטלאפענע, האט ווייס באפוילן זיינע משורתים, מען

זאל אים תיכף אפקלייבן זיבן יידן. אים איז אַלצייגס, צי זיי זענען די שולדיקע, אדער ניט.

מען האט אים געבראַכט זיבן אַלטע לייט. צווישן זיי עטלעכע קראַנקע. ווען ווייס האט דערזען די אַלטע, האט ער זיך אַנגעצונדן אין צאָרן און זיינע אויגן האבן שיר ניט אַרויסגעשפּאַרט דורך די ברילן.

— עס איז מיר אַ שאַנד צו קומען מיט אַזעלכע אין פּאַנאַר, — האט ער געטופּעט מיט די פיס. — יונגע, איך באַדאַרף יונגע!

ער איז אַריין אין געטאָ־טורמע און דערזען יאַשקע מאַטיקאַנסקין, אַ געזונטער, שיינער בחור פון אַ יאָר 19. ווייס האט זיך אַזש צעשמייכלט. זיין צאָרן איז אַוועק ווי אַ רויך.

— אָט אַזעלכע דאַרף איך! — האט ער אין פרייד אויסגעשריען צו זיינע מיטהעלפער, — אָט אַזעלכע דאַרף איך!

ער האט אַפּגעלאָזט פון די זיבן איינעם אַ קאַליקע, און אים פאַרביטן מיט יאַשקע מאַטיקאַנסקין.

●

סאַלאָמאָן גאַרבעל — אַ פּאַליציאַנט פון געטאָ (לויטן אויפטראַג פון דער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע) דערציילט:

דעם 6־טן אַפּריל 1943, אויף מאָרגן נאָך דער שחיטה איבער די פיר טויזנט פּראָווינצער יידן, וואָס זענען געפירט געוואָרן כלומרשט אויף קאָוונע און די באַן האט זיי געבראַכט אין פּאַנאַר, איז ווייס אַריינגעפאָרן אויף אַ ראָווער אין געטאָ און גערופן די יידישע פּאָליציי מקבר צו זיין די טויטע. מיר זענען אַוועק זאַלבעצענט. ווייס איז בּאַרויס געפאָרן אויף זיין ראָווער און געוויזן דעם וועג.

שוין אַ האַלבן קילאָמעטער פון פּאָנאַר, נאָענט פון דער באַן־ליניע, האבן מיר געפונען טויטע. דאָס זענען געווען די, וואָס האבן געפּרוווט אַנטלויפן. די דייטשן האבן אין זיי נאָכגעשאָסן. אויפן טויער, וואָס האט געפירט צום אָרט פון די עקזעקוציעס, איז געהאַנגען אַ שילד: „איינטריט אויך פיר דויטשע אָפיצירע שטרענג פערבאָטען!” דורך דעם זעלבן טויער זענען אַריינגעצויגן געווען העלסן — די קרבנות, וואָס קומען אָן מיטן באַן, זאָלן גלייך דערפירט ווערן צו די גריבער. נאָס ווייטער מיר זענען געגאַנגען, אַלץ שרעקלעכערס האבן מיר געזען. דאָס גראָז איז רויט געווען פון בלוט. דאָס גאַנצע פעלד איז פאַרלייגט געווען מיט מתים. דיביימער זענען באַשפּריצט געווען מיט מאָרד. ביי די שטאַמען זענען געלעגן צעשמעטערטע קינדער, איך האב געזען אַ סך קינדער איבערגעריסנע אויף העלפט, אַ פּיסל דאָ און אַ פּיסל דאָרטן. אַנדערש־ווו האב איך באַמערקט בלויז קינדערשע קעפּלעך. אויפן פּלאַץ האבן זיך געוואַלגערט דאָקומענטן, וויזיט־קאַרטלעך, פאָטאָגראַפיעס, צעריסענע רובלס. צווישן די מתים איז געלעגן אויך אַ דייטש מיט אַן איבערגעשניטענעם גאָרגל,

דאס האט אים, קענטיק, דערשטאכן א ייד, אנטלויפנדיק פון וואנאן. ווייס האט אונז געגעבן בראנפן און אנגעזאגט: „ארבעטן זאל מען ערלעך". די אנגעטאנענע מתים זאל מען אויסטאן און זיי באגראבן מיט אן ארדענונג. די קליידער זאל מען אוועקלייגן אן א זייט, באזונדער די מענערשע, באזונדער די ווייבערשע. דאס געפונענע גאלד האט ער געהייסן אריינווארפן אין אן עמער. דער, וואס וועט זיך דערוועגן צו גנבענען וועט ער דערשיסן. אפגעזאגט די אלע אינסטרוקציעס, האט ער אונז ארויפגעפירט אויף א דערבייאיק בערגל, אנגעוויזן אויף באזונדערע פארברוקירטע פלעצער און געזאגט:

— דא ליגן יידן פונעם קאפונעס־פעריאד. דאס ווארט קאפונעס האט ער געזאגט אין יידיש און געשמייכלט דערביי פון זיין גרויסער באהאווגטקייט. — דא ליגן ציגיינער. דא ליגן די יעניקע, וואס האבן געזאגט („ניע דאמי סיען"), 1) ד.ה. פאלאקן. דא זענען ליטווינער, וואס זענען קעגן אונז. דארטן זענען קריגס־געפאנגענע פון גאנץ רוסלאנד, און דארט, — האט ער אנגעוויזן אין דער ווייט ביים האריזאנט — איז נאך די ערד א פוסטע. נאר דאס איז נים אויף לאנג: אויף דער וועלט זענען נאך צופיל מענטשן!

ביים מקבר זיין די קרבנות האבן נאך אנדערע געלעבט. מיר האבן נים געוווסט, וואס צו טאן, נאר ביים אויפהייבן זיי פון ארט זענען די פארוווגדעטע געשטארבן. א סך יידן האבן געהאט מיט זיך טליתים. ביי אנדערע האבן מיר געפונען אין די קעשענעס בריוו. פארנדיק אין די פארדראטעוועטע באנען, האבן זיי דאס אנגעשריבן. אין איין בריוו, געדענק איך, איז אזוי געווען:

„יידן, מען פירט אונז שיסן! איר זאלט נעמען נקמה! — פלעקסער פון סוויענציאן".

ביים ארויסטראגן די פארבלוטיקטע פעק פון די וואגאנעס האבן מיר נעפונען איינגעוויקלט אין שמאטעס א לעבעדיק קינד. דאס קינד האט זיך באהאלטן און קיינער האט עס נים באמערקט. זיין נאמען איז בערעלע גאלדשטיין פון מיכאלישאק. ער האט דערקענט, אז מיר זענען יידן און זיך געבעטן: „ראטעוועט!" מיר האבן אים אויסגעהיט פון ווייסן און אריבערגעטראגן אין געטא.

מיר האבן מקבר געווען ביי א בינף הונדערט יידן: אלע, וואס זענען געלעגן צעווארפענע איבער די פעלדער, אלע, וואס האבן זיך נים אויסגעטאן און זיך געפרווט צעלויפן. די איבעריקע זענען געלעגן אנגעווארפן אין א טאל און מען האט זיי געדארפט בלויז פארגיסן מיט כלארקע.

מיר זענען זיכער געווען, אז דא וועלן מיר שוין בלייבן — ווייס וועט אונז דערשיסן. נאר פלוצלינג איז ער אנגעקומען א שיכורער און צו אונז געזאגט: „איר זייט די איינציקע, וועלכע זענען געווען אויף פאנאר און קערן זיך אום אהיים. דאס איז דערפאר, ווייל איר זייט ערלעכע יידן".

---

1) מיר וועלן זיך נים אונטערגעבן (פויליש).

פארן צוריקגיין אין געטא האב איך געזען אן אויסטערליש בילד: דער קבר, וווּ מיר האבן באגראבן די יידן, האט זיך אנגעהויבן צו באוועגן און פון מינוט איז ער געוואקסן אלץ העכער . . . ווייס האט אונז בארויקט: דאס נעמען געשוואלן ווערן די קערפערס און הייבן די ערד.

●

די טשעכישע יידן האבן פון פאנאר נישט געהערט. זיי זענען געווען טאקע זיכער, אז דאס פירט מען זיי אויף ארבעט. די זיכערקייט האט זיך גע־נומען דערפון, וואס פופציק טשעכישע פאליציאנטן האבן זיי באגלייט און ווען די פאליציי האט נישט געוווּסט אליין, אז דאס פירט מען צו דער שחיטה. ווען די יידן האבן ארויסגעוויזן מורא זיך ארויסצוקלייבן פון דער היים, האבן די דייטשן געזאגט: כדי איר זאלט האבן צוטרוי, אז מיר פירן אייך אויף ארבעט, נישט אנדערש־ווו, וועלן מיר אייך מיטגעבן טשעכישע פאליציי אייך צו באהיטן . . . די יידן זענען געווארן בארויקט. מען איז געפארן.

אויף דער באן-סטאציע אין ווילנע האבן ארבעטנדיקע געטא־יידן באמערקט דעם עשעלאן.

ווהין פארט איר? — האבן געפרעגט די ווילנער.

— נאך דער שטאט פאנארי, — האבן געענטפערט די טשעכישע בירגער און זייערע בליקן האבן זיך איבערגעקוקט מיט דער טשעכישער פאליציי.

מען האט זיי אומגעבראכט צוזאמען. אויף מארגן האט מען ארייגעפירט אין געשטאפא, קליידער מיט לאטעס און טשעכישע אוניפארמען.

די קליידער

די קליידער פון די אומגעבראכטע האט מען זארגעוודיק געהיט. אין געשטאפא־הויף, אין די לאגערן האט מען געצווונגען די געטא־יידן צו סארטירן די בגדים. מייער, א ווינער דייטש, האט אנגעפירט מיט דער ארבעט. דער סיסטעם איז געווען א פשוטער: שיך באזונדער, מאנטלען באזונדער, און אזוי אויך יעטוועדער קלייניקייט, וואס מען פלעגט געפינען אין די קליידער.

די לאטעס — פלעגט מען דארפן אראפרייסן, כדי אין דייטשלאנד, וווהין די סחורה ווערט אפגעפירט, זאל מען נישט וויסן, אז דאס שטאמט פון יידן. דערביי אבער האט מייער אנגעזאגט, אז צו איינציקע פון די פארשיידנארטיקע אפצייכנס און לאטעס זאל מען איבערלאזן פאר אים. דאס קלייבט ער א קאלעקציע. און צייכנס זענען געווען פארשיידענע:

ווייסע, פירקאנטיקע טיכלעך און אינעווייניק אין א געלן קרייז א (יודע). בלויע ארומבענדער מיט א ווייסן מגן-דוד. געלע מגן-דודים מיט א שווארצן קאנט און אינעווייניק א Jude (די לעצטע זענען פון דעם עשעלאן טשעכישע

יידן, וואס מען האט געבראכט אין ווילנע). לאטעס געלע, בלויז א מגן-דוד, און לאטעס רויטע, פירקאנטיקע. אויך די נומערירטע בלעכלעך, וואס מען פלעגט טראגן אין ווילנע אויף די העלזער, אויסער דער לאטע. פארשיידנסטע דאקו־מענטן און שיינען פון אלערליי קאלירן. דאס אלץ האט מען געדארפט אפגעבן מייערן, דעם פרומען קאטויליק, ער זאל אין דער צוקונפט האבן אן אנדענק פון דער אלטער אייראפע.

איבער די קליידער פלעגן אפט די געשטאפּאווצעס זיך קריגן. כאטש איטלעכער פון די מערדער האט פאר דער צייט זיך אנגערויבט טשעמאדאנעס מיט גאלד. דאך איז יעדערן געווען א שאד צורכצולאזן די געלעגנהייט. ביים סארטירן און באטאפן די קליידער פלעגן זיך אויף זיי ארויפווארפן אין די צענדליקער געשטאפא־לייט.

וויים, דער הויפט־שותף צום געשעפט, האט זיך באליידיקט: וואס הייסט? ער האט אויפגעגראבן דעם גאלד-קוואל און אנדערע נעמען עס צו? פון דעמאלט אן האט ער זיך גענומען אין פאנאר א געהילף, וואס זיין ארבעט איז באשטאנען בלויז אין דורכטאפן די קעשענעס פון די דערשאסענע — ערשט נאכדעם האט מען גענומען די בגדים אוועקפירן אין געשטאפא.

נאך יעדער שחיטה האבן די דייטשן דערפילט צו די פארבליבענע „א רחמנות”. די ערגערע שיך, ווי אויך מאנטלען פון די הרוגים, האבן זיי ארייג־געשיקט א מתנה פאר דעם געטא.

איך האב געזען אמאל אין געטא א וואגן שיך. איך האב דערקענט צווישן זיי דער מאמעס א טופל.

דער באלעבאס פון פאנאר

ווען שווייגנבערג האט שוין אין ווילנע זיינס אפגעטאן, האט מען אים ערגעץ אפגעשיקט אויף אן אנדער „ארבעט”.

מארטין וויים איז געווארן זיין פארבייטער, איז געווארן דער שעף פון דער איפאטינגא, דער באלעבאס פון פאנאר.

וויים איז געווען נישט בלויז אן אויספירער. ער האט געטאן זיין ארבעט נישט ווייל אזוי האט אים גוויגעבויער באפוילן. ניין! ער האט ליב געהאט זיין „קונסט”, ווי דער מוזיקער זיין פידל. זיין גרעסטע פרייד איז געווען, ווען מיט די אייגענע הענט האט ער דערשטיקט א קינד. אין פאנאר גופא, נישט ווייט פון די גריבער, האט ער זיך אויסגעבויט א דאטשע.

דעם 17־טן יולי 1941, ווען ער איז נאך געווען שווייגנבערגס געהילף, האט ער געמאכט די ערשטע רעפעטיציע. אונטערן אויסרייד, אז יידן האבן געהארגעט א דייטש האט ער פאגראמירט די גאס נאוויגאראד.

פינף הונדערט יידן האט ער געשאסן אויבן גאס. עטלעכע טויזנט האט ער געכאפט און אוועקגעפירט אין דער לוקישער טורמע.

אויפן וועג האט ער באפוילן ארויסצוציען פון די הייזן די גארטלען, אזוי אז די הויזן זאלן ארויפפאלן. די יידן האבן זיי נישט געקענט אויפהייבן, ווייל די הענט האט מען געמוזט האלטן אין דער הויך, פארבראכן איבער די קעפ. פארויס פון דער פראצעסיע איז געגאנגען דער רב פון נאוואגראד — סעגאל.

דעם 6־טן סעפטעמבער 1941, אין דעם טאג ווען מען איז אריין אין געטא, האט זיך ארייגעפירט פארן הענטל דורכן געטא־טויער דאס מיידעלע גיטע פערלאוו, וועלכע האט נישט געהאט קיין געלע לאטע. דאס מיידעלע, אן עלף־יעריקע שילערן פון דער ווילנער רעאל־גימנאזיע, האט מסתמא געמיינט, אז ווייס איז א „גוטער דייטש", וואס וויל זי ראטעווען פון די כאפונעס. נאר די שילערן האט געהאט א טעות: ער האט זי אוועקגעשטעלט ביי א וואנט און דערשאסן.

●

זעלדע איינהארן, וואס איז אנטלאפן פון פאנאר (זי האט זיך אויסבאהאלטן צווישן קוסטעס און צוגעקוקט פונדערווייטנס, ווי מען דערשיסט איר משפחה) האט מיר דערציילט, ווי אזוי עס איז אומגעקומען צערנע מארגנשטערן, די טאכטער פון א ווילנער לערער, א ווונדער שיין מיידל פון אכצן יאר.

. . . זי איז געגאנגען אינאיינעם מיט איר מאמען און קליינעם ברודערל. נאענט ביי דער גרוב האט מען איר געהייסן זיך אויסטאן — ווער עס האט נישט געפאלגט האט מען אויסגעשמאכן די אויגן. עס איז געווען אוונט. אקארשט איז ארויס די לבנה. ווען צערנע איז צוגעגאנגען צו דער גרוב שוין האלב אויסגעטאן, איז צוגעלאפן ווייס, זי גענומען אונטערן ארעם און זי אפגעפירט אן א זייט: „ער וויל זי ראטעווען". צערנע האט זיך געריסן פון זיינע הענט, געוואלט בעסער אומקומען מיט איר מאמען און קליין ברודערל, וואס זענען שוין געלעגן דערשאסענע. נאר ווייס האט זי נישט אפגעלאזט: „אזא שיין מיידל ווי דו — האט ער געמענהט, — טאר נישט שטארבן". צערנע האט געוויינט, געוואלט פון אים אנטלויפן, נאר ווייס האט זי געהאלטן פאר דער האנט און נישט געלאזט לויפן.

— ווי שיין איז די וועלט, — האט ער אנגעוויזן אויף די ביימער, אין וועמענס צווייגן האט זיך געזיפט די לבנה, — און דו, יונג מיידל, ווי שיין דו ביסט אין לבנה־שיין! . . .

אזוי האט ער גערעדט צו איר. געמאלט פאר דער אומגליקלעכער די שיינקייט פונעם לעבן, און פון הינטער־ארום האט ער ארויסגעצויגן דעם רעוואלווער און אריינגעשאסן אין איר קאפ. נאכדעם האט ער זיך הויך פאנאנדערגעלאכט און א נוססדיקע אוועקגעשלעפט דאס מיידל צו דער גרוב.

●

ווייס קאריערע איז גיך געשטיגן. פון א פשוטן פעלדפעבל איז ער געווארן א הויפט־פירער, און שפעטער — א שטורעמפירער. אויף די עפאלעטן זענען

אים אנגעוואקסן זילבערנע אפצייכנס, און אויף דער ברוסט — א האקנקרייץ מיט א שווערדל.

ער האט אליין אנטיילגענומען אין אלע שחיטות און אומגעבראכט מיט די אייגענע הענט טויזנטער מענטשן.

ווי א שפארבער, וואס מאכט נישט קיין אונטערשייד אין זיין רויב האט ער נישט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן, אויב נאר עס האט זיך געהאנדלט וועגן טויטן זיי. צו זיין קאלעקציע האבן אים געפעלט ציגיינער. האט ער געמאכט אן אבלאווע אין וואלד, צונויפגענומען ציגיינער מיט די פערד און בוידן און אריבערגעפירט אין זיין קעניגרייך.. פינף הונדערט פוילישע גייסט־לעכע, גלחים און נאנעס, האט ער ארויסגענומען פון בענעדיקטינער מאנאסטיר און געבראכט אין לוקישקער טורמע. דארטן האט ער זיי געהייסן זיך אויסטאן און האט באקליידט זיי מיט די בגדים פון דערמארדעטע יידן, מיט געלע לאטעס אויף די ברוסטן האט ער אוועקגעפירט די פינף הונדערט קיין פאנאר און זיי אומגעבראכט. דאס האט מיר דערציילט דער ייד ברענאייזן, וועלכער איז דער־מאלט געזעסן אין טורמע.

צו וויים איז מען אויך צוגעקומען בשעת־מעשה. ווען מען האט אים גענומען פאר אן ארגאניזירער און אויפבויער פונעם דייטשישן מלוכהשן שאנד־הויז אויף סור־באטש־גאס 9.

„סח רה" פאר זיין אונטערנעמונג האט ער זיך דערווארבן אזוי : ער האט ארומגערינגלט מיט זיין באנדע היצלם דעם קאפע־הויז „גרינער שטדאל" און אלע מיידלעך און פרויען, אומאפהענגיק צי זיי זענען געווען אליין אדער מיט קאוואלערן, האט ער מיטגענומען און אוועקגעפירט אויף סובאטש.

די מיידלעך האבן נישט געטארט פון דארטן ארויסגיין. פאר „גוטער אויפירונג" בלעגן זיי באקומען מעדאלן. כדי קיינער זאל נישט אנטלויפן, האט מען ביי אלע מיידלעך אויף די פיס אויסגעברענט שטעמפלען. ווי א רעזולטאט פון וויים ארבעט, קען מען זען איצטער אויף די ווילנער גאסן פרויען מיט באנדאזשן אויפן אויבערשטן טייל פוס.

ווען אויף וויים ארט איז באשטימט געווארן קיטעל, האט זיך וויים איבער־געפעקלט אויף ראסע־גאס 10, אין די געשטאפא־גערטנער און זיך באשעפטיקט מיט כאווען בלומען.

דאס געזעץ-בוך

ביזן לעצטן טאג פון דער ווילנער געטא זענען גאר געווען אזעלכע פאר־עקשנטע יידן, וועלכע האבן זיך איינגערעדט, אז נישט אלעמען האט מען אין פאנאר אומגעבראכט : דארטן זאל מען האבן די יידן סארטירט — און די געזונטע אוועקגעשיקט אויף ארבעט.

דערביי האט זיך דעם זאגער אויסגעדאכט, אז צווישן די געזונטע איז געווען זיין קינד, אדער זיין טאטע.

אין דער ווילנער געטא איז געווען א באזונדער קאבינעט, וווּ ספּעציעל אראפּגעבראכטע דייטשע פּראפעסארן האבן צ געטראכט די פארשיידנסטע פּלע־נער, ווי אזוי צו פייניקן און דערנאך אומברענגען די יידן. פּראפעסאר גאט־הארט, געוועזענער לעקטאר אין א בערלינער אוניווערסיטעט און איצטער פאר־טרויענס־מאן ביי הימלערן, האט אנגעשריבן א גענויעם קאדעקס מיט פינף הונ־דערט פאראגראפן, ווו עס ווערט דערקלערט מיט אלע גענויאיקייטן, ווי אזוי מען זאל פארטיליקן פעלקער. דער ווילנער ייד קאמערמאכער, וואס איז געווען באַ־שטימט פאר אן עלטסטער איבער די צוואנגס־ארבעטער אויפן הויף פון גע־שטאפא, האט מיר אין געטא דערציילט, אז אים האט זיך איינגעגעבן אריינ־צוקוקן אין גאטהארטס געזעץ־בוך. אט זענען עטלעכע פאראגראפן, וואס ער האט פארגעדענקט:

סתם דערשיסן א ייד, הייסט — נישט אויספירן דעם באפעל פון הימלערן. א ייד מוז פריער געפייניקט ווערן.

עס איז נישט דוקא געזאגט געווארן, אז די עקזעקוציע דארפן אויספירן דייטשן. פארקערט, עס איז געווונטשן, אז א דייטש זאל בלויז זיין דער באפעל־געבער; די עצם־אויסראטונג דארפן אויספירן אנדערע.

די פּראצעדור פון טויטן דארף מען דורכפירן געהיים. קיינער טאר זיך נישט דערוויסן דאס ארט פון דער עקזעקוציע כדי די איבערגעבליבענע זאלן זיך נישט צעלויפן.

אין דעם זעלבן געזעץ־בוך איז געווען צוגעגעבן א תקנה — ספּעציעל וועגן ווילנע. דארטן איז געזאגט געווארן בפירוש אזוי: דער ווילנער ייד איז דער געפערלעכסטער אין דער וועלט. „אויב עס וועלן איבערבלייבן אין ווילנע כאטש א צען יידן, הייסט עס, אז מיר האבן אונזערס נישט דערגרייכט. רחמנות צו דעם שונא, איז פאראט לגבי דער מלוכה“.

אחוץ דעם פארטיליקן פיזיש די יידישע באפעלקערונג, האט די געשטאפא אלץ געטאן אויף צו ברעכן די יידישע מאראל און פארמיאוסן אויף אייביקע צייטן די יידישע געשיכטע. דאס לעצטע איז געווען פאר די רוצחים אזוי וויכטיק, ווי די עצם אויסראטונג. אט איז דער פאראגראף: „צווינגען יידן פארן פרייז פון צייטווייליקן לעבן אומצוברענגען זייערע ברידער. די צייטווייליק־לעבן־גע־בליבענע פארוואנדלען אין גייסטיקע מתים, אן א ברעקל ווילן, אן הארץ און אן געוויסן. זיי זאלן זיין בלינדע אויספירער פון די דייטשע באפעלן“.

•

ארום צוועלף טויזנט יידישע מענער האבן די כאפּונעס, נאך ביז דער געטא, אוועקגעשלעפּט אין טורמע. הונדערטער זענען ארעסטירט געווארן פארן נישט אויספירן דעם געביטס־קאמיסארס היינטסט באפעלן — די געלע לאטע איז נישט

געווען צונגעזייט ווי עס באַדאַרף צו זיין; אַ ייִד האָט נישט אָפּגעגעבן זיין גאָלד און זילבער; עמעצער האָט זיך פאַרגעסן און איז געגאַנגען אויפן טראָטואַר . . . אין אַלע אַזעלכע פאַלן האָט מען די ייִדן אַוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. וווּהין די אַוועקגעפירטע קומען אַהין — האָט מען נישט געוווּסט. די ווייבער, וואָס האָבן זיך געקליבן ביי דער טורמע, האָט מען געמאָלדן אַז אין אַ חודש אַרום וועלן זיך די מענער אומקערן; געלט און עסנוואַרג באַוויליקט מען צו נעמען.

נאָר די מענער האָבן שוין דעמאָלט אין קיין פעקלעך זיך נישט גענויטיקט. מען האָט זיי אַלעמען אויסגעהאַרגעט. די ייִדן אויף דער „פריי" האָבן אָבער נישט געגלייבט. נייגעבוירערס קאַבינעט איז געשטאַפּט איז געווען געגנוג ביטרע אויף צו צעטומלען די באַפעלקערונג מיט כלערליי קונצן. ביי אַ הונדערט פון די נעכאַפּטע מענער האָט מען ווידקלעך אַוועקגעשיקט לעבן פּסקאָוו אויף אַרבעט. פון דאָרטן האָבן זיי געשריבן בריוו. אַ פרייד האָט אַרומגענומען די ווילנער ייִדן: יעדערער האָט זיך געטראַכט, אַז זיין זון לעבט, אַז זיין טאַטע וועט זיך בקרוב אומקערן.

ווען די ייִדן זענען שוין געווען אין געטאָ און עס איז נישט אַריבער אַ טאָג, מען זאָל אויך פון דאָרטן נישט פירן צו דער שחיטה, האָט מען נאָך אַלץ נישט געגלייבט, ריכטיקער נישט געוואָלט גלייבן, אַז די מענטשן וועלן זיך שוין נישט אומקערן.

עס האָט נישט געהאָלפן דאָס שווערן זיך פון דערבייאיקע פּויערים, אַז זיי האָבן אַליין געזען פון דער ווייטן די פּראָצעדור פון דער עקזעקוציע. נאָך מער: אין יאַנואַר 1942 איז אַנטלאָפן פון טויטן-גרובן די באַקאַנטע ווילנער לערערן טעסע קאַץ. זי איז צוריקגעקומען אין געטאָ אַ פאַרגאָסענע מיט בלוט און דערציילט מיט אַלע געגנויאיקייטן, ווי אַזוי זי איז אַרויסגעקראָכן פון אונטער אַ קופּע דערשאָסענע.

„אַלעמען האָט מען אין פּאָנאַר אומגעבראַכט. קיינער פון די געכאַפּטע וועט זיך נישט אומקערן. מען וועט אונז אַלעמען אומברענגען" — האָט זי געדערט צום ייִדן־ראַט, צו אירע באַקאַנטע דאָקטוירים אין געטאָ־שפּיטאָל, ווו מען האָט אַרויסגענומען די קוילן פון איר לייב. אָבער קיינער האָט עס נישט געוואָלט הערן. יעדערער האָט זיך געטראַכט: אויב אפילו עס איז אמת, וועט עס מיט מיר נישט פּאַסירן. בלויז אַ קליינע צאָל באַוווסטזיניקע יוגנט האָט געגלייבט אין דער ריכטיקייט פון איר דערציילן און האָט פון די ערשטע טעג אין געטאָ געגרייט אַ ווידערשטאַנד די דייטשע תלינים.

שפּעטער, ווען דאָס וואָרט פּאָנאַר איז נישט אַראָפּ פון די ליפּן און מען האָט גענומען זיך צעלויפן פון געטאָ אין פּראָווינץ, איז געשען אַזוינס:

דער פאַרמיטלער פון געטאָ און געביטס־קאָמיסאַר, אַ שעף פון דער ווילנער איפּאַטינגאַ בוראַקאַס פלעגט צושטעלן פּראָדוקטן פאַר דער געטאָ. דער ייִד טראַפּידאַ, וואָס פלעגט גיין צו אים — אין שכנות מיטן אַרויסקריגן פאַר דעם געטאָ ברויט, האָט דערזען איינמאָל אויף בוראַקאַס טישל אַ רשימה מיט אויס־

די קינדער-מאַלינע אין דעם קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ. אויף סובאַטש-גאַס.

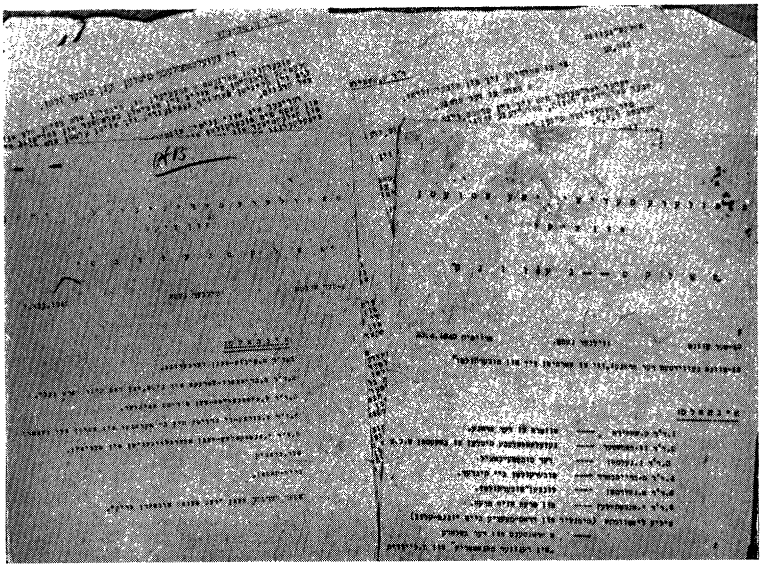

דער פּאָפּולער-מעדיצינישער זשורנאַל „פאָלקס-געזונט", אַרויסגעגעבן דורכן דאָקטוירים-פאַרבאַנד אין ווילנער געטאָ.

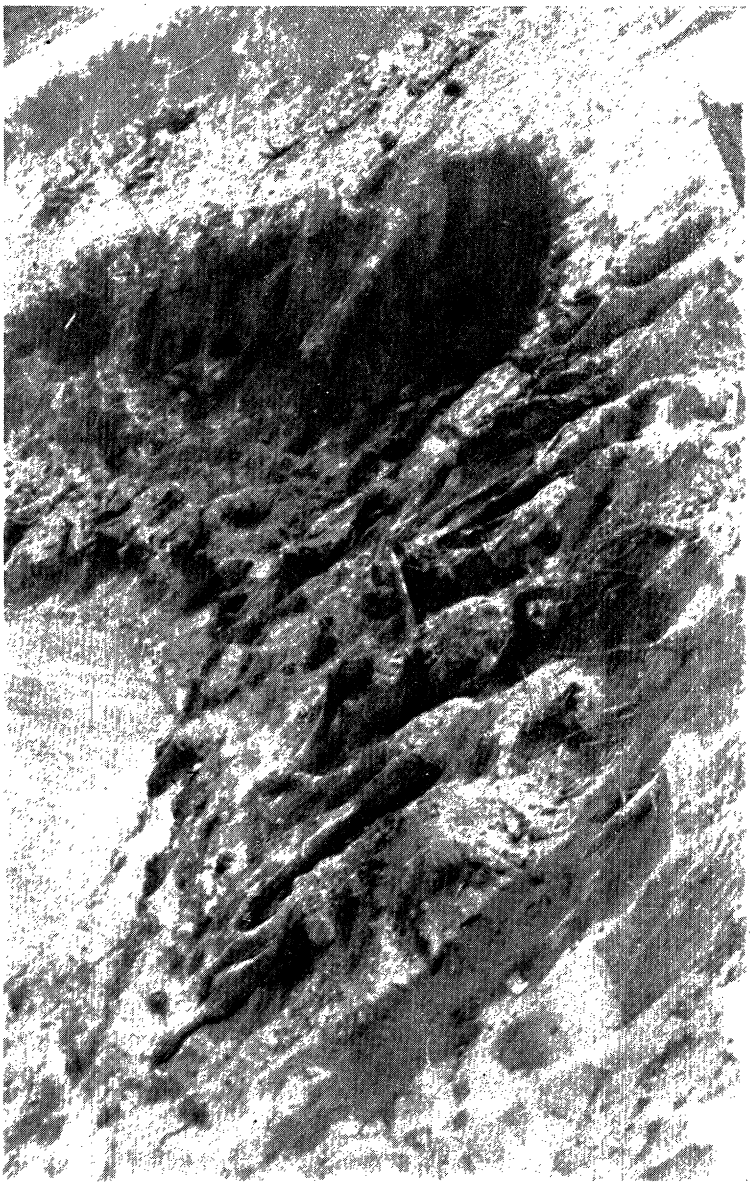

אַ מאַסן-קבר אין פּאָנאַר, פון וועלכן די דייטשן האָבן נאָך נישט באַוויזן צו פאַרברענען די טויטע.

דער מאַסן-מערדער מאַרטין ווייס, וואָס האָט
זיך אויסגעבויט לעבן פּאָנאַר אַ דאַטשע.

שמואל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פון דער
פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין ווילנער
געטאָ און שפּעטערדיקער קאָמאַנדיר פון דער
פּאַרטיזאַנער-מחנה „פאַרן נצחון".

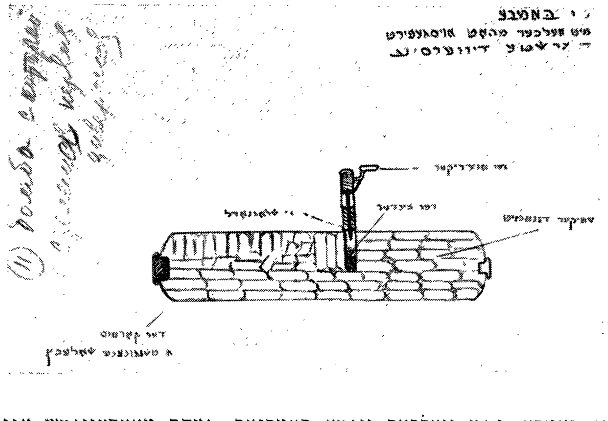

די באָמבע, מיט וועלכער וויטע קעמפּנער, יצחק מאַצקעוויטש און
משה בראַוזע האָבן אויסגעפירט די ערשטע דיווערסיע.

נעשריבענע פראדוקטן פאר דריי געטאס. דערביי איז ביי די ווערטער „דריטער געטא” געווען צוגעגעבן אין קלאמערן: „אין פאנאר”.

געטאס זענען געווען דעמאלט אין ווילנע צוויי. וועגן דעם, אז עס איז פאראן אויך א געטא אין פאנאר האבן יידן זיך דערוווסט פון טראפידא. ער האט דאס אליין געזען דעם אויפשריפט ביי בוראקאסן: פאנאר — די דריטע געטא!

ווידער האט זיך דער עולם בארויקט. נוינעבויערס קאבינעט האט הער־גרייכט דאס זייניקע.

פונוואנען האט מען גענומען שפייז

ווי מיר ווייסן פון די ערשטע געזעצן, האט א ייד נישט געטארט פארמאגן ביי זיך מער ווי דריי הונדערט רובל, דאס הייסט דרייסיק מארק (אין שטאט און אין געטא האבן געגאלטןביידע וואלוטעס. איין מארק איז גלייך געווען צו צען רובל). דעם 6־טן סעפטעמבער 1941 באגינען האט מען פלוצלינג זיך אריינגע־ריסן אין די הייזער און אין משך פון איין טאג פוסט געמאכט די שטאט פון דער יידישער באפעלקערונג. נישט אלע האבן באוויזן אפילו מיטצונעמען א שטיקל ברויט און א האנטוך. דאס האב און גוטס איז תיכף פארחתמעט געווארן מיט אן אויפשריפט: „דייטשעס אייגנטום”, אמת, אין דערווארטונג אויף א געטא האבן אייניקע זיך געקליגט פון פריער און פארגראבן אין דער ערד א טייל פון זייער פארמעגן. די גרעסערע זאכן, ווי מאנטלען, קליידער, שיך א. אז. וו. האט מען אפגעגעבן צו באהאלטן די נישט־יידישע שכנים. אבער דאס אלץ האט, פארשטייט זיך, נישט געלייזט די פראגע פון דערנערונג און קליידונג

ארום ניין און צוואנציק טויזנט מענטשן האבן זיך צוזערשט געפונען אינעם געטא. א.יף דער דאזיקער צאל האט מען ארויסגעגעבן ברויט־קארטן אויף 7849 קילאגראם ברויט אויף פינף טעג. דאס הייסט, אז ערך פופציק גראם אויף א מענטש א טאג.

וועדליק דעם באפעל פון מורערן, האט דער יודנראט אליין אויסגעהאנגען אויפן טויער א שילד, וואס האט געווארנט, אז דאס אריינטראגן עסנווארג און האלץ איז פארבאטן.

אין די ערשטע טעג איז מען ארומגעלאפן אין דער געטא, ווי משוגע. אין קאמף פארן לעבן האט מען פארגעסן דעם טויט. מען האט זיך אויפגערעדט מיט דערבייאיקע נישט־יידישע שכנים, וואס זייערע פענצטער זענען ארייננעקר מען אין געטא, און עס האט זיך אנגעהויבן א האנדל. אין אנהויב איז אט דער האנדל פארגעקומען פרימיטיוו: פון א פענצטער האט זיך אראפגעלאזן א שטריק, אויפן שטריק האט דער געטא־מענטש אנגעבונדן געלט, ווערטזאכן אדער קליי־דער. חער שכן פלעגט עס צונעמען און מיטן זעלבן שטריק אראפלאזן אין געטא

פראָדוקטן. ערב יום־כיפור האָבן אויף אַזאַ אופן זיך אַראָפּגעלאָזן צו צענד־ליקער הענער. ארומגערינגלט מיטן טויט, האָט מען נישט פארגעסן שלאָגן קפרות. שפּעטער האָט דער האַנדל אָנגענומען גרויסע פארמען. איבער די ביידעמער פון דייטשישע 21, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט די מויערן פון אויסערן געטאָ, דורך דער מאַלינע אויף סטראַשון־גאַס 3, פלעגט מען אריינשמוגלען נאַכט נאָך נאַכט צענדליקער פורן כּלערליי פּראָדוקטן.

צוזאַמען מיט אַנדערע לעבנס־וויכטיקע אַנשטאַלטן, האָט זיך ביי דער געטאָ־אַדמיניסטראַציע געשאַפן אַ באַשפּייזונג־אָפּטייל, וואָס האָט געפּרוווט מיט ריזיקאַלישע מיטלען ראַטעווען די באַפעלקערונג פון הונגער־טויט.

באַנאַנד מיט די פּראָדוקטן, וואָס מען פלעגט ארויסגעבן אויף די קאַרטעס אין די שטאָטישע קאָאָפּעראַציעס (ברויט, גרויפּן, פערדן־פליייש, קאַרטאָפל), פלעגט מען אריינפירן וועסנווארג אויך אומלעגאַל. דאָס האָט געקאָסט געלט און שרעק. געלט פאַר די זשאַנדאַרמען, וואָס היטן דעם טויער, און שרעק פאַר מור־רערן, וועלכער האָט געטשאַטעוועט ווי אַ הונט.

עס זיינען געשאַפן געוואָרן אין געטאָ 5 פאָלקס־קיכן. צווישן זיי איז איין קיך באַשטימט געווען פאַר קינדער, און איינע — די קיך אויף שאַוולער 5 — פאַר פרומע, וואָס היטן אָפּ כשרות. אין אָקטאָבער 1941 ווערט געעפנט דער אָפּטייל פאַר געזונט־שוץ, אויף סטראַשון־גאַס 12 ווערט באַלד אָרגאַניזירט אַ מילך־קיך פאַר נאָר יונגע קינדער און קראַנקע. נישט אַזוי לייכט איז עס אַלץ אָנגעקומען. אין געטאָ איז גאָרנישט נישט געווען — נישט קיין האָלץ און נישט קיין קעסלען. נאָר די עקשנות צום לעבן האָט עס דורך אַ פּאָר נעכט באַשאַפן. פון חרובֿע יידישע רעסטאָראַנען האָט מען אריינגעבראַכט קעסלען. און מיטן האָלץ פון צעבראָכענע הייזער האָט מען די קעסלען געוואַרעמט.

אין נאָוועמבער 1941, אין סאַמע מיט פון די בלוטיקע געשעענישן, ווען די געטאָ־באַפעלקערונג האָלט קסדר אין פאַלן, האָבן די פאָלקס־קיכן ארויסגעגעבן 66 טויזנט מיטאָגן.

אין יאַנואַר 1942 האָט מורער געענדערט די סיסטעם פון באַזאָרגונג: אַנ־שטאָט ארויסגעבן דייטשישע ברויט־קאַרטן האָט ער דעם סכום פּראָדוקטן אריינגעשיקט אין געטאָ אויף אַזוי פיל מענטשן וויפל עס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן און אונטערנעמונגען פון שטאָט און געטאָ און געהאַט דערצו די געהעריקע שיינען. צוזאַמען האָט זיך עס באַקומען פּראָדוקטן פאַר צוועלף טויזנט מענטשן. פאַר זיי האָט דער באַשפּייז־אָפּטייל געדאַרפט צעטיילן די ניי אָפּגעדרוקטע „יידישע" שפּייז־קאַרטן.

צוזאַמען מיט די צוריקגעקערטע פון באַהעלטעניש און אַנטלאָפענע פון פּאָנאַר זענען געווען דעמאָלט אין געטאָ אַרום 18 טויזנט מענטשן. 6 טויזנט זענען געבליבן אָן שפּייז־קאַרטן. מען האָט זיי גערופן „ווייסע שיינען", ווערליק דעם נאָמען פון אמאַליקן ווייסן שיין, וואָס איז מער נישט גילטיק. דערצו נאָך האָט אַ באַזיצער פון אַ געלן־שיין מורא געהאַט צו וווינען אינאיינעם מיט אַ „ווייסן

שיין". מען האט באַרשטאַנען: אין דער נאָענטסטער שחיטה וועלן גיין די ווייסע שיינען. אויב מיט זיי אינאיינעם וועלן וויינען אויך אַנדערע קאָלירן, וועלן די באַפּוֹנעם נישט מאַכן קיין חילוק.

אין געטאָ זענען שוין דעמאָלט געווען דריי קאָאָפּעראַטיוון פאַר די 2 טויזנט אַרבעטער, וואָס האָבן געהערט צום יידן־ראַט און האָבן געאַרבעט בלויז אין געטאָ אין די פאַרשידנסטע אינסטיטוציעס און וואַרשטאַטן. אין די דריי קאָאָפּעראַטיוון האָט מען אַריינגעשמוגלט פיל שפּייז אויף אַן אומלעגאַלן וועג. די אַנגעהעריקע צו די דאָזיקע קאָאָפּעראַטיוון האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו באַשפּייזן די ווייסע שיינען. זיי האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט צו פאַרטיידיקן די אָרעמע . . .

פונעם דאָזיקן קאָמיטעט האָבן זיך שפּעטער אויסגעבילדעט דריי וויכטיקע אינסטיטוציעס : סאָציאַלע פאַרזאָרגונג, געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט און ווינטער־הילפס־קאָמיטעט.

די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט געהאָלפן מיט געלט און פּראָדוקטן אַלע יחידים אין קריזיז, וואָס האָבן זיך צו איר געווענדעט. פאַרן חודש דעצעמבער 1941 האָט די אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן 26.950 מיטאָגן און ביי 400.000 רובל מזומן־געלט. מיט אַ צעטל פון דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג האָט מען געהיילט אומזיסט אין דעם געטאָ שפּיטאָל, מען האָט באַקומען אומזיסטע רפואות אין אַפּטייק און באַזונדערע צוגאָבן, ווי מילך און פּוטער פאַר שוואַכע מענטשן, וואָס האָבן זיך אין דעם געניטיקט. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך באַפרייט פון צאָלן דירה־געלט און פאַרשידענע שטייערן אין געטאָ.

פאַרן יאָר 1942־1943 האָט דער אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן דער באַפעלקערונג אַנדערהאַלבן מיליאָן רובל געלט, מיטאָגן און היילונג און האָט אויסגעהאַלטן אין געטאָ פאָלגנדיקע אַנשטאַלטן : טאָג־היים, קאָנסולטאַציע פאַר קינדער, אינטערנאַט „ילדים" און „ילדות" און דעם מושב־זקנים. דאָס געלט האָט דער הילפס־קאָמיטעט באַקומען פון פאַרשידענע קוואַלן : פון קאָנפיסקירטער וואַלוטע, פון די שטייערן, וואָס איטלעכער געטאָ־בירגער האָט געמוזט צאָלן דער געטאָ־פאַרוואַלטונג א. א. וו. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך געהאָלפן די קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין חעשע, בעזדאַן, ביאַלאַוואַקיע און די געבליבענע געטאָס אין סוויענציאַן און אָשמענע.

נאָך אַן אַנדער אויפגאַבע האָט אויסגעפירט דער געזעלשאַפטלעכער הילפס־קאָמיטעט, אין וועמעס פאַרוואַלטונג עס זענען געווען פאַרשטייער פון אַלע גרופּירונגען אין געטאָ.

אין געזעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט פלעגט מען נישט קומען בעטן. מען האָט געגעבן אַליין. זיך דערוווסט, אַז אַ לערער, אַ שרייבער, אַן אַקטיאָר, אָדער אַ פרוי פון אַן אומגעבראַכטן געזעלשאַפטלעכן טוער געפינט זיך אין שווערע באַדינגונגען פלעגט מען אַריינטראָגן צו יענעם אין שטוב געלט, ברויט, קליידער אָדער אומזיסטע קאַרטלעך אויף מיטאָגן אין די נייַ־אויסגעבויטע געהיימע קיכן.

אין משך פון יאר 1943-1942 האט דער געזעלשאפטלעכער הילפס־קאמיטעט געהאט אויפגעקליבן אין געטא 2 מיליאן רובל. דאס געלט איז אריינגעקומען אויף אן ארגאניזירטן אופן: די דריי הונדערט יידישע איינסן, וואס האבן גע־ארבעט אין שטאט (צווישן ארום אכט טויזנט מענטשן) האבן חדשלעך זיך געמוזט באשטייערן פארן הילפס־קאמיטעט. די גרויס פון דער באשטייערונג איז געווען ווענדיק די מעגלעכקייטן פון די איינסן: דאס הייסט, וועלכע איינסן האבן מער געשלעפט ביי די דייטשן. און געשלעפט האבן אלע. אויב מען האט געארבעט אין „פערפלעגונגס־אמט" האט מען געשלעפט פראדוקטן. אויב אין „שניידער־שטובע" — איז קליידער. און אויב אין „פעלד־קאמאנדאנטור" — פלעגט מען „נעמען" שטיוול, פעלצן.

חוץ די איינסן, פלעגן אויך צאלן גרויסע שטייערן פארן הילפס־קאמיטעט די כלערליי געהיימע קראמען, רעסטאראנען, קאפע־הייזער, וואס האבן זיך באוויזן אין געטא שוין אין די ערשטע טעג. דער רעסטאראטאר דודק'ע פון סטראשון־גאס 1 האט זיך באשטייערט פארן הילפס־קאמיטעט מיט 20 טויזנט רובל. דער אויפגעקומענער גביר ווייסקאפ האט ארויסגעלייגט דאפלט. פארן הילפס־קאמיטעט איז אויך אנגעקומען געלט פון ווארשע. דאס האט געשיקט גיטערמאן — דער דירעקטאר פון דזשאינט.

דער ווינטער־הילפס־קאמיטעט האט זיך דער עיקר פארנומען מיט באזארגן קליידער פאר דער באפעלקערונג פון געטא. ווי מיר ווייסן, זענען נאכאנאנד פארגעקומען אין געטא שחיטות. די 15 טויזנט, וואס זענען אוועק צום טויט, האבן זייערע קליידער איבערגעלאזט אין געטא. מען האט אט די קליידער גע־זאמלט און צעטיילט די לעבעדיקע. אויך א טייל פארבלוטיקטע מלבושים פון די דערמארדעטע איז קעגן אונזער ווילן אריינגעקומען אין געטא, און עס איז נישט געווען קיין אנדער ברירה: די לעבעדיקע האבן עס אנגעטאן.

אבער דאס אלץ האט נישט פארדעקט די נאקעטקייט פון דער באפעלקערונג. דער ווינטער־הילפס־קאמיטעט האט געפירט אן אינטענסיווע ארבעט אין אויפ־זאמלען ביי דער באפעלקערונג קליידער. ווער עס האט געהאט צוויי פאר קליי־דער, צוויי קאסטיומען, צוויי פאר שיך, האט ער איין פאר געדארפט אפגעבן דעם קאמיטעט. איבער דער געטא האט זיך באוויזן א לאזונג: דעם הונגעריקן — ברויט, דעם נאקעטן — בגדים.

טויזנטער פאר שיך, מאנטלען און קאסטיומען האט מען איבערגענייט און פאריכט אין די ווארשטאטן פון געטא.

אין משך פון איין חודש האט דער קאמיטעט אויך אויפגעזאמלט א מיליאן רובל אויף צו פאריכטן, איבערנייען און אויך אויפנייען נייע קליידער — פון די דורכן קאמיטעט קאנפיסקירטע שטאפן, וואס פלינקע הענט האבן ארויסגע־טראגן פון די דייטשישע מאגאזינען.

50 פראצענט באפעלקערונג פון געטא האט גענאסן אויף פארשידענע אופנים פון דער סאציאלער הילף. די אנדערע העלפט האט זיך פארנומען מיט „קריגן" פון דייטשישן קוואל חפצים. עס האט זיך געשאפן אן ארגא (א פאר־

שטעלטע שפּראַך) : דער פּאַראָל „עפּל" איז געוואָרן אַ אַנגענומענער סימן, אַז עס טוט אַ דײַטש און מען דאַרף זײַן פֿאָרזיכטיק. — „נעם אַ ראַפּטע און פֿליוכע אָן" — האָט באַטײַט : נעם אַ טאַרבע אָן שיט דאָרט אַרײַן גרויפּן אָדער צו־קער. — קײַן דײַטש זעט עס נישט. אַ „קאָמפּרעס" האָט געהײסן אַ ספּעציעל אויפֿגענײטער דאָפּלטער קאָרסעט, װעלכן מען פֿלעגט אָנטאָן אונטער אַלע קלײ־דער אויפֿן נאַקעטן לײַב און אים אָנפּילן רונד אַרום מיט מעל, כּדי אויף אַזאַ אופֿן דורכצוטראָגן דורך דער טויער־וואַך די אין שטאָט אײַנגעקױפֿטע אָדער געגנבֿעטע סחורה.

די באַטאַפּערס בײַ דעם געטאָ־טויער האָבן זיך אָבער גיך געכאַפּט אויף די קונצן מיט די קאָמפּרעסן. די שטאַטישע באַפֿעלקערונג פֿלעגט אָנזאָגן מיט צען גאַסן פֿריער די פֿון דער אַרבעט צוריקמאַרשירנדיקע ײדן, אַז בײַם טויער קאָנ־טראָלירט מורער. און אײן ײד פֿלעגט גלײַך איבערגעבן דעם צווײטן : „דער מעם איז אין מקום !" (דאָס הײסט : מורער איז אין געטאָ). דעמאָלט פֿלעגט זיך די גאַנצע קאָלאָנע זען אַרײַנכאַפּן אין אַ געסל און איבערוואַרטן ביז דער טיול וועט אַוועק פֿון געטאָ.

נאָך מורער איז שווער געווען צו נאַרן. ער האָט פֿאַרשטאַנען, אַז צוליב זײַן זכות קערן זיך נישט אום די קאָלאָנעס. ער פֿלעגט וואַרטן ביז 6 אינאָוונט — די צײַט, ביז וואַנען פֿאַר די אַרבעטנדיקע ײדן איז דערלויבט אַרומצוגײן אין שטאָט, און דעמאָלט פֿלעגט ער אַרומפֿאָרן אויף זײַן אויטאָ איבער אַלע גאַסן און אויפֿזוכן די „פֿאַרזינדיקטע" ײדן. די שטראָף איז געווען אַ טאָפּלטע : פֿאַר דעם, וואָס דער ײד גײט אַרום נאָך 6 אַזײגער און פֿאַרן טראָגן אַ „קאָמ־פּרעס".

דער פּאַיאָק ברויט, וואָס די דײַטשן האָבן אײַנגעשטעלט פֿאַר אַן אַרבעטנ־דיקן ײדן איז געווען : דרײַ מיט אַ פֿערטל קילאָגראַם ברויט אַ חודש. דער באַ־שפּײַז־אַפּטײל אין געטאָ האָט אָבער אומלעגאַל אַרויסגעגעבן פֿאַרן חדש יוני 1942 צו 6 קילאָגראַם ברויט פֿאַר אַ געטאָ־בירגער. חוץ ברויט האָט מען נאָך באַקומען פֿון דעם באַשפּײַז־אַפּטײל 0,55 קילאָגראַם פֿלײש און 0.35 צוקער. אין דעם זעלבן חודש האָבן די פֿאָלקס־קיכן אַרויסגעגעבן אומזיסט און פֿאַר אַ קלײ־נעם געצאָלט 93.449 מיטאָגן און 21.831 אָוונטברויטן. פֿון די פּריוואַטע בע־קערײַען און באַשפּײַז־אַפּטײל איז פֿאַרטײלט געוואָרן 110 טאָג ברויט און קאַרטע 16 טאָג גרינסן. די מילך־קיך האָט אַרויסגעגעבן אומזיסט 4355 ליטער מילך.

●

פֿאַר דער אַרבעט אין שטאָט און אין די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן די אַר־בעטער באַקטיש גאָרנישט באַקומען. „איר לעבט אַ דאַנק דעם, וואָס איר אַרבעט, און וואָס בעסער איר וועט אַרבעטן, אַלץ לענגער וועט איר לעבן". — אַזוי האָט געטענה'ט מורער. אַזוי האָבן געטענה'ט דער דײַטשישער אַרבעטס־אַמט און געשטאַפּאָ.

א סך פון די, וואָס האָבן געהאַט געלט שיינען, און די כּלערליי שחיטות האָבן זיי דערווייל דירעקט נישט אָנגערירט, האָבן געגלויבט, אַז די אַרבעט וועט זיי אויך ווייטער ראַטעווען. געאַרבעט אָבער האָבן אויך יענע, וואָס האָבן נישט געגלויבט. ווייל אַנישט האָט מען נישט באַקומען קיין פּאַס און קיין ברויט-קאַרטל. און דעם האָט מען ווירקלעך אין יענע באַדינגונגען נישט געקענט עק-זיסטירן אפילו א טאָג.

די סיסטעם פון פאַרקנעכטונג איז געווען אַזוי ראַפינירט, ווי די סיסטעם פון מאָרדן. סוף יאָר 1942 האָט זיך אין דער ווילנער פּרעסע באַוויזן א נאָטיץ וועגן דער גרויסמוטיקייט פון נעם געביטס-קאָמיסאַר הינגסט :

„דער טאַריף פון אַרבעטס-לויז פאַר דער יידישער באַפעלקערונג איז גע-העכערט געוואָרן".

און ווירקלעך, מען האָט געמאָלדן די יידישע אַרבעטער, אַז פון ערשטן דעצעמבער באַקומען זיי א העכערן לוין. דערפאַר אָבער וועט אויך געהעכערט די אַרבעטס-צייט אויף צוויי שעה.

אַלע אַרבעטער האָט מען איינגעטיילט אין פינף קאַטעגאָריעס : ערשטע קאַ-טעגאָריע — נישט קוואַליפיצירטע, באַקומען פאַר א שעה אַרבעט 30 פעניג. צווייטע : האַלב-קוואַליפיצירטע — 34 פעניג, דריטע : באַד-אַרבעטער — 38 פעניג, פערטע : 44 פעניג, און פינפטע קאַטעגאָריע-בריגאַדירן — צו 50 פעניג.

אינדעראמתן האָט אָבער קיין איין קאַטעגאָריע נישט באַקומען מער ווי צו 15 פעניג א שעה. דאָס איבעריקע פלעגט צונעמען דער געביטס-קאָמיסאַר. די העכערונג פון די קאַטעגאָריעס איז, הייסט עס, געווען בלויז א מיטל נאָך מער צו באַרייכערן דעם געביטס-קאָמיסאַר הינגסט. און כּדי צו מהנה-זיין דעם אונ-טערנעמער איז דער אַרבעטס-טאָג פאַרלענגערט געוואָרן אויף צוויי שעה.

אין דורכשניט האָט דער געביטס-קאָמיסאַר פאַרדינט אויפן חשבון פון א יידישן אַרבעטער 25 פעניג א שעה. אַזוי ווי אין דער אונטערנעמונג האָבן גע-אַרבעט קרוב אַכט טויזנט אַרבעטער, פלעגט הינגסט פאַרדינען פון דער געטאָ אַרום א האַלבן מיליאָן מאַרק א חודש.

אָבער די 15 פעניג פלעגט דער יידישער אַרבעטער אויך נישט באַקומען. מען פלעגט אָראָפּרעכענען פאַרשידענע שטייערן, און אָפטער פון אַלץ פלעגט אים נאָך אויסקומען צו דערצאָלן די אויסנוצערס.

ענלעך צו דעם איז אויך געווען די לאַגע מיט דער געטאָ-פּראָדוקציע. מען האָט איינגעשטעלט אין געטאָ צענדליקער וואַרשטאַטן : בעקעריי, שלאָסעריי, מעבל-סטאָלעריי, מאַקעריי, עלעקטראָטעכנישע, שניצעריי, קעסל-וואַרשטאַט, שניידעריי, שטעפעריי, שוסטער, פלעכטעריי, פאַרבעריי, א קאַרטאָנאַזש-פאַבריק און אַנדערע. און פאַר אַלע אויסאַרבעטונגען פלעגט באַקומען געצאָלט — הינגסט. נאָר וואָס מער באַשטעלונגען מען פלעגט אַריינשיקן אין געטאָ, אַלץ מער האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז די געטאָ איז געזיכערט, אַז צוליב דער אַרבעט לעבט מען.

אין יאַנואַר 1943 זענען געווען אין געטאָ 34 געהיימע בעקערייען — 6 גרויסע און 28 קלענערע. די פּרייזן אויף ברויט זענען געווען אָפּהענגיק פון דעם

סכום מעל, וועלכן מען האט געהיים אריינגעפירט. פלעגט א טראנספארט מעל דורכפאלן, פלעגן זיך די ברויט־פרייזן הייבן. געווען א צייט, ווען א קילא ברויט האט געקאסט אין געטא 300 רובל. די דורכשניטלעכע פרייז איז אבער געווען 40 רובל א קילא. די בעקערייען פלעגן אויך אנעמען פריוואטע מעל און אויס־בייטן אויף ברויט. פאר א קילא מעל פלעגט מען געבן א קילא ברויט. דאס איבעריקע איז געגאנגען פאר די אומזיסטע קיכן.

אין געטא האט מען מאנטירט א מיל. א העלפט פון די מאשין־טיילן האט מען געגנבעט אין שטאט די איבעריקע אליין דערמאכט אין די מעכאנישע ווארשטאטן, די מיל האט געארבעט דורך טאג און נאכט. די גרוים פון געמעל האט דערגרייכט דריי טאג א מעת־לעת. דער קאנסטרוקטאר פון דער מיל, אינזשיניער פאליאק, האט אויך אויפגעבויט א מאשין צו מאלן גרויפן. מען האט אויך געשאפן א פאבריק צום אויסנוצן קארטאפל־שאלעכץ און פארפרוירענע קארטאפל. פון דער שאלעכץ האט מען ארויסבאקומען קראכמאל און פון די געפרארענע קארטאפל — סיראפ, וואס איז געווארן אויסגענוצט דורך א צווייט פאבריקל אויף צו מאכן צוקערקעס.

אויפן זעלבן וועג, ווי מען פלעגט אריינשמוגלען מעל, פלעגט מען אויך אריינפירן האלץ פאר דער געטא. דערוווסט זיך, אז מורער איז אוועקגעפארן, פלעגן צענדליקער פורן מיט האלץ, ווי זיי וואלטן נאר ווארטן אויף דער מינוט, אריינפארן אין געטא. האלץ האט מען אויך אריינגעפירט לענגאל — פון די וועלדער וווּ עס זענען געווען יידישע לאגערן. נאר אנשטאט מורערס דערלויבעניש אריינצופירן, למשל, צען פורן, פלעגט מען מיט דער זעלבער דערלויבעניש ארייג־פירן נאך צען, און נאך צען — ביז וואנען עס האט זיך געלאזן. דערביי פלעגט זיך שטענדיק געפינען אונטערן האלץ עפעס אנדערש : א זעקל קארן, קאר־טאפל און אפילו א שעפס.

●

א ביז גאר וויכטיקע ראל אין געטא האבן געשפילט די קוימען־קערער.

אין געטא זענען געווען 18 קוימען־קערער נאך פון פאר דער מלחמה. אמאל איז דער פאך געלעגן אין דורכאויס יידישע הענט. נאך דער גרינדונג פון דער געטא האבן אויסגעפעלט קוימען־קערער פאר דער שטאט, מורער איז געווען געצוווּנגען אנצוקומען צו די 18 יידן.

די 18 קוימען־קערערס האבן באקומען געלע שיינען און באזונדערע פריווילעגיעס. זיי האבן געמעגט אריינגיין און ארויסגיין פון געטא צו יעדער צייט און געהאט דאס רעכט איינציקווייז צו גיין איבער דער שטאט אין די נישט־יידישע וווינונגען. אזוינע רעכט האט נישט געהאט קיינער. א דאנק אט די פריווילעגיעס זענען די קוימען־קערער געווארן פארבינדלער צווישן דער אפגעשלאסענער געטא און דער שטאטישער באפעלקערונג. זיי פלעגן ארומלויפן אין שטאט איבערן טראטואר מיטן שווארצן עמער און בעזים אויף די פלייצעס, פלעגן אפגעבן בריוו־לעך פון די געטא־יידן פאר זייערע נישט יידישע פריינט און פלעגן אפנעמען

און ברענגען פאר די געטא־מענטשן זאכן און געלט, איבערגעלאזטע צום היטן ביי די געוועזענע שטאטישע שכנים. ביים אריינגאנג צוריק אין געטא פלעגן די קוימען־קערער אריינטראגן פראדוקטן אין די עמערס פאר סאזשע, וואס זע־נען אויבן פארמאסקירט געווען מיט די שווארצע בעזימער.

דערווען, אז די קוימען־קערער זענען באזונדערס נויטיק פאר דער געטא, האט מען אין געטא באשלאסן דעם פאך צו פארברייטערן. מען האט געעפנט קורסן און אין משך פון צוויי וואכן זענען צוגעקומען צוואנציק שפאגל־נייע ספעציא־ליסטן. די נייע פאכלייט זענען פריער געווען: אדוואקאטן, דאקטוירים, סוחרים, נאר זיי האבן גיך זיך אקלימאטיזירט אין דער אטמאספער פון סאזשע. דער פאך איז געווען דער סאמע חשובער. איך דערמאן זיך מיט וויפל פאכמענישן שמאלץ עס האט זיך געלאזט מיטן שווארצן עמערל דער באקאנטער ווילנער אד־וואקאט קאפלאן. ער האט אויסגעזען, ווי א געבוירענער קוימען־קערער.

איצט אין מען שוין געווען זאלבעפערציק. און די „שווארצע" האבן געשאפן א סטאטוט: יעטוועדער קוימען־קערער מוז דריי מאל א טאג אריינטראגן אין זיין סאזשע־עמער קארענע מעל אין געטא.

נאר פון לאנג זיך דרייען דורכן געטא־טויער אהין און צוריק זענען אויך די פריווילעגירטע קוימען־קערער אריין אין א פארדאכט. דעמאלט האבן זיי זיך אויפגערעדט מיט די פיל נישט־יידישע ווערטער, וואס האבן געוווינט ארום געטא און גענומען אריינטראגן פראדוקטן דורך די פאריניקטע בוידעמער. די הויפט־מאלינע איז געווען דורכן קלויסטער לעבן דעם ידישער גאסן.

ביי דעם טראגעניש ביינאכט זענען אויך געפאלן קרבנות. א געשטאפא־אגענט האט איינמאל באמערקט דעם קוימען־קערער הערץ, ווי ער קלעטערט אויף א דאך מיט א זאק קארטאפל. דער אגענט איז אים נאכגעלאפן מיט א רע־וואלווער, אים שטארק צעשלאגן און אוועקגעפירט אין געשטאפא. ער האט אויך צוגענומען הערצס פרוי מיט א מיידעלע פון דריי יאר. די גאנצע משפחה האט מען דערשאסן אין פאנאר.

●

דאס קולטור־לעבן אין ווילנער געטא, האט זיך אנגעהויבן אין זעלבן טאג, ווען מען איז אריין אין געטא.

אין געטא האט דער כוח פון שאפן זיך נישט אויסגעלאשן.

די שולן

מירע בערנשטיין, די געוועזענע דירעקטארין פון דער ווילנער רעאל־גימ־נאזיע, האט אין טאג פון גיין אין געטא מארשירט מיט אירע תלמידים צוזא־מען.

איר מתנה האט מען פארשפארט אין דער צווייטער געטא. דעם זעלבן

אונט האט מירע אויפגעקליבן אירע קינדער און געלייענט זיי שלום-עליכמס א מעשה.

אין דער חרובער קאבראנישער קלויז, אויפן שול-הויף, האט זי איבער־געטראגן די רעאל-גימנאזיע. אין אנהויב איז באשטאנען איר שול פון 130 תלמידים. זי האט זיי איינגעטיילט אין גרופן. יעדע גרופע וועדליק איר אנט־וויקלונג. ווען איין גרופע האט געלערנט, האט די אנדערע געקאכט עסן, פאריכט מלבושים. אינגיכן זענען צוגעקומען לערער: מלכה חאימסאן און דער לע־רער גערשטיין. כאימסאן האט געלערנט ליטעראטור, און דער קראנקער יאקאב גערשטיין — געזאנג. די שילער האבן ליב געהאט די לערער, האבן געפונען אין זיי די פארלוירענע עלטערן. פון דער חרובער און צעגראמירטער סטראשון־ביבליאטעק האבן די לערער אויסגעקליבן פאר זייערע תלמידים ביכער. יעדער באגינען פלעגט מירע איבערציילן די קינדער, און אלע אינדערפרי איז געווען קלענער די צאל — דורך די נעכט פלעגט די מערדערישע האנט אוועקרייסן קרבנות. נאר אויף מארגן האט מען געלערנט ווייטער.

אקטאבער 1941 האט מירע מיך פארבעטן אויף א פארשטעלונג אין איר שול. די חרובע קאבראנישע קלויז איז געווען נישט צו דערקענען. דער ארון־קודש איז באהאנגען מיט גרינס. אויף די פענצטער — וואזאנעס. די ווענט פארקלעפט מיט ציטאטן פון יידישע שרייבער

די קינדער — פון הונדערט מיט דרייסיק איז שוין פארבליבן פערציק — האבן אלע געלויכטן אין יום-טובדיקע העמדלעך. רויטע בלימעלעך האבן באפוצט זייערע ברוסטן.

אינמיטן דער פארשטעלונג האט זיך דערהערט א טומל. די פארשטעלונג איז געגאנגען ווייטער. ווען א שאס אבער האט דורכגעשניטן די שויב, איז מירע ארויס אינדרויסן — זען וואס דא טוט זיך. איבער די הויפן און געסלעך זענען געלאפן כאפונעס. מען האט געכאפט מענטשן און זיי געפירט צום אויטא, וואסביים טויער.

מירע איז אריינגעקומען צוריק, ארויף אויף דער בינע און געמאלדן:

— קינדער, די וואס ווילן אונז אומברענגען זענען דא אין געטא. קיינער זאל נישט שרייען, זאל זיך נישט צעלויפן. שטיל אן טומל זאל מען ארונטער־קריכן אונטער דער בינע. די ערשטע זאלן ארונטערגיין די יינגסטע, און אזוי ביזן לעצטן, לויטן סדר פון די יארן.

א גאנצע נאכט האט מירע געוואכט ביי דער טיר: אויב די כאפונעס וועלן זיך אריינרייסן אין קלויז, וועט זי זיין דער קרבן פאר אלע: די כאפונעס וועלן מיינען, אז דא איז קיינער מער נישטא און וועלן זיך באגנוגענען מיטן איינציקן קרבן.

די כאפונעס זענען אין קלויז נישט אריין. זיי האבן אנגעכאפט די באַ־שטימטע צאל קעפ און זענען אוועק פון געטא.

ביי דער ליקווידאציע פון דער צווייטער געטא איז פון די 130 איבערגע־בליבן בלויז 7 שילער. מירע האט זיי אריבערגעטראגן אין דער ערשטער געטא.

●

פון די 29 טויזנט, וואס זענען אריין אין דער ערשטער געטא, האבן די לע־רער גלייך פארעגיסטרירט די פאראנענע קינדער. 2712 איז געווען זייער צאל. מען האט גלייך רעמאנטירט די חרובע געביידעס און געשאפן דארט שולן. מען האט באזארגט די קינדער מיט קליידער און עסן, מיט ביכער און פאפיר. די, וואס האבן געארבעט אין שטאט, האבן עס געבראכט פאר די קינדער א מתנה. דער שול־היגיענישער פונקט האט געזארגט פארן געזונט.

דער כאראקטער פון די שולן אין געטא האט זיך פיל נישט געענדערט פון דער לאנג־יאריקער ווילנער טראדיציע.

די קינדער האבן אליין מיטגעהאלפן אין אויסבויען די געהיימע שולן. מען האט אויסגעפוצט די צימערן מיט בילדער פון שרייבער, מיט וואנט־צייטונגען און גריגס. מען האט אויסגעמאלט מאפעס און געהאלטן רעפעראטן.

●

ווינטער 1942 האבן זיך געלערנט אין געטא 1500 קינדער. דאס לערנען זיך איז געווען אומזיסט. פאר אומפארמעגלעכע און פעיקע תלמידים האט די לע־רערשאפט באשטימט סטיפענדיעס.

אין יולי 1943 האט מען איינגעפירט אין געטא אלגעמיינעם שול־צוואנג. אין דער צייטונג „געטא־ידיעות" נומ. 45 האט זיך באוויזן פאלגנדיקע נאטיץ:

„עס ווערט געווארנט, מען זאל אויספירן די פארארדענונג וועגן שול־צוואנג, אנישט וועט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געטא־געריכט".

א קינד אין געטא איז נישט צו פארגלייכן מיט א קינד פון די רואיקע צייטן. ווער עס האט פארזוכט א מאלינע, איז שוין געניט אין לעבן. האט מער אחריות פאר זיך און פאר דער געזעלשאפט. א קינד אין געטא, אויב נאר עס האט עלטערן אדער קרובים, וואס גייען אינדערפרי צו דער ארבעט, דארף קאכן פאר זיי אין שטוב מיטאג, מוז זארגן, אז מורער, וואס קאנטראלירט די וווינונגען, זאל די שפייז נישט געפינען. אויב דאס קינד איז א יתום, דארף עס זארגן נאך מער: עס מוז זיין א שניידער, א שוסטער, א סטאליער, א בעקער, און דאך האט דער גרעסטער טייל געטא־קינדער באזוכט די שולן.

די געטא־שולן האבן כסדר זיך אנטוויקלט. עס איז געגרינדעט געווארן א ספעציעלע שול־אפטיילונג ביים יידן־ראט. בראש פון דער אפטיילונג איז גע־שטאנען דער א מער ווילנער לערער אליצקי און די לערערין רחל ברוידא.

ביים סוף געטא איז די שול־אפטיילונג באשטאנען פון פאלגנדיקע אינ־סטיטוציעס: צוויי קינדער־גערטנער פאר קינדער פון פארשול־עלטער, דריי פאלקס־שולן פאר קינדער אין עלטער פון זיבן ביז דרייצן יאר, אנגעפירט דורך די לערער ברוך לובאצקי, גייקין און בושעל. א געהיימע פאלקס־שול, ארגאני־

זירט דורך דער שול-אפטיילונג אין ווילנער קאנצענטראציע-לאגער „קיילים". אנגעפירט דורך דעם לערער יאנקל קאפלאן, א גימנאזיע אין געטא, — דירעקטאר לייב טורבאוויטש. א מוזיק-שול — געשאפן דורך די מוזיקער א. סליעפ און טאמארע גערשאוויטש, — און א טעכניקום אונטער דער אנפירונג פונעם אינזשיניער שרייבער.

די גימנאזיע איז אנטשטאנען אין פרילינג 1942. דער דירעקטאר לייב טורבאוויטש, האט זיך געהאלטן פאר דער פראגראם פון דער אמאליקער רעאל-גימנאזיע. ער איז געווען שטרענג און א סך געפאדערט. פינף זיינע שילער האט ער פארהאלטן אויף נאך א יאר. דערפאר איז ער געווען גליקלעך, ווען א תלמיד האט זיך גוט געלערנט. ער האט מיד איינמאל באגעגנט א דערפרייטער און באוויזן א ווערק וועגן רמב"ם, געשריבן פון זיין 16-יאריקער שילערין ראבינער.

אין דער גימנאזיע האבן זיך געלערנט ביי 150 תלמידים. עס זענען געווען פאלגנדיקע לימודים : יידיש, העברעאיש, מאטעמאטיק, פיזיק, יידישע געשיכטע, נאטורוויסנשאפט, געאגראפיע כעמיע, לאטיין, ענגליש, צייכענען און גימנאסטיק. די תלמידים האבן געארבעט אינטענסיוו, פלעגן שרייבן שריפטלעכע ארבעטן און האלטן רעפעראטן. בעת די לימודים פון כעמיע איז מען געגאנגען באקוקן די געהיימע פאבריקן און לאבאראטאריעס אין געטא, וווּ מען האט אויסגעארבעט סאכארין, זייף, סיראפ, קראכמאל, ביר א. א. וו.

די נאטורוויסנשאפטלעכע לימודים האבן זיך באזירט אויף אן אליין אויפגעקליבענעם מאטעריאל. די קינדער פלעגן ארומלויפן איבער די געסלעך און יאגן זיך נאך פארוואגלטע פלאטערלעך. און ווי אפגענארט און אומעטיק מען איז געבליבן, ווען א פלאטערל האט זיך אריבערגעהויבן איבער די טויערן פון דער געטא . . .

די עלטערן, וואס זענען געגאנגען אויף צוואנגס-ארבעט, פלעגן אויך אריינגנבנען פון שטאט פאר זייערע קינדער בלומען, בלעטער און געוויקסן.

די מוזיק-שול האט געהאט אפטיילונגען פאר קלאוויר, פידל און געזאנג. אין דער שול האבן זיך געלערנט 100 שילער. עס פלעגן פארקומען עפנטלעכע קאנצערטן פון די שילער. דער פיאניסט ,קאמפאזיטאר אליק וואלקאוויסקי, א צוועלף-יאריקער, האט באגייסטערט דעם עולם מיט זיינער אן אייגענער שאפונג, וועלכע ער האט אליין אויסגעפירט. עס האבן זיך אויך אויסגעצייכנט דער אכט-יאריקער טויבנהויז און די עלף-יאריקע פידלערין דיניע בעניאקאווסקי.

די טעכנישע שול האט אין קורצע זעקס חדשימדיקע קורסן ארויסגעלאזט צענדליקער עלעקטראטעכניקער און שלאסער.

לכבוד די וואס האבן געענדיקט די שולן האט מען צום סוף יאר איינגעארדנט פייערלעכע סיומים. דער אביטוריענט פון דער געטא-שול האט באקומען אן אפיציעלן אטעסטאט מיט א ווונטש וואס גיכער באפרייט צו ווערן פון געטא. צו יעדן אטעסטאט האט דער דירעקטאר ביגעלייגט א רויז.

אויסער די סיומים זענען אויך פארגעקומען שול-יום-טובים פאר די עלטערן.

ביי די שולן איז געווען א יוגנט־קלוב. דארט זענען יעדער אוונט געקומען די שילער און אין א ריינעם ליכטיקן זאל האט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען א לייען־זאל, א צימער צו פארווײַלן זיך און ווארשטאטן, וווּ די יוגנט, וואס לערנט זיך בייטאג, זאל אין די אוונט־שעהן זיך אויסלערנען א פאך. דער יוגנט־קלוב איז געווען איינגעטיילט אין באזונדערע סעקציעס. מיט די סעקציעס האבן אנגעפירט : לערער, שרייבער און געלערנטע. מען האט זיך פארנומען מיט ליטעראטור, געשיכטע, שפראך, מאטעמאטיק, פיזיק. מען האט אויך געקליבן פאלקלאר און מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער געטא. די דראמאטישע סעקציע האט געגרייט ספעקטאקלען.

●

צו דער שול־אפטיילונג האבן געהערט 70 לערער. זיי האבן געשאפן א פאריין. אין די אוונטן פלעגט מען זיך צונויפטרעפן אויף ארומרעדן וועגן נייעס אויף די פראנטן. יעדן פרייטיק האבן פארשידענע לערער דארט געהאלטן רעפעראטן. אינטערעסאנט זענען געווען די שמועסן וועגן דער פסיכאלאגיע פון געטא־קינד. דער לערער־פאריין האט אויך איינגעארדנט פאר די לערער סעמינארן. ברוך לובאצקי האט געלייענט וועגן מאדערנער פסיכאלאגיע. די היסטאריקער ד״ר ליזע גארדאן — וועגן דער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם.

די לערער האבן געשטרעבט צו שאפן ביי די קינדער אן אילוזיע פון א נארמאלן לעבן. זיי האבן געגלויבט, אז די גאולה איז שוין נאענט און האבן אט דעם גלויבן געפלאנצט אין די קינדערשע הערצער. זיי האבן געשטרעבט מיט אלע כוחות, אז די קינדער זאלן ארויסגיין פון געטא נישט קיין פארקריפלטע, נאר מענטשן שטאלצע, באוווסטזיניקע, געזונטע און גרייטע צו ווייטערדיקער ארבעט.

אויסער די דערמאנטע שולן, וואס האבן געהערט צו דער שול־אפטיילונג אין געטא, זענען נאך געווען אנדערע לערן־אנשטאלטן, ווי א קונסט־שול, א שול פאר ריטמיק און פלאסטיק (אנגעפירט דורך נינע גערשטיין), א דראמאטישע שול א. א. געווען אויך צוויי אינטערנאטן, א טאג־היים, פאך־קורסן, א חדר און צוויי ישיבות.

●

לויט א באפעל פון מורערן האבן אין געטא זיך נישט געמארט געפינען קיין רבנים. מען האט נישט געטארט דאווענען און דורכפירן קיין רעליגיעזע צערעמאניעס. ווי די מאראנען בעת דער שפאנישער אינקוויזיציע, האבן די רעליגיעזע יידן זיך נישט אפגעזאגט פון זייער גלויבן. אין רב שאולקעס קלויז האבן זיי געגרינדעט א ישיבה אויפן נאמען פון רב חיים־עוזר גראדזענסקי. עס האבן זיך דארט געלערנט דרייסיק בחורים, דער ראש־ישיבה איז געווען יצחק קארניקס. שפעטער איז אויך געווארן א ישיבה־קטנה פאר קינדער. דער ראש־ישיבה איז געווען אהרן בערעק.

די ישיבה-לייט פלעגן לערנען אין די נעכט. בייטאג איז מען געגאנגען אויף צוואנגסזארבעט. ווען די צוויי ישיבות האט דער געטא-עולם כמעט ווי נישט געוווּסט. בלויז אין דער צייט פון א שחיטה פלעגט אדורכדרינגען דורך די געסלעך דער ניגון פון א קאפיטל תהלים — דאס פלעגן דעמאלט די ישיבה-לייט העכער אויפהייבן זייערע שטימען, דער גאט וואס ווינט איבערן געטא זאל דערהערן און זיך דערבארעמען.

טעאטער

אין א טאג ארום נאכן דערשיסן מיין מאמען, איז געקומען מיך מנחם-אבל זיין דער יונגער רעזשיסער וויסקינד. ער האט מיך פארבעטן אויף א צונויפקום מיט יידישע אקטיארן. עס איז דא א געדאנק צו שאפן א טעאטער.

איך האב אים אנגעקוקט פארוואונדערט:

— א טעאטער אין געטא?

— יא, — האט מיר וויסקינד באשטעטיקט, — מיר מוזן טאן דאס אונזעריקע. אויך מיט אט דעם געווער זיך אנטקעגנשטעלן דעם שונא. מיר טארן זיך נישט אונטערגעבן אויף קיין איין מינוט. לאמיר אויך שאפן א טעאטער — דערפרייען און דערמונטערן די געטא. מיר וועלן זיין אפשר אן אנהויב צו א נייעם יידישן טעאטער אין א באפרייטער וועלט.

אויף סטראשון-גאס 7. אויף א קאלט ביידעמל ביי דעם ארטיסט בליאכער, האב איך זיך געטראפן מיט די געבליבענע ארטיסטן. אלע חברים זענען געווען פאר א טעאטער. איך בין אויך געווארן אנגעשטעקט מיט דער מיינונג און האב אנגענומען דעם פארשלאג פון רעזשיסאר צו ווערן דער ליטערארישער אנפירער פון פראיעקטירטן טעאטער.

עס איז געווען שווער מיטן צונויפקלייבן מאטעריאל. מיט וועלכן ווארט זאל מען קומען צום עולם, כדי ניט צו פארשווערן דעם טרויער פון א פאלק? ווי אזוי זאל מען אוועקנעמען פון די אויגן דעם אפבילד פון קברים? און מיט וועלכן כוח זאל מען באוועלטיקן דעם געטא-מענטש, ער זאל איבערזען באנומען די הערליקייט פון זיין געשיכטע, זאל דערפילן שיינקייט און גלויבן אין דער צוקונפט?

דער פראגראם פון דעם ערשטן קאנצערט איז באשטאנען: „גלוסט זיך מיר וויינען" פון ביאליק (כאראלע דעקלאמאציע). פאלקס-לידער, געזונגען דורך איידלסאן און ליובע לעוויצקי. „מירעלע עפראס" פון יעקב גארדין (פראגמענטן). אין דער ראל פון מירעלען האט געשפילט אסתר ליפאווסקי, קלאווירקאנצערט נאקטורן (ב מאל) פון שאפען, אויסגעפירט דורך סאניע רעכטיק. אן אינסצענירונג פון סטעפאן צווייגס דערציילונג „די מוטער רחל" און „די גאלדענע קייט" פון י. ל. פרץ (פראגמענטן).

אויסער די דראַמאַטישע פראַגמענטן, ווי „מזל טוב", „שלמה מלכוי", „די גאָלדענע קייט", „דער גולם" און אַנדערע, זענען געשטעלט געוואָרן פאָלגנדיקע גאַנצע פּיעסן: „גרינע פעלדער" — פון פּרץ הירשביין, „דער מענטש אונטערן בריק", קאָמעדיע פון אַטאַ אינדיק (מען האָט די פּיעסע איבערגעזעצט אין גע־טאַ אויף ייִדיש), „דער מבול" פון בערגער, „דער אוצר" פון פּינסקי. „טעוויע דער מילכיקער" פון שלום־עליכם האָבן מיר בלויז צוגעגרייט און נישט באַוויזן אויפצופירן. אין משך פון די פּראָבן אויף „טוויוויען" זענען אומגעקומען אַרטיסטן.

פאַר די באַליבטע אַקטיאָרן האָבן זיך גערעכנט: יעקב בערעגאַלסקי, מאַקס שאַראַווסקי, אסתר ליפּאַווסקי, שבתאי בליאַגער, דער קאָוונער אַרטיסט רויט־בלום, יקותיאל רוטנבערג אין דער „געטאָ־שטערן" חייהלע ראָזענטאַל.

●

עס זענען געווען אויך פיל פאַרשטעלונגען, ספּעקטאַקלען און פייערונגען פון יוגנט־קלוב, פון די שול־קינדער, פון אינטערנאַט פאַר היימלאָזע „ילדים", פון די קינדער־גערטנער א.אנד.

מוזיק

די ווילנער ייִדישע מוזיקער האָבן אין די טעג פון די כאַפּונגעס, אײדער מען האָט אַרויסגעטריבן פון די הייזער, פאַרגראָבן זייערע אינסטרומענטן אין דער ערד. דורך אַ קאַנאַל פון די פאַרמויערטע געטאָ־געסלעך איז מען שפּעטער אַרויסגעקראָכן און אויסגעגראָבן די אינסטרומענטן פון דער ערד און אַריינגע־בראַכט זיי אין געטאָ. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ סימפאָנישער אָרקעסטער אונטער דער אָנפירונג פון וואָלף דורמאַשקין.

די מוזיקער האָבן געאַרבעט אויף צוואַנגס־אַרבעט אין שטאָט. פון דאָרט האָבן זיי אַריינגעטראָגן אין געטאָ אַ פּיאַנע. די פּיאַנע האָבן זיי געפונען אין אַ פּוסטער ייִדישער דירה. יעדער מוזיקער האָט בגנבה אַריינגעטראָגן אַ טייל פון דער פּיאַנע. אין געטאָ האָט זיך שוין געפונען אַ מייסטער, וועלכער האָט די פּיאַנע אויפגעשטעלט.

ביים סוף געטאָ איז דער אָרקעסטער באַשטאַנען פון פערציק מוזיקער.

מען האָט געהערט טשייקאָווסקיס „פינפטע סימפאָניע". מאָצאַרטס אור־ווערטיורע צו דער אָפּערע „פיגאַראָס חתונה", דוואָזשאַקס פינפטע סימפאָ־ניע, שאָפּענס קלאַוויר־קאָנצערט ע־מאָל, בעטהאָווענס אוווערטיורע לעאָנאָרע נומער 3, בעטהאָווענס ניינטע סימפאָניע א. א.

עס זענען אויך פאָרגעקומען קאָנצערטן פון באַזונדערע מוזיקער (קלאַ־וויר, פידל און געזאַנג). מיט מאָצאַרטס אַ קאָנצערט אויף צוויי קלאַווירן זע־נען אויפגעטרעטן די מוזיק־פּראָפעסאָרן, די ברידער גערשאַוויטש און בייגים,

י. ראבינאָוויטשעס פידל־קאָנצערט פון פּאַגאַניני איז געווען דער הויפּט־פּונקט פון מוזיקאַלישער דערגרייכונג פון די קאָנצערטן.

●

„פאַרייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער אין ווילנער געטאָ".

דעם 17-2-1942 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פאַר אַ פאַרייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער אין ווילנער געטאָ. עס זענען בײַגעווען אַרום הונדערט מענטשן: שרײַבער, מוזיקער, אַרטיסטן און מאָלער.

מיטגלידער פון דער פאַרייניקונג האָבן געקאָנט ווערן אַלע פּערזאָנען, וואָס זענען געווען אַקטיווע מיטגלידער פון ליטעראַטן־זשורנאַליסטן־אַרטיסטן־מוזיקער און פּלאַסטיקער־פאַרײַנען, און די פּערזאָנען, וואָס זענען שעפעריש־טעטיק אויף אַלע געביטן פון ליטעראַטור און קונסט.

אין דער ערשטער איינגעקליבענער פאַרוואַלטונג זענען אַרײַן: ז. קאַלמאַנאָוויטש, יעקב גערשטיין, ה. גוטגעשטאַלט, הערמאַן קרוק, שבתאי בליאַכער, י. שער, ס. שאַדאָווסקי, יוסף גלאַזמאַן און אַ. סוצקעווער.

וואָס האָט די פאַרוואַלטונג אויפגעטאָן? — קודם־כל האָט זי געהאָלפן די מיטגלידער פון פאַרבאַנד, געזאָרגט פאַר זיי אין אַרויסבאַקומען געלט און ראַזע שײַנען (דאָס איז אין יענע טעג געווען אַ פראַגע פון טויט און לעבן). זי האָט געזאַמלט פאַרלוירענע שאַפונגען פון די פאַרשלעפּטע חברים, צוגעטראָטן צו באַאַרבעטן אַ כראָניק וועגן אַלע שרײַבער, קינסטלער, וויסנשאַפטלער, וועלכע די דײַטשן האָבן דערמאָרדעט. און האָבן געגרייט אַ ליטעראַרישן אַלמאַנאַך פון די שאַפונגען אין געטאָ.

אָט זענען עטלעכע פון די ליטעראַרישע־קינסטלערישע אָוונטן: אַן אָוונט לכבוד ברוך שפּינאָזע, רעפעראַט פון ד"ר צמח פעלדשטיין; „יידישע מוזיק" מיט אילוסטראַציעס, רעפעראַט פון יעקב גערשטיין; וועגן די פּערצן טעג פון „מוזא דאַג" פון פראַנץ ווערפעל, רעפעראַט פון לעאָ בערנשטיין; אַן אָוונט געווידמעט מאַרק שאַגאַל, רעפערירט פון יעקב שער; „קדוש־השם־מאָטיוו אין דער יידישער ליטעראַטור", רעפעראַט פון ברוך לובאָצקי; קאָלעקטיווע אָוונטן געווידמעט דער קולטור־געשיכטע פון דער אַמאָליקער ווילנע און אַמאָליקער וואַרשע.

●

די פאַרייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער האָט געשאַפן אויך אַ געטאָ־אוניווערסיטעט, אונטערן נאָמען „וויסנשאַפטלעכער קרײַז". עס האָבן געאַרבעט פינף סעקציעס: סעקציע פאַר מאַטעמאַטיק און פיזיק, אַ סעקציע פאַר כעמיע, פאַר נאַטורוויסנשאַפט, פאַר לינגוויסטיק און אַ סעקציע פאַר פילאָזאָפיע און סאָציאַלע וויסנשאַפטן. די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון אַלע סעקציע־אָנפירערס בראש מיט ז. קאַלמאַנאָוויטש.

יעדע סעקציע האט געפירט איר ארבעט באזונדער. ביי דער סעקציע פון בעמיע האט זיך געשאפן א טעכנאכעמישע לאבאראטאריע. ביי דער בילאזא־פישער סעקציע האט זיך געעפנט א קורס פון עטנאגראפיע, עטנאלאגיע און פאלקלאר פארן ברייטערן עולם.

●

די פאראייניקונג האט אויך פראקטאמירט קאנקורסן אויף די דריי געביטן פון קונסט: ליטעראטור, מוזיק, מאלעריי. די דאזיקע קאנקורסן האבן זיך איי־בערגעחזרט צו דריי מאל. עס זענען אנגעקומען צענדליקער פאעמעס, דראמעס, קאמפאזיציעס און בילדער. אלץ געשאפענע אין דער באהאלטענער געטא.

איך האב געהאט דעם כבוד צו באקומען די ערשטע ליטעראטור־פרעמיע פון ווילנער געטא פאר מיין דראמאטישער פאעמע „דאס קבר־קינד".

די קונסט-אויסשטעלונג

אין מערץ 1943 האט זיך אין פואיע פון ווילנער געטא-טעאטער געעפנט א קונסט-אויסשטעלונג. צווישן די עקספאנאטן זענען געווען: רחל סוצקעווערס פארביקע פייזאזשן; י. שערס גראפיק פון „דער אלטער געטא"; מיניאטורן, אויסגעשניצט פון האלץ, פון דייכעס, נאטעס און מולץ. מאדעלן פון דער אר־ביטעקטארן ראם, און די ארבעטן פון דעם נייןיאריקן זלמן באם.

●

לכבוד דעם יידישן דיכטער און תנך־איבערזעצער יהואש, האט דער ליטע־ראַרישער קרייז איינגעארדנט א רייכע, פארביקע אויסשטעלונג אין דעם לאקאל פון יוגנט-קלוב.

די אויסשטעלונג, ווי דאס גאנצע קולטור־לעבן אין געטא, איז געווען אומ־לעגאל, בייטאג פלעגט מען פארשטעלן די טיר מיט ברעטער; מאמער וועלן די דייטשן ארומגיין קאנטראלירן. זאלן זיי ניט זען דעם אריינגאנג. ערשט ביי־נאכט פלעגט מען עפענען די אויסשטעלונג.

דאס קולטור-הויז אויף סטראשון-גאס 6

איינער פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערס אין ווילנער געטא איז גע־ווען דאס קולטור-הויז אויף סטראשון-גאס 6. אין דער געביידע האבן זיך גע־

פונעם פאַלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביבליאָטעק, לייען־זאַל, אַרכיוו, סטאַטיסטי־שער אַמט, אַדרעסן־ביוראָ און מוזיי.

●

נאָך מיט לאַנגע יאָרן פאַר דער מלחמה האָט אויף סטראַשון־גאַס 6 זיך געפונען די ביבליאָטעק „מפיצי השכלה". ווען די ייִדן זענען געקומען אין געטאָ האָבן זיי געזען ווי הונדערטער ביכער פון דער ביבליאָטעק וואַלגערן זיך אין די געסער.

דער וואַרשעווער ביבליאָטעקאַר הערמאַן קרוק האָט זיך מיט התמדה גענומען אויפשטעלן אויף דאָס ניי די ביבליאָטעק. דעם צענטן סעפּטעמבער 1941 האָט מען שוין געביטן ביכער.

מענטשן, וואָס אין נאָרמאַלע צייטן האָבן זעלטן ווען גענומען אַ בוך אין האַנט, זענען איצטער געלאָפן אין ביבליאָטעק. אַ בוך איז געוואָרן אַ פריינט, אַ טרייסט אין דעם עלנט אין די מאַלינעס, אין די אונטערערדישע הילן, פאַר אַ קנויטל ליכט, פאַר אַ קאַרגן שטראַל, וואָס איז אַריין דורך אַ שפּאַרונע, האָט מען געלייענט ביכער.

אין נאָוועמבער 1942 האָט די צאָל אַרויסגעגעבענע ביכער פאַר דער צייט פון געטאָ דערגרייכט 100.000. לכבוד דעם האָט די ביבליאָטעק דורכגע־פירט אַ פייערלעכן פרימאַרגן, ווו מען האָט פאַרטיילט ביכער־פּרעמיעס די ערשטן און דעם לעצטן אַבאָנענט.

ביי דער ביבליאָטעק איז אויך געווען אַ באַהאַלטענע ביכער־קראָם. די בי־כער האָט מען אַריינגעגנבעט פון שטאָט: פון די ייִדישע חרובע ביבליאָטעקן און מוזייען.

●

דער געטאָ־אַרכיוו און מוזיי האָבן געהאַט אויפגעזאַמלט אַ ריזיקן אוצר דאָקומענטן פון געטאָ און שטאָט. די מאַטעריאַלן זענען פאַרחסמעט געוואָרן אין בלעכענע קאַסטנס און מען האָט זיי באַגראָבן ביז צו בעסערע צייטן.

דער סטאַטיסטישער אַמט האָט געקליבן ידיעות וועגן אַלע געטאָ־אַנשטאַלטן און האָט זיי באַאַרבעט אין דער פאָרם פון סטאַטיסטישע ביולעטינען. דער אַמט האָט פאַרטיק געמאַכט ביולעטינען: וועגן געזונט־שוץ, סאָציאַלער פאַר־זאָרגונג, אַרבעט, קולטור־לעבן, אַדמיניסטראַציע, באַשפּייזונג און אַנדערע גע־ביטן פון געטאָ־לעבן.

פון די איבער 300 קולטור־טוער אין ווילנער געטאָ (לערער, שרייבער, אַרטיסטן, געלערנטע, מאָלער און מוזיקער) איז כמעט קיינער ניט געבליבן. פון די פאַר טויזנט קינדער אין די געטאָ־שולן זענען געבליבן בלויז עטלעכע צענדליק.

דער שפּיטאָל און די אָרגאַניזאַציע פֿון ריינקייט

140 יאָר האָט עקזיסטירט אין ווילנע דער יידישער שפּיטאָל, וועלכן מען האָט גערופן אַמאָל — הקדש.

ביים שאַפן דעם געטאָ האָבן די דייטשן אַרויסגעשיקט פֿון שפּיטאָל אַלע נישט־יידישע קראַנקע און דאָקטוירים, זיי האָבן צוגענומען אַלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רפואות, פּראָדוקטן און האָבן אַריינגעשיקט אַהין די יידישע משוגעים און אַלע יידן מיט קלעפּיקע קראַנקייטן, וואָס האָבן זיך ביז איצט אויפגעהאַלטן אין די שטאָטישע שפּיטעלער. אויפן געטאָ־טויער האָט זיך באַוויזן אַ שילד: „אַכטונג, זעוכע־געפאַר! איינטריט פֿיר נישט־יודען פערבאָטען!" דערביי האָט הערינג (איינער פֿון די דעמאָלטיקע שעפֿן פֿון געשטאַפּאָ) אָנגעזאָגט דעם יידנראַט: אויב ער וועט געפינען אַ קרעציקן, אָדער אַ קראַנקן מיט פלעקן־טיפוס, איז אַ סוף צום געטאָ.

אין די ערשטע טעג פֿון געטאָ איז געקומען שווייגענבערג אין שפּיטאָל און גענוי באַטראַכט יעדן קראַנקן. אַ סך האָט ער „דערקלערט" פֿאַר אומהיילבאַרע און האָט באַפוילן זיי אַוועקפירן אין „אַ צווייטער שטאָט". שווייגענבערג האָט אויסגעקליבן דעם משוגענעם קאַמבער און אים באַשטימט פֿאַרן עלטסטן פֿון יידנראַט. ער האָט איינגעאָרדנט קאַמבערן אין אַ ספּעציעלן קאַבינעט אין יידנראַט און אים געגעבן אַ שטאַט מיטאַרבעטער. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז שווייגענבערג געקומען צו די משוגעים אין קאַמער און געהאַלטן פֿאַר זיי אַ רעדע:

— דאָ, אין געטאָ איז אייך שלעכט, קומט, פאָרט מיט מיר אין אַ צווייטער שטאָט, דאָרטן וועט אייך גאָרנישט פֿעלן. דערביי האָט ער אַרויסגענומען בולקעס און געוואָרפן פֿאַר די משוגעים.

מיט פֿרייד און געלעכטער האָבן די קראַנקע זיך צוגעכאַפּט צו שווייגענבערגס מתנות. אַ סך האָבן אַריינגעטאַנצט אין אויטאָ. אַנדערע האָבן זיך געראַנגלט מיט די כאַפּונעס און נישט געלאָזט זיך נעמען. ווען דריי אויטאָס זענען שוין געווען אָנגעפּאַקט מיט משוגעים, האָט שווייגענבערג געפרעגט קאַמבערן, צי עס גלוסט זיך אים נישט מיטפאָרן אין דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, וועט ער דאָרטן ווערן דער אָנפירער איבער אַלע עוואַקואירטע.

קאַמבער איז מסכים געווען. ער האָט זיך אַריינגעזעצט מיט שווייגענבערגן איינציקער און מיט פֿאַראַד האָט אים זיין האַר אַוועקגעפירט אין „דער צווייטער שטאָט".

●

אויף באַזונדערס קאָמפּליצירטע אָפּעראַציעס און וויכטיקע קאָנסיליומס פלעגט מען פֿאַרבעטן אין שפּיטאָל די נישט־יידישע פּראָפעסאָרן מיכיידאַ און יאַנושקעוויטש. געהיים, דורך אַ זייטיקן אַריינגאַנג, פלעגן זיי ביינאַכט זיך אַריינ־

שארן אין געטא. אויך די שטאטישע אפטייקן האבן געהאלפן דעם געטא־שפי-טאל. אזוי ווי לויטן געזעץ האבן קיין יידן ניט געטארט באקומען מעדיצינישע הילף מחוץ די גרענעצן פון געטא, פלעגן די יידישע דאקטוירים אויסשרייבן די רעצעפטן אונטער פאלשע נעמען. די שטאטישע אפטייקער האבן וועגן דעם געוווסט. זיי האבן אבער קיינמאל ניט געמאכט קיין שוועריקייטן ביים ארויס־געבן די רפואות. נאך א מקור צו באקומען מעדיקאמענטן, און דער סאמע וויכ־טיקסטער, זענען געווען די שטאטישע שפיטעלער, ווו יידן האבן געארבעט אויף צוואנגס-ארבעט. פון מיליטערישן שפיטאל אויף אנטאקאל, פון שפאנישן קריגס־לאזארעט פלעגן די ארבעטער אריינטראגן אין געטא וואס נאר די דאקטוירים האבן ביי זיי באשטעלט. שפעטער האט זיך אנגעהויבן אין געטא גופא די פא-בריקאציע פון מעדיקאמענטן.

ווי שוין דערמאנט האט מען דעם געטא־שפיטאל געווארנט, אז אויב מען וועט געפינען א קלעפיקן קראנקן איז דער געטא אין סכנה. וואס אן אמת, קיין סך אזוינע פאלן זענען ניט געווען. אבער די עטלעכע קראנקע, וואס זענען יא געווען (דער עיקר — מענטשן, געבראכטע פון פארשידענע לאגערן) האט מען געהיילט בשתיקה אונטער אנדערע דיאגנאזן.

צווישן אנדערע אנשטאלטן איז ביים יידנראט געווען אויך א געזונטהייטס־אפטייל. ער האט געהאט פארשידענע סעקציעס, וואס זייער אלעמענס אויפ־גאבע איז געווען: אויפהאלטן די ריינקייט אין געטא און העלפן דער באפעל־קערונג איינהיטן דאס געזונט.

עס האט געארבעט א סאניטאר-עפידעמיאלאגישע סעקציע, סאניטארע פא-ליציי, א סעקציע פאר הייל־אינסטיטוציעס, א קינדער־שוץ-סעקציע, א בית־עולם-סעקציע און אנד.

צום דאקטוירים-פאריין אין געטא האבן געהערט 150 מעדיצינער. זיי האבן געשאפן א מעדיצינישע ארגאניזאציע. דער דאקטוירים-פאריין האט אויך ארויסגעגעבן אין געטא א צייטונג. ס'איז באשטאנען פון די אפגעדרוקטע רע־פעראטן, וואס פארשידענע דאקטוירים האבן געלייענט א וואך איבער א וואך פאר אודיטאריעם. די צייטונג האט געהייסן: „פאלקס-געזונט".

אט איז דער אינהאלט פון נומ. 6 „פאלקס־געזונט", ארויסגעגעבן אין ווילנער געטא דעם 7־טן נאוועמבער 1942-טן יאר.

1. ד"ר פייגוס — וועגן דערנערונג.
2. ד"ר ברייטבארט — שרעקט זיך ניט, ווען דאס קינד ווערט געל.
3. ד"ר פייסאכאוויטש — ווען עס רייסט א פינגער.
4. ד"ר בוראק — צי גרויסע היץ ביי א קראנקן איז א סימן פון געפאר.
5. ד"ר אנטאקאלעץ — וועגן אבערגלויבענישן אין דער מעדיצין, מעדיצינישע כראניק, בריוו-קאסטן.

אין קעניגרייך פון אַלפרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג־שטאַב אין ווילנע („איינזאַץ־שטאַב, רייכסליטער ראָזענבערג") איז באַשטימט געווען צו דערגאַנצן די אַרבעט פון געשטאַפּאָ. אויסגעפינען און פּטרן ביזן גרונט די יידישע קולטור־אוצרות. אין משך פון אַ קורצער צייט מוז פולשטענדיק אַפּגעמעקט ווערן פון דער ערד דער האַלבער יאָרטויזנט יידיש ווילנע.

●

דעם 1-טן אויגוסט האָט מען אַרעסטירט נח פּרילוצקין. ער איז געזעסן ביי זיך אין שטוב, ווי אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה, און געשריבן זיין „פּאָנעטיק פון יידיש". מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ טאַקסי און אוועקגעשלעפּט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ אויף מיצקעוויטש־גאַס. דאָרטן האָט געוואַרט אויף אים דער דייטשער פּראָפעסאָר פון יודאַיסטיק ד"ר גאָטהאַרט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פון בערלין אויפצוקלייבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור־אוצרות. צו פּרילוצקין האָט ער זיך באַצויגן קלוימרשט העפלעך, גערעדט מיט אים וועגן ליטעראַטור, פון אים האָט ד"ר גאָטהאַרט פאַרלאַנגט, ער זאָל אויפשטעלן אַ רשימה פון די יידישע אינקונאַבלען (ערשטע — דרוקן ביזן 16-טן י. ה.). וואָס געפינען זיך אין דער באַרימטער ווילנער סטראַשון־ביבליאָטעק (סטראַשון, דער פאַרוואַלטער פון דער סטראַשון־ביבליאָטעק, דער אייניקל פון איר גרינדער, האָט נישט געקאָנט צוזען, ווי די דייטשן באַלעבאַטעווען אין ביבליאָטעק און ער האָט זיך אויפגעהאַנגען אויף די רציעות פון זיינע תפילין).

נח פּרילוצקי איז געזעסן אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ צוזאַמען מיט דעם אַלטן יידישן שרייבער א. י. גאָלדשמידט. יעדער אינעדרפרי פלעגט מען זיי פירן אין די ביבליאָטעק, וווּ זיי פלעגן אויפשטעלן רשימות פאַרן ד"ר גאָטהאַרט. און ווען יענער איז אוועקגעפאָרן צוריק קיין בערלין, זענעןביידע געלערנטע שוין פאַרבליבן אין געשטאַפּאָ. ווי מיר האָט שפּעטער דערציילט דער ביבליאָטעקאַר חייקל לונסקי, וואָס איז געזעסן מיט זיי צוזאַמען אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מען האָט זיי אַרויסגעפירט, גערעדט וועגן רמב"ם. אין אַ חודש אַרום האָט מען נאָך געזען פּרילוצקין אין טורמע. ער איז געלעגן אַ האַלב נאַקעטער אויף דער ערד, אין זיין העמד, אַרומגעבונדן אַרום זיין קאָפּ. איז רויט געווען פון בלוט. לעבן אים איז געלעגן א. נ. גאָלדשמיט און שוין מער נישט געאָטעמט.

●

ד"ר פּאָל, דער דירעקטאָר פון פראַנקפורטער מוזיי צו פאָרשן די מזרח־פעלקער, אַליין אַ מיטאַרבעטער פון „שטירמער", איז אין יאַנואַר 1942 געקומען אין אונזער שטאָט אויסצופירן די אויפגאַבע. ער איז נישט געקומען אַליין. מיט

אים איז געקומען א גאנצער שטאט „געלערנטע" — דער אבער־איינזאץ־פירער ד"ר מילער, ד"ר וואלף (ביידע פון בערלין), שפעטער איז צוגעקומען ספּארקעט און א געוויסער גימפעל.

זיי זענען ארייגעבארן אין געטא און געפאדערט צוואנציק ארבעטער אויף אויפצונאמלען איבערן שטאט די יידישע קולטור־אוצרות. די צוואנציק וועלן דאס דארפן סארטירן, איינפּאקן און אוועקשיקן קיין דייטשלאנד.

— עס איז מלחמה־צייט, — האט ד"ר מילער געזאגט. — אין אזע־כע צייטן קענען נאך חלילה חרוב ווערן די קולטור־ווערטן. מען טאר עס נישט דער־לאזן. דעריבער שיקן מיר עס אפּ קיין דייטשלאנד. ביז איבער דער מלחמה . . .

ד"ר מילער האט געפאדערט, אז צווישן זיינע צוואנציק מיטארבעטער פון געטא זאלן פינף זיין אזעלכע, וואס קענען גוט יידיש און העברעאיש און אריענ־טירן זיך אין פארשידענע מאנוסקריפטן און אלטע ספרים. איך בין געווען איינער פון די פינף. מיין ציל איז געווען: זען אפּראטעווען וואס נאר עס איז מעגלעך. וואס עס באטייט אזוינס „דייטשישע קולטור־היטער", האב איך שוין גוט גע־ווּסט ווערליק דעם, וואס זיי טוען אפּ מיט מענטשן. אין געטא איז שוין דער־גאנגען צו מיר א גרוס, אז אין שטאט הייצט מען די אויוונס מיט ביבליאטעקן.

איך בין אוועק אין ראזענבערג־שטאב אויף זיגמונט גאס 18. די ערשטע ארבעט, וואס דער שעף ד"ר מילער האט באפוילן צו טאן, איז פארברענען די רייכע מעדיצינישע ביבליאטעק פון אוניווערסיטעט־שפיטאל, וואס האט זיך גע־פונען דעמאלט אין דער זעלבער ווינונג.

ד"ר פאל האט באפוילן שאפן א „געטא" פאר די יידישע ביכער. די פערציק טויזנט ספרים פון דער וועלטבארימטער סטראשון־ביבליאטעק האט ער גע־הייסן אריבערפירן אויף אוניווערסיטעט־גאס 3, אהין האט מען אויך צונויפ־געפירט די ספרים פון די דריי הונדערט ווילנער קלויזן.

ד"ר פאל איז אין יאר 1933 ספּעציעל געשיקט געווארן דורך דער היטלע־ריסטישער פארטיי קיין ירושלים. ביזן יאר 1936 האט ער שטודירט אריענטא־לישע וויסנשאפט אין ירושלימער אוניווערסיטעט, געקומען א „באהאוונטער" אין דער יידישער ליטעראטור, איז ער געווארן א ראטגעבער ביי אלפרעד ראזענבערג, דעם שעפער פון נירנבערגער אנטי־יידישע געזעצן. גלייכצייטיק איז ער געווען דירעקטאר פונעם פראנקפורטער מוזיי צו פארשן די מזרח־פעלקער און איז איינער פון די הויפט־מיטארבעטער פון דעם מארד־בלעטל „שטירמער".

מיט די קאלאסאלע אוצרות פון די ווילנער יידישע מוזייען האט ער געוואלט אפּטאן דאס זעלבע, וואס זיין קאלעגע דער מאסן־מערדער שוויינענבערג האט גע־מאכט מיט די יידן: סארטירן זיי אויף „לינקס־רעכטס" און ביידן בארטיליקן. ד"ר פאל האט באפוילן אויססארטירן די א.ע. צונויפגעפירטע ביכער און מאַ־נוסקריפטן לויט די יארהונדערטן. ער פלעגט אליין באשטאטן יעדע אפּטיילונג און ווערליק זיין חסר פלעגט ער אפּקלייבן א קליינעם טייל ביכער פאר זיין פראנקפורטער מוזיי. פון די איבער הונדערט טויזנט ספרים האט מען קיין דייטשלאנד אוועקגעשיקט ארום א צוואנציק טויזנט אין 74 קאסטנס. די איבערי־

קע ספרים, ביז גאר וויכטיקע, האט ער פארקויפט ווי מאקולאטור אין דער ניי-וויליקער פאפיר־פאבריק, צו 19 מארק א מאן. דעם זעלבן גורל האבן אויך גע-האט מאנוסקריפטן, די קונסט-בילדער און די סקולפטורן.

●

גלייך ווי די דייטשן זענען אריין אין ווילנע האבן זיי דעם יידישן וויסנ-שאפטלעכן אינסטיטוט פארוואנדלט אין א קאזארמע. אלע ארכיוון, עקספא-נאטן, קאלעקציעס האט מען ווי מיסט ארויסגעשליידערט אין דעם אונטערשטן קע-לער. הימלערס ראטגעבער ד"ר גאטהארט איז געקומען אייליק אין אינסטיטוט כדי . . . צו געפינען גאלד. דערזען אין קעלער דעם סייף, האט ער באפוילן ארויס-רופן א שלאסער און יענער האט אויפגעשמאלצן דעם סייף. געעפנט, איז ער גע-בליבן אנטוישט: שלום-עליכמס און פרצס כתב־ידן האבן אים אנגעקוקט מיט חוזק . . . האט ער זיי פאר כעס ארויסגעווארפן פון סייף און געטראטן מיט די פיס.

אהער אין בנין פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט האט מען עס גע-בראכט די ביכער, מאנוסקריפטן, בילדער, סקולפטורן פון אלע יידישע מוזייען און ביבליאטעקן און פון פריוואטע הייזער, — א חוץ דער סטראשון־ביבליאטעק, וועלכע איז שוין געווען ליקווידירט. ווען מען האט געבראכט אהער אנטאקאל-סקיס סקולפטורן פון אנסקי-מוזיי, האט ד"ר פאל א גרויסן טייל צעשמעטערט אן דער ערד. די בלייענע מאטריצן פון תלמוד אין ראמס דרוקעריי, וועלכע עס האט געדויערט אויסצוגיסן ארום צוואנציק יאר, האט ד"ר פאל פארקויפט אויף גוס צו 39 מארק א מאן. 5 קאסטנס מיט מאנוסקריפטן און זעלטענע אויסגאבן האט ער אוועקגעשיקט קיין בערלין. נאר זיין מיטארבעטער, דער געוועזענער לעדער־סוחר ספארקעט האט ביים באן ארויסגעווארפן די מאטעריאלן און אריינ-געלייגט אויף זייער ארט אין די קאסטנס חזירים אויף צו שמוגלען זיי קיין דייטשלאנד.

אינגיכן איז דער זעלבער ספארקעט געווארן אין ראזענבערג־שטאב דער הויפט מאכער. פינף־הונדערט ספרי-תורות האט ער אפגעגעבן אין א לעדער־פאבריק איבערצוארבעטן אויף אונטערשלאקן צו שטיוול. די אלטע פארמעטענע איינבונדן פון די ווענעציאנער און אמסטערדאמער אויסגאבעס האט ער געהייסן ארויסרייסן. די מירמלנע מצבות פון זארעטשער בית-עולם האט ער אפגעשיקט קיין דייטשלאנד אויף צו ברוקירן די גאסן.

דער ראזענבערג־שטאב האט אזוי פינקטלעך און זארגעוודיק גענישטערט א יידיש וואָרט, ווי די געשטאפא האט געזוכט באהאלטענע יידן. דער רעקטאר פון ווילנער אוניווערסיטעט האט מיר דערציילט, אז נאכדעם ווי דער ראזענבערג־שטאב האט ארויסגעפירט פון דער ביבליאטעק אלע יידישע און פון יידן גע-שריבענע ביכער, האבן זיינע לייט אויפגעריסן די פאדלאגע און גענישטערט עט-לעכע טעג, צי קיינער האט דארט נישט אויסבאהאלטן א יידיש ביכל.

פונקט ווי די געשטאפא האט צוזאמען מיטן אויסקוילען יידן אויך אומגע־בראכט הונדערטער, טויזנטער פון אנדערע פעלקער, האט דער ראזענבערג-שטאב אין ווילנע גלייך מיט די יידישע מוזייען און ביבליאטעקן אויך צעשטערט און בארויבט אנדערע, ווי דעם פוילישן מוזיי, "טאוואזשיסטווא פשיאציול נא־וק", דעם בארימטן פוילישן פארלאג, "יוזעף זאוואדסקי", די פוילישע ביבליא־טעק אויפן נאמען פון טאמאש זאן, די ביבליאטעק פון עוואנגעלישן קלויסטער און פיל אנדערע.

צוויי מאל אין חודש פלעגט דער ראזענבערג-שטאב אוועקשיקן באריכטן וועגן זיינע אויפטוען אין דער ראזענבערג־צענטראלע פארן באלטיקום אין ריגע. אין די באריכטן איז געזאגט געווארן: וויפל ביכער מען האט אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד; פון וויפל איז געמאכט געווארן מאקולאטור א. א. וו. דערביי האט מען גענויע אנגעבן וואס פארא ביכער זענען דאס און אין וועלכע שפראכן. דארט איז געפירט געווארן א גענויע סטאטיסטיק פון דער פארטיליקונג.

ביים ארבעטן אין ראזענבערג-שטאב האבן מיר, א גרופע חברים פון געטא, אין משך פון אנדערהאלבן יאר געראטעוועט א וויכטיקן טייל פון די גוואלדיקע קולטור־אוצרות, זיי פארמויערט אין ווענט, פארגראבן אין קעלערן און היילן. מיטן גלייבן, אז איינגיכן וועט קומען דער טאג, ווען פרייע מענטשן וועלן דאס אויסגראבן צוריק בארן ווייל פון פאלק און פאר דער גאנצער מענטשהייט.

די וויכטיקסטע מאנוסקריפטן און ביכער פלעגן מיר ארונטערשפארן אונטער די קליידער און אריינטראגן אין געטא. איינמאל האב איך געבעטן ביי ספארקעטן א דערלויבעניש אריינצוטראגן אין געטא א ביסל מאקולאטור אויף צו הייצן די אויוונס. ספארקעט האט די דערלויבעניש געגעבן און האט אנגעשריבן א צעטל, אז די זשאנדארמען ביים געטא־טויער זאלן עס ביי מיר נישט צונעמען. אין דעם פעקל „מאקולאטור" איז געווען: טאלסטאיס בריוו (איך האב זיי גע־פונען אין שניי לעבן דער סטראשון־ביבליאטעק), שלום-עליכמס כתב-ידן, בריוו פון גארקי, ביאליק און ראמען ראזן, זעלטענע אויסגאבעס פון 15-טן און 16־טן י. ה. רעפינס א בילד, ד"ר הערצלס טאג־בוך, דער איינציקער אין דער וועלט מאנוסקריפט פון ווילנער גאון, צייכענונגען פון מארק שאגאל און צענד־ליקער אנדערע דאקומענטן, בילדער און קולטור־ווערטן.

האבנדיק ספארקעטס דערלויבעניש, האט מען שוין נעקענט טאג-טעגלעך איבערהערן די קונצן, חוץ דעם, האבן מיינע מיטארבעטער טעגלעך מיר געהאלפן. עס איז פארשטענדלעך, אז מיר האבן געקענט פון בניין ארויסטראגן בלויז א קליינעם טייל. דעריבער האבן מיר דארטן גופא אויסגעבויט א מאלינע און באהאלטן ביי א פינף טויזנט זייער וויכטיקע ביכער אין אלערליי שפראכן.

באזונדערס שווער איז אנגעקומען צו ראטעווען די סקולפטורן. אבער אויך דא האבן מיר זיך געגעבן אן עצה. מיר האבן זיי פריער ארויסגעטראגן פון בניין, באהאלטן אויפן הויף, און שפעטער איז שוין גרינגער געווען זיי אריבער־צושלעפן אין געטא.

אין מאי 1943 איז אין ווילנע געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי. — עטלעכע צענדליק קאַסטנס אָנגעפּילט מיט מאַנוסקריפּטן און בילדער. דריי אַזוינע קאַסטנס האָב איך גלייך פֿון באַן, מיט דער מיטהילף פֿון מיינע חברים, אַריבערגעפֿירט אין דעם שטאַטישן אַרכיוו אויף איגנאַטאָווער גאַס און זיי באַהאַלטן אונטער אַ קופּע אַקטן. אין די קאַסטנס, וואָס איך האָב שפּעטער געעפֿנט, געפֿינט זיך דער טאָג־בוך פֿון פּיאָטר דעם גרויסנס דינער, אַלטע קירכלעכע כראָניקעס פֿון 15־טן און 16־טן י. ה. בילדער פֿון רעפּין, לעוויטאַן און פֿיל אַנדערע מוזעאַלע ווערטן. אַ טייל פֿון די אויסגערעכנטע מאַטעריאַלן האָב איך דערנאָך אַריבערגענומען און פֿאַרגראָבן אין געטאָ.

איך האָב עס געטאָן דערפֿאַר, ווייל איך בין נישט זיכער געווען, אַז אין דעם שטאַטישן אַרכיוו וועלן זיי בלייבן גאַנץ. איך האָב גערעכנט אַזוי : פֿון די ביידע ערטער — וועט אפֿשר אין איין אָרט זיך אויפֿהיטן.

●

אין איינעם פֿון די ווילנער מוזייען, וואָס מיר האָבן זיינע עקספּאָנאַטן גערבראַכט אין ראָזענבערג־שטאַב, האָב איך געפֿונען אַ דאָקומענט אונטערגעשריבן פֿון דעם פּויליש־אַמעריקאַנישן פֿרייהייטס־קעמפֿער טאַדעוש קאָסציושקאָ. עס איז געווען פֿרילינג 1943, אין די טעג פֿון טעראָר אויף דער שטאַטישער באַפֿעלקערונג. דעם דאָקומענט האָב איך אָפּגעגעבן אַ פּוילישער פֿרוי, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן פֿון אַ שחיטה צוואַנציק יידן. ווען די פֿרוי האָט דערזען דעם אונטערשריפֿט, איז זי געפֿאַלן אויף די קני און געקושט דעם נאָמען. אויף מאָרגן איז זי געקומען צו מיין אַרבעטס־אָרט און מיר דערציילט : ווען זי האָט באַוויזן קאָסציושקאָס אונטערשריפֿט די מיטגלידער פֿון דער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, צו וועלכער זי געהערט, האָט עס געווירקט אויף זיי ווי אַ פֿונק אין פּולווער. אירע חברים האָבן מיר געבעטן איבערגעבן, אַז נישט נאָר זיי, נאָר זייערע קינדער און אייניקלעך וועלן דאָס געדענקען און מיר דאַנקבאַר זיין.

אינעם אויסבאַהאַלטן די קולטור־אוצרות האָבן מיטגעהאָלפֿן : ז. קאַלמאַנאָוויטש, ה. קרוק, ש. קאַטשערגינסקי, רחל קרינסקי, אומע אָלקעניצקי, נאָמע מאַרקעלס און ד״ר דאַניעל פֿיינשטיין. אויך די דאָצענטן פֿון ווילנער אוניווערסיטעט מאַריאַ אַבראַמאָוויטש און דער באַוווסטער ליטווישער פּאָעט קאַזים באָרוטאַ.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטן פֿון דעם יידישן קלאַסיקער פּרץ האָב איך אין מערץ 1942 איבערגעגעבן דער ליטווישער זשורנאַליסטין שימייטע. זי איז פֿיל מאָל געקומען אין דעם דייטשישן אַנשטאַלט, וווּ איך האָב געאַרבעט, און אַרויסגעטראָגן פֿון דאָרט מיינע צוגעגרייטע פּאַקעטן.

שימייטע איז נישטאָ. פֿאַרן העלפֿן יידן האָבן זי די דייטשן פֿאַרפּייניקט. אין דער אויפֿגעהיטן געטאָ־אַרכיוו האָב איך געפֿונען אירן אַ בריוו. דעם בריוו האָט זי אַריינגעשיקט צו דער לערערין נינע גערשטיין אויף מאָרגן נאָך אַ פֿאַרשטעלונג אין געטאָ, וווּ שימייטע איז בייגעווען. איך ציטיר אַ טייל פֿון דעם בריוו, ווי אַן אָנדענק פֿון אַט דעם זעלטענעם מענטשן:

„טייערע נינע, האט נישט קיין פאריבל, וואס איך ווענד זיך צו אייך נישט קענענדיק אייך פערזענלעך. אייער פלאסטישע אויפירונג אין יוגנט־קלוב (פון געטא א. ס.). ביאליקס „א פריילעכס", רייזנס „די וואנט" און די אינסצענירונג פון די יידישע פאלקס־ליבער האבן מיך באצויבערט און דערוואָרעמט. יא, מען דארף זיין א פאלק פון גאונים, מען זאל אין אט די קאשמארן קענען שאפן אזוינע קינסטלערישע זאכן. צוזאמען מיט דער אויסגעצייכנטער יידישער יוגנט בלייב איך און האף, אז סוף כל סוף וועט די וואנט צעפאלן און עס וועט הערשן אויף דער גארער וועלט די ברידערשאפט פון אלע פעלקער".

דער ניין-יעריקער קינסטלער

מיין חברטע רחל סאראבסקי, א לערערין אין געטא, איז אין א קאלטן ווינטער־אוונט פון יאנואר 1943 געקומען צו מיר מיט אירן א נייעם שילער — דעם ניין־יעריקן זלמן באק. זי וויל מיר באווייזן זיינע צייכענונגען. איך האב פארגעסן, אז איך געפין זיך אין געטא, אז מיט א שעה פריער איז אנגעקומען א ידיעה וועגן די שחיטות אויף דער פראווינץ אין די לעצט־געבליבענע יידישע ישובים. איך האב באטראכט די צייכענונגען, און נאך מער דעם בלייכן זייד־הויטיקן יינגעלע, מיט די גרויסע העל-בלויע אויגן, געקוקט אויף די דורכזיכטיקע אדערלעך, אויף זיינע צארטע שליפן, אויף זיין ליכטן סוד־סדיקן שמייכל, וואס דערמאנט אן דעם שמייכל פון א מאדאנע און דערפילט, אז אין דעם יינגעלע איז פאראן עפעס אזוינס, וואס איז שטארקער פון אלע די, וואס פארמעסטן זיך צו פארטיליקן אונזער פאלק.

איך האב באטראכט די בילדער, געצייכנטע מיט א בלייער אויף צובעליקע שטיקלעך פאפיר — סקיצן פון קעפ ערגעץ אמאל געזעענע. צייטיקע עכט־קינסטלערישע ליניעס. ליניעס נישט דערצויגענע, האלבע, וואס אין דער נישט פארענדיקטקייט איז באהאלטן דער קינסטלער. און אט איז א באל. א קאמפאזיציע. די באוועגונגען לופטיקע, לייכטע, מיט אזויפיל חוש פאר דאס אלגעמיינע גאנצע!

— וואס איז דאס אזוינס עקספרעסיאניזם? — האט ער שטיל אבער מיט א סך נייגער מיך א פרעג געטאן.

זיין פראגע האט מיך צעטומלט. די לערערין האט געלאכט.

— איך בין נעכטן געווען אין לייען-זאל אויף סטראשון-גאס 6, — האט ער ווייטער געצויגן מיט א ליטעריק אומעטיק יידיש, — האב איך געמישט א קונסט-בוך, איז געווען דארטן א ווארט „עקספרעסיאניזם" — האב איך אים נישט פארשטאנען. איך האב געפרעגט ביי מיין לערערקע, זאגט זי מיר, מירן עס פרעגן ביי אייך.

איך האב געפרווט דערקלערן. מיינע ווערטער זענען אבער געווען פאר אים נישט איבעריק פארשטענדלעך.

— ווייסט איר וואס, — שלאגט ער מיר איבער די רייד. — צייכנט עס אן.

— איך קען נישט, טייערער, — האב איך אים געזאגט מיט א שמייכל.

— ווי קען מען דאס נישט אנצייכענען א זאך, וואס מען ווייס ? — הויבט מיט די אקסלען דער נייען־יעריקער, און זיינע אויגן ווערן טיף, ווי טונקעלע היילן.

אין יענעם אוונט בין איך געוואר געווארן, אז צו אלע אויסטערלישקייטן אין ווילנער געטא איז צוגעקומען נאך איינע : זלמן באק.

●

אין געטא איז ער סך הכל א חודש. אנדערהאלבן יאר איז ער צוזאמען מיט זיין מאמען אפגעלעגן אין א מאנאסטיר אויפן בוידעם. דער הויז־וועכטער פלעגט אין די נעכט זיי ארויפברענגען שפייז. זיי האבן געהאפט אויף אזא אופן איבער־צולעבן די מלחמה.

זלמן האט די לאגע פארשטאנען נישט ווינציקער ווי א דערוואקסענער. ער האט נישט איינמאל געזען דורך די שפאלטן פון בוידעם, ווי מען שלעפט יידן מאסנווייז צו דער שחיטה. א בלייער האט ער געהאט. פאפירלעך אויך, — האט ער געצייכנט. גאנצע טעג, אויך ווינטער, ווען דער פראסט האט דורכגעפרוירן זיינע דינע, דורכזיכטיקע פינגערלעך, איז ער געזעסן אין א ווינקעלע און גע־צייכנט, די טעג האבן עראפלאנען באמבארדירט די שטאט און אנגעצונדן זייער דאך. זיי זענען קוים לעבעדיק אראפגעקראכן. עס איז געווען ווינטער. א פראסט, זיי האבן נישט געהאט קיין אנדער ברירה, ווי צו קומען אין געטא.

די קינסטלער אין ווילנער געטא זענען געווען פון אים באגייסטערט. רחל סוצקעווער, די באקאנטע ווילנער מאלערין, האט אים גענומען צו זיך, געקליבן זיינע צייכענונגען ווי בריליאנטן. פסח 1943 האט מען אין פאיע פון געטא־טעא־טער געעפנט אן אויסשטעלונג פון בילדער. א האלבע וואנט האט געהערט זלמנען, אחוץ די צייכענונגען, וואס ער האט געבראכט פון מאנאסטיר־בוידעם, זענען דא געווען שוין נייע, געשאפענע אין געטא גופא. איין בילד, געדענק איך, איז ווי מען גייט פון דער ארבעט און די דייטשן קאנטראלירן ביים טויער. א צווייטס — געטא ביינאכט. געצייכנט מיט טינט. א דריט בילד האט דער קינסטלער אנגע־רופן : „איך אין דער שחיטה" — וויאזוי באוואפנטע פאליציי־לייט געפינען אים אין א באהעלטעניש און שלעפן צום טויט.

זלמנס בילדער האבן זיך אויסגעטיילט פון אלעמענס, כאטש אין דער אויס־שטעלונג האבן זיך געהאט באטייליקט ביי א צען ווילנער מאלער. — און ער האט טאקע באקומען די מאלער־פרעמיע פון געטא.

●

עס האט זיך דערנענטערט די ליקווידאציע פון דער געטא. אויגוסט 1943. א פרייטיק. די גאסן פול מיט געשרייען און פארביקע שמאטעס. פנימער פארכאפט אין זון־פארגאנג, שפריצן מיט משוגעת. א יידענע שפארט זיך צווישן עולם מיט א טשאלנט־טאפ, איילט צו דער בעקעריי אים צו פארוקן אויף שבת, און

גלייכצייטיק יאמערט זי : „מען האט דערשאסן מיינע דריי קינדער !" א זאן שלאגט זיך אין הארצן און בעט אויף זיך דעם טויט, קינדער לויפן ארום איבער די גאסן. דאקטוירים טראגן א פארסמטע.

איך בין אריין אויף שפיטאל־גאס 7, וווּ עס וווינט זלמן. הינטער דער טיר לאז איך איבער די גוססדיקע גאסן.

ארויפגעקאשערט די ארבל ביז אויבן, איז פארטאן דער קינסטלער אין אויס־קנעטן א פיגור פון ליים. זיינע הענטלעך, ווי צוויי שטראלן, רונדן זיך, בייגן זיך ארום א פייכטער לייםענער מאסע, וואס איז געהארכיק און אונטערטעניק די באַ־וועגונגען פון מייסטער. פון דער שטיק פארמלאזער ליים וואקסט ארויס א קאפ און הויבט זיך שטאלץ איבער מענערישע אקסלען.

איך האב געמיינט, עס איז א לעבעדיקער מענטש, א מענטש, וואס איז איינגעשמירט אין ליים . . . זלמן, וואס האט, ווייזט אויס, מיך ביז איצט נישט באמערקט, איז צו מיר צוגעגאנגען, מיך באגריסט מיט א שמייכעלע און גלייך מיר אויפגעקלערט :

— עס וועט זיין משה רבינו, אזוי ווי ער האט אויסגעזען . . .

די מאמע האט צוגעגעבן : „שוין א וואך, ווי זלמן האלט אין קנעטן א פיגור. פונוואנען ער האט אויסגעגראבן ליים ווייס איך נישט. פונוואנען ער קען די מלאכה — ווייס איך אויך נישט. צום ערשטן מאל, ווי איך זע אים זיך ארומפארן ארום ליים. פון פרי באגינען ביז אין דער נאכט אריין איז ער אין דעם פארטאן. נעכטן איז געווען א לבנה־נאכט, איז ער אויפגעשטאנען, ווען אלע זענען געשלאפן און איבערגעמאכט די באוועגונג פון א האנט. זי דארף זיין אנ־דערש, האט ער מיר אויפגעקלערט, און פארטאג, האט ער איינגעדרימלט אין א ווינקל".

●

צום לעצטן מאל האב איך געזען דעם קינסטלער עטלעכע שעה פאר מיין ארויסרייסן זיך פון געטא, דעם 12־טן סעפטעמבער 1943.

עס איז געווען אין די טעג פון ווידערשטאנד און געראנגל. איך האב געוווּסט, אז מארגן וועל איך שוין דא נישט זיין : אדער איך וועל אומקומען מיט גע־ווער אין האנט ביים דורכרייסן די ארומרינגלונג, אדער איך וועל זיך ציען דורך וועלדער צו א פארטיזאנישער מחנה. איך האב באשלאסן זיך צו געזעגענען מיט זלמן'ען.

איך בין צו אים אוועק. די שפיטאל־גאס — שוין דריי פערטל א פוסטע. מויערן אויפגעריסן מיט דינאמיט, די גאסן קוים דורכצוגיין. איך באגעגן דעם ד"ר פעלדשטיין, געוועזענער דירעקטאר פון א קאוונער גימנאזיע. ער איז אלט און גרא געווארן ווי באשאטן מיט אש. זיינע ווייעס צוקן פון נערוועזקייט. די ליפן שוימען. ער זוכט ביי מיר אן עצה. וואס טוט מען ? איך ראט אים אוועק־צוגיין נאך היינט אין שטאט צו זיינע נישט־יידישע באקאנטע, וואס האבן אים פארגעלייגט בעת אן אומגליק צו קומען.

מיר זענען ביידע אריין צו זלמנען. עס איז ווידער זון־אונטערגאנג. נאר דאס צימערל זעט שוין אויס אנדערש. פון די אויפרייסן איז אפגעפאלן דער טינק. די זעלבע ווענט, וואס זענען נאך נישט לאנג באצירט געווען מיט זלמנס בילדער, זענען איצטער הויל און צעשפאלטן. נאר אין ווינקל ביים פענצטער איז די פי־גור פון מושהן. מושה אנגעלענט אן א שטיין פול מיט מעכטיקייט און צארן. זלמן שטייט א שטילער, א לויטערער און פארגלעט א באק פון דער סקולפטור: — נעבעך בעת דער שיסעריי איז דא דורכגעפלויגן א קויל.

●

אין וואלד האב איך נישט געקענט רוען. איך האב אנגעווענדעט אלערליי מיטלען זיך צו דערוויסן וועגן זלמנס גורל. אבער אן רעזולטאט. די פארבינדלער, וואס זענען געגאנגען פון וואלד אין ווילנע, האבן מיר איבערגעגעבן בלויז איינס: די געטא איז ליקווידירט. אויף באן הענגט א שילדל: „יודען ריין!" אין שטאט איז פאראן צוויי קאנצענטראציע־לאגערן, וווּ עס לעבן נאך עטלעכע טויזנט יידן. אין איינעם פון די לאגערן, אין „קיילים" איז זלמן נישטא. א פארבינדלער איז דארט געווען. וואס שייך דעם צווייטן לאגער אין ה.ק.פ., איז נישט מעגלעך זיך צו דערוויסן, ווייל דער לאגער איז שטארק באוואכט און מען קען זיך אהין נישט אריינבאקומען.

אין דעצעמבער 1943 איז אנטלאפן פון קאנצענטראציע־לאגער ה. ק. פ. צו אונזער באזע אין וואלד דער מיטגליד פון דער פארטיזאנער־ארגאניזאציע אין געטא מעווקע שערעס. פון אים האב איך זיך דערוווּסט: זלמן איז מיט זיין מאמען אין לאגער. ער ליגט דארטן אויפן בוידעמל (ווי פאראיארן אויבן בוי־דעם פון מאנאסטיר) און ער צייכנט. צו דער געהיימער פארשטעלונג פון די קינ־דער איז קאנצענטראציע־לאגער האט ער אנגעמאלט וווּנדערלעכע דעקאראציעס. אויך די ווענט זענען געווען באהאנגען מיט זיין קונסט.

ווי ראטעווען מען דעם קינסטלער? דער פראבלעם האט מיך נישט אפגעלאזט. איך בין אוועק צום קאמאנדיר פון דער בריגאדע און דערציילט אים וועגן דעם זעלטענעם יינגעלע.

— גיט אן עצה, חבר קאמאנדיר, ווי אזוי אים צו ראטעווען, אפשר איז מעגלעך אהין צו שיקן מענטשן?

דעם קאמאנדיר, וואס האט אליין זיך פארנומען מיט מאלעריי, האט די מעשה פאראינטערעסירט.

— גוט, — האט דער קאמאנדיר מיר געזאגט, — אין די נאענטסטע טעג שיק איך קיין ווילנע מיינע מענטשן. צווישן אנדערע אויפגאבן וועלן זיי באקומען א באפעל ארויסצופירן דעם קינסטלער פון קאנצענטראציע־לאגער און אים ברענגען אהערצו.

איך בין געווען געשפאנט און גליקלעך. איך האב אנגעשריבן א צעטעלע זיין מאמען, זי זאל אפלאזן זלמנען. מיר טוען עס, כדי צו ראטעווען איר קינד. ביי דער מינדסטער מעגלעכקייט זאל זי מיטגיין.

איך האָב זיך קוים דערוואָרט אויפֿן צוריקער פֿון די שלוחים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די־אַ טעג האָט מען דעם לאַגער אַרומגענומען מיט אַ דראָפּלטער וואַך, און אַלע פּרוּוון זיך אַריינצובאַקומען דורכן דראָט אין לאַגער האָבן זיך נישט איינגעגעבן. און מען איז געקומען צוריק אַז העם קינסטלער.

און אַט האָט די רויטע אַרמיי באַפֿרייט ווילנע. מיט אַ ברענענדיק האַרץ יאָג איך צו מיין היימשטאָט. איך באַגעגן יידישע פּאַרטיזאַנער.

— וואָס איז מיט זלמנען ?

און צו מיין גרויס איבעראַשונג דערוויס איך זיך : ער לעבט. ער האָט זיך געראַטעוועט אינאיינעם מיט דער מוטער.

●

דער ליטווישער פּראָפֿעסאָר סטאַקאַוסקאַס, דער אָנפֿירער פֿונעם שטאָטישן אַרכיוו האָט זיי ביידן אויסבאַהאַלטן. טאַקע אין אַרכיוו גופֿא, אויף אינגאַטאַוזער גאַס האָט סטאַקאַוסקאַס געמאַכט אַ באַהעלטעניש, און צוזאַמען מיט נאָך פֿופֿצן יידן האָט ער געראַטעוועט אויך דעם קינסטלער.

●

ווען די מאַמע האָט געהאַלטן אין דערציילן פֿון אירע צרות און איבערלעבונגען, האָט זאַמעק זיך געבויגן איבער אַ פּאַפּיר און געצייכנט.

— אָט אַזוי האָט אויסגעזען משה איידער אַ פֿאַשיסט האָט אים אַ שליידער געטאָן אַן דער ערד, — האָט זלמן מיר אָנגעוויזן אויף אַ צייכענונג, וואָס איז אַקאַרשט אַרויס פֿון אונטער זיינע פֿינגער, — איך וועל נאָך אויפֿשטעלן די סקולפּטור, איר וועט זען . . .

— און וווּ זענען דיינע בילדער, געמאָלן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער ? — האָב איך אים געפֿרעגט און מיך האָט גלייך פֿאַרדראָסן וואָס איך וויקל אויף די וווּנדן זיינע.

— איך האָב דאָרטן אין לאַגער איבערגעלאָזן דעם גאַנצן אַלבאָם, — האָט זיך זלמן איבערגעקוקט מיט זיין מאַמען. — מען וואָלט זיי אפֿשר געקענט נאָך אויפֿזוכן. נאָר סייזוי געפֿעלן מיר נישט די בילדער . . .

מיר זענען אַוועק אויף סובאַטש, אַהין וווּ עס האָט זיך געפֿונען דער לאַגער. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געווען אין דער פֿאָרשטאָט, האָט אַ דייטשער באַטאַליאָן זיך אַ נעם געטאָן צו די לעצטע יידן. אַ דאַנק דעם, וואָס מען האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, האָבן הונדערט און פֿערציק זיך געראַטעוועט. די איבעריקע זענען צעשאָסן געוואָרן אין דער אַרומרינגלונג.

צווישן די טויטע האָבן מיר געפֿונען זלמנס אַלבאָם. ער איז געלעגן אויפֿגעבלעטערט קעגן דער זון. און אַ טייל בילדער זענען געהייליקט געווען מיט בלוט.

די זינגערן

ווער האט אין ווילנע נישט געהערט די זינגערן ליובע לעוויצקי ? גע-ענדיקט קאנסערוואטאריע אין ווין, איז זי געקומען צוריק אין איר היימשטאט. אירע קאנצערטן, איר זינגען דורך דעם ווילנער ראדיא האט ארייננעטראגן עפעס יומטובדיקעס אין די הערצער פון די ווילנער יידן. זי האט אנגעפירט מיט א קלאס אין דער ווילנער קאנסערוואטאריע. מאסקווע האט זי ארויסגערופן אויף קאנצערטן.

●

א געוויסע צייט האב איך זי אין געטא נישט געזען. זי האט זיך אויס-באהאלטן ביי אירע נישט יידישע פריינט, די מוזיקער, אין דער פארשטאט זווערינעץ. ווען אין שטאט האבן זיך אנגעהויבן די גרויסע אבלאוועס, איז זי צוריקגעקומען אין געטא. איר אויסזען האט זיך געענדערט. עפעס איז איר קאפ גרעסער געווארן און איר גוף — קלענער. אירע האר, אפגעפארבט אויף בלאנד, מען זאל זי נישט דערקענען, האבן פארענדערט איר פנים.

אין יאנואר 1942, ווען איינצייטיק מיט דער גרינדונג פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע, האט אין געטא אויפגעלעבט אן אונטערערדיש קולטור-לעבן, האבן מיר געגרייט דעם ערשטן קאנצערט אין זאל פון דער געוועזענער רעאל-גימנאזיע. איך, דער ליטעראַרישער אנפירער פונעם קאנצערט און פונעם פראיעקטירטן טעאטער, האב געבעטן ליובע לעוויצקי, זי זאל זינגען פאלקס-לידער.

יענעם קאנצערט איז אוממעגלעך צו פארגעסן. עס איז געווען אין א קורצער צייט ארום נאך דער „נאכט פון נעלע שיינען". די שטימונג אין זאל איז ענלעך געווען צו דער שטימונג פאר א הזכרה. יעדעס ווארט, יעדער קלאנג האט דער-מאנט אין די געפאלענע. מען האט פארגעסן, אז יעדע רגע קען מען ווערן ארומגערינגלט, אוועקגעטריבן צו די פאנארער גריבער : די פארזאמלונג איז געווען אן אומלעגאלע — אן מערדערס וויסן. מענטשן זענען געשטאנען ווי מען שטייט לעבן אן אפענעם קבר און זיך איינגעהערט אין די קלאנגען פון שאפענעם מרויער-מארש, פון שלמהס מאנאלאג אין י. ל. פרצס „די גאלדענע קייט", אין דער כאראלער דעקלאמאציע פון ביאליקס „גלוסט זיך מיר וויינען" און אין די ווערטער פון ליובעס הארציקער פאלקס-ליד, וואס איז דורכגעדרונגען געווען מיט אזוי פיל בענקשאפט, מיט אזויפיל היילנדיקן טרויער :

צוויי טייבעלעך זענען איבערן וואסער געפלויגן
און מיט די פיסקעלעך האבן זיי זיך געקושט.
פארשאלטן זאל ווערן יענער מענטש,
וואס האט זיך אין אונזער ליבע ארייננגעמישט.

עס איז געווען אין א יאר ארום נאך אט דעם קאנצערט. איז בניין פון געוועזענעם יידישן מלוכה-טעאטער, אויף קאנסקע 3, וואס זיין הינטער-טיר איז ארייגעקומען אין געטא, איז געגאנגען א יידישער ספעקטאקל. דער סימפאנישער ארקעסטער, אונטער דער אנפירונג פון דיריגענט דורמאשקין, האט געהיים געגרייט אן אפערע. ליובע האט געזאלט שפילן די הויפט-ראל. די פרובן האבן זיך געצויגן חדשים . . . די קינסטלערן אומע אלקעניצקי און רחל סוצקעווער האבן צוגעגרייט ספעציעלע דעקאראציעס. מען האט פארגרעסערט די בינע און אויפגעניַיט אין די געטא-ווארשטאטן צוגעפאסטע קאסטיומען. ליובע האט זיך געגרייט. גייענדיק אינדערפרי צו דער צוואנגס-ארבעט האט זי געזונגען, געזונגען שטיל, אין זיך, דער שונא זאל נישט דערהערן. דער טאג פון דער פרעמיערע האט זיך דערנענטערט. ליובע איז געווען פול מיט דערווארטונג: ווי וועט איצט קלינגען איר שטים? אמאל פלעגט זי איר האלז היטן ווי אן אוצר, אין א פייכטן וועטער נישט ארויסגיין אין דרויסן. איצט, ביים רייניקן די דילן אין די קאזארמעס, ווערט איר האלז אויפגעבראָכן פון שטויב. ביי דער שחיטה אין דער „צווייטער געטא" איז זי געלעגן א וואך נאכאנאנד אין א מיסטקאסטן צוגעדעקט מיט שמוץ. בעת א צווייטער אקציע איז זי פארשלעפט געווארן אין די קעלערס פון געשטאפא, וווּ דער געמא-טיקער תליון שוויינענבערג האט זי געטראטן מיט די פיס. מיט זיין גילדערנעם שווערדעלע געשטאכן איר ליַיב. דורך א צופאל האט זיך איר איַינגעגעבן פון דארט צו אנטלויפן. זי איז געלעגן אין געטא-שפיטאל א קראנקע און געשפיגן מיט בלוט . . . זיך א ביסל צוגעהייַלט, האט זי גענומען אויפטרעטן מיט געזאנג. ווען אברהם סליעפ, דער דיריגענט פון געוועזענעם ווילביג-כאר, צוזאמען מיט דער פראפעסארן גערשאוויטש האבן אין געטא געעפנט א מוזיק-שול, האט ליובע דארט אנגעפירט מיט א קלאס.

און אט איז זי פארנומען מיט דער אפערע. ס'איז ערב דער פרעמיערע. זי ציילט די מינוטן, עס זאל זיך פארענדיקן דער טאג-ארבעט אין די קאזארמעס. זי איז געשפאנט, פול מיט דערווארטונג און נייַגער צו דערהערן איר אייגן געזאנג . . . זי איז אויך צופרידן, וואס א באקאנטע פון שטאט האט איר געבראכט אהער א מתנה — א זעקעלע מיט ארבעס: איר מאמע איז קראנק געווארן פון הונגער. ענדלעך הייבט אן נאכט ווערן. מיט דער לאטע איבערן ברוסט איילט זי איבערן ברוק. זי טראכט וועגן דער אפערע און וועגן דער קראנקער מאמען. אויף רודניצקער גאס איז אנגעכאפּן אויף זיין מאשין מורער און האט פארהאלטן די זינגערן. ער האט קאנטראלירט אויף איר האלדז דעם בלעכענעם נומער, די שפיצן פון דער לאטע און האט באטאפּט דעם בויך, דעם בוזעם, צי זי שמוגלט נישט אין געטא קיין עסנווארג. ער האט ביי איר געפונען דאס זעקעלע מיט ארבעס, געהייסן זי זאל זיך ארייַנזעצן אין זיין אויטא און האט זי אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

אין טורמע איז זי געזעסן א חודש. יעדן טאג האט מען ארויסגעשלעפּט פון איר קאמער מענטשן און זיי געווארפן אין שווארצע, גלאנציקע אויטא, וואס

האט געוואָרט ביים אַריינגאַנג. זי האָט געוווּסט, אַז אויף חדר פּרעמיערע איז געטאָ וועט זי שוין קיינמאָל נישט זינגען. אירע טעג, און אפשר שעהן, זענען שוין געציילטע. דערפאַר אָבער האָט זי געזונגען אין קאַמער, געזונגען פאַר די יידן, וואָס וואַרטן אויפן טויט.

וויים, דער שעף פון עקזעקוציע־פּאַלק, האָט ליובען אויסגעקנעפּירט קיין פּאַנאַר. פון זיין גראָען, יום־טוב'דיקן היטל האָט אַראָפּגעקוקט אַ זילבערן שאַר־בנדל, ווי אַ מיניאַטור פון זיין פּנים. ער האָט אַליין געפירט דעם אויטאָ. לעבן אים איז געזעסן זיין געליבטע, די דרייסיק־יעריקע געשטאַפּאָווקע פון האַמבורג, עלען רעגנער, און האָט געראויכערט אַ פּאַפּיראָס.

ביים דורכגיין די דראָטן, וואָס האָבן אַרומגעצוימט די גריבער, האָט עלען זיך אָפּגעשטעלט און באַפוילן ליובען, זי זאָל זיך אויסטאָן נאַקעט. ווען די זינגערן האָט עס גלייך נישט געטאָן, האָט עלען אַרויסגעצויגן אַ שפּיז און געסטראַשעט, אויב ליובע וועט זיך תיכף נישט אויסטאָן, וועט זי איר אויס־שטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פלעגט זיך באַנוצן וויים און כמעט שטענדיק האָט עס געהאָלפן.

ליובע האָט זיך אויסגעטאָן, איז געגאַנגען נאַקעט. זי איז אַריין אין גרוב. דאָרט זענען געלעגן טויטע, באַגאָסענע מיט קאַלך. פון דער זייט האָט זיך צוגעקוקט וויים און מורהער מיטן מאַזאַקל. עלען רעגנער, די געוועזענע סטו־דענטין פון האַמבורגער אוניווערזיטעט, האָט מיט אַ גלעלעכטער אַ געם געטאָן דעם אויטאָמאַט און מיט אַ סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

דער מאַטעמאַטיקער

דער „יונגער זאַלקינדסאָן" — אַזוי האָט מען אים גערופן — איז אַ כירורג. ער איז אָנערקענט פאַר אַן אויסגעצייכנטן מייסטער, נאָר אים אינ־טערעסירט דערהויפּט מאַטעמאַטיק, די „מיסטעריע פון צאָלן", ווי ער פלעגט זאָגן.

אין געטאָ־שפּיטאָל האָט ער שוין אַדורכגעפירט אַ סך וויכטיקע אָפּע־ראַציעס. אָפּערירט און געהיילט קראַנקע, ווען אויף דער גאַס האָט מען גע־שניטן געזונטע. ער האָט אָנגעהויבן אין געטאָ צו שרייבן אַ גרויס ווערק וועגן אַסטראָנאָמיע. צו דער אַרבעט אין שטאָט האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו גיין: „בעסער אומקומען איידער העלפן מיט עפּעס אַ גזערע מערדער". ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון די גראַמען ברויט, פון די פּאַרציעס פערדן־פלייש, וואָס די יידן רופן עס אַן „סוסינע", און האָט קיינמאָל נישט פאַרמאַלדן אין מעלדונגס־אַמט פון געטאָ, אַז עס לעבט אַזאַ ייד זאַלקינדסאָן: ער פלעגט שלאָפן ביי טאָג

אין וואכן אין די נעכט. ווען דער געטא אנגעגליט פון באטאניקן צארן לעשט זיד, שרייבט ער זיין ווערק.

מיטן אויפגיין פון דעם מארגנשטערן האט ער ליב צו שפילן אויף זיין פידל. ער איז א מוזיקער אויך.

ווען דער געטא האט גענומען גוססן, האב איך גענומען זוכן מיטלען, ווי אזוי צו ראטעווען דעם מאטעמאטיקער איך האב אים דעמאלט נאך פער־זענלעך נישט געקענט, נאר געהערט וועגן אים א סך פון זיין שכן, וואס איז מיינער א חבר.

איינער פון מיינע שטאטישע פריינט, יוליאן יאנקאוסקאס, האט זיך אונטערגענומען צו באהאלטן אין שטאט, אין א ספעציעל געמאכטער מאלינע, זעקס יידן פון געטא. דער פלאן איז געווען אזא: ער האט א חבר, דער חבר איז אליין א פאליציאנט. ער איז אבער אן איינענער מענטש און העלפט פאר־טיזאנער. דער פאליציאנט וווינט איינער אליין. אין זיין וווינונג איז פאראן א וואנע־צימער. אט אין דעם וואנע־צימער וועט מען פארמויערן די טיר, פאר־קלעפן מיט טאפעטן, מאכן פון דער הינטערזייט א פארמאסקירטן אריינגאנג און באזעצן דארט די זעקס מענטשן

דעם זעלבן אוונט ביז איך אוועק צו זאלקינדסאנען, זיך מיט אים בא־קענט און אים דערציילט פון מיינע פלענער. געזאגט אים, אז ער איז איינער פון די זעקס, וועלכע זענען אנגעמערקט צו באהאלטן זיי.

— פאר מיר עקזיסטירט נישט קיין טויט. — האט ער מיר געענטפערט, שמייכלענדיק מיטן שטערן. — איך האב זיך נאך קיינמאל נישט באהאלטן, קיים שרייב איך מיין ווערק, האט דער טויט אויף מיר קיין שליטה נישט. און ווען איך וועל דאס ווערק ענדיקן, האב איך נישט נאך וואס צו עקזיסטירן. — ער האט ארויסגענומען פון וועסטל־קעשענע א ברעקל אויפגעדרייט פאפיר און צוגעגעבן:

— ס'איז א ציאנקאלי. דא ליגט אויפגעדרייט מיין טויט.

— ווייסט איר וואס, — האט ער שפעטער צו מיר זיך אפגערופן, — אויב איר טראכט שוין יא וועגן מיר, וואלט איך אייך בעטן א טובה: איבער־געבן מיין ווערק רודניצקין, מיין פראפעסאר פון מאטעמאטיק, זאל ער דאס דורכלייענען און ביי זיך באהאלטן.

איך האב גענומען זיינע דיקע פארשריבענע העפטן, זיי ארומגעוויקלט ארום לייב און אוועקגעטראגן זיי דעם פראפעסאר.

אין א וואך ארום איז דער פראפעסאר געקומען אין הויף פון „ייווא", וו איך האב דעמאלט געארבעט און דורך א באגעגנטן יידן מיך געהייסן ארויסרופן. מיר זענען אריין צווישן די ביימער, קיינער זאל נישט באמערקן. דארטן האט מיר דער פראפעסאר געזאגט:

— די גרעסטע פרייד אין מיין לעבן איז דער טאג, ווען איר האט גע־בראכט זאלקינדסאנס ווערק. איך בין שטאלץ און גליקלעך מיט מיין יידישן

שולער ! זאגט אים, אז איך קוש אים הארציק : אז די וועלט נאך דער מלחמה, ווען זי וועט לייענען זאלקינדסאנס ווערק, וועט זי זיך נויגן פארן מחבר.

•

די ערד אין געטא האט געציטערט. קיטעל איז געווארן א טעגלעכער אריינגייער, און איטלעכעס מאל עפעס נייעס געבראכט. דא הארט ער קראנקע, דא דארף ער אלטע. זיין אפטייטס פאדערט קינדער. יונגטלעכע זענען געלאפן אין וואלד. עלטערן האבן אויסגעבויט אונטערערדישע מאליגעס. נאך די מויערן זענען בעזונקען מיט די איינוווינער אינאיינעם.

איך בין אוועק צו זאלקינדסאנען. איך האב גענומען צושטיין, ער זאל אריבער אין שטאט. דער צימער איז שוין בארטיק. די פראגע וועגן עסן איז אויך שוין געלייזט. אפילו א ראדיא איז דארט צוגעגרייט.

דריי טעג האב איך מיט אים געטענהט, זיך געבעטן ווי ביי א קינד. ענדלעך האב איך אים איבערגערעדט. ער האט באשלאסן צו גיין דעם 30-טן אויגוסט 1943, פינף אזייגער פארטאג האט ער געדארפט ארויסגיין פון געטא. אינדרויסן וועט שוין אפווארטן דער פאליציאנט, וואס באדארף אים אוועקפירן כלומרשט ווי אן ארעסטירטן.

זאלקינדסאן איז געווען פינקטלעך. פונקט פינף אזייגער איז ער געקומען צום טויער. נאר אין יענער סעקונד איז אנגעלאפן זיין מומע, וואס האט אים זייער ליב געהאט, און פארשטעלט אים דעם וועג. זי האט באמערקט, אז ער איז נישטא אין צימער, איז זי אוועקגעלאפן אים זוכן, זי האט אים אנגעפאפט לעבן טויער און נישט געלאזט גיין, געטענה'ט אז אין שטאט איז א סכנה.

אויף מארגן דעם 1-טן סעפטעמבער 1943 האט קיטעל ארומגערינגלט מיט קוילנווארפער דעם געטא. דער יונגער זאלקינדסאן איז געווארן זיין קרבן.

די פאנטאסטישע הייל

יעדן טאג האב איך אריינגעבהאלט אין געטא קולטור־אוצרות, און יעדן טאג האב איך נישט געוווסט וואס צו טאן מיט זיי. אין מיין וווינונג אויף סטראשון נאס 1, זענען פול געווארן די ווינקלען מיט כתב־ידן און ספרים, בילדער און סקולפטורן, וועלכע איך האב געראטעוועט פון דייטשע הענט. געבראכט אהערצו און געזוכט פאסיקע ערטער, ווו עס צו באגראבן.

יוסף גלאזמאן, דער מיטגליד פון פארטיזאנישן שטאב אין געטא, האט מיר דערציילט וועגן איינעם א געוועזענעם ישיבה־בחור, וואס מאכט ווונדערלעכע באהעלטענישן אונטער דער ערד. מיט אים דארף איך זיך פארבינדן. ער וועט מיר געבן אן עצה.

איך בין צו אים אוועק. א הויכער, אויסגעצויגענער כחור, א ביסל קאסאָקע.

גרשון אבראמאוויטש, אזוי האט מען גערופן דעם מאָדנעם ארכיטעקטאָר, האט מיר דערציילט וועגן זיין לעבן. זיין גאַנצע משפחה איז אין געטאָ. ער האט דאָ צוויי ברידער און אַ פּאַראַליזירטע מאַמע. אַלע דריי ברידער האָבן געלערנט אין דער ראמילעס ישיבה. דאָ אין געטאָ האָבן זיי געשוואוירן ביי אַ ספר-תורה, אַז זיי וועלן ראַטעווען די פּאַראַליזירטע מאַמע.

די דריי ברידער האָבן אויסגעבויט פאַר דער מוטער אַן אונטערערדישע באַהעלטעניש. נאָר דאָס איז בלויז צייטווייליק. גרשון האָט נישט געוווּסט, אַז די דייטשן קענען קומען מיט שפּיר־הינט און געפינען דאָס אָרט. דעריבער בויט ער איצט אונטער דער געטאָ אַ גרויסע היול. עס איז אַ ווייטערדיקער קאַנאַל פון דער באַהעלטעניש, וווּ עס געפינט זיך זיין מוטער. די היול איז שוין האַלב פאַרטיק. געפינען זי איז אוממעגלעך. פאַר באָמבעס, פייער און שפּיר־הינט האָט זי קיין מורא נישט. אין דער נייער היול וועט ער אריבערטראָגן זיין מאַמען. אין דער זעלבער היול וועלן זיך געפינען די דערמאָנטע קולטור־אוצרות און דער ארכיוו פונעם געטאָ.

ער האָט מיר צוגעזאָגט צו באַווייזן זיין אַרבעט.

ער האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ פינצטערן קעלער אונטער חורבות און ציגל און מיר געראָטן, איך זאָל זיך אָנהאַלטן אין זיין אָרבל, כדי ער זאָל מיך אין וועג נישט פאַרלירן.

צוגעקומען צו אַ ווינקל פון דער חורבה, האָט ער אָנגעצונדן אַ לעמפּעלע, אָפּגעשאַרט מיט אַ פינגער די ערד און אַרויסגעהויבן צוויי קליינע ברעטלעך: קומט.

אַ מינוט פינף זענען מיר געקראָכן באַרג אַראָפּ דורך אַ שמאָלן קאָרידאָר, דערנאָך האָט ער מיר געהייסן זיך אָנהאַלטן אַן אַ פאַרענטש. דורכגעשפּאַנט דעם וועג מיטן פאַרענטש, האָט ער באַנייט אויפגעהויבן צוויי ברעטלעך, און ס'האָט אַ בליץ געטאָן ליכט.

— דאָ באַהאַלט איך מיין מאַמען, — האָט ער געזאָגט צו מיר און אָנגעוויזן אויף אַ פרוי, וואָס איז ווי אַ הויפן ביינער געלעגן צווישן פערענעס און קישנס, — די עלעקטרע האָב איך אַריינגעצויגן נישט פון געטאָ. טאַמער וועט דער געטאָ אַרומגערינגלט און די דייטשן שליסן אויס די עלעקטרע, זאָל דער מאַמען זיין ליכטיק. דאָ איז שוין מיין מאַמע אַנדערהאַלבן יאָר. איך האָב זי שוין אויסגעהיט פון זיבן שחיטות און האָף, אַז זי וועט איבערלעבן היטלערן.

דערהערט אונזערע שטימען, האָט די פרוי אויסגעדרייט איר פּנים און זיך געווענדעט צום זון:

— גרשון, ליכט האָסטו געבראַכט?

גרשון האָט אַרויסגענומען פון קעשענע צוויי ליכט און אוועקגעלייגט אויף אַ בענקל. עס איז געווען פרייטיק. ער האָט מיך צוגעפירט צו דער מוטער און אָנגעוויזן אויף מיר:

— מאמע, אט דער יונגערמאַן האָט דיר געבראַכט אַ נייעם קרבן־מנחה.

די אַלטיטשקע האָט זיך באַמיט צו שמייכלען, זי האָט אויסגעשטרעקט איר דאַרע האַנט, גענומען דעם קרבן־מנחה און אים פאַרוקט אונטערן קישן.

אין דער באַהעלטעניש האָט זיך דערהערט אַ גערויש. איך האָב געטאָן אַ ציטער.

דאָס האָב איך אָפּגעלאָזן דעם ווענטילאַטאָר, — האָט מיר באַרויקט גרשון און ער האָט אָנגעהויבן מיך פירן ווייטער.

— מיט אָט דער באַהעלטעניש בין איך נישט צופרידן — האָט ער צו מיר געזאָגט, — די ערשטע צייט איז דאָ געווען זיכער, איצט אָבער דאַרף מען אַ בעסערע. קומט ווייטער, איך וועל אייך ווייזן די באַהעלטעניש פאַר אייערע ספרים אַהין וועט דער דייטש זיך שוין נישט דערקלייבן — זי געפינט זיך צוואַנציק מעטער אין דער ערד. איצט האָבן מיר זיך געדרייט פשוט אין אַ לאַבירינט. ווידער האָט אַ בליץ געטאָן ליכט. מיר זענען אַריין אין אַ נייעם קעלער.

אָט דער קעלער, — האָט מיר אויפגעקלערט גרשון — איז שוין מיט זעקס הויפן ווייטער פון דעם ערשטן. פון דאַנען ציט זיך אַ קאַנאַל ווייטער, אַזש ביז צום שול־הויף. נאָר ער איז ערטערווייז פאַרשאָטן. דאָ, — האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ גרוב פאַרלייגט מיט ציגל, — געפינען זיך דריי קאַסטנס מיט ביכער, וואָס איך האָב אים נישט לאַנג איבערגעגעבן. אין אָט דער הייל האָט גרשון גערעכנט אַריבערצופירן זיין מאַמען . . . . דאָ האָט ער אויסגעגראָבן אַ ברוגעס.

איך האָב אַריינגעקוקט אין דעם סודותדיקן ברוגעס. ער איז אינעווייניק געווען אויסגעלייגט מיט ברעטלעך, כדי דאָס וואַסער זאָל זיין ריין.

מיר זענען געגאַנגען צוריק. איך בין געווען רויק פאַר די ספרים; גרשון האָט זיי באַהאַלטן אין דער זעלבער הייל, וווּ ער האָט באַהאַלטן זיין מאַמען.

זיך דערוווּסט, אַז די דייטשן פאַרוואַרפן געטאָס מיט באָמבעס פון עראָפּלאַנען, האָט גרשון זיך אַנטוויקלט אין זיין אונטערערדישער אַרכיטעקטור. ביי אַ שטאַרקער באָמבאַרדירונג פון אויבן קען איינפאַלן איבער דער הייל אַ מויער און פאַרשיטן דעם אַרויסגאַנג. הייסט עס, מען דאַרף זוכן אַן עצה. ער האָט געטראַכט און זיך דערטראַכט.

אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די נעלע לאַטעס, איז ער מיט זיינע צוויי ברידער אַוועק אין שטאָט, און בערך אַ קילאָמעטער ווייט פון געטאָ גענומען אויפלייגן ציגל פון אַ געביידע, אין וועלכער עס האָט געטראָפן אַמאָל אַ באָמבע. קיינעם פון די הונדערטער אַגענטן און געשטאַפּאָ־מערדער איז נישט איינגעפאַלן חושד צו זיין אין עטוואָס די דריי ברידער, וואָס האָרעווען אין גאַס ביים אויפקלייבן די ציגל פון אַ חרובן מויער.

גרשון האָט אויסגעבויט אונטערן מויער אַן אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. ווו נעמט מען אָבער דאָרט וואַסער? אויסגעגראָבן אַ טונעל פון צוואַנציק מע-

מער די לענג, האט ער פאריניקט זיין באהעלטעניש מיט אן ארטעזאנישן ברונעם. אין דער צעמענטענער וואנט פון ברונעם האט ער אויסגעשניטן אן עפענונג, וואס האט אן סימנים זיך פארמאכט אויף צוריק. די וואסער־פראבלעם איז געווען געלייזט. חוץ דעם, וועט ער אין די נעכט קענען ארויסקריכן פון ברונעם איבערדרויסן און איינקויפן שפייז.

בעת זיין ארבעט אין שטאט אן לאטעם, פון באגינען ביז אוונט, איז געשען אן אומגליק. א באלקע איז אראפגעפאלן אויפן עלטסטן ברודער און אים צעבראכן א פוס. גרשון האט זיין ברודער געבראכט אין געטא־שפיטאל. דעם פוס האט מען דעם ברודער געמוזט אמפוטירן.

פאר גרשונען איז געשטאנען די פראגע, ווי אזוי אריבערצופירן די מוטער אין דער נייער זיכערער באהעלטעניש. דער געטא איז שוין צו יענער צייט געווען געשלאסן. עס האט געשמעקט מיט א נייער שרעקלעכער שחיטה, מענלעך שוין מיט דער לעצטער. גרשון האט דאן פון זיין הייל אין געטא אונטערגעגראבן א טונעל צו דער גרויסער קאנאליזאציע־רער, אריבערגעקראכן אן א שאנד־לאטע פון געטא אין שטאט, אין זיין באהעלטעניש. פון דארטן האט ער אויך אויסגעגראבן א טונעל צו דער קאנאליזאציע־רער, און דער וועג איז געווען פריי: פון געטא וועט ער דורך דער אונטערערדישער הייל דורכטראגן זיין פאראליזירטער מאמע, זיין ברודער דעם קאליקע און זיין קליין ברודערל. שפעטער וועט ער זיי דורך דער רער פון דער קאנאליזאציע דורכטראגן אונטער דער ערד, און אויף אזא אופן ברענגען זיי אין דער נייער באהעלטעניש.

●

מיט א טאג פריער, איידער איך האב זיך דורכגעריסן מיט געווער אין האנט דורך דער ארומגערינגלטער געטא, האב איך באגעגנט גרשונען אויף איינער פון די אויפגעריסענע געסלעך. עס איז געווען א ווארעמער טאג. דער זומער האט זיך געזעגנט מיט דעם געטא. גרשון האט געטראגן אונטער די ארעמס צוויי ווארעמע קאלדרעס. איך האב אים אפגעשטעלט:

— וווהין?

גרשון האט א פינטל געטאן מיט זיין קאסאקלעכן אויגל און איליק גענומען זיך פארענטפערן:

— האט קיין פאריבל ניט, איך אייל זיך. די קאלדרעס האב איך געקראגן ביי א חבר. איך מוז זיי אריבערטראגן וואס גיכער צו מיין באהעלטעניש. עס איז שוין באלד הארבסט. זיי איז קאלט דארט אין דער ערד.

די פאראליזירטע מוטער און דעם קאליקן ברודער האט ער שוין פאריקע נאכט געהאט אריבערגעטראגן, צוערשט דורך זיין הייל, דערנאך דורך די רערן פון דער קאנאליזאציע, און זיי געבראכט אין שטאט אונטערן צעפאלענעם מויער.

די אונטערערדישע שטאָט

אַמאָל פלעגט זיך אין אַ מאַלינע באַהאַלטן אַ גנב. „מען האָט געכאַפּט דעם גנב אין זיין מאַלינע" — פלעגט מען קענען הערן. איצט האָט באַדאַרפט איטלעכער בירגער פון געטאָ, חוץ אַן אָרט וווּ צו וווינען אויף דער ערד, זיך באַזאָרגן מיט אַ זיכערע באַהעלטעניש אין דער ערד גופא. דאָס וואָרט מאַלינע איז געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז מען האָט עס געבויגן אין פאַרשידענע פאָרמען: „מען דאַרף זיך מאַלינעווען, „ביסט אַ גוטער מאַלינשטשיק" איך בין געלעגן מאַלינירט" א.אַ.וו. און ווען דעם לערער סטאַליצקיס פרוי האָט אין אַ מאַלינע פון דער צווייטער געטאָ געבוירן אַ קינד האָט זי עס אַ נאָמען גע-געבן — מאַלינע.

אין פעריאָד פון פאַר דער געטאָ זענען די מאַלינעס געווען פרימיטיווע, מען האָט זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, אין אַן אויוון, אין אַ פינצטער צימערל, אויף אַ בוידעם א.אַ.וו. אין געטאָ-פעריאָד האָט זיך די בויונג פון מאַלינעס דערהויבן צו אַ קונסט. עס איז אויסגעוואַקסן אַן אונטערערדישע שטאָט.

ווען די דייטשן האָבן זיך אַ נעם געטאָן אין ווילנע אויסצוראָטן אויך ניט-יידן, איז דאָס וואָרט אויך אַריינגעדרונגען אין שטאָט. איך האָב געזען אַ לאַזונג אין אַן אומלעגאַל בלעטל: „פּאָלאַקן, באַהאַלט זיך אין מאַלינעס!"

מאַלינעס האָט מען געבויט בייַנאַכט, קיינער זאָל ניט באַמערקן. די מאַ-לינע מעג זיין די בעסטע, נאָר קוים ווערט זי באַמערקט פון אַ פרעמד אויג, איז זי אַ ברכה-לבטלה.

מאַלינעס האָט מען געבויט אומעטום: אונטער אַלטע חרובע הייזער, אין קעלערס, אונטער מיסט-קאַסטנס, אין היילן און וווּ נאָר אַ מענטשלעכע פאַנטאַזיע קען זיך פאָרשטעלן. מען פלעגט פאַרמויערן אַ טייל צימער, פאַר-קלעפּן אים מיט טאַפּעטן, מאַכן הינטער-אָרום אַ פאַרמאַסקירטן אַריינגאַנג און ס'האָט געהייסן אַ שטוביקע מאַלינע. מיט אַזאַ מאַלינע האָט מען רואיקער גע-נעכטיקט. טאָמער אַ געפאַר — איז גלייך אין דער באַהעלטעניש.

אויף רודניצקער 6 האָבן פערציק רייכע יידן אויסגעבויט אַן אויסטער-לישע מאַלינע. דער אַריינגאַנג איז דורך אַן אויוון. עס עפנט זיך דאָס דעקל פונעם אויוון און פון דאָרט פאָרט מען אַריין אין דער מאַלינע אויף אַן עלעק-טרישער זיך-באַוועגנדיקער דעק, ענלעך צו אַן עסקאַלאַטאָר אין מעטראָ.

אין דער מאַלינע איז געווען אַ ראַדיאָ, אַ באָד, אַן אוביקאַציע און, להבדיל, אַ ביבליאָטעק.

דער אינזשעניער ספּאַקאַיני, וואָס האָט אויסגעבויט אונטער דער געטאָ ניט איין וווינונג, האָט געמאַכט אַזאַ קונציקע מאַלינע, וואָס איר אַריינגאַנג איז געווען דורך אַ ברונעם.

אין קאָנצענטראַציע-לאַגער ה.ק.פּ. האָבן זיך געראַטעוועט פון דער קינ-דער-שחיטה אַרום אַכציק קינדער. אין לאַגער האָבן זיי זיך ניט געטאָרט ווייזן. די קינדערשע הויט איז באַשטימט געווען פאַר קאָסמעטישע אָפּעראַציעס. די

עלטערן האבן זיך צונויפגערעדט, מען האט פארמויערט א טייל פון א זייטיקן צימער און הינטערן וואנט האבן געלעבט די קינדער. דער אריינגאנג צו די קינדער איז געווען דורך א בלעכענעם אויוון, וואס איז ספעציעל געווען צוגערוקט צו דער וואנט. א גאנצן טאג האט מען דעם אויוון געהייצט, כדי די דייטשע קאנטראלערן זאל ניט איינפאלן דארטן צו זוכן.

פאר די אכציק פארמויערטע קינדער האט מען אין דער מאלינע געעפנט א שול. דער לערער אפעסקין פלעגט פארטאג אריינקריכן דורכן אויוון און לערנען מיט די קינדער ביז אין אוונט. אין דער מאלינע האט ער איינגעארדנט מיט די קינדער א פארשטעלונג. די בינע איז באצירט געווען מיט גרינס און דאס קליינוואַרג האט מען אויסגעפוצט אין יום־טובדיקע קליידער. דארט, אין דעם פארמויערטן צימער פון קאנצענטראציע־לאגער, האט עס אפעסקין אויפגעפירט מיט די קינדער זיין ליד „דער ייד פון דער מאלינע“. אט איז דאס ליד:

דער ייד פון דער מאלינע

ווו גייסטו, ייד, דורך נאכט און ווינט ?
וואס ברענט דיין בליק מיט מארד און זינד
און פלאמט מיט פונקען שנאה ?
— איך גיי, ווו ס'טראגן מיך די טריט,
מיין וווּנד א ברענענדיקע גליט.
איך בין אצינד דער לעצטער ייד,
דער ייד פון דער מאלינע.

וואס זוכסטו, ייד, אויפן וויסטן שטיין ? —
איך בלאנקע אום אין נאכט אליין
און שלייך זיך ביז באגינען,
ווו ס'רוט דאס טייערע געביין,
ווו ס'גליט דאס עלנדיקע געוויין,
וואס כ'קען עס נישט געפינען.

די נאכט דעקט צו מיך און פארהילט,
דער טאג — ער דראט, מיר בייז און ווילד.
וווּהין זאל איך אנטרינען ?
מיין צונג א קלאגעדיקע שילט.
מיין טרוים איז היינט — דער הונט וואס בילט
צום ייד פון דער מאלינע.

איז וואנדער, ייד, און גיי און שילט,
געבענטשט זאל זיין די האנט, וואס צילט,

א זאלן הענט נאר דינען!
וועט נאך מיין וויטיק זיין געשטילט?
וועט אפשר זון נאך שמייכלען מילד
צום ייד פון דער מאלינע?

●

וויטזעעוודיקע מענטשן האבן נישט געהאלטן פון א מאלינע אין געטא, די דייטשן האבן זיך אויסגעלערנט זוכן. ביי דער איפאטינגא האבן זיך ספעציאליזירט באזונדערע גרופן כאפונעס, וואס מען האט בלויז געהאלטן אויף אויפזוכן מאלינעס. חוץ דעם איז געווען די סכנה, אז מען זאל דעם געטא פארברענען, אין דעמאלט וועלן איינפאלן די מויערן און פארשטעלן די אריינגאנג צו די מאלינעס. דעריבער האט מען געבויט די מאלינעס אין שטאט, און דער וועג צו זיי האט געפירט פון דער געטא. פון שפיטאל גאס 6 האט מען אויסגעגראבן אן אויסטערלישן הייל צום „מאנאסטיר פון אלע הייליקע". פון יידישן שפיטאל אין געטא האט געצויגן אן אונטערערדישער וועג צו דעם קארשול אויף זאוואלנע גאס. פון דייטשישע 29 איז געגאנגען א הייל אזש אין דער צווייטער געטא.

מאלינעס זענען געווען רייכע און ארעמע, גרויסע און קליינע, פאר איינציקע משפחות און פאר הונדערט מאן.

די מאלינע אויף דייטשישע 21, אויסגעבויט פון הערץ זוסמאן, איז באשטאנען פון דריי קעלערן. דעם לעצטן קעלער האט זוסמאן פארמויערט. דורך אים האט זיך געצויגן א קאנאל צו די קאנאליזאציע-רערן און דער קעלער איז געווען צוגעגרייט אויף דער צייט פון א סכנה. אין צווייטן קעלער און אין ערשטן האבן געוווינט 65 מאן. זוסמאן האט אריינגעצויגן א ראדיא-אפאראט, און אין וואנט פון דרויסן, אין א וואסער-רער, איינמאנטירט אן אפאראט צום אונטערהערן, וואס אזוינס עס קומט פאר אין גאס. ער האט דארט אריינגעפירט פייער און וואסער. אויפן פאל, אויב דאס וואסער און פייער וועט מען פון דרויסן אויסשליסן, האט זוסמאן דארט אויסגעגראבן א ברונעם און אויפגעבויט אן אויוון. דעם קוימען האט ער באריינקט מיט א קוימען פון א נישט-יידישן שכן, קעדיי ווען מען וועט הייצן זאל דער רויך נישט אויסקומען פארדעכטיק. נאר גראד די דאזיקע מאלינע האט נישט אויסגעהאלטן מער ווי צוויי וואכן. דער הויז-וועכטער האט באמערקט און געמסרט. ס'איז געקומען געשטאפא, א גאנצן טאג האט מען געבראכן די מאלינע. דעמאלט האט זוסמאן מיט נאך פיר יונגען אויפגעבראכן דעם לעצטן קעלער, וואס האט געהאט א פארבינדונג מיט די רערן פון דער קאנאליזאציע, און אלעמען פאנאנדערגעשיקט אויף אונטערערדישע גאסן. די פינף האבן געמוזט פארבלייבן צו פארמאסקירן דעם קעלער. אויבן האט געבושעוועט די געשטאפא. מיט אייזן-בעטאן האט מען אייליק פארמויערט דעם אריינגאנג און איבערגעטראגן די רעזערוו-פראדוקטן אין די רערן פון דער קאנאליזאציע. אין צווייטן קעלער איז געבליבן בלויז איינער, וואס האט פארענדיקט פארמויערן

די וואנט, ווען געשטאפא האט זיך אריינגעריסן אין קעלער, איז ער דורכגעקראכן דורך א קוימען און זיך אריינבאקומען אין דריטן קעלער, וואס האט געהאט די פארבינדונג מיט די רערן.

●

דער זעלבער זוסמאן האט זיך נאכדעם אויסבאהאלטן מיט זיין משפחה זאלבע־זעקסט אינעם קעלער פון די קעסלען אונטער דער דירה פון מאסן־מערהער קיטעל אויף קאשטאן־גאס 3.

זוסמאן האט זיך געטראכט : ביי א וואלף אין די ציינער איז אמאל זיכערער. דער הייצער פון די קעסלען, סטאניסלאוו סטאנקעוויטש, האט עס דארט איינגעארדנט זוסמאנען, און אונטער אז עמער אש פלעגט ער אריינטראגן באר דער משפחה שפייז.

די מאלינע האט זיך געפונען אונטער טרעפ, פארווארפן מיט האלץ. די משפחה איז דארט געלעגן צונויפגעדרייט, און איינמאל אין טאג, אלע צוזאמען, האט מען זיך איבערגעקערט אויף דער צווייטער זייט. זוסמאן האט דארט איינגעארדנט א ראדיא אויף אויערן־הערערס און גאנצע טעג פלעגט מען זיך צוהערן צו דער וועלט.

אפט פלעגט אהין אריינגיין קיטעל. דורך די שייטן האלץ האט מען געהערט זיין שטים. די ערגסטע טעג זענען געווען די שבתים, ווייל די געשטאפא־לייט, וואס האבן באוווינט דעם גאנצן מויער, פלעגן אין יענעם טאג קומען מאכן וואנעס. און די וואנט פון האלץ, וואס האט באשיצט די משפחה זוסמאן, איז געווארן פון וואך צו וואך אלץ דינער.

נאך ביטערער איז געווארן די לאגע, ווען ס'האט זיך דערנענטערט דער זומער און מען האט אויפגעהערט צו הייצן די קעסלען. דער וועכטער האט שוין נישט געהאט קיין געלעגנהייט זיך צו דרייען אין דעם קעלער און דערלאנגען עסן. דערצו האט מען פון דעם וועגטל האלץ אלץ מער און מער אראפגענומען פאר די וואנעס. נאך פיר חדשים ראנגלענישן אין דער מאלינע איז דאס וועגטל שוין באשטאנען פון איינציקע שייטן האלץ, און זוסמאן מיט זיין משפחה האט געמוזט פון דארט אנטלויפן. ער איז צוריק אנטלאפן אין דער ערשטער מאלינע אויף דייטשישע 21, וואס די געשטאפא האט געהאט פריער אנטדעקט. דארט זענען זיי אפגעווען ביז דער באפרייונג. אין אן אנטדעקטער מאלינע פלעגט מען אפט זיך אומקערן אויף צוריק. דער מיין איז געווען א פשוטער און א קלוגער : די דייטשן וועט נישט איינפאלן, אז מען וועט ווידער זיך באזעצן אין א קאמפראמיטירטן ארט.

●

אין די מאלינעס זענען פארגעקומען גוואלדיקע טראגעדיעס. מענטשן זענען דארט געשטארבן פון הונגער און פון מאנגל אין לופט. בעת דער ליקווידאציע פון דער געטא זענען צענדליקער מאלינעס מיט מענטשן פארשאטן געווארן מיט

די אויפגעריסענע מויערן. ביז היינט ליגן נאך דארט די קרבנות. פיל מאלינעס זענען דורכגעפאלן צוליב קינדער: די קינדער האבן געוויינט, און זייערע קולות האבן ארויסגעגעבן די באהעלטעניש. מיר זענען באקאנט פאלן, ווען עלטערן האבן דערשטיקט אין די מאלינעס זייערע קינדער. מערסטנטייל האבן זיי עס געטאן געצוווּנגען פון די מיטוווינער. „צוליב איין קינד וועלן מיר אלע אומקומען" — און באהערשט פון דער מאלינע-משוגעת, האט מען דערשטיקט קינדער.

איך בין אליין נישט איינמאל געלעגן אין א מאלינע. איך ווייס גוט איר טעם, די ווילדע שרעק פון די צונויפגעקארטשעטע גופים. יעדער שארך, אדער באוועגונג פלעגט אפרייסן דאס הארץ און ארויסציען די כוחות. אין אזא צושטאנד איז מען פעיק אויף אלץ. איך וועל פיל פון מיינע איבערלעבונגען פארגעסן. שוין איצט איז מיר פארנעפלט געווארן דער קאליר פון בלוט. אבער איך וועל נישט פארגעסן דעם מאמענט, ווען אין דער מאלינע האבן זיך נישט אנגעצונדן די שוועבעלעך, ווייל אין דער לופט איז שוין נישט געווען קיין זויערשטאף.

●

מיט עטלעכע טעג פארן ארייגמארש פון דער רויטער ארמיי האט מען געמאלדן די יידן פון קאנצענטראציע-לאגער ה.ק.פ., אז דער לאגער ווערט ליקווידירט און זיינע בירגער וועט מען עוואקואירן טיפער צו דייטשלאנד. וואס דאס באטייט אזוינס עוואקואציע, האט מען גוט געוווסט. און אויך דארט האט מען גלייך גענומען זיך פארמאלינעווען. דער ניין-יעריקער שמואל גוטמאן האט מיר דערציילט וועגן א מאסן-משוגעת, וואס איז פארגעקומען ביי אים אין דער מאלינע. וועגן דעם פאל פון מאסן-משוגעת האב איך געהערט פון אנדערע אויך. נאר לאמיר עס דערציילן מיט די רייד פון קינד:

„איז א ליכטיקן פרימארגן קומט פלאגע 1) מיט א באפעל, אלע זאלן צוגרייטן פעקלעך, ווייל די טעג דארף מען פון דאנען ארויספארן. ס'איז גלייך געווארן א טומל. מיין טאטע איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אויף מאכן מאלינעס. ער האט גענומען מיין מאמען און מיך און אריינגעפירט אונז אין קאאפעראטיוו. דארט איז געווען א מאלינע, וווּ מען האט באהאלטן די סחורה פון קאאפעראטיוו. מיין טאטע האט אויפגעהויבן א קליאפע פון פאדלאגע און מיר האבן זיך אראפגעלאזט אויף א לייטער אין קעלער. דארט זענען געווען זעקס צימערלעך. אין אלע א פולע מענטשן. מען האט זיך פשוט געשטיקט. מענטשן האבן געחלשט. עס איז נישט געווען וואס צו טרינקען. מען האט געמוזט טרינקען דאס וואסער פון א קאנאל. איך האב עס אליין געטרונקען. מיט אמאל האבן מיר דערזען דורך א שפאלט, אז אויפן הויף איז אנגעפארן א מאשין מיט דייטשן. אלע האבן זיי געטראגן גראנאטן און קוילנווארפער. איינער א כיטרער

---

1) דער שעף פון קאנצענטראציע-לאגער.

מענטש, זשמיגראד, האט אויסגעהאקט א לאך אין וואנט און איז אריינגע־ קראכן אין אן אנדער מאלינע. דארט, האט ער געזאגט, וועט זיין זיכערער. און מיין טאטע און מיין מאמע, צוזאמען מיט א פולע מענטשן, זענען אריינ־ געקראכן צו זשמיגראדן אין מאלינע. דארט איז געווען א קאנאל. און פון קאנאל איז געגאנגען לופט. מיטאמאל האט עמעץ אנגעוויזן די דייטשן אויף דער מאלינע, ווו מיר זענען אקארשט געווען. זיי האבן גענומען ווארפן גראנאטן און אויפגעריסן א וואנט. זיי האבן א סך מענטשן פון דארטן ארויסגענומען. אפשר א הונדערט. נאר אונזער מאלינע האבן זיי ניט באמערקט. אלעמען, וועמען מען האט ארויסגעפירט פון דער מאלינע האט מען אויסגעשטעלט אויפן פלאץ און אויסגעשאסן מיט קוילנווארפער.

פון די גראנאטן, וואס מען האט געווארפן אהין, ווו מיר זענען פריער געווען, איז אריין צו אונז א גאז און איין פרוי האט זיך דערשטיקט. אלטע האבן געחלשט. נאר קליינע קינדער, ווי איך, פלעגן ניט חלשן.

דערווייל איז די מאמע געווארן משוגע. זי האט אנגעהויבן שרייען: „באלד כאפט מען די מאלינע". נאר אזוי ווי עס האט געמוזט זיין רואיק, האבן מענטשן גענומען שלאגן די מאמע. די מאמע האט געשריען ווייטער. אז מען איז משוגע — שרייט מען. דערווייל איז געווארן משוגע נאך א ייד, איינער מאלקעס, און מיט א ציגל גענומען שלאגן די מאמען. מיין טאטע האט גע־ כאפט א מעסער און געשטאכן מאלקעסן. דעמאלט האבן זיך געווארפן אויף אים 6 מאן און געבונדן אים. א געבונדענער האט דער טאטע געוויינט: אוי, ווי, איך האב דערהרגעט א מענטשן. איינער קאטלער האט זיך ביים טאטן געבעטן, ער זאל אויפהערן שרייען. עס האט אבער ניט געהאלפן. קאטלער האט ארויסגענומען דעם רעוואלווער און אריינגעשאסן דעם טאטן א קויל. נאר פון משוגעת האט נאך דער טאטע געהאט אביסל כוח. ער האט צעריסן די שטריק און זיך געווארפן אויפן מערדער. דעמאלט האבן אים דריי מענטשן דערהרגעט מיט ציגל. אז איך דערצייל דאס, הייב איך אן צו וויינען. ווען די מאמע האט עס דערזען, האט זי גענומען יאמערן. מען האט איר דערלאנגט מיט א ציגל אין האלז און זי איז געפאלן. זי האט נאך אביסעלע געלעבט. האט מען זי דערשאסן מיט א רעוואלווער. דערנאך האט מען אויסגעגראבן אין דער מא־ לינע א גרוב און מען האט ביידע באגראבן. איך האב געשריען: „ראזבויני־ קעס, וואס טוט איר?" נאר מען האט מיך ניט געהערט.

אין א פאר טעג ארום האבן די מענטשן אנגעהויבן צו רעדן, מען זאל ארויסגיין פון דער מאלינע. מיין טאטנס א חבר האט מיך גענומען מיט זיך. ווען מיר זענען ארויס, זענען אין שטאט שוין געווען די רוסן".

•

אין דעם זעלביקן קאנצענטראציע־לאגער איז, ווי דערמאנט, געווען א באַ־ זונדער מאלינע פאר קינדער. די עלטערן האבן גוט געוווסט, אז לאנג וועלן

זיך די קינדער ניט קענען איינהאלטן. מען האט זיך באמיט די קינדער אריבערצוטראגן אין שטאט. דוד גיטעלמאן האט געהאט אין דער מאלינע א צווייעריק טעכטערל. ווי אזוי טראגט מען עס ארויס? דאס קינד קען זיך נאך צעוויינען און די וואכלייט וועלן עס כאפן צוזאמען מיט טאטע־מאמע. אין לאגער איז געווען א דאקטאר. ער האט געגעבן אן עצה: פארכלאראפארמירן דאס קינד און עס ארויסטראגן אין א זעקל, דורך אן אונטערגראב אונטער די דראטן. מען האט אזוי געטאן. דאס קינד איז געבליבן לעבן.

אזוינע פאלן פון פארכלאראפארמירן קינדער און זיי ארויסטראגן צו באקאנטע אין שטאט זענען מיר באוווסט צען.

●

נאך דער ליקווידאציע פון דער געטא האט זיך אויף רודניצקער 6 אריינגעקליבן א גרופע כאפונעס מיטן אפיציר לוקאשים בראש, זייער אויפגאבע איז געווען אויסצוגעפינען די באהאלטענע יידן אין די מאלינעס. גלייכצייטיק האבן זיי געבראכט ארבעטער, וואס האבן וואכנלאנג ארויסגעפירט פון דער געטא דאס געבליבענע בעטגעוואנט, מעבל און פארשידענע פראדוקציע פון די ווארשטאטן אין געטא. די ארבעטער האט מען אנגעזאגט: אויב זיי וועלן אויסגעפינען א מאלינע, באקומען זיי א פרעמיע. די גרויס פון דער פרעמיע, וואס באשטייט פון דעם אנגערויבטן אייגנטום, איז אפהענגיק פון דער צאל יידן, וואס דער ארבעטער וועט געפינען.

די כאפונעס זענען דורכגעגאנגען קורסן, געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, האב איך געפונען אין זייער לאקאל א טאוול, ווו עס איז געווען אנגעצייכנט מיט קרייט כלערליי סיסטעמען פון מאלינעס. דארטן האבן זיך אויך געוואלגערט בלעטלעך מיט יידישע אותיות. דאס האבן די כאפונעס זיך געלערנט יידיש, עס זאל זיי גרינגער זיין אויסצוגעפינען א מאלינע. זיי פלעגן ארומגיין איבער די הייזער און אויסרופן אויף יידיש:

— קיינער איז ניטא אין געטא! מען קען שוין ארויסגיין!

נאכן אויפדעקן א מאלינע פלעגן די כאפונעס אריינפירן אירע איינוווינער צו זיך אין ביורא, דארטן האט מען צוגענומען אלץ, וואס מען האט פארמאגט, געפארשט, און נאכדעם אפגעפירט אין געשטאפא. יונגע מיידלעך פלעגט מען איבערלאזן און זיי דארטן פארגוואלדיקן. נאכדעם פלעגט מען זיי פרוון איינרעדן, אז מען וועט זיי לאזן לעבן, אויב זיי וועלן אנווייזן, ווו מען באהאלט זיך.

איציק לוריע האט מיר דערציילט: בעת ער איז געלעגן אונטער דער פארלאגע אויף אשמענער 1, האט ער דורך א שפארונע געזען ווי צוויי כאפונעס האבן אריינגעפירט א געפענטעטן פערד אין דער געביידע און אים ארומגעפירט עטלעכע מאל אין דעם לאנגן זאל פון די געוועזענע וואליקעם־ווארשטאטן. לויטן אפהילך פון די פערדישע קאפיטעס האבן די כאפונעס געפרווט דער־

זלמן באַק׳ס, צייכענונג פון זיין משה־סקולפּטור.

דער גערעטעוועטער ווילנער קינסטלער זלמן
באַק און א. סוצקעווער.

איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע
(געצייכנט פון נ. באָראָווסקי).

קענען, ווו עס איז אונטער דער פאדלאגע א פוסט ארט. לוריע האט בעת־מעשה זיך צעטומלט. ניט פארשטאנען, וואס דא קומט פאר. אבער בעת דאס פערד איז ארויף אויף זיין מאלינע, האט ער דערהערט, ווי א כאפון האט א זאג געטאן:

— דאכט זיך דא, לאמיר פרובירן, — און לוריע האט דערהערט איבערן קאפ דעם אפהילך פון העק. ער איז אנטלאפן דורך א צווייטן ארויסגאנג.

●

די איינציקע מאלינע, וואס האט אויסגעהאלטן ביז דעם טאג פון דער באפרייונג, איז די מאלינע פון אליהו קאפאנסקי אויף רודניצקער 23. קאפאנסקי האט אפגעצוימט א טייל פון זיינעם א צימער און פארקלעפט די וואנט מיט ציימונגען. הינטער דעם וועגטל האט ער זיך פארקליבן מיט זיין משפחה. דאס צימערל האט געהאט דריי ארייננגענג: פון א קעלער, פון א וואנט, ווו אן עפענונג איז באהלינט געווארן מיט איינציקע ציגל און פון דרויסן פארשאטן מיט ערד. און א דריטער אריינגאנג איז געווען דורך דעם וועגטל, וואס ער האט פארקלעפט מיט ציימונגען. פארן אריינגאנג אין דער מאלינע האט ער בכיוון פאנאנדערגעווארפן אין די ערשטע צימערן אלע זאכן, בעטגעוואנט, עס זאל מאכן דעם איינדרוק, אז מען איז שוין דארט געווען און מען זאל ניט זוכן נאכאמאל. קאפאנסקי האט אפילו איבערגעלאזט אויפן וואנט דעם זייגער.

נאכן אפליגן אין דער מאלינע א חודש, זיך שפייזנדיק בלויז מיט ארבעס, איז ער ארויסגעקראכן פון זיין מאלינע אין איינעם פון די צימערן און ארויסגעקוקט אינדרויסן. ער האט זיך געוואלט דערוויסן, צי עס איז דא דער לאגער ה.ק.פ. ער האט געזען פארבייגיין צוויי מיידלעך. ס'האט זיך אים געדאכט, אז זיי זענען יידישע. ער האט ארויסגערוקט דעם קאפ דורך דער אייזערנער טיר און געפרעגט די מיידלעך:

— איר ווייסט ניט, דער לאגער ה.ק.פ. עקזיסטירט נאך?

די מיידלעך האבן גארניט געענטפערט און זענען אוועק.

אנטקעגן איז גראד געשטאנען א כאפון. ער האט אויסגעשריען צו די מיידלעך: איר ווייסט, ווער מיט אייך האט גערעדט? א זשיד!

קאפאנסקי איז גיך ארייננגעלאפן אין דער מאלינע און פארמאכט דעם אריינגאנג. ער האט זיך אוועקגעזעצט אין זיין צימערל און געהארכט חורכן וועגטל, וואס דא וועט זיין. אין א פאר שעה ארום האט זיך געעפנט די אייזערנע טיר און מען איז אריין אין צימער. קאפאנסקי האט דערהערט צוויי מיידלשע שטימען. איינע האט געפרעגט די צווייטע אין יידיש: פונוואנען קומסטו, און די צווייטע האט אין דער זעלבער שפראך געענטפערט: איך קום פון ה.ק.פ.

געשפרעכן אין די צימערן אויף יידיש האבן זיך איבערגעחזרט אין משך פון צוויי וואכן, אויף דעם אופן האבן די מערדער געוואלט אויסנארן קא־

פאנסקין און געפינען זיין מאלינע. אבער דער ייד האט זיך פארשטאנען אויף די קונצן און איז ניט געגאנגען.

עס האט זיך אנגעהויבן פאר קאפאנסקין א הונגער. די ארבעס האבן זיך געהאלטן ביים ענדיקן. ער האט אויסגעציילט וויפל ארבעס עס איז נאך געבליבן, און ער מיט זיין משפחה האבן זיך גענערט מיט 50 ארבעס א טאג. די לעצטע צוויי וואכן פאר דער באפרייונג האט מען זיך גענערט אין דער מאלינע מיט 22 ארבעס א טאג, ווען קאפאנסקי, ניט קענענדיק שוין מער אויסהאלטן דעם הונגער, איז ארויסגעקראכן פון דער מאלינע נאך שפייז, איז שוין א וואך צייט געווען פריי די שטאט.

●

די מערהייט מאלינעס, סיי אין געטא, סיי אין שטאט, האבן ניט אויסגעהאלטן. דורך מסירות, דורך פארשידענע פראוואקאציעס זענען זיי געווארן אנטדעקט. דעמאלט האט דער חוש פון לעבן ארייגעפירט צענדליקער געיאגטע אין די רערן פון דער קאנאליזאציע. דא אין קעניגרייך פון שמוץ און מיוז האט מען זיך געפילט זיכערער ווי ערגעץ אין שטאט. גיך האט מען זיך צוגעוווינט צו די שטראמען וואסער, וואס בשעת זיי יאגן אן מוז מען זיך איינקלעמערן מיט די הענט און פיס אין די רערן, כדי ניט צו ווערן אוועקגעשלעפט דורכן שטראם. מען האט זיך אויסגעלערנט דעם גאנג פון די אונטערערדישע וועגן, געטראפן בלינדערהייט אין אלע ווינקלעך, און מען האט אנגערופן די אונטערערדישע רערן ווערליק די גאסן דורך וועלכע זיי פירן. אז מען האט זיך געפונען אין א קאנאל אויף רודניצקער גאס, האט מען געזאגט: איך געפין זיך אויף רודניצקער גאס, אדער איך גיי אויף ברייטער גאס א.א.וו. מען האט ארומגעשלייעט איבער די ווילנער „גאסן" ביינאכט, ארויסגעקראכן דורך א קאנאליזאציע-דעק נאך שפייז און מען האט געלעבט מיטן גלויבן אין א גיכער באפרייונג.

קאנאליזאציע-רערן זענען פאראן פארשידענע. דורך די הויפט-גאסן גייען הויכע צו א מעטער מיט אכציק און א מעטער מיט צוואנציק. אונטער די קלענערע גאסן האבן די קאנאליזאציע-רערן צו אכציק, צו פופציק, צו פערציק סאנטימעטער. פאראן אויך קאנאלן זייער אלטע, וואס ציגנד ווערן זיי ניט באנוצט. אין די קאנאלן זענען דא אזוינע ברונימלעך. ווען עס שטראמט דאס וואסער זעצט זיך אפ אין די ברונימלעך דאס שמוץ. ביים גיין דארף מען זיין געווארנט. מען קען לייכט אריינפאלן, זיך צעקלאפן און אפילו — אויב ס'איז א גרויסער שטראם, זיך דארט דערטרינקען.

אבער לאנג אזוי ציען אין די קאנאלן איז געווען אוממעגלעך. אפילו זומער איז דארט געגוג קאלט. א פשיטה שוין ווען ס'האט זיך דערנענטערט דער ווינטער. פארשידענע גרופעס און משפחות האבן זיך פארבונדן מיט באקאנטע ניט-יידישע פאמיליעס אין שטאט, וואס זייערע וווינונגען זענען געווען נאענט צו די קאנאלן, און מיט זייער הילף האט מען אויסגעגראבן אונטער זייערע

וווינונגען מאלינעס. פון די מאלינעס האט מען דורכגעגראבן קאנאלן צו די רערן פון דער קאנאליזאציע, און פון די קאנאליזאציע-רערן אויסגעשניטן דעקלעך, וואס פלעגן ווערן צוגעמאכט פון אינעווייניק. מען האט שוין געלעבט אין די נייראויסגעבויטע מאלינעס. טאמער א סכנה — אנטלויפט מען אין די קאנאלן.

מאלינעס פארבונדענע מיט די רערן זענען געווען ביי א פופצן. אין זיי ארום הונדערט פערציק איינוווינער, צעווארפן איבער דער גארער שטאט: אויף סטעפן-גאס און רודניצקער, נאוואגראד און סובאטש, גלעזער-גאס און אינ־גאטאווער געסל.

בייטאג פלעגן די קאנאל-מענטשן מערסטנטייל שלאפן. דורך די קאנאלן איז מען ניט געגאנגען, ווייל אפט פלעגן זיך דארט ארפלאזן קאנאליזאציע־ארבעטער. דאס לעבן פלעגט זיך אנהייבן ביינאכט, דעמאלט עפענען זיך די דעקלעך פון די רערן, און מען לאזט זיך אוועק צוגאסט איינער צום צווייטן. פון דער מאלינע אויף ווילנער 22 לאזט מען זיך אויף סובאטש 10. פון גלע־זער־גאס 9 ווערט מען פארבעטן אויף טיי אויף דייטשישע 19.

אויף דייטשישע 19 איז איינע פון די חשובסטע מאלינעס. אין דער מא־לינע בין איך געווען. זי איז א מייסטערווערק אין פולן זין פון ווארט. דער אריינגאנג אהין איז דורך א פריוואטער וווינונג. די בעלת־הבית, מאניקא קאלוויטים, האט געהאלפן אויסבויען א מאלינע. צוערשט הייבט זיך אויף פון דער פאדלאגע א קלאפע און מען גייט ארונטער אין א קעלער. אין קעלער איז טונקל, פייכט. אין א ווינקל שטייט א קאסטן מיט קארטאפל. פון־אט דעם קאסטן נעמען זיך ארויס צוויי ברעטלעך און מען קריכט אויף אלע פיר אזוי לאנג ביז מיטן קאפ הייבט מען אויף א דעק און מען קומט אריין אין א צווייטן קעלער, אין ווינקל קייקלט מען אפ א שטיין און אויף א משופעדיקע טרעפ קריכט מען ערגעץ אין דער הייך, ביז מען קומט צו אן אפגעצוימט ווינקל צווישן ווענט. דארט איז דא א ברונעם. אויף א לייטער דארף מען זיך אראפ־לאזן אין ברונעם און אן ערד א צוויי מעטער פון דער וואסער־פלאך בייגן זיך אפ צוויי קלעצער און מען דארף זיך אריינשארן ווייטער דורך א זייער שמאלן קאנאל, ערשט נאכן אדורכגיין דעם קאנאל קומט מען אריין אין דער מאלינע.

די מאלינע מאכט אן איינדרוק פון א נארמאלער וווינונג. עס ברענט עלעקטריע. א ראדיא שטייט אויפן טיש. די הילצערנע בעטן זענען פארבעט, די ווענט זענען ריין געמאלט. און וואס מיר האט אמערסטן פארוווּנדערט איז דער בלאער שלעקל, וואס איז איבערגעצויגן איבער די ווענט פון שיינקייט ווענט. ווייטער גייט א שפייכלער, א קיך, א באד, אין דער באד איז פאראן א שפריץ, און דאס וואסער, וואס גליטשט זיך אראפ אויף דער צעמענטענער פאדלאגע, גייט אריין אין א רער, וועלכע פירט עם אוועק וווּ מען דארף. פארן אריינגאנג אין באד ליגט ביי דער טיר א הילצערנער טרעטער אפצורייבן די שיך. דער טרעטער הייבט זיך אויף און מען גייט אריין אין א הייל, וועלכע פירט צו די רערן פון דער קאנאליזאציע.

אין אט דער מאלינע אויף דייטשישע 19 פלעגן ביינאכט אנקומען צו נאסט צענדליקער יידן פון פארשידענע „גאסן”. פון דאנען פלעגן זיי פאנאנ־דערטראגן איבער דער „שטאט” די לעצטע ראדיא־ידיעות.

אין די קאנאלן פלעגט מען זיך טרעפן אויף ראנדעוווען. מען האט גע־פירט דא ליבעס. קיין שוועבעלע פלעגט מען נים טארן אנציגדן, כדי דאס פיי־ערל זאל זיך נים זען דורך די אייבערשטע גראטעס, אבער יונגווארג האט שוין געטראפן די אפגעראדעטע ערטער. די ליבע האט געלויכטן פארויס און געפירט דורך דער פינצטערניש.

צוליב אזא מין ליבע איז שיר נים אומגעקומען א מאלינע. עס איז געווען אזוי: א יונגע פאר האט היים ראמאנסירט אונטער א גראטע אנטקעגן דער לבנה, פון גרוים פרייד האבן די פארליבטע זיך פארגעסן, אז אויבן אויפן טראָ־טואר גייען ארום דייטשן. די פארליבטע האבן זיך צערעדט און צעלאכט אויפן קול. עס האט דערהערט א פארבייגייער און געמאלדן דער געשטאפא. אויף מארגן איז געקומען געשטאפא.

דערהערט, אז מען ברעכט די מאלינע, האבן די דרייסיק אונטערערד־מענטשן זיך א לאז געטאן איבער דער הייל צו די רערן פון דער קאנאליזא־ציע. די דייטשן אויבן האבן פארצוימט דעם וועג און געשליידערט גראנאטן דורך די געעפנטע דעקן. די מערהייט איינוווינער פון דער מאלינע האט דורכ־געריסן דאס פייער און געפונען שוץ ביי די אונטערערדישע שכנים. פון די דרייסיק זענען געפאלן דריי: א פאראליזירטע פרוי, א זקן און א קינד.

●

שפּיז האבן דעם גרעסטן רוב צוגעשטעלט די שכנים, אין וועמענס קע־לערן עס האבן זיך געפונען די מאלינעס. פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך אויך ארויסכאפן אינדרויסן און איינקויפן פראדוקטן. פאר דעם קארגן יאָ־פארברענגען אין דער אונטערערד האט מען דארט געשאפן א שול צום דאווע־נען און א בית־עולם. אויפן בית־עולם, אין א מאלינע, אויף גלעזער־גאס 9, האט מען מקבר געווען 6 מענטשן. אין די קאנאלן פלעגן אויך פארקומען שמחות. חנוכה האט מען געבענטשט חנוכה־ליכט און געגעסן לאטקעס.

אויף אן ארגינעלן אופן האט מען געפייערט דעם 1־טן מאי. מיידלעך האבן אויסגעהאפטן רויטע פענדלעך און ביינאכט האבן דאס חברה ארויסגע־ווארפן אויף די גאסן דורך די אויבערשטע דעקן פון דער קאנאליזאציע.

אויך די קונסט האט אונטער דער ערד געבליעט. אין די רערן פון דער קאנאליזאציע האט געוווינט א האלב יאר די קאמפאזיטארן בערנשטיין. איידער נאך זי האט געפונען א ווינקל אין א דערביאיקער מאלינע, איז זי געזעסן אין א ברונעמל, וואס איז ארויסגעקומען אונטער דעם האטעל „איראפע”. די קינסטלערן פלעגט זיך איינהערן מעת־לעתן לאנג ווי די מייז פליושקען מיט די פיסלעך אין די וואסערן און דורך דעם געוועלב פון די רערן הילכן אַ

זייערע משונהדיקע קלאַנגען, דערביי פּלעגט אויך פּליצן אין די וואַסערן בלע־ליי שטיקלעך גלאָז, בלעכלעך, שטיינדלעך, און דאָס אַלץ צוזאַמען מיט די מויזן-קלאַנגען, האָט באַשאַפן פאַר דער קינסטלערן אַזאַ האַרמאָניע אַז דאָרט גופא אין די רערן האָט זי אַנגעשריבן אַ קאָמפּאָזיציע.

●

ביי מיר געפינט זיך אַ טאָג־בוך, געשריבן אין די קאַנאַלן פון דעם [אונז] שוין באַקאַנטן אַרכיטעקט פון דער אונטערערדישער ווילנע, גרשון אַבראַמאַ־וויטש. איך וועל ציטירן עטלעכע מערקווירדיקע שטעלן פון אַט דעם טאָג-בוך:

„...מענדל קריכט דער ערשטער. אין מויל האַלט ער דעם זעקל סוכאַרעס, וואָס איז שוין עטלעכע מאָל אַריינגעפאַלן אין וואַסער בשעת ער פּלעגט פאַר־געסן און אַנהייבן רעדן. פון זעקל רינען פאַרשטונקענע טראָפּנס. אויף מענדלס פּליצע ליגט זיין טעכטערל. מיט די הענטלעך קלאַמערט זי אַרום זיין האַלדז. מענדל איז פאַרשוויצט. צוליבן זעקל אין מויל מוז ער אָטעמען דורך דער נאָז. די רער האַלט 80 סאַנטימעטער די הייך, און ער מוז זיך שטאַרק איינבייגן, בדי ניט צו צערייבן דעם טעכטערלס פּליצע. פון הינטן זעט ער אויס ווי אַ לעגענדאַרע באַשעפעניש, וואָס טראָגט איר קינד דורך אוראַלטע היילן. ער ווערט אומגעדולדיק און ציט אויס לענגער די רעכטע האַנט. דעם רעכטן פוס מוז ער מיטהאַלטן. פון דער באַוועגונג גיט זיך ביי אים אַ הייב דער הינטן און זיין טעכטערל גיט אַ פאַל פאַרויס. זי שרייט: „טאַטע!‟ און פאַרכאַפּט אַליין דאָס וואָרט — זי ווייסט, אַז די דייטשן קענען דערהערן.

הינטער מענדלען קריך איך. דאָס זעקל זאַכן דריקט אויף מיין פּליצע, און די טאָרבע ברויט, וואָס איך טראָג אין מויל, וועט באַלד אַרויסרייסן מיינע פאָדערשטע ציינער. איך מוז טאַרמאַזירן מיט די קני אַז די משונהדיקע ווענט אַניט וועט מיך דער שטראָם אַוועקטראָגן.

דער טשוהון האָט שוין דורכגעריבן די הויזן. די קני ברענען פאַר ווייטיק. די הענט בלוטיקן אויך. הינטער מיר קריכט די מאַמע, און נאָך איר בייקע. און הינטער אונז אַלעמען יאָגט דער גערויש פון וואַסער, וואָס פאַלט אַריין פון סטעפּן־גאַס אויף זאַוואַלנע. דער גערויש ווערט פאַרגרעסערט טויזנטפאַכיק און ער הילכט אָפּ דורך די רערן ווי אַ וואַסערפאַל.

מיר קריכן ווייטער. דער גערויש פון אונזער „וואַסערפאַל‟ ווערט שטי־לער. עס דערטראָגט זיך דאָס הודען פון פאַרנדיקע אויטאָס.

פּלוצים דערטראָגט זיך אַ געשריי. מיר דערהערן יידישע ווערטער. קיינער פאַרשטייט ניט פון וואַנען זיי קומען. די רער פאַרנעמט זיך אויף רעכטס. פון ווייטן זעט זיך אַ טונקל-גראָע ליכטיקייט. מיר קומען צו אַ ברונעמל. איך מיט מענדלען קריכן אַריין אינעווייניק. די איבעריקע זעצן זיך אין וואַסער אַפּרוען.

די קולות ווערן גענטער. דורך די שפּעלטעלעך פון דער גראַטע זעען מיר שטיק־לעך בלאָען הימל. עס הערטראָגט זיך אַ טופּען פון פיס. מיר הויבן אויף די קעפּ, און איבער אַלע שפּעלטעלעך טראָגן זיך שטויב, וואָליקעס, טופּל, צווישן זיי פּלאָנטערן זיך אויך באָרוועסע פיסלעך. די פיסלעך לויפן, ווייזט אויס, אַז עמעצער יאָגט זיי. דאָס געפין איך זיך אַנטקעגן דעם טויער פון געטאָ. פון דאָרטן טרייבט מען איצט די לעצטע יידן. איך הער אַ קינדערשע שטים: „אוי, מאַמע, העלף! מען שלאָגט מיך!" די מאַמע פּרוווט נאָך אירע כוחות און רייסט זיך צום קינד. טויבע קלעפּ פון ביקסן פאַלן איבער פּלייצעס.

איך קריך אַרויף אויף די טרעפּלעך ביז אונטערן דעק. אָבער מיין קאָפּ טאַפּטשען סאָלדאַטישע שטיוול. עס טיילט מיך אָפּ פון זיי בלויז 20 סאַנטימע־טער. אַט נייט אַ פרוי מיט אַ גרויסן פּאַק אויף די פּלייצעס, אַ קליין מיידעלע שפּאַרט אונטער דעם פּאַק. איך זע אַ גראָע פאַרבלוטיקטע באָרד. איך דערקען דעם מענטשן. ער איז געווען מיינער אַ שכן אין געטאָ. און אַט גייען יונגע מענער מיט געבונדענע הענט.

אויטאָס שטעלן זיך אָפּ. זיי ווערן אָנגעפּילט מיט די איינוווינער פון גע־טאָ. דאָס פירט מען צום טויט.

... שוין דעם פינפטן טאָג, ווי מיר וואָגלען אין די קאַנאַלן. נעכטן איז, קענטיק, געווען אַ רעגן. עס האָט אַ שפּאַר געטאָן אַ שטאַרקער שטראָם. אויף וואָלנע גאַס האָט אונז דער שטראָם אַזאַ ריס געטאָן, אַז מיר זענען אויף אים געשווומען, גלייך ווי מיר וואָלטן געפאָרן אויף מאָטאָציקלען. אַ נס, וואָס אויף טראַקער גאַס האָב איך זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם אָפּצווייג פון דער רער, אַניט וואָלט איך פאַרטראָגן געוואָרן צו אַלדי רוחות. שווימענדיק איז אַרויס־געפאַלן פון מיינע ציינער דאָס זעקל ברויט. גאָר אויף מאָרגן האָט עס מענדל געפונען ביי דער גראַטע לעבן מיר.

●

ווען די רויטע אַרמיי האָט אַרומגערינגלט די דייטשן אין ווילנע און פאַר יעדער גאָס איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט, זענען די קאַנאַל־מענטשן אַרומגע־לאָפן אין די קאַנאַלן און אַרויסגעקוקט דורך די גראַטעס, וואָס אַזוינס עס טוט זיך אין שטאָט — ווו זענען זיי, ביי די דייטשן, צי ביי דער רויטער אַרמיי ? ווען מען פלעגט דערזען אויף דער גאָס אַ רויטאַרמייער — אַ סימן, אַז די גאָס איז שוין באַפרייט — פלעגן די יונגען אין די קאַנאַלן שרייען צו זייערע ווייטע חברים :

— לויף אַוועק פון דייטשלאַנד און קום אַהערן אויף אונזער גאָס אויבן איז שוין ניטאָ היטלער !

און מען פלעגט אַרויסקריכן דורך די גראַטעס אויף אַ באַפרייטער גאָס, כדי מיטצוהעלפן באַפרייען אויך אַנדערע גאַסן.

קיטעל

קיטעל איז אַן אַרטיסט. אַ זינגער. ער האָט געענדיקט אַ טעאַטער־שול אין בערלין און אַ מאָרד־שול אין פראַנקפורט. די לערעס פון די ביידע שולן האָט ער „הארמאָניש" פאַרייניקט. יעדער זונטיק פלעגט ער אויפטרעטן אין ווילנער ראַדיאָ, ער פלעגט שפּילן אויף אַ זילבערנעם סאַקסאָפאָן און צוזינגען לידלעך. יונג. געבוירן אין 1922. ער איז דער יינגסטער פון זיינע אַלע קאָלעגן, און, מען מוז צוגעבן, פון אַלע דער פלינקסטער.

ווען עס איז באַשטימט געוואָרן ענדגילטיק צו ליקווידירן דעם ווילנער געטאָ, האָט נייגעבויער פאַרטרויט דעם כבוד נישט קיין אַנדערן ווי קיטעלן. אויף ווייסן האָט ער זיך מורא געהאַט צו פאַרלאָזן. ווייס איז בלויז אַ מיידים דער־מאָלט, ווען מען שטעלט זיך נישט אַנטקעגן, — אָבער ווייסנדיק, אַז אין געטאָ איז פאַראַן אַ פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע, האָט נייגעבויער זיך פאַרלאָזן נאָר אויף קיטעלן, וועמענס רום איז אויסמאָרדן יידן האָט דערגרייכט אַהער פון הונדערטער קילאָמעטער ווייט — פון רינע און טאַלין, לאָדזש און וואַרשע.

אויפן ערשטן אָנבליק איז זיך נישט פאַרצושטעלן, אַז קיטעל איז קיטעל. נאָכאַנאַנד ווי ער שמייכלט. זיינע ווייסע ציין בלענדן אַזש פון ווייטן. שטענדיק טראָגט זיך פון אים אַ ריח פון פּאַרפומען. ער איז עלעגאַנט און העפלעך, מאַ־דערן און „דערצויגן". ווען ער לאָזט זיך ערגעץ אויף דער פּראָווינץ דורכצופירן אַ שחיטה, נעמט ער מיט דעם סאַקסאָפאָן...

ווי נאָר ער איז אָנגעקומען אין ווילנע, האָט מען זיך גלייך דערקענט אויף זיין אייגנאַרטיקן סטיל. ווייס האָט זיך פאַרשעמט: ער דאַרף זיך נאָך לערנען... ער האָט דאָך קיטעלן איבערגעגעבן די שליסלען פון פּאָנאַר און אויף די עלטערע יאָרן געוואָרן זיין תּלמיד.

אויפן ערשטן דעביוט איז קיטעל אַוועקגעפאָרן מיט ווייסן צום יידישן אַרבעטס־לאַגער אין בעזדאַן, איז אַריין אין קאַנצעלאַריע און גערופן דעם יידישן שערער, ער זאָל אים ראַזירן.

געענדיקט ראַזירן זיך, האָט קיטעל טראַקטירט דעם שערער מיט אַ פּאַ־פּיראָס. דערביי האָט ער העפלעך אַ פרעג געטאָן:

— פּייער דאַרפסטו ?

— יאָ, — האָט אָפּגעענטפערט דער ייִד און צוגעטראָגן דעם קליענט דעם פּאַפּיראָס, — קיטעל האָט אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער:

— נאָ דיר פּייער !

און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

דער שאָס איז גלייכצייטיק געווען דער סיגנאַל פאַר ווייסן מיט זיין האָרדע אָנצוהייבן די שחיטות.

●

בעת דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ האָט קיטעל באַוויזן זיינע

משרתים, מען זאָל אים אַרויסטראָגן אינדרויסן אַ פּיאַנע. ער האָט זיך אָוועק־געזעצט און גענומען שפּילן. אין דער זעלבער צייט האָבן כאַפּונגעס אַנטדעקט אַ מאַלינע און אַרויסגעפירט פון דאָרטן אַ יידישן בחור.

דער בחור האָט געוויינט, זיך געבעטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן. דערזעענדיק ביי דער פּיאַנע קיטעלן, איז ער צוגעפאַלן צו אים.

קיטעל האָט אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער, און ווען איין האַנט האָט געשאָסן אין דעם בחור, האָט זיין צווייטע נישט אויפגעהערט צו שפּילן.

●

ווען דער געטאָ איז שוין געווען ליקווידירט און אין שטאָט זענען בלויז איבערגעבליבן דריי קאָנצענטראַציע־לאַגערן מיט דריי טויזנט יידן — „פּאַכ־מענער", האָט קיטעל, שפּאַצירנדיק איינמאָל מיט אַ פרוילן איבערן שטאָט, באַמערקט אויף דער אַנדערער זייט טראָטואַר אַ עלטערע אייגנטהויקערטע פרוי מיט אַ קליין קינד. ער האָט פונדערווייטנס דערקענט, אַז דאָס זענען יידן. ער האָט זיי פאַרהאַלטן און אַוועקגעפירט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אויף סובאַטש גאַס. דערוווסט זיך פון דער פרוי, אַז ביז איצטער האָט זי צוזאַמען מיט איר קינד זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאַלינע, האָט קיטעל צונויפגערופן די יידן און געהייסן זיי אויפבויען אויפן הויף אַ תליה. אין צווישנצייט האָט ער אַנגעקלונגען אין געשטאַפּאָ און אַרויסגערופן זעכציק מערדער.

ווען די תליה איז שוין געווען פאַרטיק און דער הויף איז פול געווען מיט ס.־ס.־לייט, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געפאַנגענע, האָט קיטעל צוגערופן צו דער תליה די פרוי, איר קינד און איר מאַן, וואָס האָט זיך גראַד דעמאָלט געפונען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער (זייער פאַמיליע־נאָמען איז זאַלקינד), און האָט געזאָגט אַזוי:

— דערפאַר וויל איר האָט נישט געהערט מיין באַפעל און זיך באַהאַלטן אין שטאָט, אין דער צייט וואָס איך האָב דייטלעך אָנגעזאָגט, אַז אַלע יידן פון געטאָ מוזן פאַרן קיין עסטאָניע, וועט מען אייך דאָ אויפהענגען פאַר אַלעמען אין די אויגן.

קיטעל איז אַליין צו, האָט אויסגעפּרוווט די שטריק און עס האָט זיך אָנ־געהויבן די פּראָצעדור פון הענגען. צוערשט האָט מען געהאַנגען דאָס קינד. שפּעטער זיין מאַמען. ווען דער שליף האָט זיך פאַרצויגן אויף זאַלקינדס האַלז, האָט זיך דער שטריק איבערגעריסן. זאַלקינד איז אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד. ער האָט זיך ביי קיטעלן געבעטן:

— לאָז מיך לעבן. עס פירט זיך דאָך, אַז אַ שטריק רייסט זיך איבער, הענגט מען שוין דעם פאַרברעכער נישט קיין צווייטן מאָל.

קיטעל האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט און געהייסן אויפבינדן דעם שליף. נאָר ווען זאַלקינד איז געהאַנגען צום צווייטן מאָל, האָט זיך ווידער איבערגעריסן

איליאַ שיינבוים, דער קאָמאַנדיר פון דער באַריקאַדע אויף סטראַשון-גאַס 12.

די באַריקאַדע אויף סטראַשון-גאַס 12, נאָכ-דעם ווי די דייטשן האָבן זי אויפגעריסן מיט דינאַמיט.

ווילנער שול-הויף. דאָס אַלץ איז געבליבן פון דער גאון'ס קלויז.

דער שטריק און דער געהאנגענער האט אויך איצטער געפרואווט אויסנוצן דעם צופאל:

— לאז מיך לעבן! זעסט דאך, דער שטריק האט געפלאצט צום צווייטן מאל. דער שטריק אליין וויל, איך זאל לעבן...

נאר קיטעלן האט עס בלויז געוויילט.

— קענסט זיך אפרייסן הונדערט מאל אויך, — האט ער געשריען צו דעם קרבן און האט א ווארף געטאן פארן תליון א נייע שטריק.

ווען זאלקינד איז שוין געווען טויט, האט קיטעל באפוילן אלע יידן זיך אויסשטעלן און אפציילן לויט דער ריי. די ערשטע פופציק האט ער אפגעטיילט באזונדער, ארומגערינגלט מיט זיין באוואפנטער הארדע און געהאלטן א דרשה:

— דאס וועט זיין פאר אייך אן אנלערנונג מער נישט צו אנטלויפן. אויב איך וועל א צווייטן מאל כאפן אין שטאט א יידן, וועט עס אייך קאסטן דאפלט.

און ער האט באפוילן די אפגעציילטע פופציק מיטצונעמען אין אויטא. דער נאמען פון פערציקסטער איז געווען דער באקאנטער יידישער דיכטער חיים סעמיאטיצקי.

•

יאנקל זאלמאנאוויטש, א שילער פון יידישן טעכניקום, האט מיר דערציילט: פון סעפטעמבער 1943 ביזן ערשטן יאנואר 1944 זענען מיר דרייסיק יידן געלעגן אין א מאלינע אויף גלעזער גאס 6. די מאלינע איז געווען א גאלד און קיינער וואלט זי נישט אנטדעקט. עסן, פאר אונזער געצאלט, פלעגן מיר באקומען פון דער ווערטערן. איך בין זיכער, אז אין אונזער מאלינע וואלטן מיר איבערגעלעבט די מלחמה. מאכט זיך אבער א מעשה, אז עס שטארבט ביי אונז אין מאלינע אן אלטער ייד, ר' טעוול אייזנשטאט, א געוועזענער ווילנער סוחר. קיין רידל האבן מיר נישט געהאט. די ערד איז געווען אנגעפרוירן און מיר האבן נישט געוווסט, ווי אזוי אים מקבר צו זיין. צוויי מעת לעת האבן מיר געגראבן מיט די הענט. עס האט זיך אבער גארנישט באקומען. דעמאלט האבן מיר באשלאסן, אז איינער פון אונז זאל ארויסגיין פון מאלינע און אריינברענגען א רידל.

פון דער מאלינע איז ארויס שטיינהאלץ. אויבן ביי דער ווערטערן איז גראד דענסטמאל פארגעקומען א רעוויזיע. ווי נאר שטיינהאלץ האט אויפגעעפנט די קליאפע פון אונזער קעלער, האט אים באמערקט אן אגענט.

דעמאלט איז געקומען געשטאפא און מען האט אונז אלעמען ארויסגעפירט פון קעלער. דעם טויטן האבן מיר געמוזט מיטנעמען.

עס האט נישט געדויערט קיין צען מינוט, און מיר זענען געווען שוין אין פאנאר. דא איז מיין סוף — טראכט איך, עס האט זיך געעפנט דער אויטא, און קיטעל (איך האב אים דערקענט פון זיין קומען אין געטא) האט אונז באפוילן ארויסצוגיין.

מיר האבן נישט געהאט קיין אנדער ברירה און אויסגעפירט זיין באפעל.

ער צוזאַמען מיט צען באַוואָפנטע האָבן אונז אַריינגעפירט אין אַ פאַרשנייטער גרוב און געהייסן זיך אויסטאָן. עס איז געווען אַ פראָסט, אַ ווינט האָט געשניטן. און אַנטקעגן פון דער אַנדערער זייט גרוב, האָט געפלאַקערט אַ שייטערהויפן (שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז דאָרט האָט מען געברענט די מתים).

ווען מיר זענען געווען שוין נאַקעט, האָט קיטעל באַפוילן זיך אויסקלייבן אין שנײַ און מיט די הענט צודעקן די אויגן.

ווי לאַנג מיר זענען אַזוי געלעגן, ווייס איך נישט. איך האָב געבעטן גאָט, עס זאָל וואָס גיכער שוין אָנקומען די קויל. נאָר קיינער האָט נישט געשאָסן. איך האָב בלויז געהערט, ווי קיטעל רעדט צו זײַנע חברים און דורך די פינגער געזען, ווי מען כליאַבעט בראַנפן.

ווען איך האָב דערפילט, ווי מײַנע פיס ווערן באַלד פאַרפרוירן, האָב איך אַלץ פאַרגעסן און געפּרוווט זיך שטעלן.

קיטעל איז צוגעלאָפן מיטן רעוואָלווער און געטאָן אַ געשריי:

— וווהין גייסטו?

— מיר איז קאַלט, — האָב איך געררעדט האַלב משוגע, — מיר איז קאַלט, איך גיי זיך וואַרעמען . . .

קיטעל האָט מיך אַ ווייל אָנגעקוקט און געזאָגט: דיר איז קאַלט? נו גוט, טו זיך אָן, איך וועל דיך לאָזן פריי. . . .

איך האָב געמיינט, אַז דאָס זאָגט ער גלאַט אַזוי, ער וויל זיך רייצן. נאָר ווען איך האָב זיך אָנגעטאָן, האָט ער באַפוילן אַ שיסער, ער זאָל מיך אַרויספירן דורכן טויער . . .

— ביז איצט פאַרשטיי איך נישט, פאַרוואָס קיטעל האָט דאָס געטאָן. מסתמא צוליב שיכּרות.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווסט, האָט ער אַלע יידן פון דער מאַלינע פאַרפרוירן צום טויט. צווישן די פאַרפרוירענע איז געווען מײַן טאַטע.

ד ר י ט ע ר   ט ײ ל :

די „פאַראייניקטע פאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ" (פ.פ.אָ.)

דער ערשטער אויפרוף

„לאמיר נישט גיין ווי שאף צו דער שחיטה!

יידישע יוגנט, גלייב נישט די פארפירער. פון די אכציק טויזנט יידן אין ירושלים-דליטא איז געבליבן נאר צוואנציק טויזנט. פאר אונזערע אויגן האט מען אוועקגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטער. ווו זענען די הונדערטער מענער, געכאפטע אויף ארבעט דורך דער שטאטישער פאליציי? ווו זענען די נאקעטע פרויען און קינדער, ארויסגעפירטע אין גרויליקער נאכט פון דער פראוואקאציע? ווו זענען די יידן געכאפטע אין יום-כיפור? און ווו זענען אונזערע ברידער פון דער צווייטער געטא? וועמען מען האט ארויסגעפירט פון געטא וועט זיך מער נישט אומקערן. ווייל אלע וועגן פון דער געשטאפא פירן קיין פאנאר. און פאנאר איז טויט!

רייסט אראפ די אילוזיע פון פאריאושטע: אייערע קינדער, פרויען און מענער זענען נישטא! פאנאר איז נישט קיין לאגער. מען האט זיי אלעמען דערשאסן. עס האט היטלער פארטראכט א סיסטעם אומצוברענגען אלע יידן אין איירָאפּע. אויף אונז איז אויסגעפאלן די ערשטע ריי.

לאמיר נישט גיין, ווי שאף צו דער שחיטה! אמת, מיר זענען שוואך און האבן קיין הילף נישט. אבער דער איינציקער ווירדיקער ענטפער אונזער שונא — איז ווידערשטאנד!

ברידער! בעסער פאלן ווי פרייע קעמפער, איידער לעבן אין דעם מערדערס גנאד. זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אטעם!

ערשטער יאנואר 1942. ווילנע. אין געטא.

אויף שפיטאל גאס 11 האבן זיך אין קעלער באהאלטן צוואנציק מענטשן. פאליציי איז ארומגעלאפן מיט העק און שפיר-הינט, האט געפונען די מאלינע און באפוילן די צוואנציק, זיי זאלן געשווינד ארויסגיין. זיי האבן זיך אפגעזאגט און געבליבן אינעווייניק. אויב שטארבן, איז אט דא אין קעלער. שוויינענבערג מיט דער באנדע פאליציי האט זיך אריינגעריסן אין קעלער און צילנדיק אין די יידן מיט זיין אויטאמאטיש געווער האט ער באפוילן זיי תיכף ארויסצוקריכן אויפן הויף. ווי אן ענטפער אויף דעם תלינס פאדערונג, האבן צוויי יוגנטלעכע, האיז און גאלדשטיין, מיט די הוילע פויסטן זיך א ווארף געטאן אויף די מערדער. האיז האט מיטגעריסן די אנדערע: „יידן! גייט נישט ארויס פון דער מאלינע! ווארפט זיך אויף די מערדער!"

אין דער טונקלקייט פון קעלער האט א שניט געטאן פייער. פלייש און ביין האט זיך געראנגלט קעגן ביקסן. ציין האבן זיך איינגעביסן אין דייטשן גארגלען. אין געראנגל האבן אויך אנטיילגענומען די שפיר-הינט. שוויינענבערג איז ארויסגעלאפן און געבראכט הילף.

די צוואַנציק זענען העלדיש אומגעקומען. אָבער זייער כבוד האָבן זיי אויס־געקויפט מיט עטלעכע שווער פאַרוווּנדעטע, צעקאַליעטשעטע פּאָליציאַנטן.

אויף מאָרגן, ווען די מחנות יידן האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, האָבן זיי געפונען אויפגעקלעפּט אויף די ווענט: „כבוד די קדושים האוז און גאָלד־שטיין! כבוד די געפאַלענע!"

●

דעם 23־טן יאַנואַר 1942 איז אויף אַ זיצונג פון פּאַרטייען-פאָרשטייער אין אַ פאַרבאָרגענעם בוידעמל אויף רודניצקער 6, געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאַר דער שפּעטערדיקער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ.

דאָס איז געווען דער ערשטער אויפרוף, דער ערשטער בליץ אין די פאַר־טונקלטע געסלעך. דעם אויפרוף האָט אָנגעשריבן אַבאַ קאָוונער, וואָס צו יענער צייט האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאָנאַסטיר און איז געקומען מיטן אויפ־רוף אין געטאָ אויף אַ צוגעגרייטער פאַרזאַמלונג.

עס איז געווען נאָך די מאַסן־שחיטות אין ביידע געטאָס. נאָך די אַזוי גע־רופענע „געלע שיינען". אויף דער זיצונג פון דער איניציאַטיוו-גרופּע, ווו עס איז געלייענט געוואָרן דער אויפרוף, איז אויך באַטראַכט געוואָרן דאָס עדות־זאָגן פון דער לערערן טעמע קאַץ, וואָס נישט לאַנג צוריק איז זי אַנטלאָפן פון אַ פּאָנאַרער גרוב. מיט קוילן אין לייב האָט זי ביינאַכט זיך אַרויסגעשאַרט פון קבר און אַ האַלב־נאַקעטע זיך אַריינבאַקומען אין געטאָ. די, וואָס האָבן זיך אויפגע־קליבן צו גרייטן אַ ווידערשטאַנד, האָבן אייגנטלעך נישט געדאַרפט קיין עדות. וועגן פּאָנאַר האָבן זיי געוווּסט. מען האָט בכיוון אָבער אַריינגעפירט די פאַר־בלוטיקטע לערערן, וועלכע איז אַגב אַלעמען באַקאַנט געווען, ווי אַ באַוווּסט־זיניקער, קעמפערישער מענטש, כדי איר בייזיין זאָל נאָך מער פאַרשטאַרקן די געפילן און דעם דורשט צו נקמה.

שוין דעמאָלט, ווען די געטאָ געסלעך האָבן אָנגעהויבן אָפּגיין מיט בלוט און נויגעבויערס קאַבינעט אין געשטאַפּאָ האָט געפּרוווט מיט אַלע מיטלען צו פאַרטומלען און מאָראַליש צעברעכן די יידישע באַפעלקערונג. שוין דעמאָלט האָבן סטיכיש זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן באַזונדערע גרופּירונגען, מיטן ציל אַרויסצושטעלן אַ פויסט קעגן דעם שונאס פאַרמעסטונג.

דעם 24-טן דעצעמבער 1941, בעת דער שחיטה פון די ראָזע שיינען, איז פאָרגעקומען דער ערשטער אַקט פון אַקטיוון ווידערשטאַנד.

אויף דער זיצונג זענען בייגעווען: איציק וויטענבערג, אַבאַ קאָוונער, יוסף גלאַזמאַן, ביענע באָראָווסקי, ניסן רעזניק און דער געוועזענער מאַיאָר אין דער פּוילישער אַרמיי — פּרוכט. נאָכן אַרומרעדן די גרונט־יסודות פון דער אָרגאַ־ניזאַציע איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ שטאַב פון דריי מענטשן: איציק וויטענ-בערג (פּסעוודאָנים — לעאָן) קאָמאַנדיר. אַבאַ קאָוונער (פּסעוודאָנים — אורי). יוסף גלאַזמאַן (פּסעוודאָנים — אַבראַם) — מיטגלידער פון שטאַב. שפּעטער

זענען צוגעקומען צום שטאב ניסן רעזניק, אברהם כוואיניק, יעקב קאפלאן און זיסקאוויטש.

דער ציל פון דער פאראייניקטער פארטיזאנישער ארגאניזאציע (דאס ווארט „פאראייניקטע" האט מען צוגעגעבן דערבאר, ווייל די ארגאניזאציע האט פאראייניקט אין זיך אלע פארטייען) איז געווען: צוגרייטן א באוואפנטן ווידערשטאנד אין געטא, כדי צו פארטיידיקן דעם כבוד און די לעבנס פון דער געבליבענער יידישער באפעלקערונג. דורכפירן סאבאטאזש און דיווערסיע אין די דייטשע ווארשטאטן און אונטערנעמונגען, פארבינדן זיך מיט דער פארטיזאנער־באוועגונג אין וואלד.

מען האט אנגעהויבן אריינצוברענגען געווער און צו ווערבירן קעמפער. א קעמפער פון פ.פ.א. האט בלויז געקענט זיין א גוט אויסגעפרווטער מענטש, פאר וועמען עס איז ערוב זיין פארטיי דער שטאב האט ארויסגעגעבן א קאמפס־רעגולאמין פאר די ערשטע קעמפער:

1. די ארגאניזאציע איז געבויט אויף דורכוים מיליטערישע פרינציפן. דער קלענסטער קאמף-איינס איז א פינפטל. עס הייסט: פיר קעמפער און א גרופן־קאמאדיר. פיר גרופן שאפן אן אפטייל — מיט אן אפטייל־קאמאנדיר בראש. די גאנצע ארגאניזאציע איז פאנאנדערגעטיילט אין צוויי באטאליאנען.

די ערשטע גרופן-קאמאנדירן זענען געווען: עדעק באראקס (דער שפעטערדיקער ארגאניזירער פון פ.פ.א. אין ביאליסטאק, ווו ער איז געפאלן אין קאמף) און יצחק מאצקעוויטש (געפאלן ביים דורכרייסן זיך מיט געווער דורך דעם געטא).

ברוך גאלדשטיין, סאניע מאדייסקער און שמואל קאפלינסקי זענען פון די ערשטע אפטייל-קאמאנדירן.

אבא קאוונער און יוסף גלאזמאן — באטאליאן־קאמאנדירן.

עס האבן זיך אויסגעפורעמט ביי דער ארגאניזאציע באזונדערע קאמפס־גרופן: גראנאטן־ווארפלער, דיווערסאנטן, מינענלייגער, קוילנווארפלער און אן אויסשפיר־גרופע. אין קאמפס־רעגלאמענט איז געזאגט געווען וועגן מאביליזאציע פון די פארטיזאנער אין דער צייט פון א פלוצלינגדיקער סכנה. עס זענען באשטימט געווארן די האנדלונג־אופנים בעת געשטאפא וועט אנפאלן. דער רעגלאמענט האט אויפגעקלערט די יסודות פון קאמף אין געטא. אין א באזונדער פאראגראף איז פארמולירט געווארן די אויפגאבע פון דעם יידישן דיווערסאנט. יעדער קעמפער איז מחויב אפצוגעבן זיין קאמאנדיר א באריכט וועגן דער טעגלעכער סאבאטאזש־ און דיווערסיע־טואונג אין די דייטשע אונטערנעמונגען, ווו ער איז געצוונגען צו ארבעטן.

די פאראל: „ליזע רופט" (ליזע — דער נאמען פון א געפאלענער העלדין) איז דער סיגנאל פון תיכפדיקער מאביליזירונג. דערהערנדיק דעם רוף,

דארף יעדער קעמפער זיך שטעלן אויפן אנגעמערקטן פאסטן און מיטרייסן די נישט ארגאניזירטע אייווינער אין דעם באשטימטן פונקט. כדי די באזונדערע קאמפס-גרופן זאלן זיך ידערקענען אין דער צייט פון דעם אויפשטאנד — זענען צוגעגרייט געווארן באזונדערע אפצייכנס : רויטע דרייעקיקע בלעכלעך.

געווער.

ברוך גאלדשטיין — דאס איז דער נאמען פון דעם, וואס האט אריינגעטראגן אין געטא פאר דער ארגאניזאציע דעם ערשטן פיסטויל. עס איז געווען סוף יאנואר 1942. ברוכן האט מען צוגלייך מיט אכציק יידן אוועקגעשלעפט אויף צוואנגס-ארבעט אין דייטשן אמוניציע-לאגער בורבישאק. אונטער א שטארקער שמירה פון ס.ס. האט ער געשלעפט באמבעס און געלאדעוועט וואגאנעס. מיטאג-צייט פלעגט מען א האלבע שעה רוען. ד יידישע ארבעטער פלעגן דאן אומבאמערקט פאר דער וואך דורכקריכן דורך די דראטענע צוימען און איינקויפן ביי די ארומיקע פויערים עסנווארג אויף אריינצושמוגלען אין געטא. ברוך האט געזוכט עפעס אנדערש : געווער און קוילן פאר דער ארגאנזאציע. עס איז אים איינגעפאלן א פלאן : ער האט זיך ארומגעוויקלט די לינקע האנט מיט א טוך, כלומרשט זי איז געשוואלן, און צוויי טעג אזוי געגאנגען צו דער ארבעט, די זשאנדארמען ביים געטא-טויער און די ס.ס. אין בורבישאק זאל זיך עס ווארפן אין די אויגן. אויפן דריטן טאג, אין דערצייט ווען זיינע אנדערע מיטארבעטער האבן זיך ארומגעוויקלט מיט א „קאמפרעס" מעל, האט ברוך אריינגעבונדן אין זיין „געשוואלענער" האנט א פיסטאליעט, וועלכן ער האט ארויסגעגנבעט פון א בונקער און האט אזוי אוועקגעשפאנט צום געטא.

ביים טויער האט דעמאלט גראד קאנטראלירט דער „מייסטער", — א ספעציעלער טאפער פון געשטאפא, וואס זיין אויפגאבע איז צו ארעסטירן יעדערן פאר וועלן אריינטראגן דורכן טויער עסנווארג. דער „מייסטער" האט א שפרונג געטאן אויף ברוכן און גענומען אים באטאפן, נישטערן זיינע קליידער. ווען ער האט זיך אנגערירט אין ברוכס „געשוואלענער" האנט, האט ברוך אנגעהויבן צו שרייען פון ווייטאג. דער מייסטער האט מער נישט געזוכט.

פון דעמאלט גייט נישט אריבער קיין טאג, אז גאלדשטיין זאל נישט אריינטראגן קיין געווער. אט גייט ער דורך די שטאט ווי א הינקענדיקער. זיינע חברים, וואס ווארטן אים אפ הינטערן טויער, קוקן אים אויס דורך די שפארעס מיט הארצקלאפעניש. דאס טויער איז היינט באוואכט מיט שטורמיסטן. מען רעווידירט אויפסניי. ברוך איז אין ריי דער ניינטער. פון די פאדערשטע וואס האבן דורכגעשפאנט דעם שפאלער נאהייקעס האט מען א העלפט ארעסטירט : ביי וועמען מען האט געפונען קארטאפל, ביי וועמען — ברויט. אויב מען געפינט עסנווארג ביי א פרוי, טוט מען זי אויס נאקעט און עפנטלעך

ווערט זי געשמיסן. ברוך איז שוין דער צווייטער אין ריי. אויב מען וועט געפינען ביי אים דאָס געווער, וועלן דערפאַר באַצאָלן הונדערטער מענטשן. ברוך ווייס עס.

די שטורמיסטן באַטאַפּן היינט יעדעס קנעפּל. נאָר אָט האָט זיך אַרויסגעריסן דורכן טויער יאַשקע ראַפּ און טוט אַ משונהדיקן שפּרונג אויף די שטורמיסטן, כדי אַפּצווענדן אויף אַ מינוט זייערע בליקן פון ברוכן. דער קונץ האָט זיך איינגעגעבן. ברוך איז אַדורך, יאַשקען האָט מען אַרעסטירט.

אין אַרסענאַל פון פ.פ.א. איז צוגעקומען אַ האַלבער קוילנוואַרפער פון דעכטיאַראָווס סיסטעם. אויף מאָרגן האָט ברוך אַריינגעטראָגן די צווייטע העלפט.

אין משך פון גאָר אַ קורצער צייט האָבן די פ.פ.א.־קעמפער מיט גרויס מסירת־נפש אַרויסגעטראָגן פון דייטשע בונקערס און פאַרפּלאָמבירטע וואַגאָנעס : 5 מאַשינגעווער, 50 גראַנאַטן, אַרום 30 רעוואָלווערן, עטלעכע ביקסן און טויזנטער קוילן.

כאָטש דאָס דורכטראָגן געווער דורכן באַוואַכטן טויער איז געווען ריזיקאַליש פאַרן טרעגער און פאַר דעם געטאָ, האָט מען דאָך מיט אַלערליי שפּיצלעך זיך געגעבן אַן עצה: דאָס געווער איז אַריינגעשוואומען אומבאַמערקט : אונטער אַ טאָפּל־דעק פון אַ קעסטל מיט געצייג, אין פאַרבאַרגענע קעשענעס, אין אַ לאַבן ברויט, אין אַן אָרון פאַר מתים, וואָס פלעגט אַרויספאָרן מיט אַ מת און אַריינפאָרן מיט אַ ביקס.

אין מאַי 1942 האָט דער אָפּטייל־קאָמאַנדיר שמואל קאַפּלינסקי, צוזאַמען מיטן פ.פ.א.־קעמפער מאַטעס לעווין, זיך אָנגעטאָן אין קליידער ווי שטאָטישע קאַנאַליזאַציע־אַרבעטער, אַריין אין שטאָט־פאַרוואַלטונג און אַרויסגעגנבעט די רויטע סיגנאַל־צייכנס, וואָס מען שטעלט אויף די וועגן. אויפן מיטן סטעפּן־גאַס, קעגן באַוואַכטן טויער, האָבן זיי אויפגעשטעלט די רויטע סיגנאַלן און אויפגעהאַלטן די באַוועגונג. דעמאָלט האָט קאַפּלינסקי אויפגעהויבן די קאַנאַליזאַציע־דעק, און צוויי צוזאַמענגעקלעפּטע מולטערס, אָנגעלאָדענע מיט געווער, אַריינגעשטויסן אין קאַנאַל. אין דער זעלבער נאַכט האָבן עטלעכע אונזערע יונגען, דורך אַ געהיימער עפענונג פון ספּאַקאָיניס וואַרשטאַט אין געטאָ, זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַנאַלן, דערגרייכט סטעפּן־גאַס אונטער דער ערד און אויף אַ טאַטשקע אַריינגעפירט דורכן קאַנאַל דאָס געווער.

צו 40 גראַנאַטן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צינדערס, האָט דער זעלבער קאַפּלינסקי אַליין אויסגעאַרבעט אין געטאָ אויסגעצייכנטע צינדערס. אָנהייב סעפּטעמבער 1943 האָט מען די גראַנאַטן אויסגענוצט קעגן די דייטשן.

עס האָט זיך איינגעגעבן אונטערצוקויפן די זשאַנדאַרמען ביים טויער. פאַר צען טויזנט רובל זענען זיי מסכים געווען אַריינצולאָזן אין געטאָ קאַרטאָפל און זאַלץ פאַר דער הונגעריקער באַפעלקערונג. אָנשטאָט זאַלץ האָבן די ברידער הירש און לייבל גאָרדאָן אַריינגעבראַכט אַ זאַק פולווער. פון דעם דאָזיקן אויפרייס־שטאָף האָט מען שפּעטער צוגעגרייט די ערשטע דיווערסיע. אויך אַכט הונדערט

גראנאטן האט מען אליין אויסגעארבעט פון עלעקטרישע לעמפלעך, אויסנוצנדיק דעם געבראכטן שטאף.

העלדישקייט האט אויך ארויסגעוויזן ישראל פילאווסקי. דער פארטיזאנער פון גרופע 3, ערשטער באטאליאן. ביי א באקאנטן שוסטער אויף ליפּוּוקע פלעגט ער איינהאנדלען געווער. איינמאל, ווען דער קעמפער האט זיך ארומגעבאנצערט דאס לייב מיט פיסטוילן, האבן צענדליקער געשטאפּאוועס זיך ארייגעריסן אין דער דירה. פילאווסקי האט זיך אבער ניט פארלארן. ער האט אויסגעבראכן א שויב און צוזאמען מיטן געווער אנטלאפן אין געטא.

●

ניט ווייניקער ווי פארן דרויסן האבן די פ.פ.א.-קעמפער זיך געמוזט היטן אין געטא גופא. דער ברייטער עולם האט וועגן דער ארגאניזאציע ניט געוווסט און האט ניט געטארט וויסן. ווער ווייסט, וואס פאר א טיפּן עס האבן ארומגעשווימלט אין געטא? ביים טאג האט זיך ניט געמערקט קיין סימן. נאר ביינאכט, ווען די באוועגונג אין געטא פלעגט ווערן אפגעהאקט, פלעגט זיך אנהויבן די באוועגונג פון געווער.

אין אונטערערד, אונטער פאדלאגעס, אין היילן, אין קונציק-קאנסטרואירטע פוסטע קלעצער האבן זיך געפונען די ארסענאלן פון פ.פ.א. ווי א סימן פון איינפאלערישקייט איז כדאי צו דערמאנען די עמערס מיט די טאפּלטע דעקן, ווו עס זענען געלעגן פיסטוילן. די עמערס זענען פול געווען מיט וואסער און זענען געשטאנען פאר אלעמען אין די אויגן אויף סטראשון-גאס 12 אין דער פאלקס-קיך.

אין די היילן אויף קארמעליטן 3, אין די קעלערן אויף דייטשישע 31 און אין דער ביבליאטעק „מפיצי השכלה" אויף סטראשון-גאס 6, זענען פארגעקומען מיליטערישע צוגרייטונגען פאר באזונדערע גרופּן. די לעקציעס האבן געפירט פ.פ.א.-אינסטרוקטארן, וואס אין צווישן-צייט האבן זיי שטודירט און פארפולקאמט זייער מיליטערישע קענטעניש. וויטענבערג, וואס אליין האט ער אין מיליטער ניט געדינט, איז אינגיכן געווארן אן אויסגעצייכנטער מיליטערמאן, האט זיך גוט פארשטאנען אויף כלערליי געווער און פלעגט האלטן פאר די קאמאנדירן לעקציעס וועגן דער סטראטעגיע פון פ.פ.א. בעת אן אנפאל אויפן געטא.

זלמן טיקטין

... ער האט געהערט צו דער ליטעראַרישער סעקציע פון „יוגנט-קלוב". מיט א גרופע יונגטלעכע, מערסטנטייל שילער פון דער מיטל-שול אין געטא, האב איך

געלערנט ליטעראַטור. אין יענער צייט האָבן מיר געגרייט אין געטאָ אַ ליטע־ראַרישע פייערונג.

דער זעכצן־יעריקער זלמן טיקטין, וואָס האָט פאַרלאָרן זיין טאַטע־מאַמע בעת דער ערשטער פּראָוואָקאַציע, האָט אַרויסגעוויזן גרויס אינטערעס צו דער פייערונג. פון די בורבישקער בונקערס, ווו ער אַרבעט ביים איבערטראָגן באַמ־בעס, האָט ער אַריינגעטראָגן צו דער פייערונג אַ בוקעט בלומען. ער האָט זיי געטראָגן באַהאַלטן, ווייל פאַרן אַריינטראָגן בלומען באַקומט מען צוואַנציק שמיץ.

די בלומען זענען ניט קיין פּשוטע. זיי זענען אויסגעוואַקסן אויפן קבר פון די צוויי ברידער גאַרדאַן, וואָס אַ באָמבע האָט זיי צעריסן אויף שטיקער אין אַ לאַגער פון אַמוניציע, ווו זיי האָבן געאַרבעט. פון אויפרייס איז פאַרטיליקט גע־וואָרן דער לאַגער צוזאַמען מיט די ברידער. דער אַבער־לייטענאַנט וואַגנער, דער אויפזעער און בעל־הבית פון בורבישאַק האָט געמיינט, אַז דאָס איז אַ צופאַל, אַ ראיה : די יידן זענען אומגעקומען. טיקטין ווייסט אָבער אויף זיכער, אַז דאָס איז ניט קיין צופאַל, ווייל איינער פון די אומגעקומענע ברידער האָט אים פאַר־טרויט אַ סוד, אַז ער האָט באַשלאָסן אויפצורייסן אַ דייטשן לאַגער מיט אַמו־ניציע, מעג דאָס אַפילו אים קאָסטן דאָס לעבן.

זלמן איז אַרומגעגאַנגען צווישן די קינדער און זיין פּנים האָט גע־שטראַלט. ניט בלויז צוליב די בלומען אַליין איז ער געווען צופרידן : היינט האָט ער חוץ די בלומען אַריינגעטראָגן אין געטאָ פאַר דער פּאַרטיזאַנישער אָר־גאַניזאַציע צוועלף אויסגעצייכנטע גראַנאַטן !

אַז טיקטין איז אַן אייגענער, אַ פּאַרטיזאַנער, האָב איך געוווּסט, ער איז דער סאַמע יינגסטער צווישן די חברים. אַז דאָס יינגל איז אַ מיידים אין אַרויס־גנבנען געווער, האָבן שוין געוווּסט צופיל. נאָר אַז דער זעכצן־יעריקער האָט פאַרטראַכט אַ פּלאַן אויפצורייסן דעם בנין פון געשטאַפּאָ, דאָס האָט ווייניק־ווער געוווּסט. זלמן האָט דאָס מיר איינמאָל דערציילט, ווען מיר זענען גע־גאַנגען צוזאַמען פון אַ ליטעראַרישן קרייז.

ער האָט מיר גענוי דערציילט וועגן זיין גרויסן פּלאַן. אויפן הויף, ווו עס געפינט זיך די געשטאַפּאָ, אַרבעטן יידן. זיך אַריינבאַקומען אַהין איז גאָר ניט שווער. ער וועט זיך צונויפרעדן מיט אַ ייִדן, זיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס אַרבעט אויפן הויף ביים טראָגן שטיינער, און צוזאַמען וועלן זיי אויפרייסן דעם בנין.

— איך פאַרשטיי, סוצקעווער, סאַראַ קלאַפּ דאָס וועט דערלאַנגען ! די גאַנצע שטאָט וועט זיך געבן אַ טרייסל !

איך האָב געראָטן זלמן'ען, אַז אויף דער אייגענער האַנט זאָל ער ניט דערוועגן זיך אַזאַ זאַך צו טאָן. ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע, עס מוז זיין אַ דיסציפּלין. זאָל ער איבערגעבן זיינע פּלענער דעם שטאַב.

טיקטין האט זיך פאר מיר מודה געווען, אז ער האט שוין געבעטן א דער־לויבעניש און דער שטאב האט עס דערווייל אפגעווארפן. געהייסן אים זיין גע־ווארנט און אויף דער אייגענער האנט גארניט מאכן. אבער ער קען זיך ניט בא־רויקן. ער איז גרייט אפילו ארויסצוטרעטן פון דער ארגאניזאציע, אבי דאס זייניקע אויספירן.

דאס יינגל האט געפיבערט, איך האב געשפירט: עס וועט געשען מיט אים אן אומגליק. איך האב אים געווארנט, ער זאל ניט זיין היציק. מען דארף שטארק אויף דער וואך זיין ביים קריגן די גראנאטן. ווייל מען שטעלט אין סכנה די צוואנציק טויזנט יידן.

אויף מארגן, ווי אלע טאג, איז ער אוועק צו דער ארבעט. ווידער האט מען געשלעפט די באמבעס. דער אבערלייטענאנט וואגנער, דער בעל-הבית איבער בורבישאק, האט באפוילן די יידן אריבערצופירן אן אמוניציע-לאגער אויף אנ־טאקאל. עס דארף קומען אויף אן אינספעקציע א פולקאווניק, וויל אים וואגנער איבעראשן מיט זיין אויפטו: באווייזן אים אין וויפל ווייטע פונקטן עס איז צוגעגרייט אמוניציע. אין א פאר טעג ארום, ווען דער פולקאווניק וועט אוועק־פארן, וועט דער אבערלייטענאנט באפעלן די יידן, וועלן זיי אויף צוריק דא אין בורבישאק אריבערפירן די באמבעס. אזוי נארט ער זיין נאטשאלסטווע. די זעל־בע באמבעס דרייען זיך ארום ווילנע און אין חדשים ארום קומען זיי ווידער אין בורבישאק. וואגנער איז א כיטרער דייטש. ער ווייסט דעם וועג, ווי צו פארטומ־לען די פולקאווניקעס. זיין אינציקער ציל — מען זאל אים ניט שיקן אויפן פראנט.

אין אוונט, פארן אהיימגיין, האט טיקטין באמערקט, אז אויף די רעלסן איז אנגעקומען א וואגאן. אויב א וואגאן האט זיך אפגעשטעלט, איז א סימן, אז דארט איז פאראן אמוניציע. טיקטין האט זיך אפגעזונדערט פון דער מחנה, און שטיל, אומגעזען פון קיינעם, זיך צוגעגנבעט צום וואגאן. דער וואגאן איז געווען פארבלאמבירט. זלמן האט מיט די ציינער איבערגעביסן די פלאמבע, אריין אין וואגאן און זיך גענומען ארומקוקן. קיין גראנאטן זענען היינט נישטא. בלויז צינדערס און מאשין-געווער-לענטעס. נאר אויך דאס איז וויכטיק. קיין ליידיקער וועט ער פון וואגאן ניט ארויסגיין. ער האט זיך ארומגעבונדן אונטער די הויזן מיט א שטריק און זיך גענומען אנלאדן. א פול־אנגעלאדענער איז ער ארויס צוריק, באוויזן נאך צו פארמאכן די טיר פון די וואגאנעס און אריבער־צוגיין דורך א ראוו צו א דערבייאיקן וועלדל. נאר דא האט אים באמערקט דער פיראטעכניקער מיקאלאוסקאס. ער האט געעפנט א פייער, פארוואונדעט זלמן׳ען און עלף באוואפנטע חיות האבן זיך א ווארף געטאן אויפן יינגל.

מען האט זלמן׳ען אריינגעווארפן אין קארצער. וואגנער האט אנגעקלונ־גען אין געשטאפא. אלע יידישע ארבעטער האט ער דערווייל געהאלטן אונטער דער וואך אויפן אנטקעגנדיקן פלאץ. פלוצים האבן די יידן דערזען: דער

קארצער, ווו עס איז געזעסן טיקטין, האט זיך אויפעריסן און זלמן איז ארויסגעשפרונגען, געשווינד זיך אריינגעריסן צווישן די דערבייאיקע קוסטעס און פון דארט זיך פארנומען צו די באן־ליניעס. געטראפן פון זיבן קוילן איז ער געפאלן אין גראז.

עס איז געקומען קיטעל. דערזען, אז טיקטין לעבט נאך, האט אים קיטעל אריינגענומען אין זיין אויטא און אוועקגעפירט אין טורמע־שפיטאל. יעדער טאג פלעגט אים קיטעל באשטאטן מיט א וויזיט, ברענגען אים גוטע זאכן, שאָקאלאד, און פרעגן דערביי פאר וועמען ער האט גענגבעט די געווער־טיילן. טיקטין האט זיך ניט צוגערירט צו די בלוטיקע מתנות, ניט געענטפערט א ווארט אויף קיטעלס אלע פרעגענישן.

א שוועסטער, וואס האט געארבעט אין שפיטאל האט אונז שפעטער דערציילט, אז ווען קיטעל איז שטארק צוגעשטאנען, זלמן זאל דערציילן דעם אמת — פאר וועמען ער האט געגנבעט די צינדערס פון די גראנאטן, האט דער זעכצן־יעריקער געענטפערט:

— איך האב זיי געגנבעט פאר אייך! ווייל איר האט דערמארדעט מיינע עלטערן!

פארבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט

אויפן וועג ווילנע־ווילייקע, ביי דער באן־סטאציע ווילנער־קאלאניע געפינט זיך דער בענעדיקטינער מאנאסטיר, ארומגערינגלט מיט א בעטאנענעם פארקאן, פון קראקע זענען אהין געקומען זיבן נאנעס און זיך דארטן באזעצט. אין דעם דאזיקן מאנאסטיר האט זיך אויסבאהאלטן דער שטאב־מיטגליד אבא קאָוונער, נאכדעם ווי אים האט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן פון טויט. די „מוטער", אדער ווי מען האט זי דארט גערופן מאטקא פשיארסיא, האט אים אריינגענומען אין א באזונדער חדרל און דארט אויסגעהיט.

די „מוטער", א פרוי פון א יאר פינף און דרייסיק, איז אין דער יוגנט געווען א סאציאליסטין. זי האט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אין קראקע. צוליב א טראגישער פערזענלעכער איבערלעבונג האט זי אלץ פארלאזן און איז אוועק אין מאנאסטיר און איז דא די „מוטער" פון זיבן שוועסטער.

ווען די רויטע ארמיי איז אפגעטרעטן פון ווילנע, האט זי אויסבאהאלטן ביי זיך אין צעלע א פארוואונדעטן רויטארמייער און ניט אפגעגאנגען פון אים ביז וואנען ער האט זיך אויסגעהיילט.

אחוץ קאָוונערן האט זי שפעטער אריינגענומען אין מאנאסטיר נאך יידן: קאָוונערס ברודער מיכאל (א קאמאנדיר פון מיניארן־גרופע, געפאלן אין קאמף אין די קאזאנער וועלדער), די 23־יעריקע טייבל געלבוים (אומגעקומען בעת

אַז אויסשפּיר־דינסט פון געטאָ צו אַ פּאַרטיזאַנישער באַזע), אַהער פּלעגט אויך קומען ערעק באַראַקס.

זייער אָפט פּלעגט די געגנט אויפּציטערן פון רעוויזיעס. אין קריטישע מאָמענטן פּלעגט די „מוטער" אַנטאָן די מענער אין נאָנע־קליידער און אַזוי אָרום זיי אויסבאַהאַלטן.

אין אַט דעם מאַנאַסטיר האָבן די דערמאָנטע חברים זיך אויפגערעדט וועגן שאַפן אַ ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, קאָוונער האָט דאָרט אָנגע־שריבן אַן אויפרוף צו דער באַפעלקערונג אין געטאָ. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו לייענען אים אויף אַן אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג פון דער יוגנט. אין דער נאַכט פון גימל 1941, אין ווײַטקע קעמפּנער געקומען פון געטאָ אין מאַנאַסטיר און געמאָלדן, אַז די פאַרזאַמלונג איז אָרגאַניזירט.

דעמאָלט איז די גרופּע מאַנאַסטיר־ייִדן אַוועק אין געטאָ און שוין דאָרט געבליבן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט די „מוטער" געבראַכט קאָוונערן אויף אַן אָפּ־געריכטן אָרט 4 גראַנאַטן. אַזוי ווי די גראַנאַטן זענען געווען פון אַ באַזונדערער קאָנסטרוקציע, זענען זיי ביידע אַריין אין דעם הויף אויף טראָקער 11 און די „מוטער" האָט באַוויזן קאָוונערן, ווי אַזוי מען באַנוצט זיך מיט די ספּעציעלע גראַנאַטן. די דאָזיקע גראַנאַטן זענען געווען די ערשטע אין געטאָ.

ביים באַגעגענען זיך האָט די „מוטער" אַזוי געזאָגט:

— איך וויל קומען צו אײַך אין געטאָ, קעמפן און פאַלן מיט אײַך צוזאַ־מען. אײַער קאַמף איז אַ הייליקער. איר זײַט נאָבעלע מענטשן. און כאָטש דו ביסט אַ מאַרקסיסט, אויסגעטאָן פון רעליגיע, האָסטו דאָך אַ גאָט, אַ גרויסן גאָט, און איצטער ביסטו נענטער צו אים ווי איך — זאָל ער אײַך העלפן!

אין אַ צײַט אַרום, ווען די „מוטער" האָט זיך דערוווּסט, אַז אין געטאָ עק־זיסטירט שוין אַ קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע, איז זי געקומען צום טויער און געוואָלט אַריינגיין, זי האָט אָנגעטאָן אויף זיך אַ לאַטע און באַוויזן די זשאַנדאַרן אַ פאַלשן שיין. די טויער־פּאָליציי האָט אָבער דערקענט, אַז זי איז ניט קיין ייִדי־שע און עס איז איר קוים געלונגען זיך אַרויסצודרייען פון אַרעסט.

שפּעטער איז די „מוטער" געוואָרן די פאַרבינדערין צווישן די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ און דער פּוילישער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די מענטשן, מיט וועלכע די „מוטער" האָט אונז פאַרבונדן, זע־נען פון דער גרופּע „ניעפּאָדלעגלאָשטש". זייער ענטפער אויף אונזער פאָרשלאָג וועגן געמיינזאַמען קאַמף קעגן דײַטשן אָקופּאַנט איז געווען, אַז עס איז נאָך ניט געקומען די צײַט צו קעמפן מיט די אָקופּאַנטן. און זיי האָבן אונז אָפּגע־זאָגט צו געבן געווער.

נאָך דעם ווי די אונטערהאַנדלונגען מיט די פּוילישע קרייזן זענען געוואָרן איבערגעריסן, האָט די „מוטער" אַליין צוגעשטעלט פאַר דער געטאָ געווער.

אַ ראַדיאָ

כדי ניט צו זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָט די פּאַרטיזאַנער-אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, אויף קאַרמעליטן 3, אינסטאַלירט אַ געהיימען ראַדיאָ-אַפּאַראַט. יעדער אָוונט האָט מען געדרוקט און צעטיילט פאַר די פּאַרטיזאַנער אַ פּאָליטישן ביולעטין.

עס איז געווען ווינטער 1942, דער ווינטער פון דער גרויסער סאָוויעטישער אָפּענסיווע, און די פּאַרטיזאַנער, שלינגענדיק די ווערטער פון ביולעטין, זענען באַפליגלט געוואָרן מיט מוט און גבורה.

אין דער זעלבער הייל איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּרווו אויפצושטעלן אַ טראַנסליר-סטאַציע אויף צו דערציילן דער וועלט וועגן די דייטשע רציחות.

ניט-יידן פּאַרטיזאַנער פון געטאָ

צו דער פ.פ.א. האָבן געהערט און אַקטיוו מיטגעהאָלפן אַ גאַנצע ריי ניט-יידן.

אירענאַ אַדאַמאָוויטש, וואָס האָט גוט געקענט יידיש און העברעיש, האָט חדשים לאַנג צוגעשטעלט געווער די יידן אין וואַרשע. אין מערץ 1942 איז זי לויטן אויפטראַג פון איר אָרגאַניזאַציע געקומען קיין ווילנע און דאָ איז זי צוויי וואָכן אָפּגעווען אין ווילנער געטאָ. זי האָט געוווינט אויף סטראַשון-גאַס 12. אירענאַ אַדאַמאָוויטש האָט אונז געהאָלפן מיט אַלץ, וואָס איז נאָר מעגלעך. לויטן אויפטראַג פון אונזער שטאַב איז זי אָוועקגעפאָרן קיין קאָוונע און שאַוועל, כדי צו גרינדן אויך דאָרט אַזוינע ענלעכע אָרגאַניזאַציעס אויף צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

יאַדזיאַ דודזיעץ, אויך פון די פּוילישע דעמאָקראַטישע קרייזן, האָט אַ לענגערע צייט זיך געפונען אין געטאָ און האָט געמאַכט פּוילישע און ליטווישע דאָקומענטן פאַר די קעמפער פון פ.פ.א. ביי איר אין שטוב, היינטערן שטאָט, האָט זי שטענדיק אויסבאַהאַלטן יידן. שפּעטער שוין, ווען אונזער אָרגאַניזאַציע איז אַריבער אין וואַלד, איז ביי איר אין שטוב געווען דער טרעף-פּונקט, וווהין עס פלעגן קומען די פּאַרטיזאַנישע שליחים.

אַ לאַנגע צייט האָט געוווינט אין געטאָ און געהערט צו דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע דער רוס וואַנקע. ער איז אַריינגעטראָטן אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און איז שפּעטער געוואָרן אַ פאַרבינדלער צווישן דעם פּאַרטיזאַנער-שטאַב אין וואַלד און דער פּאַרטיי אין שטאָט.

דער 16-יעריקער יאַנעק געפינט זיך דאָ פון ערשטן טאָג. ער איז געבוירן אויף יאַטקעווער גאַס און רעדט יידיש ווי אַ וואַסער. ווען עס איז אויסגעבראָכן

די מלחמה איז ער צוזאמען מיט זיינע צוויי יידישע חברים אנטלאפן פון שטאט, לעבן מינסק האט אים געטראפן א שפליטער פון א באמבע. אויך זיין יידישער חבר איז געווארן פארוואונדעט, האבן זיך אלע דריי אומגעקערט קיין ווילנע, זיך געהאלטן צוזאמען און איינעם איז מען אריין אין געטא און געטראגן געלע לאטעם.

אין דער „נאכט פון געלע שיינען" האט מען יאנעקן געכאפט. אים געפירט אויף פאנאר מיט הונדערטער אנדערע. לעבן די ווייסע סלופעס אויף פאהולאנקע האט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן. א חודש האט ער זיך געדרייט אין דער שטאט, ניט אויפגעהערט בענקען נאך זיינע יידישע חברים. ווער ווייסט צי זיי לעבן? און אויב יא, זוכן זיי דאך אים. און יאנעק האט זיך אומגעקערט אין געטא.

פון זיינע צוויי חברים האט ער געפונען בלויז איינעם, זלמן טיקטין. דא האבן זיי געלעבט צוזאמען ווי ברידער. און זיי האבן ביידע געהערט צו די פארטיזאנער אין געטא.

די פאראשוטיסטן פון ביאלאוואקע

אין פעברואר 1942 האט אונזער פארבינדלער אין ביאלאוואקע הערש ראזאנאוויטש געמאלדן דעם שטאב, אז אין די סקארבוטשאנער וועלדער, ניט ווייט פון ביאלאוואקע, האט זיך אראפגעלאזט א גרופע סאוויעטישע פאראשוטיסטן. עס איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פארטיזאנער אין אונזער געגנט.

דער שטאב פון פ.פ.א. האט באשלאסן זיך צו פארבינדן מיט די פארטיזאנער. דער קאמאנדיר איציק וויטענבערג איז אליין אוועק אין ביאלאוואקע אויסגעפונען אין וואלד די פאראשוטיסטן און האט אנגעבונדן א קאנטאקט מיט זייער קאמאנדיר מארגיס. דאס זענען געווען קעמפער פון דער פארטיזאנער־באוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זענען: מארגיס, אלקסניס, טשיבורים, מויסענקא, דער ראדיסט טימאוסקאס און זאלעסקי (דער לעצטער אומגעקומען אין שלאכט ביים ארייניגיין אין ווילנע).

פון מארגיסן האט וויטענבערג באקומען די פארמעלע באשטעטיקונג פון דער קאמוניסטישער ארגאניזאציע אין געטא. איציק וויטענבערג, בערל שערעשניעווסקי און כיענע באראווסקי זענען באשטימט געווארן פאר מיטגלידער פון ווילנער שטאטישן פארטיי־קאמיטעט, מיטן רעכט ארייננצונעמען נייע מיטגלידער. דער קאמיטעט האט געהאט די אויפגאבע צו ארגאניזירן די פארטיי־ארבעט אין שטאט.

מארגיס האט אויך אנערקענט די פארטיזאנער־ארגאניזאציע אין געטא, ווי א טייל פון דער אלגעמיינער ליטווישער פארטיזאנישער באוועגונג. דעמאלט

האט דער סעקרעטאר פון דעם שטאטישן קאמיטעט בערל שערעשעוסקי זיך פארבונדן מיט דעם וויסרום קאראבליקאוו, מיטן באקאנטן פארטיי-טוער יאן פשעוואלסקי, און זיי האבן אנגעהויבן שאפן פארטיי־גרופעס אין שטאט, ווי אויך באזונדערע פארטיזאנישע גרופן אין פארשידענע פאבריקן. דער הויפט־ציל פון די פארטיזאנישע גרופן איז געווען: סאבאטאזש־ארבעט אין די דייטשע אונטערנעמונגען.

ווען עס זענען פארפעסטיקט געווארן בײדע פארטיי-גרופן אין געטא און אין שטאט, איז געבילדעט געווארן א נייער פארטיי־קאמיטעט אין ווילנע. אין אים זענען אריין: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאר פון שטאטישן קאמי־טעט), איציק וויטענבערג (קאמאנדיר פון פ.פ.א.), סאניע מאדייסקער (פאר־אנטווארטלעכע ארגאניזאטארן פון קאמסאמאל אין ווילנע), מאקאר קאראבלי־קאוו (ארגאניזאטאר פון די שטאטישע כוחות) און יאן פשעוואלסקי (אגיטא־ציע).

דער שטאטישער קאמיטעט האט זיך שטארק פארנומען מיטן אגיטירן קעגן דער צוואנגס־מאביליזירונג, רופנדיק די באפעלקערונג אוועקצוגיין אין וואלד. עס ווערן אויך אויפגעהויבן די פראגן וועגן באוואפנטע כוחות אין שטאט און אין געטא. אונטער דער אנפירונג פון שורקע מאזיטש איז געשאפן געווארן צווישן די באן־ארבעטער א גרופע דיווערסאנטן, וואס האט זיך פארנומען מיטן אויפרייסן באן־רעלסן און געבן כסדרדיקע ידיעות די פארטיזאנער וועגן דער באוועגונג פון די באנען.

סאבאטאזש און דיווערסיע

עס איז געווען זומער 1942, די דייטשן האבן אנגעהויבן אן אפענסיווע. אויפן בורבישקער באן־אפציווייג זענען פארלארן געווארן טאנקען. אינזשעניער איזאק ראטנער האט קאנסטרואירט בעמישע מיניאטור־אפאראטן און זיי אריינ־געלייגט בגנבה אין די בענזין־רעזערוואַרן פון 14 טאנקען. אין אכט שעה ארום, ווען די טאנקען האבן זיך גערוקט צום פראנט, האבן זיי זיך אנגעצונדן און זע־נען פארברענט געווארן.

דער זעלבער גאלדשטיין, וואס האט אריינגעטראגן אין געטא דעם ערשטן קוילנוואַרפער, האט אין אמוניציע־לאגער בורבישאק קאליע געמאכט 145 זע־ניט־אפאראטן. ביי 90 קוילנווארפער, פארלאדענע צום פראנט, האט ער ארויס־גענומען די שלעסער־בעקלעך.

ווען די דייטשן פלעגן באפעלן יידן אויפצורייסן אלטע באמבעס, פלעגן די פארטיזאנער ארונטערלייגן אונטער די אלטע נייעם דייטשן וואפן, און דאס פלעגט אויפגעריסן ווערן צוזאמען מיט די באמבעס.

אין א פרילינג־טאג 1943 האט א נײ־אנגעקומענער דײטשער רעזערװ־סאלדאט אומפארזיכטיק מאניפולירט מיט א גראנאט, ניט קענענדיק זײן מע־כאניזם. צו דעם צעטומלטן דײטש איז צוגעגאנגען דער אינזשעניער ראטנער און קאלט א זאג געטאן: גיב א װארף דעם גראנאט אין יענער ריכטונג, אניט װערסטו צעריסן (ראטנער האט באװוסטזיניק אנגעװיזן דעם דײטש א ריכטונג פון א פארמאסקירטער אמוניציע־שאפע) און װען דער דײטש האט א װארף געטאן אהין דעם גראנאט, האט זיך דערהערט א געװאלדיקער אויפרײס. אנ־דערהאלבן מיליאן ביקסן־קוילן זענען אװעק מיטן רויך.

דעם דײטש האט מען באשולדיקט אין סאבאטאזש און מען האט אים שפעטער דערשאסן.

אין „דויטשע דינסט־פאסט־אמט" האט געארבעט טעװקע גאלפערן. פירנ־דיק די פאסט פון אמט צום באן האט ער צעריסן און פארברענט טויזנטער בריװ און װיכטיקע מיליטערישע פאקעטן. דײטשע שפײז־פאקעטן פלעגט ער ארײנטראגן אין געטא און צעטײלן זײ פאר די הונגעריקע. צום יארטאג פון פ.פ.א. האט גאלפערן ארויסגעשלעפט פון א װאליזע בײ א דײטש אפיציר א רעװאלװער און געבראכט אים א מתנה דער ארגאניזאציע.

װאזגעל און גלעזער האבן אזוי לאנג אויסגעדרײט שרײפלעך פון אכט אויטאס, ביז װאנען זײ האבן געפטרט די מאשינען.

אין „פלאג בויטע" האט געארבעט דער 17־יעריקער לײב דיסטעל, א קעמ־פער פון דער 33־טער גרופע. זײענדיק אלײן א שלאסער, האט ער זיך אויס־געלערנט צו פארשטײן אויף זעניט־הארמאטן, װאס פלעגן דארט װערן אויפגע־שטעלט. פון אפריל 1942 ביז יולי האט ער קאליע געמאכט 43 שלעסער פון זע־ניט־הארמאטן.

עס איז געװען אין סאמע ברען פון דער דײטשער זומער־אפענסיװע. דורך דער װילנער־באן־סטאנציע האבן זיך באװעגט צענדליקער עשאלאנען מיט מילי־טער. יצחק מאצקעװיטש האט זיך מיט פאלשע דאקומענטן פון א טאטער ארײנ־באקומען ארבעטן אויפן באן. ער פלעגט נאטירן די פינקטלעכע באװעגונג פון די מיליטער־צוגן און ראפארטירן אין פארטיזאנישן שטאב.

דער דײטשער הויפטמאן פון „הערעס קראפט־פארק" (ה.ק.פ.) האט ניט גע־קענט פארשטײן, װי אזוי עס רינען אוים גאנצע ציסטערנעס מיט בענזין. דער שטאב פון פ.פ.א. האט געהאט אין ה.ק.פ. נײן ארבעטער איבערגעגעבענע דער פארטיזאנישער באװעגונג.

אין בעזדאן, 40 קילאמעטער פון װילנע, איז געװען א קאנצענטראציע־לאגער פאר מענער און פרויען פון געטא. בײם ארויסבאקומען טארף האבן גע־ארבעט די דרײ יונגטלעכע: איצקאװיטש, קופערבערג און װײנשטײן — קעמפער פון פ.פ.א. פון דארטן האב זײ געמאלדן דעם שטאב, אז זײ האבן פארטראכט א פלאן פאנאנדערצורײסן די באן־רעלסן. זײ האבן געפרעגט א דערלויבעניש. דער שטאב האט אװעקגעשיקט דעם קעמפער הירש לעװין דאס צו ארגאניזירן. דעם 20־טן פעברואר 1942 האבן די פיר יונגטלעכע צענומען מיט א שרויף־

שליסל הונדערט מעטער העלסן אויפן וועג ווילנע-איגנא-ליניע נישט ווייט פון בעזדאן.

איינער פון די טיכטיקסטע שעדיקער איז געווען זעליק גאלדבערג, געוועזענער אינסטרוקטאר פון ווילנער יידישן טעכניקום. ביים ארבעטן ווי אן אינזשעניער אין די מיליטערישע ווארשטאטן אויפן עראדראם אין פארובאנעק, האט ער אין 50 עראפלאנען, וואס זענען געבראכט געווארן צום פאריכטן, ארויסגעדרייט זייער וויכטיקע טיילן און דורכגעבויערט די בענזין-רעזערוווארן.

אויף דער קאנטע פון פ.פ.א. דארף מען אויך צורעכענען די צוויי שרפות אין פעלץ-פאבריק „קיילים" און אין בענזין-לאגער בענזינעווקע. אין „קיילים" האבן די פ.פ.א.-ארבעטער זיך אויפגערעדט מיט זייערע פוילישע און ליטווישע חברים און האבן צוזאמען אין יאנואר 1942 אונטערגעצונדן דעם רעכטן פליגל פון דער פאבריק, וווּ צו יענער צייט האבן זיך געפונען 60 טויזנט אויסגעפארטיקטע פעלצן, וואס די דייטשן האבן זיך געגרייט איבערצושיקן צום פראנט פאר די סאלדאטן. עס איז פארברענט געווארן ביז איין פעלץ. דאס פייער האט אויך ארומגעכאפט דעם צווייטן טייל פון דער באבריק און צעשעדיקט די מאשינען.

אין בענזינעווקע האט דער קעמפער פרידמאן איבערגעקערט דאס נאפטלעמפל ביי דעם יואכמאן אין דער וואד-בויד, דער וואכמאן האט דאן געדרימלט; ער האט זיך אויפגעכאפט, ווען דאס פייער האט ארומגעכאפט דאס ביידל. אוודער מען האט באוויזן איינצולעשן די שרפה האט דאס פייער זיך אריבערגעכאפט אויף די פעסלעך מיט בענזין. עס האבן זיך אויפגעריסן 300 פעסער. צוליב דעם וואס די שרפה איז אויסגעבראכן ביי דעם וואכמאן אין בויד, איז דער געשטאפא ניט איינגעפאלן, אז דאס איז א דיווערסיע.

א דאנק דער אגיטאציע פון פ.פ.א. איז געפירט געווארן א סיסטעמאטישער סאבאטאזש אין אלע דייטשע אונטערנעמונגען, ווו יידן האבן געארבעט. יעדער ייד, אומאפהענגיק צי ער געהערט צו דער ארגאניזאציע אדער ניין, האט געהאלטן פאר זיין חוב צו ברענגען שאדן.

אחוץ דעם סיסטעמאטישן ארויסבאקומען געווער אין די דייטשע אונטערנעמונגען, האט די ארגאניזאציע זיך געניויטיקט אין געלט-מיטלען צו קויפן וואפן. מיר האבן זיך געשטעלט פאר א ציל אין משך פון א האלבן חדש אויפצוזאמלען א האלבן מיליאן רובל.

די פערטע גרופע מיטן גרופן-קאמאנדיר מאצקעוויטש האט דורכגעפירט א ריזיקאלישן פלאן. די קעמפער פלעגן זיך טאג-טעגלעך ארייננקלייבן אין דער דייטשער פעלד-באקליידונגס-אמט און מיט דער הילף פון קעמפערן טאליע ושאר בינסקי, וועלכע האט דארט געארבעט, ארויסטראגן פעק מיט דייטשע שינעלן, קאראקולענע מאנטלען, פוטערס און וואגנווייז דאס אוועקגעפירט צו א פויער, וואס האט זיך אונטערגענומען די זאכן צו פארקויפן. אויף אזא אופן האט די גרופע אויפגעזאמלט 40 טויזנט רובל.

דער דרוקער קאוואלסקי איז געקומען צום שטאב מיט א טשיקאווען איינפאל: ער וועט אפדרוקן פאלשע ברויט-קארטן און עס וועט זיין א גרויסער ריווח.

דעם פּלאַן האָט מען דורכגעפירט. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט זיך פאַרנומען מיטן אויסקויפן פּראָדוקטן אויף די פאַלשע ברויט-קאַרטן. די פּראָדוקטן האָט מען אין געטאָ פאַרקויפט און עס איז געווען אַ הכנסה פון 100 טויזנט רובל.

דאַריק ווידוצקי האָט אַרויסבאַקומען אין אַ דייטשער קאָנטראָל אַ געלט-פּאַקעט פון 35 טויזנט רובל און עס אָפּגעגעבן דער אָרגאַניזאַציע. ס'איז אויך געהיים געזאַמלט געוואָרן געלט ביי דער באַפעלקערונג. נישט פרעגנדיק אויף וואָס, האָבן געטאָ-יידן אַריינגעטראָגן טויזנטער. עס איז אויך געווען אַ פאַרמעסט צווישן די גרופּעס, ווער וועמען עס וועט אַריבערשטייגן אין אויפזאַמלען געלט. די קעמפער האָבן אָפּגעגעבן ווערט-זאַכן: לעצטע אָנדענקען נאָך זייערע פאַר-שניטענע עלטערן, ווי זייגערס, רינגלעך, בראַסלעטן א. א. וו. דער קעמפער ראַטקין האָט אָפּגעגעבן דאָס זייגערל פון זיין פרוי, וועלכע מען האָט אַקאָרשט דער-שאָסן. דערביי האָט ער געזאָגט: „די נקמה איז מיר טייערער פאַר דעם לעצטן אָנדענק!" איך אַליין האָב אָפּגעגעבן אין פאָנד פון קויפן געווער דעם איינציקן אָנדענק פון מיין דערמאָרדעטער מאַמען: איר חתונה-רינג, וואָס זי האָט מיר אָפּגעגעבן אַ טאָג פאַר דער עקזעקוציע.

דער ברען אין דער זאַמל-אַרבעט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אַנשטאָט אַ האַלבן מיליאָן איז אַריין אין קאַסע פון דער אָרגאַניזאַציע אַ מיליאָן רובל.

הילף פאַר קריגסגעפאַנגענע און משפחות פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן

אין ווילנע זענען געווען צוויי גרויסע לאַגערן פאַר סאָוויעטישע קריגס-געפאַנגענע און משפחות פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן: אין די „בילעקע היי-זער" אויף סובאַטש 37 און אין דער אַנטאָקאָלער טורמע. די יידן, וואָס האָבן נישט וויט געאַרבעט, האָבן מיט אַלערליי מיטלען זיך באַמיט צו העלפן די גע-פאַנגענע. כאָטש דער דייטשער געזעץ האָט געזאָגט: „ווען אַ ייד רעדט מיט אַ געפאַנגענעם וועט ער ביידע דערשאָסן".

אין די ערשטע חדשים, ווען די מערדער האָבן זיך אָנגעזעטיקט מיט יידיש בלוט, האָבן זיך אָנגעהויבן די עקזעקוציעס איבער טויזנטער קריגסגעפאַנגענע. צו די רוסן זענען זיי געווען נישט בעסער ווי צו די יידן. איך האָב געזען אַמאָל אַ בילד, וועלכעס עס איז נישט מעגלעך צו פאַרגעסן: אַ בייזער, פּראָסטיקער טאָג-לעבן די באַן-רעלסן ביי דער אייזערנער בריק ליגט אין שניי אַ קופּע פון אַ דריי הונדערט קריגס-געפאַנגענע. באָרוועסע, מיט צעפרוירענע הענט און פיס, פאַר-פּיניקטע מיט הונגער-טויט אויפן שניי-פעלד. זיי ליגן אָנגעוואָרפן איינער אויפן אַנדערן. פיל זענען שוין טויט, אַנדערע צאַפּלען זיך, אָטעמען קוים-קוים, ווי מילבן אונטער אַ פייער. אַנטקעגן זיי שטייט אַ דיקער, רויט-פּנימדיקער דייטש און ער פרעסט אַזוי צו להכעס'דיק אַ קישקע וווּרשט.

אין די דייטשע וואַרשטאַטן ה.ק.פּ. פלעגט מען ברענגען אויף צוואַנגס־אַרבעט די קריגסגעפאַנגענע. אַ סך פון זיי האָבן זיך באַמיט צו אַנטלויפן. דער פּאַרטיזאַנער־שטאַב אין געטאָ האָט באַשטימט אַ ספּעציעלע גרופּע קעמפער, וועמעס אויפגאַבע ס׳איז געווען צו באַזאָרגן די געפאַנגענע מיט געהעריקע דאָקומענטן, מיט ציווילע קליידער און זיי אָנווייזן אַ ריכטונג, וויאַזוי אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער. די קעמפער פעלדמאַן און בלומע מאַרקאָוויטש (געפאַלן אין די שלאַכטן ביים באַפרייען ווילנע) האָבן געהאָלפן אַכט קריגסגעפאַנגענע מיטן קאַפּיטאַן סעריאָזשין בראש, באַזאָרגט זיי מיט אַלדאָס נויטיקע און זיי אַריבערגעשיקט אין די וועלדער אַרום לידע.

אין די „ביליקע הייזער" אויף סובאַטש-גאַס האָבן געוווינט אַמאָל אַ טויזנט יידן מיט אַ פּאָר טעג פאַר דעם, איידער מען האָט אַריינגעטריבן די יידן אין געטאָ האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט די צוויי מויערן און דערמאָרדעט זייערע איינוווינער. די הייזער פון די דערמאָרדעטע זענען גלייך פאַרפולט געוואָרן מיט די פרויען און קינדער פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן און רויטאַרמייער.

דער לאַגער פאַר געפאַנגענע איז געווען באַוואַכט. אַרויסגיין און אַריינגיין איז געווען פאַרבאָטן. פונדעסטוועגן האָט זיך פון דאָרטן אַרויסגעריסן, ווי אַ טויב, אַ רוסישע ליד, געשריבן פון אַ צען־יעריקן. דאָס ליד האָט מען אין געטאָ געזונגען. די ווערטער פון דער ערשטער סטראָפע זענען מיר געבליבן אין זכרון:

На улице Субоч два дома стоят,
Раньше евреи там жили;
Теперь там русские люди живут —
Евреев-то немцы убили...

צום ערשטן מאָל האָב איך געהערט די ליד אין יאַנואַר 1942. עס איז געווען אין די גרויסע פרעסט. ווען די רויטע אַרמיי האָט היטלערן אָפּגעטריבן פון מאָסקווע. די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אַרום באַן, פלעגן ברענגען יעדן אָוונט נייעס, וויפל עשעלאָנען מיט „עפל" — ס׳הייסט פאַרפרוירענע דייטשן — זענען אָנגעקומען פון פראָנט.

די דייטשן אין ווילנע און אין גאַנץ ליטע האָבן באַשלאָסן צו העלפן זייערע פאַרפרוירענע קאָלעגן. איבער דער שטאָט איז דערקלערט געוואָרן אַ „פרייוויליקע" באַשטייערונג פאַר דער דייטשער אַרמיי: די איינוווינער דאַרפן ברענגען אין די דייטשע קאָמיסאַריאַטן וואַרעמע קליידער, שיך, וואַליקעס, פעלצן, פוטערס, קאָלדרעס — אַלץ וואָס קען נאָר דערוואַרעמען די דערפראָרענע היטלעריסטן. אין דער מעלדונג, אונטערגעשריבן פונעם דייטשן אויבערקאָמיסאַר רענטעלן, איז צום סוף געזאָגט געוואָרן: ווער עס וועט זיך פרייוויליק באַשטייערן, וועט באַקומען אַ קוויטאַנציע, אַז ער איז אַן ערלעכער בירגער. די באַשטייערונג איז חל געווען אויך אויף דער געטאָ. די באַפעלקערונג האָט אָבער נישט געוואָלט העלפן אירע

פאַרקנעכטער. זענען די דייטשן געוואָרן „קליגער". זיי פלעגן פאַרהאַלטן יעדער מאַן און פרוי אויף די גאַסן, אָראָפציִען די קליידער פון זיי און אָפּלאָזן זיי נאַקעטע. חוץ דעם האָט מען געמאַכט איבערן שטאָט רעוויזיעס, און וואָס נאָר מען האָט געפונען איז געוואָרן קאָנפיסקירט.

צום סאָרטירן, פּאַקן און צונויפבערענגען די קליידער האָט מען אַרויסגענו־מען יידן פון געטאָ. צווישן זיי בין איך אויך געווען.

איינמאָל, פאָרנדיק אויף אַן אויטאָ, פול געלאָדן מיט פעלצן און וואַליקעס, האָב איך דערהערט פון אַ מיטפאָרנדיקן חבר דאָס ליד פון די „ביליקע הייזער", דער חבר האָט דערציילט, אַז די פרויען און קינדער, וואָס געפינען זיך אין די „ביליקע הייזער", גייען אויס פון הונגער, ווערן פאַרפרוירן פון קעלט.

— פונוואַנען ווייסטו דאָס ? — האָט אים אַ פרעג געטאָן דער יונגטלעכער רודאַשעווסקי, וואָס איז צוזאַמען מיט אונז געפאָרן אין אויטאָ.

— איך אַליין בין נישט לאַנג דאָרטן געווען. זיך אַריינגעקליבן דורך די דראָ־טענע פאַרצוימונגען און אַפילו געבעכטיקט אין לאַגער. איך האָב דער ערשטער אַרויסגעטראָגן דאָס ליד.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַט וואָס : גערשקע (אַזוי איז דער נאָמען פון דעם זינגער) האָט זיך דערוווּסט, אַז אין דעם לאַגער פון די רוסישע געפינט זיך זיינער אַ חבר, אַ זון פון אַ געפאַלענעם רויטאַרמייער. גערשקע איז אַהין אַוועק און גע־בראַכט פאַרן חבר ברויט. דער חבר האָט אים איבערגעגעבן דאָס ליד. גערשקע האָט עס אַריינגעבראַכט אין געטאָ און אַלע זינגען עס.

דער אויטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף פּאָפּלאַוועס, לעבן דער דעזינפעק־ציע. מיר האָבן געדאַרפט אַהין אַריבערטראָגן די אַנגערויבטע זאַכן.

ביים אַריינטראָגן די פּעק איז אונז איינגעפאַלן אַ געדאַנק : אַנשטאָט שלעפּן די זאַכן פאַר די דייטשן, בעסער זיי אַריבערטראָגן אין די „ביליקע הייזער" פאַר די נאַקעטע קינדער און אויסגעהונגערטע פרויען.

דורך די אָרומגעצוימטע דראָטן פון די „ביליקע הייזער" גנבענען זיך אָפּ אַרום צען־יעריקע קינדער, זיי גייען איבער די נאָענסטע שטיבער און בעטלען ברויט. אויך דאָ, וווּ מיר טראָגן איצט די פעלצן, דרייען זיך אַרום די יאַטלעך; מיט זיי דאַרף מען זיך פאַרבינדן. איך האָב צוגערופן אַ באַרוועס יאַטל און אים געזאָגט : מאָרגן זאָל ער צוזאַמען מיט זיינע חברים זיך אַרויסגנבענען פונעם לאַגער און אָפּוואַרטן אונזער אויטאָ אויף אַרויף סובאַטש־גאַס, לעבן מערקל, דאָרטן וועלן מיר אין אָוונט פאַרבייפאָרן מיטן זעלבן אויטאָ און פאַר זיי אַראָפּ־וואַרפן וואָס נאָר עס וועט זיך לאָזן. דער חברה'מאַן האָט פאַרשטאַנען.

אויף מאָרגן האָבן אונז אָפּגעוואַרט ביי אַ צען יאַטלעך. מיר האָבן אַראָפּ־געוואָרפן צענדליקער פעלצן, וועש און וואַליקעס, שאַלן, סוועטערס, שיך און אַ זעקל עסנוואַרג. דאָס עסנוואַרג האָבן מיר געקויפט אויפן וועג ביי אַ פּויער פאַר אַ קאַראַקולענעם מאַנטל — פאַרשטייט זיך, נישט קיין אייגענעם.

דער דייטש, וואס איז געזעסן מיטן שאָפער ביים רודער און האָט אונז געהיט, מיר זאָלן נישט גנבענען, האָט גאָרנישט באַמערקט. דער שאָפער האָט יאָ געוווּסט. אַזויווי זיין וואַכמאַן, דער דייטש, האָט זיך נישט אָריענטירט אין די ווילנער גאַסן, האָט דער שאָפער געפירט די מאַשין דורך הינטער־גאַסן, און קומענדיק אויף סובאַטש־גאַס, צום באַשטימטן אָרט, האָט ער בכיוון פאַרפּאַמעלעכט דעם גאַנג פונעם אויטאָ, כדי מיר זאָלן באַוויזן אַראָפּצוואַרפן די פּעק.

די יאַטעלער האָבן פלינק אויפגעכאַפּט אונזערע מתנות, זיי פאַרשאָטן מיט שניי, קיינער זאָל נישט באַמערקן, און ביינאַכט אַריינגעשמוגלט זיי צו זייערע מאַמעס.

אַזוי האָבן מיר איבערגעחזרט אַ וואָך נאָכאַנאַנד. די געפאַנגענע האָבן אויפגעלעבט.

פון די געפאַנגענע האָבן מיר באַקומען אַ בריוו:

„מיר געדענקען, און ווען עס וועט קומען די צייט, וועלן מיר דערציילן אונזער היימלאַנד, אַז אין ווילנע, אין 1942, האָבן די פאַרקנעכטעטע און געפייניקטע ייִדן פון דער געטאָ נישט פאַרלוירן זייערע מענטשלעכע געפילן. אין דער צייט, בעת פאַרן רעדן מיט אַ נישטייִדן איז געקומען טויט־שטראָף, האָבן זיי איינגעשטעלט זייערע לעבנס און געראַטעוועט פון הונגער און פראָסט אויך מענטשן אַנדערע — קרבנות פונעם זעלבן רעזשים".

די ערשטע דיווערסיע

...איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פון דער פאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, האָט מיך פאַרבעטן צו זיך. מיר האָבן געדאַרפט זיך צונויפרעדן וועגן אַ סאָוויעטישן אָפיציר, מיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין געטאָ און געזוכט אַ וועג זיך צו פאַרבינדן מיט די פאַרטיזאַנער.

עס איז געווען פאַרנאַכט. ווען מיר האָבן געענדיקט אונזער געשפרעך איז אַריין דער שטאַב־מיטגליד אַבע מיטן געווער־מײַסטער ברוך.

— הער אויס, ברוך, — האָט אָנגערופן איציק אַ צי געטאָן צו זיך, — איך קען דיך פאַר אַ גוטן, געטרייען פאַרטיזאַנער איך ווייס אויך, אַז דו פאַרשטייסט זיך אויף געווער, אַלע פּיסטוילן וואָס דו האָסט פאַריכט שיסן אויסגעצייכנט. דאָ האַנדלט זיך נישט וועגן צוטרוי. פאַרשטיי מיך. דאָ גייט בלויז אין דעם, צי די מינע, וואָס דו האָסט אויסגעאַרבעט אין געטאָ וועט אויף זיכער אויפרייסן. ס'איז די ערשטע דיווערסיע . . . מיר וועלן שיקן אונזערע בעסטע חברים, וואָס שטעלן איין דערביי זייער לעבן. אויב די באַן וועט נישט צעשפּרינגען אינדערלופטן, וועלן מיר אָן אַ שיר מער פאַרלירן, איידער מיר טוען גאָרנישט, ווייל אי עס קאָן קאָסטן קרבנות, אי עס וועלן די רעלסן נאָכדעם אַזוי באַוואַכט ווערן, אַז אַ צווייט מאָל וועט אַ סך שווערער זיין אַהין צוצוקומען. דעריבער פרעג איך דיך נאָכאַמאָל: ביסט איינגאַנצן זיכער, אַז די מינע וועט אויפרייסן?

— יאָ, איך בין זיכער — האָט ברוך געענטפערט.

אבא האָט צוגעגעבן: „אַז ברוך זאָגט: זיכער, זאָג איך דאָס אויך". מען דאַרף — האָט ער צוגעגעבן, — וואָס גיכער צוגרייטן די דיווערסיע. די ידיעות פונעם אויסשפּיר זאָגן, אַז מאָרגן אָ גאַנצע נאַכט וועלן גיין דורך ניי-ווילייקע געלאַדענע עשעלאָנען. מען טאָר נישט דורכלאָזן דעם מאָמענט.

פונדרויסן האָבן זיך דערטראָגן קולות, איציק איז אויפגעשפּרונגען פון בעטל אויף וועלכן ער איז געלעגן און אַן עפּן־געטאָן דאָס פענצטער. אַ צען יידענעס, מיט פאַרבראָכענע הענט אויף די קעפּ זענען געלאָפן מיט אַ געשריי איבער די געסלעך: „ווי, אונזערע קינדער!"

זייערע קינדער, וועלכע מען האָט געטריבן אין ניי־ווילייקע אויף צוואַנגס־אַרבעט, האָבן זיך היינט נישט צוריקגעקערט אין געטאָ. מורער האָט ביי זיי גע־פונען קאַרטאָפל, האָלץ און אַ ליטער מילך. אַלעמען האָט ער אָוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע און זיי דערוואַרט דער טויט. מאָרגן וועלן שוין צו דער אַרבעט אין ניי־ווילייקע גיין אַנדערע יידן.

— באַשטימען מיר ניי־ווילייקע — האָט געזאָגט וויטענבערג.

— און איצט, איצט, האָט אים ברוך איבערגעריסן, — בעט איך אייך, איר זאָלט מיר דערלויבן זיך צו באַטייליקן אין דער דיווערסיע. כאָטש דערפאַר אַליין וואָס איך האָב די מינע אויסגעפּאַרטיקט און קען גוט איר מעכאַניזם.

נאָכט נאָך נאַכט, אין משך פון אַ פולן חודש, באַהאַלטן אין די היילן אויף קאַרמעליטן גאַס 3, האָט ברוך זיך פאַרנומען מיטן אויספּאַרטיקן אַ מינע. ער האָט אַליין אין דעם דייטשן אַמוניציע־לאַגער געגנבעט טאָל, פּולווער און דאָס אַריינגעשמוגלט אַהער, אין דער טונקעלער הייל, כדי זיכער צו זיין אין מעכאַ־נישן אויפרייסער, האָט אים ברוך פריער אויסגעפּרוווט אין דער זעלבער הייל: דעם אויפרייסער מיט עטוואָס דינאַמיט האָט ער איינגעגראָבן אין דער ערד, און פון ווייטן מיט אַן אייזערנעם פּרענט אַ קלאַפּ געטאָן אין אַנדריקער. עס האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס און אַ שטיק ערד האָט זיך אַ טראָג געטאָן אינדערלופטן, אין הייל. — „ער טויג!"

איצט שטייט דאָ ברוך אין צימער, אַ בלייכער, די געלע לאַטע אויף זיין ברוסט הויבט זיך, אָטעמט אין ריטם פון זיינע ווערטער. ער האָט אַ בקשה — מען זאָל אים דערלויבן צו באַטייליקן זיך אין דער ערשטער דיווערסיע.

— ליידער קען איך דיר נישט נאָכגעבן, — האָט אים וויטענבערג אַ קלאַפּ געטאָן איבערן אַקסל. — דו ווייסט דאָך אַליין, אַז דערווייל ביסטו ביי אונז פון די איינציקע, וואָס קענען אויפשטעלן און פאַריכטן כלערליי געווער. אחוץ דעם ביסטו דער אָנפירער פון דער גרופּע גראַנאַטן־וואַרפלער, און עס איז אַ זינד פאַר דער אָרגאַניזאַציע דיך אהין צו שיקן.

עס איז אַריינגעגאַנגען וויטקע קעמפּנער, די פאַרבינדלערן פון די פּאַרטיי־זאַנער מיט דער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. אַ הויך־שטאַלטנע מיידל, מיט אַ ייִנגליש־געשוירענעם קאָפּ און געלבלעכע זומער־שפּרענקלעך אויף די אויסגע־

דאַרטע באַקן. זי האָט איבערגעגעבן וויטענבערגן דעם ביוּלעטען מיט די לעצטע פּאָליטישע נייעס, וואָס ווערט אויפגענומען פון דעם געהיימען געטאָ-ראַדיאָ, און זיך געווענדט צו איציקן :

— איך ווייס וועגן וואָס איר דינגט זיך. מיר דאַרף מען קיין סך נישט דערציילן. די גאַנצע נאַכט האָב איך נישט צוגעמאַכט מיט קיין אויג. קורץ : מיין נאָמען איז נישט וויטקע, אויב איך וועל נישט גיין אַראָפּלאָזן די באַן.

די חברים האָבן זיך פאַנאַנדערגעלאָכט.

וויטענבערג האָט איבערגעהאַקט דעם געלעכטער :

— גוט, איך בין מסכים. און וועמען געבן דיר פאַר באַגלייטער ?

וויטקע האָט אַ טראַכט געטאָן און אַבאַ האָט דערוויל אַרויסגעהאַלפן :

— יצחק מאַצקעוויטש און משה בראַוזע.

●

עס איז געווען אַ מיי־נאַכט 1942. דורך אַ געהיימען דורכגאַנג פון ווילנער געטאָ, וואָס האָט אַרויסגעפירט אין דרויסן, האָט זיך אַרויסגעשאַרט אַ יינגל מיט אַ מיידל, ביידע אין לאַטעס, און זיך געלאָזט מיטן טראָטואַר אין שטאָט אַריין צו דער ברייטער־גאַס. דער בחור האָט פעסט געהאַלטן אונטערן אָרעם זיין חברטע. ער האָט גערעדט אויף אַ הויכן קלינגעוודיק דייטש, כדי די פאַרבייגייער זאָלן נישט האָבן קיין חשד.

מען דאַרף זיך איילן. דער זייגער איז שוין האַלב צען, און דאָס גיין איבער די גאַסן איז פאַר „אַריער" דערלויבט ביז צען. זיי דאַרפן וואָס גיכער דורכשפּרייזן די שטאָט. דורך באַקשט, איבערן ווילענקע-בריקל, איילן זיי צו דער פּאָלאָצקער גאַס. שוין דורכגעשניטן די פּאָלאָצקער גאַס און אַרויף אויפן טראַקט באַטאַרי.

זיי זענען אַראָפּ פון טראַקט און געשניטן מיט זייטיקע שטעגלעך. אויף האַלב צוועלף האָבן זיי אָפּגערעדט זיך טרעפן מיט זייער חבר משה בראַוזע, לעבן דער פּאַפּיר־פאַבריק ביי דעם אַלטן דעמב. בראַוזע איז געקומען דאָ פון סאַמע באַגינען מיט די אַרבעטנדיקע פון ווילנער געטאָ, וואָס טראָגן שטיינער און לייגן אויס אַ ברוק. דאָ האָט ער אָפּגעוואַרט די צוויי חברים. ביי אים געפינט זיך די מינע.

דער זייגער איז שוין געווען צוועי. זיי זענען אַריין אין אַ וועלדל. וויטקע מיט איציקן האָבן זיך צוגעשאַרט צו די רעלסן. בראַוזע איז געשטאַנען אויף דער וואַך און געקוקט, צי מען גייט נישט. יצחק האָט אַרויסגעצויגן אַ האַנטרידל און אונטערגעגראָבן אַ רעלס. דאָס גריבל האָט ער אָרומגעלייגט מיט גלאַטע געהאַקטע שטיינדלעך, וואָס וויטקע האָט אים דערלאַנגט. די מינע זאָל זיך נישט אַריינקוועטשן אין דער ערד, ווען די באַן וועט זי אָנדריקן. ווען די מינע איז

שוין געלעגן אינעווייניק, האָט מען זי פאַרשאָטן מיט זאַמד און זאַלבעדריט זיך אָפּגעטראָגן צו דער ווילענקע. זיי האָבן דורכגעשניטן דעם טייכל און זיך אוועקגעשטעלט צווישן די ווערבעס, אָפּצוואַרטן די אָנקומענדיקע באַן.

שטיל. פון די צונויפגעגאָסענע האַריזאָנטיקע וועלדער סאָפּעט עפּעס אַרויס, טראָגט זיך אַלץ נעענטער. די שפּיצן בוימער ווערן באַצויגן מיט רויך.

— אַ באַן! . . .

אָציגד זעען זיי שוין דייטלעך, ווי פון דער וואַלדיקער טיפענישׁ קריכט אַרויס אַ לאָקאָמאָטיוו און נאָך אים אַ קייט מיט נאָכקלאַפּנדיקע וואַגאָנעס. צען, צוואַנציק, דרייסיק, נישט איבערצוציילן. דייטשע לידער דערגרייכן צו זיי פון דערווייטנס. וויטקען האָט זיך געדאַכט, אַז דער לאָקאָמאָטיוו איז שוין אַריבער און די מינע האָט נישט אויפגעריסן. זי האָט פאַרמאַכט די אויגן און האָט מורא עס צו זאָגן די חברים. יצחק איז געווען זיכער. ער געדענקט גענוי, ווו ער האָט פאַרגראָבן די מינע : דער לאָקאָמאָטיוו איז נאָך אַהינצו נישט דערגאַנגען. אָט איז ער שוין נאָענט. באַלד מוז עס געשען, אָט — — — —

ערד, מענטשן און אייזן האָבן זיך אויסגעמישט אין דערלופטן.

— —

●

אַ סך וואַגאָנעס, געלאָדן מיט געווער און דייטשן, אייַלנדיק אין דער ריכטונג צו פאָלאָצק, זענען מיט האַק און פּאַק צעריסן געוואָרן אויף שטיקער. עס איז איינע פון די ערשטע דיווערסיעס, וואָס האָט אויפגעריסן די שטילקייט אין ווילנער געגנט. ביז צום הייַנטיקן טאָג ווייסן נאָך וויַנציק מענטשן, אַז דאָס האָבן אויסגעפירט דריי יונגטלעכע פון ווילנער געטאָ.

●

פון די פויערים, וואָס מען האָט אינדערפרי גערופן אויף אויפצוקלייבן די טויטע, האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז זיי האָבן אָנגעציילט ביי צוויי הונדערט דערהרגעטע סאָלדאַטן. חוץ די פאַרווונדעטע און צעריסענע, וואָס איז נישט מעגלעך צו ציילן. פון יענער דיווערסיע האָבן די פויערים אויפגעקליבן און באַהאַלטן פּיסטאַלעטן, ביקסן און זייער פיל קוילן.

אין אַנדערהאַלבן יאָר אַרום, ווען אונזער פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין געטאָ האָט זיך דורכגעריסן דורך די אונטערערדישע קאַנאַלן און אַוועק אין וואַלד, האָבן מיר זיך דערמאָנט וועגן די ביקסן און פּיסטאַלעטן, וואָס די ווילייקער פויערים האָבן אויפגעקליבן בעת דער ערשטער דיווערסיע.

מיר זענען אַהין אַוועק, אָפּגענומען ביי די פויערים דעם וואָפן, און מיטן זעלבן דייטשן געווער — געהרגעט דייטשן.

דער רוף צו אַנדערע יידישע ישובים

ווען די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איז שוין געווען פּאַרוואָרצלט, איז באַשלאָסן געוואָרן אַריבערצושיקן אונזערע שליחים אין אַנדערע יידישע שטעט, כדי אויך דאָרטן אָרגאַניזירן דעם ווידערשטאַנד. אין ביאַליסטאָק איז געווען אַ געטאָ מיט 40 טויזנט יידן. אין וואַרשע — מיט אַ האַלבן מיליאָן. די ביאַליסטאָקער האָבן נישט געגלויבט אין די שחיטות אין ווילנע. די וואַרשעווער זענען געווען זיכער, אַז אַ האַלבן מיליאָן קען מען נישט פאַרטיליקן.

אין פעברואַר 1942 האָט זיך איינגעגעבן פאַרבינדן זיך מיטן משעד יוזעף שמידט, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער דייטשער אַרמיי.

אין זיין אייגענעם אויטאָ, אַז געצאָלט, האָט ער אוועקגעפירט קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע די דריי אונזערע מיטגלידער: עדעק באַראַקס, יוזעף קעמפּנער און סאַלאָמאָן ענטין. זיי זענען דאָס געווען די, וואָס האָבן דערציילט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע וועגן די שחיטות אויף די ליטווישע יידן. זיי האָבן דעם ערשטן מאָל דערציילט וועגן פּאָנאַר.

ווען עדעק באַראַקס איז צוריק געקומען קיין ווילנע און איבערגעגעבן מיט וואָס פּאַחאַ אומגלויבן מען האָט אויפגענומען דעם אמת וועגן חורבן, האָט דער שטאַב פון פ.פ.א. באַשלאָסן צו איבערציינן וואַרשע און ביאַליסטאָק מיט פאַקטן. עס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אַ ספּעציעלער אויפרוף צו אַלע יידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דער אויפרוף האָט דערציילט מיט אַלע גענויקייט וועגן דער סיסטעמאַטישער פאַרטיליקונג פון די יידן אין ליטע און ווייסרוסלאַנד, האָט דערציילט מיט בלוטיקע ציפערן וועגן ווילנע, ווילייקע, קאָוונע און מינסק.

„דער גורל פון אַלע יידן אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע, — האָט זיך געזאָגט אין אויפרוף — איז אַלגעמיינע אויסראָטונג, ניט געקוקט אויף קיין שום ווירטשאַפטלעכע אינטערעסן פאַר די דייטשן.

„ברידער! רייסט אַראָפּ די איינרעדעניש, אַז אונז קען ראַטעווען ווירטשאַפטלעכע נויטווענדיקייט. וואַרפט אוועק די האָפענונג, אַז צוליב ווירטשאַפטלעכע סיבות וועלן די דייטשן ניט וועלן פאַרטיליקן די 40 טויזנט יידן אין ביאַליסטאָק און אַ פּשיטאַ שוין דעם האַלבן מיליאָן אין וואַרשע. די אויסראָטונג פון די יידן איז אַ צענטראַלע אַקציע. זי איז ניט אָפּהענגיק פון קיין שום אָרטיקע אָרגאַנען. די דייטשן אין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע, כדי צו האָבן אַרבעט און ניט גיין אויפן פראָנט, קענען פאַרציען דעם קיום פון די געטאָס אויף אַ קורצער צייט. די אויסראָטונג איז אָבער אַ סיסטעמאַטישער פּראָצעס, וואָס פריער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפן אַלעמען. דאָ הערשט די פּאָליטישע פּראָגראַם איבער אַלע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן. וו ס'איז נאָר דאָ אַ יידישער ישוב אונטער היטלערן וועט זיין אַ פּאָנאַר!

„יידן! אָרגאַניזירט זיך! נעמט זיך צום געווער!
„יידן! צום ווידערשטאַנד!"

די פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ.

די צוויי שוועסטער שרה און רייזל זילבער האבן דעם אויפרוף אריבערגע־פירט אין ביאליסטאק און ווארשע. ער איז צעטיילט געווארן צווישן די מיט־גלידער פון באזונדערע פארטייען, דעם מאל האט ער פאר אלעמען געעפנט די אויגן.

צוריק פארנדיק זענען די שוועסטער זילבער פארכאפט געווארן דורך דער געשטאפא לעבן מאלקין און דארטן האט מען זיי אין א טויטפאבריק ביידן פארפייניקט.

נאך זיי איז אוועקגעפארן קיין ווארשע די יונגע לערערין חיה גראסמאן. דארט האט זי זיך פארבונדן מיט א שליח פון פ.פ.ר. (פאלסקא פארטיא ראַ־באטניטשא).

אין דער זעלבער צייט איז פון ווילנע ארויסגעפארן עדעק בוראקס אין ביאליסטאקער געטא. עס איז אויך געקומען קיין ביאליסטאק פון ווארשע חיה גראסמאן, און זיי האבן געהאלפן שאפן די ארגאניזאציע „צום קאמף מיטן דייטשישן אקופאנט". שפעטער האט זיך זיי איינגעגעבן אנצובינדן א קאנטאקט מיט א נאענטער פארטיזאנער־גרופע אין וואלד.

●

אנהייב 1942 האט ד"ר וואלף, דער געביטס־קאמיסאר פון ווילנער געגנט, זיך פארמאסטן אויף די לעצטע געבליבענע יידן אויף דער פראווינץ. מיטן אויס־רייד צו „פארהיטן" די דערמאנטע יידן פון כלומרשט פארטיזאנישע אנבאלן, זענען קאנצענטרירט געווארן אין אשמענע די יידן פון די ארומיקע שטעטלעך: סאלס, מיכאלישאק, סוויר א.אנד.

כדי צו באוואיקן די קאנצענטרירטע יידן, זענען געקומען אין אשמענע געשטאפא־אגענטן און ארויסגעגעבן ארבעטס־שיינען. זיך דערוווסט פון די מעהרערישע פלענער, האט די פ.פ.א. ארויסגעשיקט קיין אשמענע די קעמפערין ליזע מאגון אויף צו ארגאניזירן גרופן אוועקצוגיין אין וואלד.

דער אשמענער געטא איז געווען ארומגערינגלט דורך פאליציי. ליזע האט זיך אבער אריינבאקומען אין געטא. דארטן האט זי אגיטירט: יידן! מען וועט אייך פירן צום טויט! די ארבעטס־שיינען זענען צום פארנארן, אנטלויפט!

און זי האט ארגאניזירט באוואפנטע מענטשן, וואס זענען אוועק אין די וועלדער.

נאכן צוריקקער פון אשמענע האט ליזע אויסגעפירט נאכאנאנדיקע אויפ־גאבן אין שטאט. איינמאל האט זי געדארפט רעגיסטרירן אירע פאלשע דאקו־מענטן. צו דעם צוועק איז זי אוועק אין דייטשישן פאליציי־קאמיסאריאט, נאר דארט האט מען זי דערקענט און ארעסטירט.

אין געשטאפא האט מען זי געפייניקט א חודש צייט. מיט אנגעברענטע אייזנס האט מען איר געברענט דאס לייב, נאר קיין ווארט פון איר ניט ארויס־באקומען. פון טורמע האט זי נאך באוויזן איבערצושיקן דאס בריוול:

„איך ווייס גענוי, ווו איך האַלט אין דער וועלט. איך קען זיך גאָרניט איינלעבן מיטן געדאַנק, אַז מיך וועט מען פירן אויף פּאַנאַר. איך בין רואיק. איך גריס אַלע חברים. וואָס טוט זיך אין ביאַליסטאָק?

זייט שטאַרק — ליזע".

היילי‌קנדיק ליזעס אָנדענק, האָבן אירע חברים געקויפט אויף איר נאָמען אַ רעוואָלווער. ברוך גאָלדשטיין האָט צו אירע שלושים אַרויסגענבעט ביי די דייטשן אַן אויטאָמאַט און געבראַכט אין געטאָ.

דעמאָלט האָט דער שטאָב באַשטימט פאַרן מאָביליזאַציע-סיגנאַל פון פ.פ.א. דעם לאָזונג — „ליזע רופט!"

די געהיימע דרוקעריי

עס איז אויף דער געדאַנק זיך איינצושאַפן אַ דרוקעריי. צו יענער צייט, אָנהייב 1942, איז נאָך אין שטאָט ניט געווען קיין אויספאָרמירטע אונטערערדישע אַנטיפאַשיסטישע באַוועגונג. די פּוילישע נאַציאָנאַליסטישע אָרגאַניזאַציע מיט איר בלעטל „ניעפּאָדלעגלאָשטש" האָט ניט אויפגעהערט צו אַגיטירן קעגן דעם סאָוויעטנפאַרבאַנד און די פּאַרטיזאַנער.

אין פעברואַר 1942 האָט דער שטאָב פון פ.פ.א. אַרויסגעגעבן אַ העקטאָגראַפירטן אויפרוף צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די זאַך פון ווידערשטאַנד איז ניט בלויז קיין יידישע. די שחיטות איבער די יידן זענען בלויז דער אָנהייב פון אַ סיסטעמאַטישן מאָרד-פּראָצעס איבער די פעלקער פון אייראָפּע.

אָט איז דער ערשטער העקטאָגראַפירטער אויפרוף, אַרויסגעגעבן פון דער פ.פ.א. צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג:

בירגער פון אַלע אָקופּירטע געביטן!

עס בלוטיקט דער שונא אויף אַלע פראָנטן.

אין פייער פון דער רויטער אַרמיי זענען געוואָרן איינגעטונקט די גרעסטע טיילן פון דעם שונאס רעזערוון.

מיט טויט און אומקום אָטעמען די אַרומגערינגלטע דייטשישע אַרמייען. אויסגעמוטשעטע, אויסגעשעפּטע, ניט פעיקע צום קאַמף, ליגן די דייטשישע דיוויזיעס אויפן שלאַכטפעלד.

ס'האָט היטלער זיינע חילות געטריבן אין קאַמף, צוזאָגנדיק זיי זיינט 14 טעג צו זיין אין מאָסקווע. פון טעג זענען געוואָרן וואָכן,

פון וואָכן — חדשים. און ווען ס'איז אריבער דער זומער, האָט ער געהייסן וואַרטן אויף האַרבסט. און ווען אין האַרבסט האָבן בלוטיק זיך פאַרבראַכן אַלע פּרוּוון דורכצוזעצן די באַרטיידיקונגס־קראַפט פון דער רויטער אַרמיי, איז דער נייער טערמין געוואָרן — ווינטער. פאַר די דייטשן איז אָבער דער ווינטער געווען אַן אומגליק. מיליאָנען דייטשישע סאָלדאַטן זענען געבליבן אויפן שלאַכטפעלד. מאַסן מלחמה־מאַטעריאַל איז צעפּטרט געוואָרן פון די נאָכאַנאַנדיקע קלעפּ פון דער רויטער אַרמיי.

אויף די פראָנטן איז ערב פרילינג.

צוואַנציק מיליאָן סאָוויעטישע זעלנער שטייען אונטער געווער. 9 מיליאָן אויפן פראָנט. 11 מיליאָן גרייטע רעזערוון, די רויטע אַרמיי, אַ געשטאַרקטע מיט נייעם מעכטיקן קריגס־מאַטעריאַל, גרייט צו אַ געוואַלדיקע אַטאַקע, וואָס וועט דערלאַנגען אַ טויט־קלאַפּ און פאַרוויסטן דעם שונא.

בירגער פון אַלע אָקופּירטע געביטן !

דער שונא, אין מורא פאַר ווידערשטאַנד, וויל אייך איילּיק פאַרטיליקן. ער דערשיסט אייערע בעסטע זין. ער פירט אייך קיין דייטשלאַנד אין די הונדערטער, טויזנטער. אין וואַרשע, קאַליש, ווילנע, לעמבערג האָט שוין דער היטלער־מערדער אומגעבראַכט המונים.

לאָזט זיך ניט פירן ווי שאָף צום טויט. אַז דער שונא זאָל באַדאַרפן איינברעכן דעם ווידערשטאַנד פון יעדן איינציקן, וועט ער זיין פּלאַן ניט באַוויזן דורכצופירן.

ס'פאַלן פון אייך טויזנטער פּאַסיווע קרבנות. פרייהייט קעמפט מען אָבער אויס נאָר מיט אַקטיווע קרבנות.

וועדט פּאַרטיזאַנער !

שטערט דעם שונא אויף אַלע וועגן און שטעגן !

פירט דיווערסיע־אַרבעט !

צעשטערט וועגן, טראַנספּאָרטן, פאַבריקן, לאַגערן — לאָזט ניט רוען דעם שונא !

אַ טויט די אָקופּאַנטן !

דער נצחון פאַר אונז !

פאַרבאַנד צו קעמפן מיטן דייטשישן אָקופּאַנט.

ווילנע, פעברואַר 1942.

אין אַלע פֿאַבריקן, אונטערנעמונגען און שטאָט איז דאָס בלעטל פֿאַרשפּרייט געוואָרן. עס איז די אַרבעט פֿון די יידישע צוואַנגס־אַרבעטער. גייענדיק צו דער אַרבעט אונטער באַגנעטן פֿון שטורמיסטן, האָבן זיי דאָס פֿאַנאַנדערגעקלעפּט איבער דער גאַנצער שטאָט.

●

פֿיל געטאָ־קינדער, צען און צוועלף־יעריקע זענען געגאַנגען אויף צוואַנגס־אַרבעט אין שטאָט. די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע האָט ניט איין קינד פֿאַרטרויט וויכטיקע אויפֿגאַבן. און מיט וויפֿל באַוווסטזיין, מיט וויפֿל מסירת־נפֿש דאָס קליינוואַרג האָט דאָס דורכגעפֿירט! צענדליקער און הונדערטער פּראָקלאַמאַציעס זענען פֿאַרשפּרייט געוואָרן איבער דער שטאָט דורך אָט דער טייערער חברה.

●

נאָכן ערשטן העקטאָגראַפֿירטן אויפֿרוף צו דער שטאָטישער באַפֿעלקערונג האָט זיך דער פּ.פּ.אָ.־מיטגליד קאָוואַלסקי, אַ ווילנער דרוקער, געווענדעט צום שטאַב מיט אַ דרייסטן פּלאַן — אויפֿצושטעלן אַ געהיימע דרוקערײַ.

דער שטאַב איז אויף דעם פּלאַן איינגעגאַנגען. אין יענער צייט האָט זיך אונזער אָרגאַניזאַציע אַלץ מער און ענגער פֿאַרבונדן מיט דער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין שטאָט, וואָס האָט גענומען אויפֿלעבן אין אונטערערד. דער פּלאַן איז קאָנטאַקטירט געוואָרן מיט דער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע. אָט ווי עס דערציילט קאָוואַלסקי אַליין וועגן זיין אַרויסגנבענען די שריפֿט.

„מיט דער הסכּמה פֿון אונזער שטאַב האָב איך זיך אַרייַנבאַקומען אַרבעטן אין דער דייטשישער מלוכהשער דרוקערײַ. אַדאַנק דעם, וואָס דער מערסטער טייל אַרבעטער האָבן מיך געקענט פֿון פֿריער, האָב איך גוכר געווען אַלע שוועריקייטן.

„איך הייב גלייך אָן אַרבעטן פֿאַר אונזער זאַך. סאָניע מאַדייסקער האָט מיט מיר אָפּגערעדט, אַז אויף מאָרגן צוועלף אַזייגער, ווען ביי אונז איז מיטאָג און די דרוקערײַ איז אַ האַלבע שעה אָפֿן, וועט וואַרטן אויף מיר ביים טויער אַ מענטש, וועלכן איך דאַרף איבערגעבן אַלץ, וואָס איך וועל אַרויסבאַקומען פֿאַר דער דרוקערײַ. דער סימן פֿון דעם מענטשן דאַרף זיין: מיטעלע הויך, אין ברילן, מיט אַ שוואַרצן מאַנטל און אַ קאַראַקולענעם קאָלנער, און אין האַנט וועט ער האַלטן אָן אויפֿגעדרייטע פּוילישע צייטונג „גאָניעץ צאַדזשענני".

פּינקטלעך צו דער צייט איז ער געקומען. ער נעמט צו מיין „פּאַיאַס" און גייט זיך ווייטער. אין געטאָ האָט מיר שוין סאָניע אָפּגעגעבן אַ גרוס, אַז דער פּאַקעט איז געבראַכט געוואָרן בשלום און אַז מאָרגן וועלן שוין קומען צוויי חברים, כּדי צו נעמען מערער. און אַזוי טאָקע אַ וואָך נאָכאַנאַנד פֿלעגן ביידע צו מיר קומען אין דער אָפּגערעדטער צייט און איך פֿלעג זיי איבערגעבן פֿאַר־

שידענע פעקלעך שריפט און מכשירים. שפעטער, עס זאל ניט אויסקומען פאר־דעכטיק, פלעגט קומען איינער — דער, מיט וועלכן איך האב געהאט די ערשטע באגעגעניש. זיין נאמען איז יאן פשעוואלסקי.

אונזערע טעגלעכע טרעפונגען האבן אנגעהאלטן איבער א חודש. ביז אויף שלאס-גאס 15 איז פארטיק געווארן א געהיימע דרוקעריי מיט אלדאס נויטיקס, פאפיר, פארב, שריפט, ראמען, שליס־מאטעריאל א.אנד. דאס גנבענען און ארויסטראגן פון דרוקעריי איז פארגעקומען אזוי :

ביים פאנאנדערנעמען די שוין אפגעדרוקטע זאצן פון „גאניעץ צאדזשענני" קען מען צוקומען צו אלע שריפטן און מען האט ניט איבער זיך קיין בעל־הבית. ביים פאנאנדערנעמען דעם שריפט פלעג איך אויפקלייבן און באהאלטן דאס, אין וואס מיר האבן זיך גענייטיקט. איך האב זיך געדארפט היטן פאר דריי הונדערט אויגן.

מיין טרעף-צייט מיט יאנען איז געווען האלב פינף פארנאכט, ווען איך פלעג גיין צוריק אין געטא.

איינמאל רעד איך מיט אים אפ, אז מארגן זאל ער קומען מיט א גרויסן פארטפעל צונעמען ביי מיר א ראם, א וואלעק, א גראנקע און א ווערסטאק. איך האב דאס אפגעלייגט אין דרוקעריי און מען מוז דאס אומבאדינגט צונעמען.

די ראם פאסעווע איך איין ארום זיך. און די איבעריקע זאכן פארוויקל איך אין מאקולאטור ווי א פעקל. ביים טויער — אן איבעראשונג. עס שטייט דער דירעקטאר שקעמאס. ער פרעגט מיך, וואס איך טראג. איך ענטפער אים קאלט, אז מאקולאטור, ווייל איך האב ניט אין געטא מיט וואס צו הייצן. און דער דירעקטאר האט מיר געגלייבט.

ארויס דורכן טויער מיט א פויקנדיק הארץ, זוך איך יאנען, און פון יע־נעם ניט קיין סימן. איך לויף ארום אין סאד צווישן דיביימער, טאמער פאר־שטעלט ער זיך. דער מענטש איז ניטא.

דערווייל ווערט שפעט און מער ווי ביז 6 אזייגער טאר א ייד זיך ניט באווייזן אין די גאסן. איך באשליס צוריק ארייגגיין אין דרוקעריי, באהאלטן מיין סחורה אין א מאלינע און אליין אוועקגיין אין געטא. אבער עס טוט זיך ניט ווי מען וויל. אין הויף פון דרוקעריי שטייט נאך אלץ דער דירעקטאר, און וועגן ארייגגיין צוריק קען ניט זיין קיין רייד. איך מאך השיבנו נאזאד, און אז אנגעלאדענער מיט בליי און אייזן שפאן איך אוועק אין געטא.

אינמיטן וועג — א קאטאסטראפע, ס'האט געפלאצט דער פאסיק, און די שווערע ראם ציט אראפ מיינע הויזן. איך גיי און פאריכט זיך. דורך דער מאנטל־קעשענע האלט איך אונטער די ראם. מיין איינציקע האפענונג — וואס גיכער אין געטא.

מיט מאטערניש דערקראכן צום געטא, ערשט מורער רעווידירט ביים טוי־ער. ווו צו גיין צוריק האב איך ניט, ווייל ס'איז שוין 6 אזייגער. די ראם מיט מיינע הויזן ציען זיך אלץ נידעריקער. איך האב באשטימט פאר יעדן פרייז

אויסצומיידן דעם קאָנטראָל. און ווען מורער איז געווען פאַרנומען ביים שמייסן א יידישע פרוי, האָב איך זיך אריינגעדרייט אין געטאָ...

איך האָב אָפּגעגעבן מיין לאַדונג סאָניען מיט בערלען, און זיי האָבן דאָס אויף מאָרגן איבערגעגעבן יאַנען, וועלכער האָט שוין ניט געטאָרט צו מיר קומען, ווייל מען האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט פולשטענדיק די דרוקעריי אין שטאָט, ביז איך צוגעטראָטן צו קאָמפּלעקטירן א צווייטע דרוקעריי אין געטאָ גופא.

אין די ביידע דרוקערייען זענען ארויסגעגעבן געוואָרן פאַרשידענע צייטונגען, פּלאַקאַטן, פלוג־בלעטלעך אין לימוויש, דייטש און פויליש. אויף פויליש איז ארויסגעגעבן געוואָרן די צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי", ווו עס זענען געדרוקט געווען די אַרטיקלען פון איציק וויטענבערג, סאָניע מאַדייסקער, יאַן פּשעוואַלסקי און ד"ר גאַרדאָ. שפּעטער זענען צוגעצויגן געוואָרן פוילישע ליטעראַטן. אין דער רעדאַקציע־קאָמיסיע זענען אריין: פרוי פּשעוואַלסקי, וויערא אגאנאווסקא און סאָניע מאַדייסקער.

ספּעציעלע אָפּטיילונג ביי פ.פ.א.

דער ציל פון אָט דער אָפּטיילונג איז געווען: ארויסבאַקומען געהיימע באַפעלן וועגן יידן פון דער דייטשישער מאַכט; ארויסבאַקומען וויכטיקע מיליטערישע סודות; אויפדעקן געשטאַפּאָ־אגענטן פון דרויסן און אין געטאָ; האָבן א קאָנטראָל איבער די מיטגלידער פון פ.פ.א.

די גרופּע איז געווען קאָנספּיראַטיוו פאַר דער גאַנצער אָרגאַניזאַציע. קיינער זאָל ניט וויסן ווער עס זענען אירע מיטגלידער. מיט דער ספּעציעלער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט דער שטאַב־מיטגליד יוסף גלאַזמאַן. איינע פון זיינע וויכטיקסטע אגענטן איז געווען מירע גאַניאַנסקי (העלדיש אומגעקומען אין וואַלד ביים אגיטירן די פּאָליציי, זיי זאָלן אריבערגיין צו די פּאַרטיזאַנער). אדאַנק איר קלוגשאַפט האָט זיך איר איינגעגעבן צו געווינען דעם צוטרוי פון דעם וויכטיקן שעף פון איפּאַטינגא בוראַקאַס און דעם מאַיאָר מאַרושים און ארויסקריגן ביי זיי ידיעות וועגן געפּלאַנטע גזירות אויף יידן, פּלאַנען און קריגסגעפאַנגענע.

וועדליק א באַפעל פון פ.פ.א.־שטאַב האָט גאַניאַנסקי זיך באַקענט מיטן פּאָליציי־שעף פון געטאָ דעסלער. דאָרט האָט זי ארויסגעגנבעט בלאַנקען פון געשטאַפּאָ, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאַר זיך אויסגענוצט.

עטלעכע מיטגלידער פון דער ספּעציעלער אָפּטיילונג זענען בכיוון אריין דינען אין דער יידישער פּאָליציי, בדי צו זיין אויף דער וואַך איבער די געשע־

ענישן אין געטא. די ספּעציעלע גרופּע האָט אויך אויסגעפונען פאַרעטער אין שטאָט, איבערגעגעבן זייערע נעמען דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. אויפן סמך פון אַזאַ אינפאָרמאַציע איז דערשאָסן געוואָרן די געשטאַפּאָ-אַגענטן ווילע-זשאַנסקאַ און נאָך איינער.

די גרופּע האָט אויך געהאַט די וואַך איבער די מיטגלידער פון פ.פ.א. ווען איינער אַ מיטגליד איז געווען אין חשד, האָט מען אים פון דער אָרגאַניזאַציע ניט אַרויסגעוואָרפן, נאָר מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ פּיקטיווער גרופּע, וואָס האָט זיך ניט פאַרנומען מיט קיין פּראַקטישער אַרבעט.

דער הימען פון פ.פ.א.

זאָג ניט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פאַרשטעלן בלאָע טעג,
קומען וועט נאָך אונזער אויסגעבענקטע שעה,
ס'וועט אַ פּויק טאָן אונזער טראָט: מיר זענען דאָ!

פון גרינעם פּאַלמען-לאַנד ביז ווייסן לאַנד פון שניי,
מיר זענען דאָ מיט אונזער פּיין, מיט אונזער וויי.
און וווּ געפאַלן איז אַ שפּריץ פון אונזער בלוט,
שפּראָצן וועט דאָרט אונזער גבורה, אונזער מוט.

ס'וועט די מאָרגן-זון באַגילדן אונז דעם היינט,
אונזער נעכטן וועט פאַרשווינדן מיטן פיינט.
נאָר אויב פאַרזאַמען וועט די זון און דער קאַיאָר,
ווי אַ פּאַראָל זאָל גיין דאָס ליד פון דור צו דור.

געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און בליי,
ס'איז ניט קיין לידל פון אַ פויגל אויף דער פריי,
דאָס האָט אַ פאָלק פון צווישן פאַלנדיקע ווענט
דאָס ליד געזונגען מיט נאַגאַנעס אין די הענט.

דער מחבר פון דעם הימען איז אַ יונגער יידישער דיכטער — הירש גליק. ביים דורכרייסן זיך דורך דער אַרומגערינגלטער געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד, איז ער פאַרכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן און איז באַרשלעפּט געוואָרן אין עסטאָניע אין אַ קאָנצענטראַציע-לאַגער.

אָבער דאָס ליד איז אַוועק אין וואַלד מיט זיינע חברים נקמה-נעמער.

מיר פייערן דעם ערשטן מאַי (1943)

געהיים האָבן מיר זיך אויפגעקליבן אין קאַפּע אויף שאַוועלסקע 6. דער עולם איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע, פון שול־יוגנט און קינדער פון יוגנט־קלוב. מען איז געגאַנגען אַנגעטאָן אין ווייסע בלוזעס. יעדן איינציקן האָט מען אָנגעשטאָכן ביים אַריינקומען אַ רויט שלייפעלע. דער זאַל איז באַפּוצט געווען מיט גרינס, מיט בלומען. די יוגנט האָט עס אַריינגעטראָגן פון דער צוואַנגס־אַרבעט אין שטאָט, געטראָגן עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן ניט זען. די ריחות פון גרינס רופן צו פרייהייט, אין אַ פּשוט צווייגל איז קאָנצענטרירט דער פרילינג.

די פייערונג האָט געעפנט אַ מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע. אין אָנהייב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן, אָפּצוגעבן כבוד און זיך סאָלידאַריזירן מיטן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 20־טן אַפּריל דעם יאָר. אין דער זעלבער צייט, ווען מיר פייערן דעם 1־טן מאַי, ראַנגלען זיך אונזערע ברידער אין וואַרשע אין ברענענדיקע פייערן. נאָענט איז דער טאָג, ווען אויך מיר וועלן דאַרפן אַרויסטרעטן מיט געווער. לאָמיר נעמען אַ מוסטער פון וואַרשע און קעמפן ביזן לעצטן.

מען האָט איבערגעלייענט דעם פּאָליטישן ביולעטין פון געהיימען געטאָ־ראַדיאָ. מען האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער. דער פידלער ראַבינאָוויטש האָט געשפּילט. איך האָב פאָרגעלייענט מיין ליד „אַ נעם טאָן דעם אייזן".

אין זאַל, צווישן דער יוגנט און די פּאַרטיזאַנער, איז אויך ביינעוועזן די ליטווישע שרייבערן שומיטע. זי איז געקומען אין געטאָ מיטפייערן דעם יום־טוב.

●

נאָך דער אַלגעמיינער פייערונג האָבן מיר זיך אויפגעטראָפן אַ גרופּע חברים ביי וויטענבערגן אין שטוב. דאָ אין דעם ענגן קרייז האָט וויטענבערג געהאַלטן אַ רעדע. ער האָט געגעבן אַן איבערבליק איבער דער לאַגע אויפן פראָנט, דערציילט ווען די דייטשישע מפּלות און אַרויסגעזאָגט אַ געדאַנק, אַז ווען די רויטע אַרמיי וועט זיך דערנענטערן וועט אונז אויסקומען זיך אַריבערטראָגן אין שטאָט, אויפהייבן די גאַנצע באַפעלקערונג און, שלאָגנדיק דעם דייטשישן גאַרניזאָן, מיטהעלפן באַפרייען די שטאָט.

אונטערן שוץ פון אסתר־רחל קאַמינסקי

איך האָב געאַרבעט אין בנין פון געוועזענעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין דעם „איינזאַץ־שטאַב ראָזענבערג", וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אויפזאַמלען און פאַרוויסטן די קולטור־אוצרות פון די ווילנער מוזייען און

ביבליאָטעקן. מיט מיר צוזאַמען האָט געאַרבעט מיין חבר קאַטשערגינסקי. מיר האָבן ביידע באַשלאָסן צו באַקומען אַ קוילנוואַרפער.

קאַטשערגינסקיס פרוי, אַליין אַ קראַקעווער, מיט אַ נישט-יידישן אויסזען, איז פון ערשטן טאָג ניט אַריין אין געטאָ. זי האָט געלעבט ווי אַ ניט-יידישע אין צענטער שטאָט ביי איר מאַנס אַ גוטן חבר אַ ליטווינער, וועלכער האָט זי באַוואָרנט מיט פאַלשע דאָקומענטן. איך האָב אים אויך געקענט. זיין נאָמען איז יוליאַן יאַנקאַוסקאַס. ער פלעגט אָפט קומען צו אונדז צום טויער פון אינסטיטוט, פלעגט ברענגען עסן און אויפרופן פון די אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס.

איינמאָל האָט ער אונדז געבראַכט אַ רעוואָלווער. אין משך פון אַ חודש צייט האָט ער אונדז איבערגעגעבן אַ צוואַנציק שטיק: גאַהאַנעס, מאַוזערס און דרייצן קויליקע בעלגישע פאַראַבעלן מיט אַ טויזנט קוילן. ער האָט צוגעזאָגט צו ברענגען אַ קוילנוואַרפער.

אין אַן אָפּגערעדטן טאָג, זיבן אינדערפרי, גלייך ווי מיר קומען צו דער אַרבעט, האָט ער געזאָלט ברענגען דעם קוילנוואַרפער. מיר האָבן שוין געהאַט אַן אָרט, וווּ די טיילן פון קוילנוואַרפער צו באַהאַלטן, אויך אַ פּלאַן ווי אים אַריבערצושמוגלען אין געטאָ.

יאַנקאַוסקאַס איז אינדערפרי נישט געקומען. מיר האָבן נישט געוווּסט וואָס איבערצוקלערן. אפשר אַ דורכפאַל? שוין צען אַזייגער, עלף, און דער מענטש איז נישטאָ. אפילו די דריי אומבאַקאַנטע בריוו שלום-עליכמס, וואָס איך האָב צופעליק געפונען אין אַן אַלטער גמרא, האָבן נישט בעסער געמאַכט די שטימונג.

אין צימער גייט אַריין ד״ר ספּינקלער, דער „טעאָרעטיקער" פון דעם איינזאַץ-שטאַב ראָזענבערג אין ווילנע. הייסט איז ד״ר ספּינקלער אין אַ גוטער שטימונג: ער האָט באַקומען פון בערלין אַ בריוו, וווּ זיין פרוי איז לעבן געבליבן נאָך דער גרויסער באָמבאַרדירונג. אָט אַ פרייד! די גאַנצע גאַס איז צעפאַלן שטיקערווייז, בלויז דער אונטערשטער גאָרן, וווּ עס וווינט זיין מאַריטע, איז פאַרבליבן — אַזוי באַרימט ער זיך.

געקומען איז ער אָנזאָגן אונדז, אַז מיר זאָלן גוט אַרויפּנייען אויף אונדזערע בגדים די געלע לאַטעס, נישט בלויז אויף די אויבערדערקלעד אַליין מוזן זיי זיין פּאַרפעסטיקט, נאָר אויך אויף די העמדער און בלוזעס. אַזוי איז דער באַפעל פון מאָרגן. אין צוויי שעה אַרום, נאָך מיטאָג, וועט אַהער קומען אַ הויכע קאָמיסיע פון בערלין צו באַקוקן די אַנטי-יידישע אויסשטעלונג, וואָס אויפן אויבערשטן גאָרן. קען זיין, זיי וועלן אַריינקומען אין אָט די צימערן אויך. בכלל ראָט ער אונדז זיך נישט וואַרפן אין די אויגן.

איך בין שוין צופרידן, וואָס יוליאַן איז נישט געקומען. מער ווי דאָס פעלט מיר נישט: ברענגען אין אינסטיטוט געווער אין דער צייט פון דער קאָמיסיע.

דער זייגער וועדט איינס. די דייטשן פאָרן אַוועק אויף מיטאָג. עס בלייבט נאָר איבער דער אויבזעער ווירבלים. ער דאַרף זיך צוהערן, וואָס די יידן רעדן, צוזען וואָס די יידן טוען.

מיטאַמאָל איך גיב אַ הויב דעם קאָפּ, און איך זע פון פענצטער יאַנקאַוס-

קאסן. זיין הויכע, דארלעכע פיגור וואלט איך דערקענט ביינאכט. אין האנט שלעפט דער יונג א טשעמאדאן, אין וועלכן איך וואלט אויף זיכער געקענט אריינקריכן.

אין קאפ גיט א שלאג דאס בלוט. איך הייס דער לערעריין רחל קרינסקי, זי זאל אויף א האלבער שעה פארדרייען דעם קאפ אונזער היטער ווירבליסן. איך מיט קאטשערגינסקין לויפן אראפ אויפן הויף צו יאנקאוסקאסן. יענער וואַרט שוין צווישן די ביימער. עס גיסט פון אים א שוויס. ער ווישט זיך מיט א טיכל דאס פנים און דערציילט: אינדערפרי האט ער נישט געקענט קומען, ווייל דארטן, וווּ ס'האט זיך געפונען דער קוילנוואַרפער, וואס איז געווען פארגראבן אין א קעלער, איז גראד פארגעקומען א רעוויזיע. מען האט אלע דריי הונדערט איינוווינער ארעסטירט און אוועקגעשלעפט אין געשטאפא. ערשט נישט לאנג האט ער ארויסבאקומען פון דארט דעם קוילנוואַרפער. ער איז איינגאנצן אין טשעמאדאן. די פיסלעך טראגט ער באזונדער אריינגעשפארט אין גארטל פון די הויזן . . .

אויף אזוינס האבן מיר זיך נישט געריכט. אינמיטן העלן טאג, איינס אזייגער שפאצירן איבער די ווילנער גאסן מיט א קוילנוואַרפער! נאר לאנג האט מען נישט געטארט טראכטן: צוויי אזייגער דארף אהער קומען די בערלינער קאמיסיע, אנטקעגן דעם ייווא-בנין געפינט זיך דער שטראף-באטאליאן פון ס.־ס. איבערן הויף דרייען זיך ארום אלערליי מענטשן.

זאלבע צווייט האבן מיר דעם טשעמאדאן אריינגעטראגן אין קעלער פון בנין און פארגראבן אין א קופע צייטונגען. דארט האבן מיר אים פאנאנדערגענומען און איין טייל ארויסגעטראגן אין דער הויך אין בילדער־צימער, דער קוילנוואַרפער זאל אין יעדן פאל נישט זיין קיין גאנצער.

אין דער זעלבער צייט איז די פארטיזאנקע רייזל קארטשאק אוועקגעלאפן אין א לאטע אין שטאט צו וויסן געבן די חברים אין געטא, מען זאל קומען וואס גיכער אפנעמען דעם קוילנוואַרפער.

דער בילדער־צימער איז מיט איין וואנט געווען אפגעטיילט פון מיינעם. ער האט געהערט, אזוי צום זאגן, צו מיר. אלע יידישע בילדער, אויפגעשלעפטע פון בלערליי מוזייען, זענען צוערשט געבראכט געווארן צו „מיר" אין צימער. איך האב זיי באדארפט פארשרייבן, נומערירן און שפעטער זיי אריינטראגן אין בילדער-צימער דורך א טיר, וואס האט פארייניקט ביידע צימערן. איך האב גענומען די לופע פונם קוילנוואַרפער, זי צוגעדעקט מיט דריי בילדער. אונטן, אויפן סאמע אייזן, א פארטרעט פון אסתר-רחל קאמינסקי, די מאמע פון יידישן טעאטער אין דארט יונג, שיין, מיט א שלייער אריבערגעווארפן אריבער די האר... דאס צווייטע בילד, וואס האט באפאנצערט דעם קוילנוואַרפער איז א צייכענונג פון מארק שאגאל. דאס דריטע סאמע אויבן, מינקאווסקיס באקאנט בילד — „פליטים" געבראכט אהער פון אנסקי־מוזיי.

דעם אנגעלאדענעם דיסק פון קוילנוואַרפער האב איך אריינגעטראגן צו מיר אין מאנוסקריפטן-צימער, אים ארייגעלייגט אין א טעקטורענעם שאכטל און אים צוגעדעקט מיט א תנ"ך.

דאס מיידל, וואס איז אוועקגעלאפן אין שטאט, האט זיך אומגעקערט מיט א טרויעריקער ידיעה: קיטעל איז געקומען אין געמא ארעסטירן דעם קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע וויטענבערג. דער טויער ווערט שטארק געהיט און עס איז היינט נישט מעגלעך אריינצוטראגן דעם קוילנוואַרפער.

עס האט זיך דערהערט א סיגנאל פון אן אויטא. עס איז אריינגעפארן די בערלינער קאמיסיע...

פיר קאַקעדיקע דייטשן זענען ארויס פון דער מאשין. אלע אין ברוינע אוניפארמען, ווי די מיטארבעטער פון ראזענבערג-שטאב און אויף די ארבל שווארצע האקנקרייצן אויף א רויטן פאן.

די געסט זענען ארויף אין דער הויך צו דער ספעציעל-צוגעגרייטער אנטי-יידישער אויסשטעלונג.

די אויסשטעלונג איז נישט געפעלן דער דייטשער קאמיסיע. זיי שרייען עפעס מיט ווילדע קולות, און ספארקעטס שטיוול קלאפן נערוועז איבערן קארידאר.

איך דערהער ווי עס עפנט זיך די טיר פון בילדער-צימער. דורכגעבלן מיט דער אויסשטעלונג, האט ספארקעט אפנים באשלאסן מכבד צו זיין זיינע געסט מיט די יידישע בילדער. איך הער דורכן וואנט, ווי ער דרשנט וועגן דעם הויכן ווערט פון די בילדער, און מיט וויפיל שוועריקייטן עס איז אים אנגעקומען זיי צו געפינען.

— „דיזעס בילד שטעלט יודישע פליכטלינגע דאר" — הער איך ווי ספאר־קעט נעמט אראפ דאס בילד פון מינקאווסקי, אונטער וועלכן עס ליגט די לופע פון קוילנוואַרפער, און באוויזט עס זיינע בערלינער לייט. איך פיל ווי מיין הארץ ווערט א קעסל־גרוב. דאס בלוט שפארט מיר אין די אויגן. באלד קומט פאר די קאטאסטראפע. מען וועט געפינען די לופע, און אחוץ די דרייסיק יידן, וואס ארבעטן אין ייווא, וועט מען זיכער אומברענגען די געמא! און ווער איז שולדיק? איך! וויאזוי בין איך געווען אזוי לייכטזיניק? ווי ראטעוועט מען די לאגע? ווי גיט מען זיך אן עצה? מיטאמאל פאלט מיר איין א משונהדיקער געדאנק. נישטא קיין צייט איבערצוטראכטן, מען מוז האנדלען גיך.

איך לויף אריין אין בילדער-צימער, שריי „פערצייען זי", לויף ארויס צו־ריק דורך דער צווייטער טיר און דורכן קארידאר קום איך ווידער אין מיין צי־מער. מיט דעם האב איך געוואלט אפווענדן זייער אויפמערקזאמקייט צו די ביל־דער. זאלן זיי מיינען, אז איך בין א משוגענער, אבי צורו לאזן די בילדער, הינטער וועלכע עס געפינט זיך די לופע פון קוילנוואַרפער.

איך שטיי ווידער ביי דער טיר. הער וואס עס טוט זיך אין בילדער־צימער. מיין אריינלויפן האט זיי צעטומלט: „ווער איז דער פאריקטער יודע?" — האט א דייטש ארויסגעצישעט. ספארקעט האט אים געפרווט פארעדן: אראפ־גענומען דאס צווייטע בילד. מארק שאגאלס צייכענונג. „דער מאלער איז א ייד, וואס האט פאריידישט די קונסט אין איראפע" . . . — קלערט אויף ספארקעט.

אין קאפ ברענט מיר. דער גארגל ווערט מיר אויפגעקוועטשט, ווי אין א פויסט. נאך א סעקונדע, און עס וועט געשען דער אומגליק. איך האב קיין צייט נישט צו ווארטן. דער קנויט ברענט־שוין, און נאענט איז דאס פולווער. צום צווייטן מאל טו איך א רים די טיר און שנייד זיך אריין מיט א געלויף צווישן די דייטשן. מיינע הענט ווארפן זיך פארויס, פון מיין קאפ גיסט א שווייס, און ווילדע פאר־צווייפלונג טראגט זיך פון מיין יעדער באוועגונג. די דייטשן פארשטייען נישט, וואס דא קומט פאר. דער „משוגענער ייד" האט זיך דורכגעדרייט ווי א שד דורכן צימער און איז ווידער נעלם געווארן. ספארקעט מיט מארק שאגאלן פארגלי־ווערט אין האנט ווייס נישט וואס זיך צו פארענטפערן און דער הויכער דייטש רופט זיך אן צו זיינע חברים:

„שנעל, פארט אויס דיזעם איהרעז־הויז". און די דייטשן האבן בייז ארויס־מארשירט פון צימער.

●

אין עטלעכע טעג ארום האבן מיר דעם קולטורפאר ארייגעטראגן אין געטא, אים אויפגעשטעלט און זיך געגרייט אויפצונעמען דעם שונא. דעם 12־טן סעפטעמבער 1943 האט ער אונז געהאלפן דורכצורייסן זיך דורך דער געטא. אנטלויפן אין וואלד און זיך אנצושליסן אן א פארטיזאנישער מחנה.

איציק וויטענבערג

דער ארגאניזאטאר און באגייסטערער פון דער פארטיזאנישער ארגאני־זאציע אין געטא, איר קאמאנדיר איז געווען איציק וויטענבערג. געבארן אין 1907 אין ווילנע, אין אן ארבעטער־משפחה. ער האט געענדיקט א יידישע פאלקס־שול און איז אוועק זיך לערנען שטעפעריי.

גאנץ יונג האט ער גענומען ארבעטן אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג. ער האט געהערט צו דער פוילישער קאמוניסטישער פארטיי. אדאנק זיין קלוג־שאפט און ערלעכקייט האט ער דערווארבן די אלגעמיינע סימפאטיע פון די אר־בעטער. אין 1936 האט מען אים אויסגעקליבן אלס פארזיצער פון פראפעסיא־נעלן פאריין פון לעדער־ארבעטער, וועלכן עס פלעגט אפט אויסקומען צו ארבעטן אין אומלעגאלע באדינגונגען. ער איז אויך געווען א מיטגליד פונעם ראט פון די פראפעסיאנעלע פאריינען אין ווילנע.

סוף אקטאבער 1939, נאדדעם ווי די רויטע ארמיי האט באפרייט די מערב־געגנטן פון ווייסרוסלאנד, האט ער זיך באזעצט אין ווייסרוסישן שטעטל האקשיץ, וווּ ער האט אנגעפירט מיט דער קולטורעלער און פאליטישער ארבעט אין שטעטל.

אין יאר 1940, נאך דער שאפונג פון דער ליטווישער סאוויעטן־רעפובליק, איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע. ער איז געווארן דער פארזיצער פונעם פרא־

פעסיאנעלן פאריין פון די לעדער־ארבעטער. נאכן אנבאל פונעם פאשיסטישן דייטשלאנד האט וויטענבערג נישט באוויזן זיך צו עוואקואירן פון ווילנע.

עס האט זיך אנגעהויבן פאר אים א שווערע צייט, מען האט אים געזוכט ווי א קאמוניסטישן טוער. ארבעטן אין א דייטשער אונטערנעמונג איז ער נישט געגאנגען, און דאס האט נאך מער געשטעלט זיין לעבן אין סכנה. דא אין די 7 בלוטיקע געסלעך האט אים פארכאפט בלויז איין געדאנק: צוגרייטן א באוואפנטן ווידערשטאנד קעגן דעם דייטשן אקופאנט. דער סעקרעטאר פון דער אונטער־ערדישער קאמוניסטישער פארטיי אין שטאט, איינער פון די אקטיווסטע פ.פ.א.־קעמפער בערל שערעשניעווסקי האט מיר געזאגט וועגן וויטענבערגן:

„ער איז געווען א פאליטיש געשולטער מענטש. אין די שווערסטע סי־טואציעס פון אונזער קאמף אין געטא האט ער געפונען אן אויסוועג. ער איז געווען דרייסט און קלוג. יעדע סיטואציע פלעגט ער באטראכטן רואיק מיט זיין כאראקטעריסטישער קאלטקייט.

אבא קאוונער, וויטענבערגס פארטרעטער, האט צוגעגעבן: „ער איז געווען פון די אויפריכטיקסטע מענטשן, וואס איך האב וועז־נישט־איז געזען אין לעבן. דער עיקר האט מיך באגייסטערט זיין פשוטע און אביעקטיווע באהאנדלונג פון פראבלעמען".

●

וויטענבערג, און זיין מיינונג האט אנגענומען דער שטאב, האט געהאלטן: דער ציל פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא דארף זיין — פאר־טיידיקן די באפעלקערונג פון דער געטא אין געטא גופא. אויב די ארגאניזאציע זאל אוועקגיין פון געטא וועט עס הייסן, אז מיר לאזן איבער אויף טויט די אום־באוואפנטע באפעלקערונג.

ווען עס האט זיך געשטעלט די פראגע וועגן פארייניקן זיך מיט דער פאר־טיזאנישער באוועגונג אין וואלד, האט זיך וויטענבערג געהאלטן ביי דער מיי־נונג:

— ווען מיר וועלן זיך דערוויסן, אז מען פארמעסט זיך אומצוברענגען די געטא, וועלן מיר רופן די באפעלקערונג, אונטער דער שוץ פון אונזער געווער, דורכברייסן די טויערן און אוועקגיין אין וואלד.

אגב, איז ביי וויטענבערג געווען א פלאן אונטערצוצינדן, ביים פארלאזן די שטאט, אלע מיליטערישע אביעקטן. דער דאזיקער פלאן וויטענבערגס האט גע־גאלטן ווי א שטעלונג פון דער פ.פ.א. ביזן 16־טן יולי 1943.

●

דעם 9־טן יולי 1943 איז ארעסטירט געווארן דער דעמאלטיקער סעקרעטאר פון שטאטישן פארטיי־קאמיטעט וויטאס און דער קאמיטעט־מיטגליד קאזלאוו־סקי. אויף מארגן איז קיטעל געקומען אין געטא און געפאדערט וויטענבערגן.

VIDAUS PASAS

Gimimo laikas: 1914 m.

Gimimo vieta: kaimas, valsčius, apskr., miestas

Tautybė (Kilmė): Lenkė

Tikyba: R. Kat.

Šeimos padėtis: Ištekėjusi

Kurio nors Valstybės vienato ar vietos gyventojo požymis

Asmens žymės: veidas apvalus; akys mėlynos; plaukai; ypat. žymės nėra

Katažyna Romanovska

Paso savininko parašas

Dešinės piršto smiliaus atspaudas

2 3

דער פֿאַלשער פּאַס פֿון דער העלדישער קעמפֿערן סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט אַ צייט געלעבט אין שטאָט זוי אַ פּוילישע, אונטערן נאָמען קאַטאַזשינאַ ראָמאַ-נאָווסקאַ.

יוליאַן יאַנקאָווסקאַס אין די טעג פֿון זיין אונטערערדישער אַרבעט.

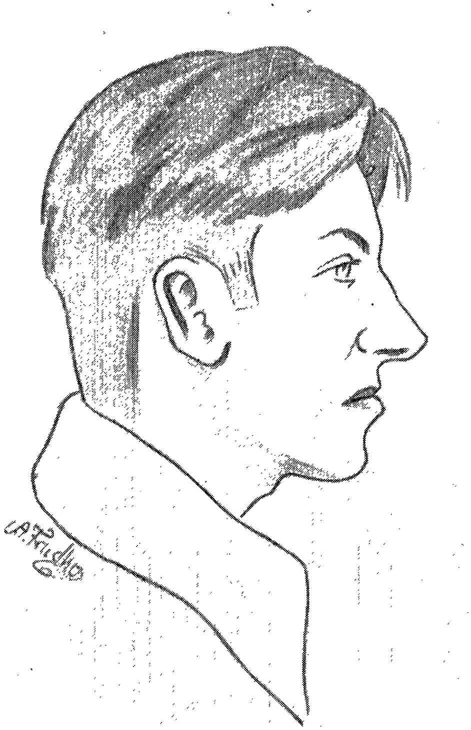

איטשע לובאַצקי, דער העלדישער
פּאַרטיזאַנער.

בערל שערעשניעווסקי, דער סעקרעטאַר פון דער קאָ-
מוניסטישער פּאַרטיי אין ווילנע בעת דער דייטשי-
שער אָקופּאַציע.

עמיצער האט דאס אים געזאלט ארויסגעבן, אז וויטענבערג איז דער קאמאנדיר פון 5 הונדערט באוואפנטע יידן אין געטא.

ווי א באווייז, אז וויטענבערג דארף מען בלויז אויספארשן, האט קיטעל פריער ארעסטירט איינעם אן אווערבוד און נאך דער אויספארשונג אים גלייך באפרייט. „זאל קומען אויך ווינטענבערג, וועט מען אים אויך אויספארשן און באפרייען".

אויף קיטעלס שפיצל האט מען זיך אבער פארשטאנען. מען האט געמאלדן, אז וויטענבערג איז געשטארבן און באוויזן קיטעלן א פאלשן שיין פונעם שפי־טאל אין געטא.

קיטעל האט זיך אבער נישט בארואיקט. ער האט אריינגעצויגן אין זיין שפיצל דעם יידישן פאליציי-שעף פון געטא, דעם פארעטער דעסלערן, וואס איז געווען אין געטא קיטעלס געהיימער אגענט.

דעם 15־טן יולי 1943, איינס ביינאכט, אויף א בעראטונג אין יידן־ראט, ווו עס איז בייגעווען וויטענבערג, איז געקומען פאליציי, ארעסטירט וויטענ־בערגן און אים געשמידט אין קייטן. ביים טויער פון דער געטא איז אבער ווי־טענבערגן מיט דער הילף פון עטלעכע פארטיזאנער געלונגען צו אנטלויפן.

עס איז דערקלערט געווארן א מאביליזאציע פון אלע פארטיזאנער אין געטא.

באגינען דעם 16-טן יולי איז אין געטא אנגעקומען אן אולטימאטום :

אויב ביז 6 אוונט וועט מען נישט ארויסגעבן וויטענבערגן, וועלן קומען פון קאוונע עראפלאנען און מיט באמבעס פארברענען די געטא. דערביי האט קיטעל פארזיכערט, אז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געשטאפא, וועט ער אים נאך דער אויספארשונג באפרייען.

צווישן דער יידישער באפעלקערונג האט זיך אנגעהויבן א טראגישער גע־ראנגל. איין טייל האט געהאלטן : זיך קעגנשטעלן און פארטיידיקן וויטענבערגן, דער אנדערער טייל האט געהעצט די באפעלקערונג, אז די געטא איז נישט מחויב אומצוקומען צוליב איין מענטשן. א מיאוסע ראל האט דערביי געשפילט די אונ־טערוועלט, וואס האט זיך א לאז געטאן צו כאפן וויטענבערגן. אין געטא האט זיך דערהערט א שיסעריי. דער ארגאניזירער פון אט די פינצטערע כוחות איז גע־ווען דער דערמאנטער דעסלער.

וויטענבערג איז געזעסן אויף אשמענער געסל נומ. 3, ווו מען האט אויפ־געשטעלט די צענומענע מאשין־געווער, און האט ארויסגעגעבן באפעלן, וויאזוי צו פירן דעם קאמף, ווען די דייטשן וועלן אהער אריינקומען. ער האט נישט גע־גלויבט, אז די געטא וועט מען פארווארפן מיט באמבעס — עס איז בלויז קי־טעלס א דראונג, כאטש אונז איז נישט באקאנט געווען, אז פיל געטאס האט מען יא פארווארפן מיט באמבעס. אזוי איז געשען אין גלובאק, וואלאזשין און בעת דעם אויפשטאנד אין ווארשע.

די פאניק ביי דער באפעלקערונג איז אלץ מער געשטיגן. דער שטאב האט באשלאסן, אז וויטענבערג זאל אריבערגיין אין אן אנדער ארט, ווו קיינער וועט

נישט. די פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע און דער שטאַב האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג. דער גרעסטער טייל אַנטיילנעמער האָט געהאַלטן, אַז די אָרגאַניזאַציע קאָן נישט קעמפן קעגן די אייגענע ברידער. אַפילו דעמאָלט, ווען זיי זײַנען נישט גערעכט און פאַרשטייען נישט, אַז דאָס פאָדערן וויטענבערגן איז בלויז אַ מיטל לייכטער אומצוברענגען די געטאָ.

וויטענבערג האָט געהאַלטן, מען זאָל קיטעלן נישט נאָכגעבן, ווען אַפילו אינעם היינטיקן קאַמף וועט מען נישט מיטציִען די גאַנצע באַפעלקערונג. אויב אָבער די אָרגאַניזאַציע איז מיט אים נישט מסכים, וועט ער באַגיין זעלבסטמאָרד.

נאָר דאָס באַגיין זעלבסטמאָרד האָט נשט געקענט ראַטעווען די לאַגע. קיטעל האָט געפאָדערט אַ לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האָט זיך געזעגנט מיט זײַנע חברים, באַשטימט אויף זײַן אָרט דעם שטאַב־מיטגליד אַבא קאָוונער און איז אַוועק צום טויער. דאָרטן האָט שוין געוואַרט אויף אים קיטעל. ער האָט אים אַרײַנגענומען אין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ.

אין געשטאַפּאָ האָט מען אים גלייך איבערגעגעבן אין די הענט פון מאַקס גראָס, דעם ספּעציעלן אויספאָרשער פון פּאַרטיזאַנישע ענינים.

אויף מאָרגן האָט וויטענבערגס קערפּער זיך געוואַלגערט אין די קאָרידאָרן פון געשטאַפּאָ. זײַנע האָר זײַנען געווען פאַרברענט. די אויגן אויסגעשטאָכן און די פאַרבונדענע הענט אויף הינטן — צעבראָכן.

נייער טאַג־באַפעל

נאָכן 16־טן יולי, נאָכדעם ווי די אָרגאַניזאַציע האָט פאַרלוירן איר קאָמאַנדיר, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ טעראָר אויף די אָנפירער און באַזונדערע פּאַרטיזאַנער. די געשטאַפּאָ האָט אַרײַנגעשיקט אירע אַגענטן אין געטאָ און יעדע האָבן נאָכגעשפּירט יעדן טראָט פון די קעמפער. די געשטאַפּאָ האָט געפאָדערט, מען זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דעם פאַרשלאָג אָפּגעוואָרפן. דאָס געווער האָט מען געהיים אַריבערגעטראָגן אין אַנדערע פאַרמאַסקירטע ערטער, די מיטגלידער פון שטאַב האָבן זיך זעלטן באַוויזן אויף די געסלעך.

דעמאָלט האָט דער שטאַב באַשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק פון דער אָרגאַניזאַציע. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ טאַג־באַפעל, אין וועלכן עס איז געזאָגט געוואָרן:

„אין צוזאַמענהאַנג מיטן טעראָר און רעקאָנספּירירונג פון דער אָרגאַניזאַציע נאָכן 16־טן יולי, זײַנען מיר געצוווּנגען זיך צו עוואַקויִרן אויף אַנדערע, פּאַרטיזאַנישע פּאָזיציעס: ס׳הייסט, אַוועקגיין אין וואַלד.

עס איז פאָרמירט געוואָרן די ערשטע גרופּע אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יוסף גלאַזמאַן, און דעם 22־טן יולי 1943, פינף פאַרטאָג, האָבן זיך אויס־

געקליבן 25 באַשטימטע קעמפער. יעדערן איז איינגעטיילט געוואָרן פּיסטאָלעטן, טיילן פון קוילנוואַרפער און אויטאָמאַטן.

די פּאַרטיזאַנער, מיט לאַטעס אויף די ברוסטן, האָבן אַרויסגעמאַרשירט ווי אַ קאָלאָנע, וואָס גייט צו דער אַרבעט. „ווי אַ וועג־ווייזער איז מיטגעגאַנגען דער יידישער פּאַרטיזאַנער פון סוויענציאַן שיקע גערמאַן. ער איז גראָד אין יענע טעג געקומען פון די נאַראָטשער וועלדער, לויטן אויפטראָג פון פּאַרטיזאַנישן קאָמאַנדיר פון דער וואָראָשילאָוו־בריגאַדע פּאָלקאָווניק מאַרקאָוו, כדי אַרויסצו־פירן פון געטאָ באַוואָפנטע יידן אין וואַלד.

מאַרקאָוו האָט נאָך מיט אַ צייט צוריק געשיקט אַ שליח צו וויטענבערגן, אַז די ווילנער פּאַרטיזאַנער פון דער געטאָ זאָלן קומען צו אים אין וואַלד. פּאַר־טיזאַנער, האָט ער געשריבן צו וויטענבערגן, דאַרפן קעמפן אין די וועלדער. און ער האָט אָנגעוויזן די ריכטונג ווהין צו גיין.

ווען די גרופּע איז געקומען אין ניי־ווילייקע, האָבן די יידן, וואָס אַרבעטן דאָרט אין לאַגער דערקענט, אַז די גרופּע גייט אין וואַלד. און 30 מאַן האָבן זיך אין דער גרופּע אָנגעשלאָסן.

צען קילאָמעטער הינטער ווילנע איז די גרופּע אַריין אין וואַלד. אויפגע־שטעלט די אויטאָמאַטן און די קוילנוואַרפערס און פון איצט איז מען שוין גע־גאַנגען ווייטער ווי עכטע פּאַרטיזאַנער.

ס'איז געווען נאַכט. לעבן לאַוואַרישאַק האָט מען געדאַרפט אַריבערגיין אַ בריקל. די אויסשפּירער זענען אַריבער דאָס בריקל אָן שטערונגען. דעמאָלט האָט דער קאָמאַנדיר גלאַזמאַן אָנגעהויבן צו שיקן איינציקווייז די פּאַרטיזאַנער. אָבער ווי נאָר די ערשטע האָבן אָנגעהויבן צו מאַרשירן, האָט זיך געעפנט אויף דער גרופּע אַ פייער פון מאַשין־געווער. אין דער פינצטערניש האָט זיך אָנגעהויבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער, ווינציק געניט און צעטומלט פון פּלוצימדיקן אָנ־פאַל, האָבן נישט באַוויזן צו פאַרנעמען די געהעריקע פּאָזיציעס פון פאַרטיידי־קונג. אַ שטער זענען אויך געווען די נישט באַוואָפנטע, וואָס האָבן זיך אָנגע־שלאָסן אין ניי־ווילייקע, און גלייך זענען געפאַלן אין שלאַכט די ברידער גאַר־דאַן און דער העלדישער קעמפער יצחק מאַצקעוויטש. ראָזע שערעשעוסקי און רחלה בוראַקיסקי זענען געכאַפּט געוואָרן בעת דער שלאַכט לעבעדיקע. דער קעמפער כאַזאַן האָט דערשאָסן צוויי דייטשן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דער־וווסט, זענען אין אָט דער שלאַכט אומגעקומען 5 פּאָליציאַנטן.

צו מאַרקאָוון אין די נאַראָטשער וועלדער זענען דערגאַנגען בלויז 14. זיי האָבן עס דאָרטן אָרגאַניזירט די יידישע פּאַרטיזאַנער־מחנה „נקמה", וואָס האָט שפּעטער אַריינגענומען צו זיך ביי אַ 400 יידן: אַ העלפט ווילנער און די אַנ־דערע העלפט — פון דער אַרומיקער פּראָווינץ.

אויף מאָרגן, נאָך דער שלאַכט אין לאַוואַרישאַק, איז געקומען אין געטאָ גוויגעבוויער און צוגענומען די משפחות פון אַלע די, וואָס זענען נעכטן אַוועק פון געטאָ.

חוץ דעם האָט נויגעבויער צוגענומען און אַוועקגעפירט אויף פּאַנאַר 32 בריגאַדירן, ס'הייסט אָנפירער ביי דער אַרבעט, צו וועלכע עס האָבן געהערט די אַנטלאָפענע. מיט די בריגאַדירן האָט ער אויך צוגענומען זייערע משפּחות, צו־זאַמען 80 מענטשן. עס איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער אַרבעטס־לאַגער אין ניי־ווילייקע, פונוואַנען עס זענען אַנטלאָפן די אַרבעטער.

גלייכצייטיק האָט נויגעבויער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז פאַר יעדן אַנטלאָ־פענעם ייִדן וועט ער צונעמען זיין משפּחה. און אויב דאָס וועט נישט אָפּ־שרעקן, וועט ער אויסשיסן אַלע איינוווינער פון דער וווינונג, און אַפילו דעם גאַנצן הויף. חוץ דעם ווערן אַלע אַרבעטנדיקע ייִדן איינגעטיילט אין צענדלי־קער. אַנטלויפט איינער, ווערן דערשאָסן אַלע צען צוזאַמען מיטן בריגאַדיר. אַ משוגענע שרעק איז אָנגעפאַלן אויף דער געטאָ. מען האָט אָנגעהויבן היטן איינער דעם אַנדערן.

עס האָבן געטראָפן פאַלן, ווען עלטערן פלעגן צובינדן זייערע קינדער צו דער בעט — זיי זאָלן נישט אַנטלויפן אין וואַלד. עס האָט זיך געשאַפן אַן אוי־סערגעוויינלעך טראַגישע סיטואַציע. וויאַזוי זאָל מען אַוועקגיין אין וואַלד, ווען פאַר יעדערן וועלן אין געטאָ פאַלן קרבנות?

אין יענע טעג האָט געשטאַפּאָ אין דער ווילנער געטאָ צונויפגעפירט די לעצט־געבליבענע ייִדן פון סוויענציאַן, רעשע, בעזהאַן און אַנדערש־ווו. די יוגנט פון די דערמאָנטע שטעטלעך זענען נאָך נישט געווען פאַרמאָלדן און די געש־טאַפּאָ האָט נישט געוווסט זייערע נעמען. דער שטאַב האָט גיך אָרגאַניזירט די פּראָווינצער יוגנט, זיי באַוואָרנט מיט געווער און צוויי גרופּעס, אונטערן אָנפיר פון משה מאַרק און שלמה בעקער, אַוועקגעשיקט אין וואַלד.

ליזע רופט!

די ליקווידאַציע פון דער געטאָ האָט זיך געמערקט פון טאָג צו טאָג. דעם 1־טן אויגוסט 1943 האָט מען אָראָפּגענומען די ייִדישע אַרבעטער פון כמעט אַלע אונטערנעמונגען און מען האָט געצוווּנגען צו גיין אַרבעטן צוויי טויזנט מענער און פרויען אויפן עראָדראָם אין באַרובאַנעק און על פּי ערד אַזאַ מין צאָל אויפן באַן. אויף איבער מאָרגן, ווען די אַרבעטער זענען אַוועק אין די דער־מאָנטע ערטער, זענען זיי געוואָרן אַרומגערינגלט דורך געשטאַפּאָ און פּאָליציי און מען האָט זיי אָנגעהויבן שטויסן צו די צוגעגרייטע וואַגאָנען. עס האָט זיך אָנ־געהויבן אַ קאַמף צווישן די געפירטע און באַוואָפנטע דייטשן. אַרום דריי הונ־דערט ייִדן זענען געבליבן טויטע אויפן אָרט, אויף די פעלדער. די איבעריקע, נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, זענען אַריין אין די וואַגאָנעס און דעם 6־טן אויגוסט האָט דער באַן זיי אַוועקגעפירט אין די קאָנצ.־לאַגערן פון עסט־לאַנד. אויפן וועג האָט זיך אַ פּאָר צענדליק איינגעגעבן צו ראַטעווען — זיי האָבן אַרויסגעשניטן די דילן פון וואַגאָנען און זענען אַרויסגעשפּרונגען.

אין געטא איז אנגעקומען א באפעל: די עלטערן און די קרובים פון אלע די, וואס מען האט אוועקגעפירט קיין עסטאניע, דארפן „פרייוויליק" פארן צו זייערע נאענטסטע. אויב עמיצער וועט זיך אפזאגן און אנטלויפן, וועט מען צונעמען אנשטאט אים אלעמען פון דער וווינונג.

ווידער האט מען אויפגעקליבן א טראנספארט יידן און זיי געשיקט צו די קרובים אין עסטאניע. דעם 1־טן סעפטעמבער 1945 איז די געטא פולשטענדיק געשלאסן געווארן. עס איז געקומען נויגעבויער און געמאלדן: פון היינט און ווייטער טאר קיינער נישט ארויסגיין פון געטא. ארבעטן וועט מען דא נופא אין ספעציעלע ווארשטאטן. אבער אזוי ווי 16 טויזנט מענטשן איז צוביל, וועט ער 6 טויזנט עוואקוירן קיין וויוואריי און ריגע — דארט איז דא וויכטיקע ארבעט אין ספעציעלע פאבריקן. און כדי איינצורעדן דעם עולם, מען זאל פרייוויליק פארן, האט ער פאלסיפיצירט בריוו, געשריבן כלומרשט פון די יידן אין וויוואר, אז די דארטיקע רופן צו זיך זייערע באקאנטע. נאר אין געטא איז נישט געווען ווער צו רעדן. די דערשראקענע יידן האבן זיך אלע באהאלטן אין זייערע מאלינעס.

דער שטאב פון פ.פ.א. האט גלייך דערקלערט א מאביליזאציע פון אלע אירע מיטגלידער. עס זענען תיכף פארמירט געווארן ביידע באטאליאנען. מען האט אויפגעשטעלט די קוילנווארפער, צעטיילט פאר די באזונדערע קעמפער רעוואלווערן, גראנאטן און געווארט אויף א באפעל פון שטאב.

די ערשטע באריקאדע איז געווען אויף שפיטאל־גאס 6. אבער איידער מען האט באוויזן אהין צוצוטראגן געווער, איז זי געווארן ארומגערינגלט דורך די אנגעפלייצטע הארדעס פאליציי און א גרופע גוטע קעמפער האט מען גענומען געפאנגען.

פארשפעטיקט די ערשטע עפעקטיווע האנדלונג, האט מען געגרייט די פארטיידיקונג אויף סטראשון־גאס 12. און ווי נאר עס האבן זיך דערנענטערט אהין די דייטשן, האט איליא שיינבוים, דער קאמאנדיר פון דער באריקאדע, דער ערשטער אויפגעעפנט א פייער אויף א גרופע דייטשן, וואס האבן געפרוווט זיך אריינרייסן אין טויער. די דייטשן האבן ארויסגערופן פארשטארקונג. הונדערטער מערדער האבן זיך א לאז געטאן איבער דער געטא און געעפנט א פייער אויף סטראשון־גאס 12. דער קאמאנדיר שיינבוים, וואס האט פון אנטקעגנדיקן פענצטער געשאסן אין די דייטשן, איז דער ערשטער געפאלן אויף די הענט פון זיינע חברים. די קעמפערין רייזל קארטשאק איז באשטימט געווארן פארן קאמאנדיר.

באגעגנט א ווידערשטאנד, האבן די דייטשן אונטערגעלייגט דינאמיט אונטערן טויער, ווו ס'האבן זיך געפונען די קעמפער.

דער טויער האט זיך אויפגעריסן אינדערלופטן, ביי הונדערט מענטשן זענען פארשאטן געווארן אונטערן שטיין און ציגל.

נאכדעם האבן די דייטשן גענומען אויפרייסן מיט דינאמיט יעטוועדער

פונקט, פונוואַנען מען האָט אויף זיי געשאָסן. גלייכצייטיק זענען הונדערטער ייִדן געכאַפּט געוואָרן אין מאַלינעס, און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אויף ראַסע גאַס אין די גערטנער פון געשטאַפּאָ, וווּ עס איז געוואָרן צוגעגרייט אַ טראַנספּאָרט אַפּצושיקן קיין עסטאַניע.

דערהערט, אַז מען רייסט מויערן, זענען אַ סך ייִדן, נישט פאַרשאַטן צו ווערן אין די מאַלינעס, פרייוויליק אַרויס און זיך געלאָזן פירן קיין עסטאַניע. אַזוי האָט זיך איבערגעחזרט ביזן 4-טן סעפּטעמבער. יעדן טאָג האָט מען פון געטאָ אַרויסגעפירט מענטשן. איין טאָג האָבן די דייטשן גענומען בלויז מענער, אַ צווייטן טאָג — פרויען. ווען אַ פרוי האָט געוואָלט מיטגיין מיט איר טאַטן אָדער מאַן, האָט נויגעבויער דאָס נישט דערלויבט. פיל פרויען האָבן זיך דעמאָלט אָפּגעשאָרן די האָר, זיך אָנגעטאָן אין הויזן, און בלויז אויף אַזאַ אופן געהאַט דאָס „גליק" אַוועקצופאָרן קיין עסטאַניע.

די מערהייט פון דער אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיטן שטאַב, האָט זיך געפונען דעמאָלט אין דער באַריקאַדע אויף סטראַשון-גאַס 6 — אין דער ביבליאָטעק „מפיצי-השׂכּלה". דאָ איז קאָנצענטרירט געווען דער וויכטיקסטער כּוח און די מערהייט געווער. גרייט צו פאַלן אין קאַמף פאַר דער פאַרטיידיקונג פון אונזער כּבוד, האָט דאָרט יעדער איינער געלויערט פון זיין פּאָסטן און געוואַרט אויף אַ באַפעל אַ דריק צו טאָן דאָס צינגל. וועגן פאַרטיידיקן די אַרויסגעפירטע ייִדן האָט נישט געקענט זיין קיין רייד, ווייל יענע האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זייער איינציקע רעטונג איז וויוואַרי. פאַר די קעמפער פון דער לעצטער באַריקאַדע איז געבליבן איצט איינס: אויפנעמען אַ שלאַכט מיט די דייטשן, וואָס וועלן פרוּוון זיך דערנענטערן צו דעם טויער. אָבער די דייטשן זענען צו סטראַשון-גאַס 6 נישט דערגאַנגען. דעם 4-טן סעפּטעמבער אין אָוונט, נאָכדעם ווי מען האָט אַרויסגעריסן פון געטאָ פאַר די עטלעכע טעג ביי אַן 8 טויזנט מענטשן, האָבן די האַרדעס באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוגיין פון געטאָ.

אויף מאָרגן, ווי ס'וואָלט גאָרנישט געשען, איז געקומען קיטעל און נויגעבויער און האָבן געמאָלדן: „די געטאָ בלייבט ווי געווען: אַלע וועלן אַרבעטן אין די ניי-אויסגעבויטע וואַרשטאַטן. עס איז געקומען אַ באַשטעלונג איבערצואַרבעטן 50 טויזנט פּאָר וואַליקעס און איבערצונייען 10 טויזנט שינעלן. אַלץ וואָס איז נייטיק פאַר דער געטאָ וועט דאָ ווערן אַריינגעפירט. מען זאָל אַרבעטן פלייסיק ווי פאַר זיך אַליין".

דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע

קיינער האָט נישט געגלייבט דער געשטאַפּאָ. מער פאַר אַלעמען איז דאָס קלאָר געווען פאַר די קעמפער פון פ.פ.א. מ'האָט אייליק גענומען אָרגאַניזירן גרופּן און יעדער טאָג האָבן זיי זיך דורכגעריסן. מען האָט געצויגן קיין נאַראָטש, אין דער ייִדישער פּאַרטיזאַנישער מחנה „נקמה".

דעם 8־טן, 9־טן און 10־טן סעפּטעמבער 1943 האָבן דורך געהיימע אַרויס־גענג זיך דורכגעשליכט באַוואָפנטע גרופּן. דעם 12־טן סעפּטעמבער איז אונטער האָב איך זיך אויך דורכגעריסן מיט נאָך 30 חברים דורך דער געטאָ און אַוועק אין אַן אָפּגערעדטער ריכטונג זיך צו טרעפן מיט די אַנדערע אין דעם גוט מאַדקוציע, לעבן פּושקין־מוזיי. די אַרויספירערן פון אַלע גרופּן איז געווען זעלדע טרעגער, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַ לאַטעם אין שטאָט און אַנגעזאָגט די קעמפער, וווהין מען זאָל גיין אויסמיידנדיק די זשאַנדאַרן. זעלדע איז אַרומגעלאָפן איבער דער שטאָט ווי אַ ווינער. יעדע צוויי שעה איז זי געווען אין געטאָ. צען קילאָמעטער הינטער ווילנע, ביים אַריבערגיין די באַן־רעלסן, האָבן מיר געהאַט דעם ערשטן צוזאַמענשטויס מיטן שונא. פאַרלירנדיק איין קעמפער האָבן מיר זיך דורכגעריסן דורך דער דייטשער וואַך און זענען אַוועק ווייטער צו דעם אָנגעמערקטן ציל.

דעם 14־טן סעפּטעמבער איז דער יידן־פאַרשטייער גענס, פאַר זיין פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער דערשאָסן געוואָרן דורך נויגעבויערן אויפן הויף פון געשטאַפּאָ. אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער געשטאַפּאָ־אַגענט דעסלער. אָבער אין אַ פּאָר טעג אַרום איז דער נייער מושל אַנטלאָפן מיט זיין כּתובה פון געטאָ, ווייל ער האָט פאַרשטאַנען, אַז היינט־מאָרגן וועט אויך קומען זיין ריי. דעמאָלט איז אויפסניי געוואָרן אַרומגערינגלט דער געטאָ. ביי יעדן ראָג זענען געשטאַנען קוילנוואַרפער. ביינאַכט האָט מען באַלויכטן די מויערן מיט רעפלעקטאָרן. די געבליבענע באַפעלקערונג איז געלעגן איז מאַלינעס און די קעמפער פון פ.פ.א. האָבן זיך אַלע פאַרבאַריקאַדירט אויף סטראַשון־גאַס 6, זוכנדיק אַ גינסטיקן מאָמענט, ווי אַזוי זיך אַרויסרייסן פון געטאָ. אַרויסטראָגן מיט זיך דאָס געווער. אַזוי ווי אין געטאָ זענען געווען אַנגעוואָרפן פיל טויטע, האָט מען באַקומען אַ דערלויבעניש זיי אַרויסצופירן אויפן בית־עולם. אונטער די אַרויסגעפירטע מתים האָט מען אַוועקגעלייגט די קוילנוואַרפער און זיי געבראַכט אויפן זאַרעטשער בית־עולם. דאָרט האָבן שוין געוואַרט אַ פּאָר חברים און מען האָט באַגראָבן די קוילנוואַרפער אין אַ באַשטימטן אָרט.

דעם 23־טן סעפּטעמבער 9 פרי איז אַריינגעגאַנגען אין געטאָ קיטעל, און אָפיציעל געמאָלדן, אַז דער געטאָ ווערט ליקווידירט. ביז 12 אַזייגער דאַרפן זיך אַלע אויפּפּאַקן און זיין גרייט אַרויסצופאָרן אין די אַרבעטס־לאַגערן אין עסטאָניע. אַזוי ווי קיין אויסוועג איז ניט געווען, האָט זיך דער עולם אָנגעהויבן גרייטן. די לעצטע גרופּע פון פ.פ.א. איז געבליבן אין קלעם: אַן קוילנוואַרפער און אַן דער מעגלעכקייט זיך דורכצורייסן דורכן פּאָליציייאישן קאָרדאָן. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפער צוזאַמען מיטן רעשטל געווער האָבן זיך דעמאָלט אַראָפּגעלאָזן אין קאַנאַליזאַציע־רער, כּדי דורך דאָרטן זיך דורכצורייסן הינטערן שטאָט און אַוועקגיין אין דער רודניצקער פּושטשע — אַ וויכטיקער צענטער פון דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, מיט וועלכער מען האָט שוין באַוויזן אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט.

דער אַריינגאַנג אין דער קאַנאַליזאַציע־רער האָט געפירט פון ספּאַקאַינים

וואַרשטאַטן, דזשיטשישע גאַס 31. דאָרטן איז געשטאַנען אַ גרויסער קאַכלער אויוון. אונטער אים איז געווען אַן עפענונג, פון וועלכער קיינער האָט ניט געוווּסט, חוץ דעם שטאַב פון פ.פ.א.; אַראָפּגעלאָזן די קעמפער אין דעם שמוץ האָט מען איינציקווייז לויט גרופן. מיט יעדער גרופע האָט אָנגעפירט אַן אַרבעטער פון דער קאַנאַליזאַציע, וואָס האָט געוווּסט דעם וועג. די קאַנאַליזאַציע־רערן זענען פון פאַרשידענער מאָס — פון אַ מעטער מיט אַכציק אויף די הויפּט־גאַסן ביז רערן פון פערציק סאַנטימעטער, וואָס אונטער די קלענערע געסלעך. מען האָט געמוזט קריכן אויף די קני אין דעם שמוץ. דערביי נאָך האָט מען געטראָגן אַרום לייב דאָס געווער און וויכטיקע דאָקומענטן. פיר שעה האָט מען געוואָגלט דורך די טרויבן. דורך אַ טעלעפאָן־סיסטעם האָט מען איבערגעגעבן די באַפעלן די גרופן, צי מען קען גיין ווייטער און אין וועלכער ריכטונג. ווען די גרופן זענען געבליבן שטיין, האָט זיך דער שמוץ אויפגעהויבן און דערגרייכט ביזן האַלז. מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט און אָנגענומען מיטלען צו פאַרטרינקען די וואָגלדיקע קעמפער. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שמוץ האָט געשטיגן דערפאַר, ווייל מען האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ גרופּע האָט אין וועג פאַרבלאָנדזשעט און ניט געוווּסט וווהין צו גיין. גיין אויף צוריק איז געווען שווער, און אַפילו טיילמאָל אוממעגלעך, ווייל דער שטראָם האָט געטראָגן מיט זיך. ווען מען האָט געפּרוּווט זיך לאָזן קעגן שטראָם, האָט דער שמוץ אַריבערגעפלייצט איבערן קאָפּ. מענטשן האָבן דאָרט געחלשט, געוואָרן משוגע. געווען אויך אַ פאַל פון באַגיין זעלבסטמאָרד. דערצו נאָך האָט מען געמוזט גיין זייער פאָרזיכטיק, ניט רעדן קיין וואָרט, ווייל דורך די קאַנאַליזאַציע־רערן אויבן האָט מען געקענט דערהערן.

ענדלעך איז מען דערגאַנגען אונטער דער ערד צו אינגאַטאַווער 5, אויפן הויף פון דער ליטווישער קרימינאַל־פּאָליציי, ווו ס'איז באַשטימט געווען דער אַרויסגאַנג. דאָרטן האָט שוין געוואַרט סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט געלעבט אונטער אַ פאַלשן נאָמען אין שטאָט, און צוויי ליטווישע פּאָליציאַנטן, מיט וועלכע מיר זענען געווען פאַרבונדן. נאַסע, שמוציקע האָט מען קוים זיך אַרויסגעהויבן פון דער ענגער פאַרמאַסקירטער לאָך און אַריין אין אַ קעלער זיך אַ ביסל אָפּצורייניקן. דעמאָלט האָט מען פּאָרוויז אויסגעשטעלט די קעמפער, זיי געהייסן אָנלאָדן דאָס געווער און אַוועקגיין אויף סובאַטש איז אַן אַלטן גוט. די שטאָט איז פול געווען מיט זשאַנדאַרן און אַגענטן. די קעמפער האָבן אין וועג איינע די אַנדערע פאַרלוירן. עס איז אויך פאַרגעקומען אַ צוזאַמענשטויס מיט די זשאַנדאַרן. די קעמפער האָט זיך איינגעגעבן דורכצושניידן די שטאָט. מען האָט אַרויסגעגראָבן אויפן בית־עולם די קוילנוואַרפער און מיטן געווער אויף די אַקסלען, שוין ווי עכטע פּאַרטיזאַנער, אָנגעקומען אין דער רודניצקער פּושטשע.

●

В Вильнюсе. Советские воины ведут уличные бои. Пулемётный расчёт меняет огневую позицию на одной из улиц.
Фото военного корреспондента «Правды» Я. Рюмкина.
Снимок доставлен на самолёте лётчиком старшим лейтенантом А. Брежневым.

רויטאַרמייער אין די גאַסן-שלאַכטן פאַר ווילנע.

אַ גרופּע קעמפער פון דער „פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע"
בעת דער באַפרייונג פון ווילנע.

אבא קאָוונער, שטאַבס-מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנער אָרגאַ־ניזאַציע אין געטאָ און דער שפּעטערדיקער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנער מחנה „נקמה נעמער".

אַ טייל געראַטעוועטע סקולפּטורן פון די ווילנער יידישע מוזייען.

צוזאמען מיט די לעצטע קעמפער פון דער גוסטדיקער ווילנער געטא האבן זיך דורכגעריסן דורך די קאנאליזאציע-רערן די צוויי שטאב-מיטגלידער יאנקל קאפלאן און אברהם כוואיניק, ווי אויך די באטאליאן-פארבינדלערן פון פ.פ.א. די סטודענטן אסיע ביג. צוזאמען זענען זיי ארויסגעקראכן דורך דער עפענונג אויף איגנאטאווער געסל און זענען אוועק דורכן שטאט אויף סובאטש צום אפגערעדטן זאמל-ארט.

אויפן ראג ברייטער און רודניצקער, לעבן קינא „קאסינא", האט זיי פאר־האלטן א דייטשישער פאטרול. די דייטשן האבן געפאדערט דאקומענטן. די דריי האבן ארויסגעכאפט פיסטאלעטן. לעבן קינא זענען פול געווען דייטשישע הוי־בע באאמטע. קאפלאנס א קויל האט געטראפן ווהין מען דארף. עס איז געטויט געווארן מאקס גראס, דער אויספארשער פאר פארטיזאנישע ענינים אין ווילנער געשטאפא, צוזאמען מיט אים איז אויך געפאלן א הויכער באאמטער פון קאור־נע — א סברה, דער שטורעם-פירער פון דער דארטיקער געשטאפא. קאפלאן, כוואיניק און אסיע ביג האבן אלע זייערע קוילן באווייזן איינצוטיילן די דייטשן. אין דורשט נאך נקמה איז פאר זיי א שאד געווען איבערצולאזן צו איינציקע קוילן פאר זיך. און די דריי העלדן האט מען נאכדעם אריינגעכאפט לעבעדיק.

מען האט זיי געבראכט אויף ראסע אין די גערטנער, ווו עס זענען סארי־טירט געווען די לעצטע יידן, ערב זייער אפפארן קיין עסטאניע.

קיטעל האט דארט אויפגעשטעלט דריי תליות: פאר דעם לערער יאנקל קאפלאן, פארן אדוואקאט אברהם כוואיניק און פאר דער צוואנציק-יעריקער סטודענטן אסיע ביג.

קיטעל האט דארט אויפגעקליבן אלע יידן און געווארנט: אזוי וועט געשען מיט יעדן, ווער ס'וועט זיך נאך דערוועגן אויסצושטרעקן א האנט קעגן דייטשן. ער האט אליין אויפגעהאנגען די דריי העלדן. קאפלאן און כוואיניק ביי די זייטן, און אסיע האט ווי א זאנג זיך געוויגט אינמיטן.

סאניע און יוליאן

ווען דער געטא איז געווארן ליקווידירט און די פארטיזאנישע ארגאניזא־ציע האט זיך אריבערגעווארפן אויף קאמף-פאזיציעס אין וואלד, איז געבליבן ווינען אין שטאט, אויף פוילישע פאפירן, א ליכטיקע געשטאלט פון דער רע־וואלוציאנערער ווילנע — סאניע מאדייסקער.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אקופאציע, ווען דאס געזעלשאפט־לעכע לעבן אין שטאט איז אפגעשטארבן און מער ווי אויף אלעמען האט זיך ארא[פ]געלאזט דער צארן איבער דער יידישער באפעלקערונג, איז סאניע געווען פון די ווייניקע, וועלכע האבן זיך ניט פארלוירן. אין געטא האט זי ארגאניזירט

דעם קאמסאמאל; זיך פארבונדן מיט די שמאַטישע ארבעטער; איז געווארן פון די אקטיוווסטע מיטגלידער פון שטאַטישן פארטיי־קאמיטעט. גלייכצייטיק אר־בעט זי אין חער רעדאקציע פון דער אומלעגאַלער צייטונג „שטאַנדאר וואל־נאשטשי".

נאכן דורכפאל ווימאס — קאזלאווסקי, ווערט סאניע די וויכטיקסטע אנ־פירערן פון דער אונטערערדישער באוועגונג אין שטאַט. בעת דער ליקווידאציע פון ווילנער געטא ווערן אונטער איר אנפירונג אריבערגעוואָרפן הונדערטער יידישע קעמפער אין דער ליטווישער פארטיזאַנישער בריגאדע.

סאַניע בלייבט אין שטאַט. זי גיט ארויס צייטונגען און פראקלאמאציעס צו דער פוילישער און ליטווישער באפעלקערונג.

נאך דער ליקווידאציע פון געטא האבן די דייטשן נאך איבערגעלאזן אין שטאַט דריי יידישע לאגערן מיט ארום דריי טויזנט יידן. איז איינעם פון אט די לאגערן, אין „קיילים", פלעגט קומען יעדן זונטיק סאניע, ארגאניזירן גרופן, באזארגן זיי מיט געווער און מיט ספעציעלע מענטשן אריבערוואַרפן אין וואלד.

צוזאמען מיט סאניען האט דעמאלט מיטגעארבעט יוליאן יאנקאוסקאס, דער געוועזענער דירעקטאר פון דער פאבריק „פלאקאטאס".

ער האט אויסבאהאלטן אין זיין וווינונג ניט איין יידן און האט צוגע־שטעלט פיל געווער פאר די פארטיזאנער אין געטא.

יוליאן איז געווארן אריינגעצויגן אין דער אונטערערדישער ארבעט. ער האט ארגאניזירט ארום זיך אן אקטיוו פון ליטווישע ארבעטער, און אפילו איינ־ציקע פאליציאנטן האט ער אריבערגעצויגן צו זיך. יוליאנס אויסזען האט זיך געענדערט. ער האט זיך פארלאזט א בארד, מען זאל אים ניט דערקענען. אויף זארעטשער 3, אין א פארמאסקירט צימערל האט געוווינט סאניע. אהין האט זיך אויך אריבערגעקליבן יוליאן.ביידע האבן ליב געהאט די וועלט, פאר וועל־כער זיי האבן געקעמפט.

עטלעכע חדשים פאר דעם, איידער עס האט אריינגעמארשירט אין ווילנע די רויטע ארמיי, האט א שטארקע געשטאפא־וואך ארומגערינגלט זארעטשער גאס און צענדליקער דייטשן האבן זיך א לאז געטאן צו זארעטשער 3. פאר יוליאנס און סאניעס קעפ האט מען שוין לענגער צוגעזאגט א באלוינונג.

ביידע האבן זיך פארטיידיקט: געשאסן אויף די באלאגערער דורך די פענצטער און אוועקגעלייגט אויף טויט עטלעכע געשטאפיסטן.

געטראפן דורך א קויל, איז יוליאן געפאלן טויט. סאניע האט די לעצטע קויל אריינגעשאסן אין זיך. צום אומגליק האט די קויל זי בלויז פארוווּנדעט. געשטאפא האט זי אוועקגעפירט אין שפיטאל. אויסגעהיילט זי און געפרווט עפעס־וואס פון סאניען זיך דערוויסן. וועז מען האט פון איר ניט ארויסבאקומען קיין איין ווארט, האט מען זי געבראכט צו פיניקן אין די קעלערן פון גע־שטאפא.

דער המשך אין וואַלד

די קעמפער פון ווילנער געטאָ האָבן זיך אַריבערגעוואָרפן אין וואַלד. דער ווידערשטאַנד אין געטאָ האָט זיך אין אַ גרויסער מאָס אויסגעגליטשט פון אונדזערע הענט. ניט אַזוי האָבן מיר זיך פאָרגעשטעלט ווען דער קאַמף אויסזען. די אידייע — פאַרטיידיקן די צוואַנציק טויזנט מענטשן אין געטאָ, אַלס אַ זעלבסטשטענדיקע אויפגאַבע, ניט פאַרבונדן מיט דעם אַלגעמיינעם ציל — פאַרטיליקן די דייטשישע אָקופּאַנטן, האָט זיך ניט באַרעכטיקט. הײַנט מוזן מיר מודה זיין, אַז דער באַשלוס פון שטאַב, וויטענבערג זאָל זיך איבערגעבן ווי אַ קרבן פאַר די 20 טויזנט, איז געווען אַ פעלער, דעם 16-טן יולי, בעת עס איז אָנגעקומען פון קיטעלן דער אולטימאַטום, האָט מען תיכף געמוזט אַרויסטרעטן מיט געווער. אָבער ווער עס איז בײַגעווען **דעמאָלט** אין געטאָ, וועט זיך ניט אונטערנעמען צו משפּטן, ווי מען האָט געדאַרפט האַנדלען. ווי אַזוי וואָלט זיך געקענט רעהאַביליטירן די אָרגאַניזאַציע, ווען צוליב איר קאָמאַנדיר וואָלט אומגעקומען דער געטאָ? און וויטענבערג אַליין? איז דען מעגלעך זיך פאַרצושטעלן, אַז אַזאַ ריינע מאָראַלישע פערזענלעכקייט ווי ער, זאָל האַנדלען אַנדערש אין יענער גורלדיקער שעה? אין דורות אַרום וועלן אונדזערע אייניקלעך דערמאָנען: דער ווילנער שוסטער וויטענבערג, דער העלד פון די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ, האָט זיך איבערגעגעבן דעם תּליון אין די הענט אויס האַס צום שונא און אויס ליבשאַפט צום פאָלק.

●

אויף די קאַמפס-פּאָזיציעס אין וואַלד האָבן זיך די ווילנער איבערהויפּט קאָנצענטרירט אין צוויי באַזעס: ביי דער אַזערע נאַראַטש און אין דער רודניצקער פּושטשע. די מחנה „נקמה" ביים נאַראַטש האָט לאַנג זיך ניט אויפגעהאַלטן ווי אַ דורכויס יידישע. די קעמפער זענען פאַרטיילט געוואָרן אין פאַרשידענע באַזונדערע מחנות פון מאַרקאָווס בריגאַדע. נאַראַטש איז ווייט פון ווילנע — 130 קילאָמעטער. די ווילנער פּאַרטיזאַנער יידן האָט געצויגן נענטער צו זייער היים-שטאָט, און צענדליקער קעמפער זענען אַוועק אין די ליטווישע באַזעס, ווי צו דער מחנה „ווילנע", וואָס איז איינגעשטאַנען ניט ווייט און איז געוואָרן אָנגעפירט דורך דעם קאָמאַנדיר איבער אַלע ליטווישע פּאַרטיזאַנישע קרעפטן אין וואַלד — דעם ליטווישן פּאַלקאָווניק קאַזימיר (שומאַוסקאַס), וואָס האָט זייער חבריש און וואַרעם אויפגענומען אונדזערע ווילנער.

פיל ווילנער זענען אויך אַוועק פון נאַראַטש אין דער רודניצקער פּושטשע (40 קילאָמעטער פון ווילנע), וו ס'האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט פיר דורכאויס יידישע מחנות, פון געוועזענע מיטגלידער פון פ.פ.א., וואָס האָבן זיך דורכגעריסן דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. די דאָזיקע מחנות האָבן זיך געפונען אין רשות פון בריגאַדע-קאָמאַנדיר יורגיס (זימאַן).

די צוויי מחנות „קאַמף" און „טויט דעם פאַשיזם", אָנגעפירט פון קאָמאַנדיר בערל שערעשניעווסקי, האָבן זיך לאַנג ניט געהאַלטן ווי באַזונדערע איינסן. זיי זענען פאַרייניקט געוואָרן מיט די ליטווישע טיילן. דורכויס יידישע אַטריאַדן זענען געבליבן צוויי: „נקמה-נעמער" און „פאָרן נצחון". דער קאָמאַנדיר פון דער ערשטער מחנה איז געוואָרן אבא קאָוונער, א חברישער יונג און א גוטער אָרגאַניזאַטאָר. אין אַלע וויכטיקע אָפּעראַציעס האָט קאָוונער זיך אַליין באַטייליקט.

שמואל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פון פ.פּ.א. אין געטאָ, איז געווען דער קאָמאַנדיר פון דער מחנה „פאָרן נצחון". זיינע קעמפער, וועלכע ער האָט באַוואָרנט מיט געווער, האָבן אים געאַכט און ליב געהאַט.

דער שטאַב פון די ביידע מחנות (איבער צוויי הונדערט קעמפער) איז געווען א געמיינזאַמער.

פאַר די ערשטע דריי חדשים פון זייער קאַמף האָבן די צוויי יידישע מחנות זיך באַוואָרנט מיט געווער. זיי האָבן דורכגעפירט 3 באַן-קאַטאַסטראָפעס; בעת דער ערשטער — זענען אַראָפּ פון די רעלסן 12 וואַגאָנען מיטן לאָקאָמאָטיוו. בעת דער צווייטער — 6 וואַגאָנען פול געפּאַקטע מיט דייטשן. בעת דער דריטער — אויפן וועג ווילנע-אָראַן זענען אומגעבראַכט געוואָרן צוויי הונדערט היטלעריסטן. אין ושעגאַרין און לעבן דראַגוטשי האָבן די קעמפער אויפגעריסן דריי בריקן. אין אַלקעניק — אויפגעריסן א דייטשישע אונטערנעמונג און מיטגעהאָלפן צעקלאַפּן און פאַרברענען א דייטשישן גאַרניזאָן פון אויטאָמאַטלער און קוילנוואַרפער אין גרויסן באַפעסטיקטן דאָרף קאַניוכי.

נאָכדעם ווי די מחנה „נקמה-נעמער" האָט דערוואָרבן שטאָל און מער קוילנוואַרפער האָט זי אָנגעהויבן צו פירן די רעלסן-מלחמה. דער קעמפער יצחק רודניצקי האָט אַליין אויף זיין קאָנטע 12 עשאַלאָנען אויף די ברייטע און דריי עשאַלאָנען אויף די שמאַלע ליניעס (קליינבאַן); ער האָט אָנטיילגענומען מיט נאָר פיר חברים אין אויפרייסן די עלעקטרא-סטאַציע אין סווענציאַן. זיין גרופּע האָט געבראַכט אין געפאַנגענשאַפט 4 היטלעריסטן און האָט באַפרייט דעם פּאַרטיזאַנער סעמיאָנאָוו פון סווענציאַנער שפּיטאָל.

וויטקע קעמפּנער, די העלדן פון דער ערשטער דיווערסיע, האָט ערשט אין וואַלד געוויזן, וואָס זי קען. אין אָקטאָבער 1943 האָט זי מיט א פּולן טשעמאָדאַן מינעס אין משך פון איין נאַכט דורכגעמאַכט צופוס 40 קילאָמעטער און זיך אַריינבאַקומען אין ווילנע. זי האָט דאָרט אויפגעריסן די שטאָטישע עלעקטרא-סטאַציע מיט די וויכטיקסטע עלעקטרישע טראַנספאָרמאַטאָרן. מיט דעם האָט זיך אָבער וויטקע ניט באַגנוגנט. אויף מאָרגן בייטאָג האָט זי זיך אַריינבאַקומען אין קאָנצענטראַציע-לאַגער, „קיילים" און אַרויסגעפירט פון דאָרט 60 מענטשן צו די פּאַרטיזאַנישע באַזעס. וויטקע האָט אָרגאַניזירט די אויסשפּיר-גרופּע פון דער מחנה „נקמה-נעמער". זי האָט אָנטיילגענומען אין באַן-אויפרייס לעבן אָראַן, וווּ עס זענען צעריסן געוואָרן צוויי הונדערט דייטשן. מיט נאָר פינף פּאַרטיזאַנער האָט זי אונטערגעצונדן אין אַלקעניק דעם טערפּענטין-

זאווער. זי האט זיך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין דיינאווע אין יאנואר 1944 און האט אליין גענומען אין געפאנגענשאפט צוויי געשטאפא־אגענטן. זי האט אנטיילגענומען אין אויבערייסן צוויי לאקאמאטיוון און פארברענען צוויי בריקן.

אין נאוועמבער 1943 האט וויטקע באקומען אן אויפגאבע אריבערצוברענגען פארן ווילנער פארטיי־קאמיטעט וויכטיקע דאקומענטן. אויפן וועג איז זי אריינגעפאלן צו א דייטשישן פאטרול. אונטער א באוואפנטער וואך האט מען זי געפירט אין ווילנער געשטאפא. אדאנק איר פלינקער אריענטאציע איז זי אנטלאפן פון די דייטשישע הענט. אויף צוריקוועגס האט זי געבראכט אין דער באזע א וויכטיקן מער פון דער קאוונער אונטערערדישער ארגאניזאציע.

גרישע גורוויטש האט איינמאל בעת א לויערונג דערהרגעט 12 דייטשן, וואס זענען געפארן אויף צוויי מאשינען און גענומען טראפייען: צען ביקסן, אן אויטאמאט און א דייטשישן קוילנווארפער, וועלכן ער האט געלאזט פאר זיך און איז געווארן אן אויסגעצייכנטער שיסער פון מאשינגעווער. מיט אים צוזאמען האט געקעמפט אויך זיין מוטער — א 39־יאריקע פרוי. ביידע זענען זיי געגאנגען אויף לויערונגען. אין געמיינזאמע אפעראציעס האבן זיי דערשאסן 18 דייטשן. איינמאל ווערן מאמע און זון ארומגערינגלט דורך א שטארקן פאטרול, עס קומט פאר א שלאכט. גרישעס מוטער שיסט אויס אירע אלע 75 קוילן און באוויזט נאך צו ווארפן אין שונא אירע פינף גראנאטן. געטראפן פון א קויל, פאלט זי לעבן איר זון. דערזעענדיק, אז זיין מוטער איז טויט, האט גרישע א שפרונג געטאן אויפן מערדער און מיטן פלאמען־לעשער פון קוילנווארפער אים צעשפאלטן דעם קאפ. גרישע אנטלויפט. ער איז פארוואונדעט. ער שווימט אריבער א טייך, קריכט דורך זומפן, ער בלייבט ליגן פארחלשט ערגעץ אין א בלאטע, א פאסטעך באמערקט אים, זאגט אן די פארטיזאנער אין דארף פאסיעקא. מען ברענגט אים צו דער באזע און ער ווערט אויסגעהיילט. ווידער גייט ער מיט זיין קוילנווארפער אויף אויפגאבן, און ווי א נקמה פאר זיין מאמעס בלוט רייסט ער אויף צוויי עשאלאנען.

אויך חיים לאזאר, איינער פון די אקטיווע פ.פ.א.־קעמפער אין געטא, האט אין וואלד ניט פארשעמט זיין פארגאנגענהייט. אין קאמף מיט די דייטשישע מאטא־אפטיילונגען אויפן וועג ווילנע־גראדנע דערשיסט ער מיט זיין קוילנווארפער דריי אפיצירן און די איבעריקע פופצן ווערן צעקלאפט דורך אים און זיינע חברים. דעם 23־טן אפריל 1944 ביי א באן־דיווערסיע רייסט זיך אומגעריכט אויף א מינע און שיסט אראפ זיין רעכטע דלאניע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דארף פארעכנט ווערן די פארטיזאנקע זעלדע טרעגער. זי האט אכצן מאל זיך דורכגעריסן דורך דייטשישע גארניזאנען און איז מיט וויכטיקע דאקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פארבינדלערן פון דעם פארטיזאנישן שטאב און דער אונטערערדישער ארגאניזאציע. צוריק אין וואלד פלעגט זעלדע קיינמאל ניט קומען מיט ליידיקן. זי פלעגט זיך אריינקריגן אין די קאנצענטראציע־לאגערס און ארויסראטעווען

מענטשן. צענדליקער ביקסן פון שטאָט האָט זי געבראַכט צו די פּאַרטיזאַנער. פיר מאָל איז די קעמפערן אַריינגעפאַלן צום שונא: צוויי מאָל אין די הענט פון געשטאַפּאָ, איין מאָל אין דער פּאָליציי, און צום סוף צו די ווייסע פּאָלאַקן, וואָס האָבן גראַסירט אין די אַרומיקע וועלדער און פלעגן ספּעציעל טשאַטעווען אויף יידישע פּאַרטיזאַנער. אַדאַנק איר קאַלטער און פעסטער האַלטונג האָט זי זיך אַלע פיר מאָל אַרויסגעריסן פון די באַנדיטן און דורכגעפירט אירע אויפגאַבעס.

ניט ווינציקער האָט אויך אויפגעטאָן די פּאַרטיזאַנקע דינע גרינוואַלד, איינע פון די וויכטיקסטע פאַרבינדלערנס צווישן וואַלד און שטאָט.

אַין רייזל קאָרטשאַק? אַט דאָס באַשיידענע העלדישע מיידל, וואָס אויף אַלע אויפגאַבעס, סיי אין געטאָ, סיי אין וואַלד, איז זי געווען פון די ערשטע, פון די סאַמע דרייסטע. און ניט בלויז רייזל. ווי דערמאַנט מען ניט דעם שעף פון די אויסשפּירער ביי דער מחנה „נקמה-נעמער" חנן מאגיד, וואָס יעדער טראָט פון דעם שונא אויף אַ ראַדיוס פון 40 קילאָמעטער האָט ער שוין געוווסט פון פריער.

און סראַליק דער איישישקער, יוסע לובאַצקי, ראובן ראַבינאָוויטש, ליאָזע לעווין, מאָטקע גאַלפּערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאָוואַלסקי, דאָס זענען אַלץ נעמען, וואָס וועגן איטלעכן פון זיי איז כדאַי צו שרייבן באַזונדער וועגן זייער דרייסטקייט, שרעקלאָזיקייט און העלדישקייט אין קאַמף.

די אַקאָרשט דערמאָנטע ווילנער פּאַרטיזאַנער האָבן געוואָרפן זייערע לעבנס אין קאַמף און דאָס לעבן ניט פאַרלוירן. אָבער וויפל באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע העלדן ליגן איצט אין די נאַראָטשער און רודניצקער וועלדער! אייביקער אָנדענק זייערע הערלעכע נעמען!

זאָלן דאָ בלויז דערמאָנט ווערן די צוויי ברידער דאַניע און אימע לובאַצקי — די זין פון דעם באַקאַנטן לערער ברוך לובאַצקי.

בעת די קאַמפן אין געטאָ איז דאַניע אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט צו די דייטשן. צען טעג האָט מען אים געפייניקט אין געשטאַפּאָ. פון דאָרט האָט ער געבעטן סם ביי די עלטערן אין געטאָ. איך דערמאָן זיך, ווי דער לערער לובאַצקי איז אַ צעבראָכענער געקומען צו מיר נאָך אַן עצה. וואָס טוט מען? זיין פרוי איז דערפאַר, מען זאָל איבערשיקן פאַרן זון סם, כדי ער זאָל זיך אין געשטאַפּאָ ניט מאַטערן. ער, דער טאַטע, האָט זיך ניט געקענט באַשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זיין קינד!

עס איז אַריבער אַ פּאָר טעג, און דאַניע האָט זיך באַוויזן אין געטאָ. ביים פירן אים צו דער עקזעקוציע איז דער יונגער קעמפער אַנטלאָפן. ניט לאַנג האָבן זיך די עלטערן געפרייט. בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ זענען זיי פאַרכאַפּט געוואָרן דורך קיטעלן. דאַניע האָט זיך דורכגעריסן אין וואַלד. דאָרט האָט ער געכאַפּט זיין ברודער אימען, — דעם איינציקן לעבן-געבליבענעם פון זיין משפחה, וואָס האָט זיך דורך די קאַנאַליזאַציע-רערן אַרויסבאַקומען פון געטאָ.

דאניע, דער קאמאנדיר פון דער דריטער גרופע אין דער מחנה „פארן נצחון", איז געווען דער דרייסטער פון זיינע חברים. ער האט ניט געקענט איינזיצן אויף דער באזע. די נקמה האט אים ניט געלאזט רוען.

סוף דעצעמבער 1943 איז דאניע מיט זיין גרופע אוועק אין א דארף. זיך דערוווסט, אז דארט גראסירט א ווילטיקער אגענט פון געשטאפא, האט דאניע ביי זיך באשלאסן: ער מוז אים כאפן! ביים באלאגערן דאס הויז פון געשטאפא-אגענט האט זיך דערהערט א שאס, דער קאמאנדיר דאניע איז געפאלן. מען האט אים געבראכט א שווער-פארוונדעטן אויף דער באזע און דארט איז ער אויסגעגאנגען.

אין יענעם טאג איז געקומען אויף דער באזע אימע. ער האט זיך אומגעקערט פון דער נאראטשער פושטשע, וווּ ער איז געווען קאמאנדיר איבער 60 מאן — ער האט דארט געפירט א שלאכט מיט די ווייסע פאלאקן.

אימע איז אנגעקומען, ווען מען האט געגראבן פאר זיין ברודער א קבר. דאס יינגל האט זיך אנגעשפארט אז זיין ביקס, געשטאנען אויפן פרישן זאמד און אין גרוב זענען געפאלן זיינע הייסע טרערן איבערן טויטן ברודער.

אין א פאר טעג ארום איז אימע מיט א גרופע פארטיזאנער אוועק אויף א שאסיי אונטערצוזעגן טעלעגראף-סלופעס. עס האט זיך דערהערט א קנאל. די סלופעס זענען געווען פארמינירט. אימע מיט זיינע חברים זענען צעריסן געווארן אויף שטיקער.

איצט ליגן זיי ביידע ברידער אין רודניצקער וואלד.

●

בעת דער ליקווידאציע פון ווילנער געטא זענען א טייל פ.פ.א.-קעמפער פארשלעפט געווארן אין ווילנער קאנצענטראציע-לאגער ה.ק.פ. און אין די קאנצענטראציע-לאגערס פון עסטאניע. גופא אין ה.ק.פ. איז ארגאניזירט געווארן א פארטיזאנישע גרופע דורך דעם לערער לייב אפעסקין און דעם אקטיאר יעקב ברעגאלסקי. די גרופע האט דערווארבן געווער און געהאט פארבינדונג מיט די באזעס אין וואלד. דעם 10-טן יולי 1944 האט א ספעציעלע אפטיילונג עס-עס ארומגערינגלט דעם לאגער און געעפנט אויף די יידן א פארטיליקונג-פייער. עס האט זיך אנגעהויבן א שלאכט. די פארטיזאנער האבן געשאסן אין די דייטשן. אדאנק אט דעם אומגעריכטן ווידערשטאנד האבן זיך עטלעכע הונדערט יידן דורכגעריסן און זענען אנטלאפן אין שטאט, וווּ זיי האבן דערווארט די ישועה.

אפעסקין און ברעגאלסקי זענען געפאלן אין די קאמפן.

●

די קעמפער פון ווילנער געטא, די שפעטערדיקע פארטיזאנער אין די ליטווישע און ווייסרוסישע וועלדער, האבן צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, בעת

די קאמפן פאר באפרייען ווילנע, די ערשטע זיך אריינגעריסן אין שטאט און אויפגענומען א שלאכט קעגן די פארבאריקאדירטע דייטשן.

איבער די טויטע קערפערס פון 15 טויזנט מערדער האבן די קעמפער פון ווילנער געטא און פון וואלד אריבערגעשפאנט צו זיך אין דער היים־שטאט. זיי האבן געפייערט דעם יום־טוב פון באפרייונג, וואס איז אויסגעפאלן אין טאג פון דעם יארצייט נאך איציק וויטענבערג.

פערטער טייל:

אויפן הייסן אַש

די שייטערן אין קלאָגע

דעם 23־טן סעפּטעמבער 1943 איז פֿאָרגעקומען די ענדגילטיקע ליקווי־דאַציע פֿון ווילנער געטאָ. אונטער אַ שטאַרקער וואַך פֿון געשטאַפּאָ האָט מען די לעצטע־געבליבענע ווילנער יידן אַרויסגעפֿירט אויף אַרויף סובאַטש־גאַס און דאָרט האָט מען זיי סאָרטירט — די פֿרויען און קינדער האָט מען מערסטנטייל אָוועקגעפֿירט אין די קרעמאַטאָריעס פֿון מײַדאַנעק און די מענער — אין די לאַגערן פֿון עסטאָניע.

אין עסטאָניע זענען צו יענער צייט געווען 23 לאַגערן. אין זיי זענען געווען פֿאַנאַנדערגעוואָרפֿן אַרום צוואַנציק טויזנט מענטשן, געבראַכט פֿון פֿאַרשידענע געטאָס און קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין אייראָפּע, צווישן זיי ביי אַן אַכט טויזנט ווילנער.

עס דערציילט דער געראַטעוועטער בנימין ווײַנטרויב: „נאָך פֿיר מעת־לעת פֿאָרן אין די פֿאַרשטיקטע וואַגאָנען זענען מיר אָנגעקומען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער וויוואַרי. פֿון דאַנען האָט מען אונדז אָפּגעפֿירט אין קלאָגע.

אין לאַגער האָבן מיר אויפֿגעהערט צו טראָגן אונדזערע נעמען. יעדער איז באַצייכנט געוואָרן מיט אַ נומער, וועלכן ער האָט געדאַרפֿט טראָגן אויף דער פּלייצע, אויפֿן אָרעם און אויף דער קני. פֿון שטערן ביזן אַקן האָט מען אונדז אויסגעשוירן אַ פּאַס האָר. די פֿרויען, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין דעם לאַגער נאָך פֿון אויגוסט (בעת דער כאַפּעניש אויפֿן פּלי־פּלאַץ אין פּאָרובאַנעק און בעת דער ערשטער „עוואַקואַציע"), האָט מען אָפּגעגאָלט די קעפּ.

נאָך דער רעוויזיע, ביי וועלכער מען האָט ביי אונדז צוגענומען די מינדסטע קלייניקייט, האָט מען אונדז פֿאַנאַנדערגעטיילט אין בריגאַדעס און אָפּגעשיקט אויף אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַריבערטראָגן פֿופֿציק־קילאָיקע זעק מיט צעמענט פֿון אַ זאַוואָד ביז צו דער באַן־סטאַציע, אַ שטח פֿון הונדערט פֿופֿציק מעטער. מיט די זעק האָבן מיר געדאַרפֿט לויפֿן.

די פֿרויען, וואָס האָבן געוווינט אין באַזונדערע באַראַקן, זענען באַשעפֿטיקט געווען אין אויסגראָבן שטיינער און זיי אַריבערשלעפּן אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ. אין משך פֿון דעם אַרבעטס־טאָג האָט אַ פֿרוי געדאַרפֿט אַריבערשלעפּן פֿיר טאָנען שטיינער.

מיר האָבן געאַרבעט פֿון פֿרי ביז 6 אָוונט. אַ מיטאָג־איבעררייס אויף 45 מינוט. אונדזער מיטאָג איז באַשטאַנען פֿון אַ שיטערער זופּ — מער גאָרניט. נאָך דער אַרבעט איז פֿאָרגעקומען אַ „אַפּעל". מען האָט באַדאַרפֿט זיך אויס־שטעלן צו הונדערט מאַן אין אַ ריי און שטיין אַזוי לאַנג ביז דער וואַכמאַן וועט באַפֿעלן אַריינצוגיין אין לאַגער. ווער עס איז ניט ריכטיק געשטאַנען, אָדער פֿלעגט זיך מיט עפּעס „פֿאַרזינדיקן", פֿלעגט דער ראַטן־פֿירער פֿאַרשרייבן זיין נומער, אים שפּעטער אַרויסרופֿן און פֿאַר אַלעמען אין די אויגן פֿלעגן אים די עס־עסאָווצעס אָוועקלייגן אויף אַ ספּעציעלער באַנק. די באַנק האָט געהאַלטן

אַ מעטער און איז געווען דרויסנדיק אויסגעפּוקלט. צו דער באַנק פלעגט מען צובינדן דעם באַשטראַפטן פאַר די הענט און פיס! אייז עס־עסאַוועץ פלעגט זיך זעצן אים אויפן קאָפּ און אַן אַנדערער פלעגט שמייסן מיט אַן אַקסענעם גליד, דורך וועלכן עס איז געווען דורכגעצויגן אַ מעטאַלענער שנור. דערביי פלעגט דער באַשטראַפטער אַליין דאַרפן ציילן די שמיץ. ווען דער קרבן פלעגט זיך פאַרפּלאָנטערן אין די קלעפּ, פלעגט זיך די עקזעקוציע אָנהייבן אויפסניי.

די קראַנקע, די געשוואָלענע פון הונגער פלעגט מען אַריינעמען אין אַ שפּיטאָל, ביים אַריינגאַנג אין דער פּאַלאַטע פלעגט דער דייטשישער דאָקטאָר וואַדמאַן אויסשרייען: „אַכטונג!" דעמאָלט פלעגן אַלע קראַנקע באַדאַרפן אַרויסליגן זייערע הענט אויף די דעקעס, האָט עמעץ דאָס ניט געטאָן גענוג פלינק — פלעגט אים דער דייטשישער דאָקטאָר צעמיימעסן מיט אַ שטעקן.

נאָכדעם ווי מען פלעגט די קראַנקע אין שפּיטאָל מאַכן איינשפּריצונגען, פלעגן זיי שטאַרבן אין דעם זעלבן טאָג.

אין אויגוסט 1944 איז ליקווידירט געוואָרן אַ גרויסער טייל פון די עס־טאָנישע לאַגערן. צווישן זיי: קוויוואַלי, ערעדי און פּיליקאַני. מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוווּסט פון די אויפשריפטן, וועלכע מיר האָבן געפונען אויף די זעק פון צעמענט, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן פון יענע ערטער.

דעם 19־טן סעפּטעמבער 1944 איז אין דעם לאַגער קלאָגע פאָרגעקומען דאָס סאַמע גרויליקסטע: אינדערפרי האָט מען אונז אויסגעשטעלט בריגאַדעס־ווייז. מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. מען האָט געמאָלדן, אַז מען עוואַ־קויִרט אונז קיין דייטשלאַנד. גלייכצייטיק האָט מען פון אונז אויסגעטיילט דריי הונדערט סאַמע געזונטע מענער און אונטער אַ שמירה זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד, כדי אָנצוזעגן ביימער. דאָס האָלץ, — האָט איינגערעדט דער לאַ־גער־פירער — דאַרפן מיר מיטנעמען קיין דייטשלאַנד.

כדי צו הייבן ביי אונז די שטימונג, האָבן די דייטשן געהייסן צוגרייטן אַ מיטאָג פאַר אונז אַלעמען, ווי אויך פאַר די דריי הונדערט, וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט ברענגען האָלץ. אין דער זעלבער צייט האָט מען אַריינגעפירט צו אונז אין לאַגער אַ גרופּע קריגס־געפאַנגענע.

ווען דאָס האָלץ איז אין וואָגנס געבראַכט געוואָרן צו אונזער לאַגער און די דייטשן האָבן עס אויסגעלייגט אויף דער ערד אין אַ באַשטימטער פאָרם, — האָט פונם וואַלד, וווּ ס'זענען אַוועק די דריי הונדערט אַרבעטער, זיך דערטראָגן אַ שיסעריי. מיר האָבן נאָך גאָרניט פאַרשטאַנען. דערווייל זענען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אַלץ מער דייטשן. אונזער יעדע באַוועגונג איז שוין געהיט געוואָרן דורך אָנגעצילטע קוילנוואַרפער. דעמאָלט האָט מען אַרויסגערופן פון אונז דרייסיק מאַן, זיי צוגעפירט צו די שיכטן אויסגע־לייגטע קלעצער און באַפוילן די דרייסיק זיך אַרויפליגן אויף די קלעצער מיטן בויך אַראָפּ, אַזוי אַז דער קאָפּ זאָל אַראָפּהענגען ביים ראַנד. ווען דער באַפעל איז געוואָרן אויסגעפירט, איז צו אַ דייטש מיט אַ רעוואָלווער און

איטלעכן אריינגעשאסן אין קאפ. געווארן פארטיק מיט די דרייסיק, האט מען ווידער אפגעקליבן דרייסיק, זיי באפוילן ארויפצוליינן אויף די דערשאסענע א נייעם שיכט. האלץ און שפעטער אליין זיך אוועקליינן ווי די ערשטע. אזוי האט מען אויסגעפילט ביר שיימערס צו זיבן שיכטן אין א שייטער. ווער עס האט געפרוווט אנטלויפן, איז דערשאסן געווארן אויפן פלאץ.

ווען דער ווארטנדיקער עולם האט דערזען וואס דא קומט פאר, האט מען זיך א יאג געטאן איבערן פלאץ, וווהין די אויגן טראגן. מיר מיט נאך צוואנציק, האט זיך איינגעגעבן אריינצוכאפן זיך אין דער אנטקעגנדיקער געביידע און זיך באהאלטן אויבן אויפן בוידעם. דייטשן האבן אונז נאכגעיאגט. צענדליקער מענטשן, וועלכע האבן באוויזן זיך אריינצוכאפן בלויז אין די אונטערשטע צימערן — זענען דערשאסן געווארן דארטן גופא דורך די עסעסאווצעס.

עטלעכע מעת־לעת זענען מיר געלעגן אן אטעם. דורך די שפאלטן איז צו אונז אריינגעדרונגען דער רויך און דער ריח פון די ברענענדיקע בוימער דורכגעפלאכטן מיט מענטשן, וועלכע די דייטשן האבן אונטערגעצונדן. מיר האבן נאכאנאנד געמיינט, אז עס ברענט אונזער געביידע.

מיטאמאל האבן מיר דערזען איבערן לאגער א סאוויעטישן עראפלאן און ס'האבן אריינגעשפאנט די ערשטע רויטארמייער.

●

פון די שייטערן אין קלאגע האבן זיך געראטעוועט הונדערט ווילנער יידן. צווישן זיי — דער בראווער פארטיזאנער ברוך גאלדשטיין און דער אינזשעניער ראבנער.

אין קלאגע זענען פארברענט געווארן די באקאנטע ווילנער דאקטוירים: זאלקינדסאן (טאטע און זון), גערשאוויטש און וואלקאוויסקי. דער דיריגענט וואלף דורמאשקין און דער אקטיאר בליאכער. דער זשורנאליסט הערמאן קרוק און דער געלערנטער ז. קאלמאנאוויטש.

און אזוי זענען אומגעקומען אונזערע קינדער

עס איז געווען ערב פסח 1944. אין ווילנער קאנצענטראציע־לאגער "קיילים„ וואס איז געשאפן געווארן פאר די יידן, וואס ארבעטן אין דער שטאטישער פעלץ־פאבריק „קיילים", איז געקומען ווייס און געמאלדן די יידישע מאמעס, אז אין שטאט הערשט אן עפידעמיע. דעריבער זאל מען מארגן פרי ווארעם אנטאן די קינדער און זיי אריינפירן אין דער קליניק, וואס אויף דער צווייטער זייט גאס, כדי זיי מאכן אן איינשפריצונג קעגן טיפוס.

א סך מאמעס האבן ניט געהאט קיין חשד. זיי האבן די קינדער ארומ־

געוואשן, אויסגעפוצט אין יום-טוב'דיקע קליידער, פארקעמט די הערעלעך און אין זוניקן פרילינג-טאג זיי ארייגעטראגן אין דעם אנטקעגנדיקן שפיטאל.

ווען די קינדער זענען שוין געווען אינווייניק און די ווארטנדיקע מאמעס זענען געשטאנען הינטערן פלאנקען פון לאגער, האט דער ד"ר שולצע, דער דירעקטאר פון דייטשישן שפיטאל, אנגעקלונגען צו ווייסן אין קאבינעט, אז די קינדער זענען שוין פארטן.

אין פינף מינוט ארום איז געקומען די „שווארצע ווארנע". ווייס איז ארייגעשפרונגען אין שפיטאל, געכאפט די קינדער און זיי געשליידערט אין אויטא.

די מאמעס, וואס האבן דאס צוגעזען פון הינטערן פלאנקען האבן געריסן זיך מיט א געוויין צום אויטא צו ראטעווען זייערע קינדער. ווייס האט זיי אבער ניט צוגעלאזט און געהייסן זיינע לייט צו שיסן פון אויטאמאטן אין די לויפנדיקע מאמעס. ניט געקוקט אויף דער שיסעריי, זענען עטלעכע מאמעס צוגעלאפן צום אויטא און געפרווט מיט אלע כוחות זיך ארייגרייסן אינעווייניק. ווייס האט זיך דערבארעמט און עטלעכע מאמעס ארייגעלאזט. די מוטערס האבן געוואלט שטארבן צוזאמען מיט זייערע קינדער.

דער לאסט-אויטא איז אוועקגעפארן, לויט דער רשימה, וואס ווייס האט געהאט אין האנט, האבן אים געפעלט נאך ביי א 60 קינדער. ער איז אריין אין בלאק אויפצוזוכן די געבליבענע.

●

די אבציק-יעריקע פרומע-ריווע בורשטיין האט מיר דערציילט:

ווען איך האב דערהערט, אז אלע קינדער מוז מען ארייגשיקן אין שפיטאל, האב איך גלייך פארשטאנען, אז דאס איז ניט קיין געוויינלעכע זאך. מיר האבן דאך אין „קיילים" א דאקטאר מיט אן אמבולאטאריע, איז צוליב וואס באדארף מען די קינדער אריבערטראגן אין א דייטשישן שפיטאל? איך האב באשטימט אפצווארטן, וואס דא וועט זיין. כאטש דער דייטש ריכטער האט הויך געזאגט פאר אלעמען: די וועלכע וועלן ניט אפשיקן זייערע קינדער, וועלן הארב באשטראפט ווערן.

דערהערט די קולות אין אנטקעגנדיקן שפיטאל, האב איך זיך גלייך איבערצייגט, אז דער אומגליק איז א פארטיקער. איך האב געכאפט מיינע דריי אייניקלעך און מיין פלימעניטשקע און זיי באהאלטן אין א מאלינע. אליין בין איך ארופגעלאפן אויפן הויף און געווארט וואס דא וועט זיין. דער גזלן ווייס, צוזאמען מיטן דייטש ריכטער, זענען ארומגעלאפן איבערן הויף מיט א רשימה און געריטשעט, אז עס פעלן זיי קינדער. אויב מען וועט באלד ניט ארויסגעבן די באהאלטענע, וועט אנקומען א פאלק שטורמיסטן און דעם גאנצן לאגער וועט מען אויסשיסן. געזען, אז ברייוויליק קומט מען ניט, האט ווייס א פייף געטאן, און א סך דייטשן זענען ארייגעלאפן אין לאגער. די

דייטשן האבן שוין געוואָרט הינטערן טויער, און אויף דעם ערשטן פייף זע־נען זיי שוין געווען אינעווייניק און גלייך זיך פאַנאַנדערגעלאָפן איבער די הייזער. זיי האָבן אַלע יידן אַראָפּגעטריבן אויפן הויף און אַליין זיך גענומען זוכן מאַלינעס.

איך בין געשטאַנען אונטן און געטראַכט: אפשר וועט געשען אַ נס און מיינע קינדער וועט מען נישט אויפזוכן. נאָר ווי איך טראַכט אַזוי, ערשט איך הער זייער געוויין. מען טראָגט זיי אונטן און מען שטעלט זיי באַזונדער. ווען אַלע איינוווינער האָבן זיך געפונען אויפן הויף, האָט מען פאַרמירט: אַל־טע און קינדער פון איין זייט און געזונטע — פון דער אַנדערער זייט. אַזוי ווי איך בין שוין נישט געווען קיין יונגע, האָט מען מיך געשטעלט צו די קינ־דער. אוי! — ווי מיר האָט זיך געוואָלט זיי ראַטעווען! איך האָב וועגן זיך נישט געטראַכט, נאָר וועגן די ריינע נשמה'לעך.

ווען אַ גזלן האָט זיך אויף אַ ווייל אָוועקגעקערט, האָב איך אַ כאַפּ גע־טאָן דאָס יינגסטע קינד, די איבעריקע איז נישט מעגלעך געווען צו ראַטעווען, און זיך אָוועקגעשאַרט אין דער ריכטונג צו די געזונטע, וועלכע זענען באַ־שטימט אויף לעבן.

ריכטער האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג: „וווהין גייסטו?" איך האָב געזאָגט, אַז איך גיי בלויז אַנקאַרמען דאָס קינד און באַלד וועל איך צוריק קומען.

די יידן, וואָס זענען באַשטימט געווען אויף צום לעבן, האָבן מיך פאַר־שטעלט. מיין צוויי־יעריק אייפעלע האָט נישט אַרויסגעלאָזט קיין פּיפּס. מיטאַ־מאָל זענען אָנגעפאָרן לאַסט־אויטאָס און מען האָט גענומען וואַרפן אַהין די קינדער מיט די אַלטע.

איך האָב געזען, ווי מען וואַרפט אַהין די צוויי אייניקלעך מיינע. זיי האָבן געשריען: „באַבעלע, מיר האָבן מורא!" אָבער גאָרנישט האָב איך נישט געקענט זיי העלפן, ווייל אויך מיטן געראַטעוועטן קינד בין איך נאָך נישט גע־ווען זיכער. ריכטער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן — די גאַלאַשייקע, האָט פאַרגעדענקט, אַז איך בין אָוועקגעגאַנגען אָנקאַרמען דאָס קינד, ער האָט נישט אויפגעהערט מיך צו זוכן.

ס'איז אָוועק אַ היפּשע צייט. מיר האָבן פיל געליטן פון ריכטערן. ער פלעגט פיר מאָל אַ טאָג קומען זוכן קינדער. איך האָב אויסבאַהאַלטן מיין קינד אונטער אַ קאַרב אין קלאָזעט. דאָרטן איז עס אָפּגעלעגן ביי אַ צען טעג. שפּעטער זענען מיר אַנטלאָפן פון לאַגער און זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט ביי אַ באַקאַנטער.

●

אַ טאַטע דערציילט וועגן זיין קינד:

ווען די געשטאַפּאָ איז אַריינגעקומען אין קיילים־בלאָק צורויבן די קינ־דער, האָט זיך מיין גאָלדעלע נישט פאַרלאָרן. ווערליק איר וווקס וואָלט זי דער־

ווייל זיך געקאַנט אַרויסדרייען. גאָלדעלע האָט ניט געוואָלט פאַרלאָזן די קינ־דער. זי האָט מיט זיי געזונגען און געהיים אויפן בוידעם איינגעאָרדנט ניט איין פאַרשטעלונג. גאָלדעלע פלעגט זאָגן:

— כ׳וועל שטענדיק זיין מיט די קינדער, אויב אומקומען איז צוזאַמען.

ווען מען האָט געשלעפּט די קינדער פון קעלערן און מאַלינעס, געריסן זיי פון יאָמערדיקע טאַטע־מאַמעס און געשליידערט זיי אין מאַשין, האָט זיך גאָל־דעלע ניט באַהאַלטן. וויבאַלד די נאָענטסטע האָבן זי ניט געוואָלט אויפהאַלטן, אויסהיטן, האָט גאָלדעלע זיך אָפּגעזאָגט, ענדלעך האָט זי ווייס באַמערקט און אַ רוף געטאָן:

— קאָם היר:

און צוזאַמען מיט אַ קלאַס קינדער האָט מען זי אַוועקגעפירט צום באַן. אַ פּוילישער באַן־באַאַמטער, וואָס האָט באַגלייט די קינדער אין זייער לעצטן וועג, איז אַריינגעקומען שפּעטער אין „קיילים" און זיך נאָכגעפרעגט ווער איז דאָ ביי איך געווען גאָלדעלע קריזשעוווסקי? ער האָט דערציילט:

— אין באַן האָבן די קינדער געיאָמערט, אימה׳דיק געשריען. גאָלדעלע האָט אָבער אַלעמען באַרויקט. זי האָט פאַרזיכערט, אַז דאָס וועט מען די דייטשן ניט שענקען, אַז נאָענט איז שוין דער טאָג, ווען זיי וועלן טייער באַ־צאָלן. שפּעטער האָבן זיך פון די וואַגאָנעס געטראָגן רעוואָלוציאָנערע לידער.

אַ יינגל דערציילט:

דעם 27־טן מערץ 1944, אַזייגער האַלב זיבן אינדערפרי, איז אין לאַ־גער־הויף אַריינגעפאָרן דער פעלדפעבל ריכטער און באַקוקט די צוויי מויערן, ער איז גלייך אַרויסגעפאָרן צוריק און אַריינגעפירט סאָלדאַטן. די סאָלדאַטן האָט ער אָנגעוויזן: דו — דאָ, דו — דאָרטן. און גלייך האָבן די באַוואָפנ־טע סאָלדאַטן פאַרנומען פּאָסטנס. איך בין דעמלט געווען אין באָד, איך האָב געהייצט אַ אויוון. אַז מען איז אַריין און מיר געמאָלדן, אַז דער בלאָק איז אַרומגעשטעלט האָט מיר אָפּגעריסן ביים האַרצן. ווען איך בין אַרויסגעלאָפן פון באָד איז אָנגעפאָרן אָנטקעגן מיר אַן אויטאָ מיט אַ דרייסיק־פערציק פּאַ־ליציאַנטן אָנגעטאָן אין גראַנאַטענע מונדירן.

איך בין אַרויף אין שטוב צו דער מאַמען. ערשט דאָרטן איז אַ געוויין. איך וועל צעשניטן. איך האָב אָנגעטאָן עטלעכע פּאָר קליידער. די מאַמעס אויך. מיר זענען געווען זיכער, אַז מען ליקווידירט דעם בלאָק. די שטימונג איז גע־ווען ווי פאַרן טויט. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט זאָלן מיר לויפן. אויב מען וועט אונז אַוועקשלעפּן מיט אַ באַן — זאָלן מיר שפּרינגען.

דערווייל זענען די צימערן פול געוואָרן מיט פּאָליציי און מיט דייטשן. די פרויען און קינדער האָבן זיי געשיקט אין שניידער־וואַרשטאַט, און די מע־נער — וואו יעדער אַרבעט. קיינער האָט זיך ניט געאיילט: ווער ווייס, צו ס׳איז בעסער. מיטאַמאָל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דאָס מאָל איז ניט קיין ליקווידאַציע, מען נעמט „בלויז" די אַלטע און קינדער.

וואָס טוט מען ! ווי ראַטעוועט מען מײַן מאַמען ? איך האָב זיך ניט פאַרלאָרן, זי אַרײַנגעפירט אין באָד, אָוועקגעלייגט זי אין אַ ווינקל און צו־געדעקט מיט קאָלדרעס, וועגן זיך אַליין האָב איך ניט געטראַכט. אַז מען וועט מיך דאָס מאָל נעמען, ווײַל קודם, אַרבעט איך און, צווייטנס, בין איך ניט קיין קינד.

פאַרדעקט די מאַמע, בין איך אַרויס פון באָד. איך טו אַ קוק אין פאָ־דערהויז. דער לײַמער, וואָס פירט אויפן בוידעם איז ניטאָ. איך פרעג ווער איז דאָרט, — ענטפערט מיר צילקע רדענסקי'ס קול : „מיר זענען עס, קום זיך באַהאַלטן".

איך ווייס ניט פאַרוואָס, נאָר אויפן בוידעם האָט מיך ניט געצויגן. איך בין אַרײַן אין שלאָסערײַ־וואַרשטאַט (לויט דער רשימה, וואָס האָט זיך גע־פונען בײַ די דײַטשן בין איך אַ שלאָסער), דורכן פענצטער פון שלאָסערײַ זעט זיך דער פּלאַץ לעבן טויער.

אָט פירט מען דאָרט עלטערע פרויען און קינדער. זיי שטייען שוין צווישן פּאַרקאַן און טויער. זיי טראָגן מיט זיך קליינע פּעקלעך. די קעפּ זע־נען אַראָפּגעלאָזט. אַנטקעגן זיי שטייען פּאָליציאַנטן און עסעסאָוועס. די וואָס קוקן אַרויס דורך אונזער פענצטער, דערקענען דאָרט בײַם טויער, ווער זײַן קינד און ווער זײַן מוטער. זיי כאַפּן זיך פאַר די קעפּ און נעמען אַרומשפּרייזן מיט גרויסע טריט איבער די וואַרשטאַטן : „אוי מײַן קינד! אוי מײַן מאַטע!"

אָט זע איך, ווי מען פירט די פרוי יאַבראָוו, איר זון, וואָס שטייט אַנט־קעגן פענצטער, נעמט זיך קלאַפּן דעם קאָפּ אָן דער וואַנט. מײַן מאַמען האָט מען דערווײַל נאָך ניט דורכגעפירט; מסתמא ניט געפונען. עס ווערט מיר לײַכטער. עס גייט איבער אַ פּאָר שעה. דורכגעזוכט דעם ערשטן מויער, האָט מען זיך גענומען צום צווייטן. ווייס גייט אַרום איבער די וואַרשטאַטן און זוכט, צי מען האָט ניט באַהאַלטן קיין קינדער. איצט איז ווייס אין סמאָלע־רײַ, אַ טיר לעבן אַ טיר מיט אונז. איך הער פון דאָרט אַ קינדעריש געוויין. ווייס האָט געפונען אַן אייפעלע און טראָגט עס אונטערן אָרעם. בײַם אַרײַנ־גיין אין אונזער וואַרשטאַט גיט ער איבער זײַן געפינס אַ צווייטן. איך שטיי ווי אַ געליימטער און ווייס ניט וואָס צו טאָן. אָט איז ווייס. צום ערשטן מאָל דערזע איך זײַן עקלדיק פּנים, מיט די ברילן אויף דער נאָז, ער טראָגט אַ האַק מיט אַ ברייטער טאַפּאָריסקע. ער באַפעלט, אַז די, וואָס אַרבעטן זאָלן אַריבערגיין אין אַ צווייטן צימער. די איבעריקע כאַפּט ווייס פאַרן קאָלנער און שלײַדערט צום הויף איצט איז מײַן ריי. איך פרוו זיך שטעלן אויף די שפּיץ פינגער, איך זאָל אויסזען העכער. ווייס'ן וועסטו אָבער ניט אָפּנאַרן. ער ווײַזט מיר די טיר, און אַן עסעסניק טוט מיך אַ וואָרף אינדרויסן. איך פרוו צו לויפן, ערשט מען פאַרשטעלט מיר דעם וועג : לויף איך צוריק ערשט ס'פאַרשטעלט מיר אַ צווייטער און אָט בין איך בײַם פּאַרקאַן אין איין קופּע מיט די קינדער.

דאָ איז מיין סוף, טראַכט איך, פון דעם טיגערס ציין וועל איך זיך ניט אַרויסדרייען. פונדעסטוועגן פּרוּוו איך מיין מזל: ווען אויף אַ רגע קערט זיך אָפּ אַן עסעסאָוועץ, לויף איך ווייטער אין דער ריכטונג צו אַ מויער. אָבער אויך דאָס מאָל האָט זיך מיר ניט איינגעגעבן. אויפן וועג יאָגט מיך אַן אַ צווייטער פּאַרשוין (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, איז דאָס לוקאַשים, אַ פירער פון איפּטינגאַ) און מיטן הענטל פון רעוואָלווער צעשפּאָלט ער מיר דעם קאָפּ.

איך ליג אין זאַמד, בין האַלב פאַרחלשט. דער ציווילער פּאַרשוין לאָזט מיך אָבער ניט אָפּ, פאַרן האַנט שלעפּט ער מיך אין אַ באַראַק און בעת־מעשה לאַכט ער. אין באַראַק האָט מען געבראַכט אַ טישל. ווייס האָט זיך אָוועקגעזעצט, די בלוטיקע האַק אונטער דער מאָרדע, און עס איז פאָרגעקומען די סאָרטירונג. קינדער — אין באַראַק, און יינגערע פרויען לאָזט ער אָפּ. אָט גייט אַ מאַמע מיט אירע צוויי קינדער. די קינדער — אַ וואָרף, און די מאַמע אָפּגערוקט. און וויל גיין אַ מאַמע מיט איר קינד אינאיינעם, רייסט ער אָפּ מיט געוואַלד. די עלטערן פאַרגינט ער ניט דעם טויט. ווען עס דערגייט צו מיר, ווייזט ער אָן דעם באַראַק. ווידער נעם איך לויפן, נאָר אַן עסעסניק כאַפּט מיך.

איך האָב זיך פאַרוקט אין אַ ווינקל און געזוכט אַן אויסוועג. וועגן אַנטלויפן קען ניט זיין קיין רייד. איך זוך בלויז אַן אָרט, וווּ מען קען זיך באַהאַלטן. מיט אַמאָל באַמערק איך, אַז אין סטעליע איז אַרויסגענומען אַ ברעטל. איך טראַכט ניט קיין סעקונדע און קריך אַרויף אויפן בוידעם. נאָך מיר קריכן אַנדערע. דער בוידעם ווערט פול. איך הער, ווי עס רוישן מאָטאָרן. דאָס זענען אַריינגעפאָרן די „שוואַרצע וואָראָנעס". דער גערויש איז אויסגעמישט מיט געוויינען. דאָס לאָדט מען איצט די צענדליקער קינדער.

אין אָוונט איז שוין געווען נאָך אַלעמען. איך בין אַראָפּ פון בוידעם. צו מיין פרייד האָב איך באַגעגנט מיין מאַמען. זי איז געלעגן ביז איצטער אונטער די קאַלדרעס אין באָד. דער שירמייסטער הרישער, וואָס האָט דורכגעשמערט יעדן ווינקל, האָט זי ניט באַמערקט.

הונדערט פופציק קינדער האָט מען דעם טאָג אַרויסגעריסן פון לאַגער (צווישן זיי די צוויי קינדערלעך פון דעם אַרטיסט בערעגאָלסקי). איינע אַ פרוי באַס האָט איר קינד בשום־אופן ניט געגעבן. וויפל ווייס האָט ניט געשלאָגן, האָט זי עס ניט געטאָן. צוזאַמען מיטן קינד האָט זי פאַרשלונגען די וואָראָנע.

אַ צווייטע פרוי, זשוקאָווסקי, האָט ווייס דערשאָסן אויף אַן אָרט ווייל זי האָט אים אָנגערופן קינדער־מערדער!

⁂

זעליג לעווין דערציילט:

איינמאָל איז ווייס געקומען אין נעטאָ אויפצונעמען מענער צו שיקן קיין עסטלאַנד. דער צען־יעריקער שמוליק קאַטלער איז אַרומגעלאָפן איבער דער

געטא און געזוכט זיין טאטן. אנשטאט זיין טאטן האט ער געטראפן אויף ווייסן:

— דו וועסט ביי מיר פארן קיין עסטלאנד אויף ארבעט, — שרייט אוים דער מערדער.

— הער ווייס, — האט זיך גענומען בעטן שמוליק, — איך בין דאך אלט צען יאר!

— צען יאר? — האט איבערגעחזרט ווייס און גוט אנגעקוקט דעם צעשראקענעם שמוליקן.

דערווייל האט דער מערדער דערזען א באהאלטענעם יידן, און שמוליק האט זיך ארויסגעריסן פון זיינע הענט.

אין א האלב יאר ארום, ביים דורכפירן די שחיטה אויף קינדער, האט ווייס זיך ווידער אנגעשטויסן אויף שמוליקן. צוזאמען מיט זיין חבר מארעק לעווין איז שמוליק געלאפן זיך ערגעץ ראטעווען.

ווייס האט זיך צעשמייכלט:

— אך דו! איצט גייסטו מיט מיר, — זאגט ער צו שמוליקן, — און אויך דו וועסט מיטגיין, — לאזט ער ניט אפ מארעקן.

שמוליק האט זיך אנגעהויבן בעטן:

— מיין הער, איך בין דאך שוין 15 יאר!

ווייס האט זיך פאנאנדערגעלאכט איבערן גאנצן הויף:

— זינט עטלעכע חדשים ביסטו שוין אלט געווארן 15 יאר? עס וועט דיר גארניט העלפן! — און ער האט זיי געפירט פאר די אקסלען צום שווארצן אויטא.

שמוליק האט זיך אנגעצונדן. סיזוי, האט ער געטראכט ביי זיך, איז מיין לעבן פארפאלן, האט ער א שפרונג געטאן אויפן מערדערס האלז און מיט די פיסלעך געבריקעט ווייסן אין בויך. אויך מארעק איז ניט אפגעשטאנען און געשלאגן אין ווייסן.

ווייס איז אבער גיך געקומען צו זיך, און מיט דער מיטהילף פון דערביייקע געשטאפּאווצעס בייגעקומען די קינדער.

צוליבן ווידערשטאנד זייערן האט ער זיי אין אויטא ניט ארייגעווארפן. ער האט זייביידן אנגעכאפט פאר די העלזער און דערשטיקט.

●

א מאמע דערציילט וועגן איר קינד:

ווי נאר מען האט ארויסגעגעבן דעם באפעל, אז פרויען און קינדער דארפן ארויסגיין אויפן הויף, האט לייבל צו מיר געזאגט:

— עס איז ניט קיין קונצן אליין זיך צו באהאלטן: מען דארף ראטעווען אויך אנדערע. — ער האט מיך מיט זיין ברודערל יאסעלע ארייגעפירט אין א סקלאדיק, אונז צוגעדעקט מיט צוויי מעטער האלץ און אליין איז ער פארשוונדן.

אונטער די האלץ האב איך ניט געקענט איינליגן. איך בין געווען זי־כער, אז מיין ליבלען האט מען געכאפט. נאך שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן אט וואס:

ווען ער איז פון מיר פארשוואונדן, האט ער געפונען א האק, עס איז גע־ווען די זעלבע האק, מיט וועלכער וויים האט ארומגעזוכט די קינדער. לייבל איז געלאפן מיט דער האק און נאך זיך מיטגעצויגן א צוויי צענדליק קינדער. אויך א פאר עלטערן זענען נאכגעלאפן לייבלען.

ער האט זיי אלעמען ארויפגעהויבן אויפן בוידעם און גענומען זעצן מיט דער האק אין בלעך, כדי צו מאכן אן עפענונג איבערצוקלעטערן וויטער. מיטאמאל האט ער דערזען אויפן בוידעם צוויי גוואלדיקע גרויסע קעסלען, וו ס'איז געזאמלט געווארן דאס וואסער פאר דער באד. ווען ער האט זיך אי־בערגעצייגט, אז איין קעסל איז א פוסטער, האט לייבל אין מאמענט באשלאסן, אז ס'איז דאס בעסטע ארט אויף צו באהאלטן די קינדער. אבער ווי אזוי דערקריכט מען צו די קעסלען, ווען זיי זענען דריי מעטער די הויך? לייבל איז שנעל אראפגעשפרונגען נאך א לייטער, זיך שנעל געקערט צוריק, איבער־גענומען פון די עלטערנס הענט די קינדער און זיי אראפגעלאזט אין קעסל. אין קעסל האט ער אויך ארייגענומען נאכדעם דעם לייטער, מען זאל גאר־ניט באמערקן.

דא האט מען וויסן געמסרט, אז אויפן בוידעם, וו עס שטייען די קעס־לען, האט מען באמערקט ארויפקריכן קינדער.

ער איז גיך אהין אוועקגעלאפן און אנגעהויבן נישטערן. ער האט קיינעם ניט געפונען. דער לייטער צו די קעסלען איז ניט געווען. כדי צו זיין אין ארד־נונג מיטן „געוויסן", האט ער גענומען קלאפן מיט א שטעקן אין די קעסלען:

— קינדער, קומט ארויס, איך האב פאר אייך פוטער, צוקערקעס!

—צוויי־יעריקע קינדער זענען אבער געלעגן מיט פארשלאסענע אטעמס. פון קעסל האט זיך ניט געהערט קיין פיפס.

●

פון דעם באן־מאשיניסט יוזעף ריגצעוויטש, וואס ער אליין האט גע־פירט דעם באן מיט די קינדער, האט מען זיך שפעטער דערוווסט:

די קינדער אי פון „קיילים", אי פון „ה.ק.פ.", צוזאמען ביי א צוויי הונדערט, האט דער מאשיניסט דערפירט ביז קראקע, וו מען האט זיי אריינ־געבראכט אין א דייטשישן שפיטאל.

אין שפיטאל האט מען די קינדער פארמירט, פון א טייל האט מען ארויס־געצויגן דאס בלוט, אויף טראנספוזיעס פאר דייטשן. און ביי דעם אנדערן טייל האבן דייטשע ספעציאליסטן אראפגעצויגן פון די פנימער די צארטע הויט, כדי אויסצונוצן זי אויף קאסמעטישע אפעראציעס — פאר פארוואונדעטע און אפגעבריטע דייטשע סאלדאטן.

אין דער באפרייטער ווילנע

גלייך ווי איך בין געקומען אין דער באפרייטער ווילנע, איז איינער פון מיינע ערשטע באזוכן געווען אין דער קאמער נומ. 16, אין געשטאפא. די קאמער איז טרויעריק בארימט געווען אין געטא. אין דער דאזיקער קאמער א פארפייניקט געווארן דער קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער ארגאניזאציע אין געטא — איציק וויטענבערג. דא איז וואכנלאנג געזעסן נח פרילוצקי. די דאזיקע קאמער איז באשטימט געווען בלויז פאר יידן — אויך אין טורמע האט מען אפגעטיילט יידן פון „אריער".

און, אט בין איך אינעווייניק. די קאמער אטעמט נאך מיט די וויי-געשרייען פון מיינע פריינט און חברים. די ווענט זענען באשפריצט מיט בלוט. טויזנטער אויפשריפטן איז נאך צו מערקן אויף די ווענט. א סך פארמשפטע האבן דארט אנגעשריבן זייער אייגענער מצבה. ביי דער שייז פון זון-פארגאנג, וואס טיילט נאך בולטער אוים די רויטקייט פון די ווענט, לייען איך:

נעמט נקמה!

איציק וויטענבערג.

16-טער יולי 1943.

●

אט איז נאך אן אויפשריפט:

ווער עס קען רייבאווא, אויף באז-גאס 9, זאל וויסן, אז זי האט אומגעבראכט צוויי אומשולדיקע נשמות. ביזן לעצטן דור זאל זי פארשאלטן זיין! איר בלוט זאל רינען פון אירע אייניקלעך און אור-אייניקלעך, ווי עס רינט פון אונז אומשולדיק בלוט. זי האט אונז ארויסגעגעבן און מיר גייען אויף פאנאר.

די שוועסטער טראקונסקי.

●

א סך אויפשריפטן זענען שוין אפגעמעקט פון די ווענט. עס איז קענטיק, אז מען האט זיי ספּעציעל געשאבן, עס זאלן ניט איבערבלייבן קיין סימנים.

אויך אין דער געטא-טורמע אויף לידסקער געסל זענען פארשריבן די ווענט פון די צום טויט-פארמשפטע. אט זענען עטלעכע געזעגענונגען מיט דער וועלט:

טעג איר גאלדענע פון יוגנט,\
כ'האב אייך ווינציק וואס געזען.\
טעג איר טריבע, פעניק לאנגע,\
ווען וועט איר פארגיין שוין, ווען?

ווילנער געטא-טורמע\
5. 9. 1943.

דער אמת מוז זיגן.
לידסקע איז דער וואקזאל צו פאנאר.

•

דא איז געזעסן יאסעלע, ער גרייט זיך צו פאנאר.

דאס פארברענען די מתים.

ווען אין פאנאר איז אויסגעמארדעט געווארן איבער הונדערט טויזנט מענטשן, איז געקומען א באפעל פון הימלערן צו דעם הויפט פון ווילנער געש־טאפא נויגעבויער: פארברענט די מתים, עס זאל ניט איבערבלייבן קיין סימן. גלייכצייטיק איז צוגעשיקט געווארן א ספעציעל־אפגעדרוקטע בראשור פון הימלערס געהיימע אויסגאבע, ווו עס ווערט אנגעוויזן מיט אלע גענויקייטן די סיסטעם, ווי אזוי דורכצופירן די פארברענונג.

דער ייד קאמערמאכער, וואס ביז יוני 1944 האט ער געארבעט אויפן הויף פון געשטאפא, איז באהאוונט געווען אין אלע פרטים, וואס עס האט זיך געטאן ביי די מערדער. ער האט דערציילט:

אין סעפטעמבער 1943, גלייך נאך דער ליקווידאציע פון דער געטא, ווען די ספעציעל־אויסגעטיילטע בריגאדע אויף צו פארברענען די טויטע איז דורכ־געגאנגען דעם אינסטרוקטיוון קורס, מיט וועלכן ס'האט אנגעפירט נויגעבויער אליין, האט מען אנגעהויבן פראקטיש דורכצופירן די זאך.

די פאראנטווארטלעכע פארן פארברענען די הונדערט טויזנט מענטשן זענען געווען נויגעבויער און זיין שפעטערדיקער פארבייטער פוילהאבער, די טרויעריק־באקאנטע מארטין וויס, קיטעל, לענגל, שניידער, קראס, פידלער און איינער א שטורעם־פירער, וועלכן קיינער האט ניט געקאנטביים נאמען. בכלל מוז מען זאגן, אז די גאנצע ווילנער געשטאפא איז געווען פארטאן אינם פאר־ברענען די הרוגים. די דייטשישע מושלים האבן קענטיק געפילט, אז אין די נאענטסטע חדשים וועט זיך דער פראנט דערנענטערן, און אז סוף־כל־סוף וועט מען זיי פון דער שטאט פארטרייבן.

כדי צו האבן ארבעטער, וואס זאלן זיך פארנעמען מיט דער שרעקלעכער ארבעט, האט וויס צונויפגענומען פון די טורמעס מענטשן און האט זיי אוועק־געפירט אויף פאנאר. די געבראכטע זענען געווען זיכער, אז מען פירט זיי שיסן. אבער ארויסגעוויזן האט זיך, אז מען פירט זיי אויף עפעס אנדערש. זיי האבן באדארפט מאכן א בונקער פאר די, וואס וועלן ברענען די מתים. ווי דערמאנט, זענען געווען אין פאנאר פארשידענע גריבער. איין גרוב, וואס איז

אויסגעפלאסטערט געווען רונד ארום מיט געהאקטע שטיינער, די א גרוב, ביי א הונדערט פופציק מעטער פונם אריינגאנג דורכן גראדנער שאסיי, — איז באשטימט געווארן דורך די דייטשן פאר דער „היים" פון די מתים"-ברענער.

●

די, וואס מען האט געבראכט אין פאנאר אויף אויסצובויען דעם בונקער, האבן ניט געוווסט, אז אויך זיי גופא וועט דארטן אויסקומען צו וווינען. צו־ערשט פלעגן זיי ארבעטן פון פארטאג ביז אוונט, און דערנאך פלעגט מען זיי אפפירן צוריק אין לוקישקער טורמע, אדער אין די קעלערן פון געשטאפא.

די גרוב איז קיילעכדיק, א מעטער פופצן די ברייט, אין דער טיף האלט זי פיר מעטער. זי איז דורכוים שטאציק. די שטיינער אין די ווענט זענען איינגעמויערט גלאט, אז ניט מעגלעך דא אריינצורוקן א פינגער, אין דער א גרוב זענען געמאכט געווארן פארשיידענע אפטיילונגען: א קעמערל פאר עסנווארג, אן אוביקאציע, און צוויי לאנגע קאמערן מיט נארעס אויף צו שלאפן. פון אויבן איז די טורמע פארליינט געווארן מיט שווערע קלעצער. אויף די קלעצער האט מען נאך אנגעליינט שטיינער, ערד און כלערליי אפפאל. בלויז אין צוויי ערטער האט מען געלאזט אפן. איז ביידע עפענונגען האט מען אריינגעשטעלט לייטערס. איין לייטער איז באשטימט געווען פאר די ארעסטאנטן, און דער אנדערער, א פיל בכבודיקער — פאר די דייטשן, כדי אראפצוגיין קאנטראלירן.

ווען דער בונקער איז שוין געווען פארטיק, האט מען זיינע בויער שוין מער ניט אפגעפירט נעכטיקן אין די טורמעס. פארקערט, מען האט געבראכט אהער פון געשטאפא נאך א סך געפאנגענע און אלעמען באזארגט מיט געלעגער אין דעם פאנארער בונקער. צווישן די אכציק פארשלעפטע קיין פאנאר זענען געווען 70 יידן, 9 רוסישע געפאנגענע און איין יונגער פאליאק, ביי וועמען מען האט געפונען באהאלטן א יידיש מיידעלע לאה'לע, פון דארף לעשניק.

דעם בונקער האט מען ארומגעצוימט מיט שטעכיקן דראט, הינטערן דראט ארומגעלייגט מינעס, און הינטער די מינעס ווידער ארומגעצוימט מיט שטעכיקן דראט. דערצו נאך איז הינטער דער צווייטער דראטענער צוים אויף יעדער צוויי מעטער געשטאנען א וואכמאן מיט אן אויטאמאט.

●

שלמה גאל, איינער פון די שפעטער אנטלאפענע פון דעם פאנארער בונקער, האט מיר דערציילט: ווען אלע אכציק האבן זיך שוין געפונען אין בונקער, האט זיך אראפגעלאזן אויפן באזונדערן לייטער דער שטורעם-פירער — א הויכער, בלאנדער דייטש, מיט גאלדענע ארויסגעשטארצטע ציינער. ער האט

באקוקט דורך א מאנאקל, ווי אזוי עס איז אויסגעשטאט די נייע „ווינונג" און האט אלעמען ארויסגערופן אינדרויסן. ער האט געהאלטן א רעדע:

„פון היינט — האט געזאגט דער שטורעם־פירער, — בלייבט איר שוין דא ארבעטן אויף שטענדיק. עס וועט אייך זיין ניט שלעכט... צום עסן וועט איר באקומען גוט און גענוג. אבער הארעווען וועט איר מוזן טיכטיק. איר וועט זיין באשעפטיקט ביי א ספעציעלער מלוכהשער ארבעט. עס האנדלט זיך אין דעם, וואס די ליטווינער האבן אפגעמאן שרעקלעכע חזירייען; זיי האבן אויסגעהרגעט 90 טויזנט מענטשן און דא פוילן זייערע קערפערס. דאס איז א שאנד פאר דער וועלט און פאר דער געשיכטע! דעריבער מוז מען פארווישן אלע סימנים. כדי דאס צו דערגרייכן, וועט איר הארפן אויסגראבן אויף צוריק אלע מתים און אויף ספעציעלע שייטערהויפנס זיי פארברענען. נאכדעם וועט איר דארפן פארשיטן די גריבער און זיי פארגלעטן, עס זאלן ניט איבערבלייבן קיין מינדסטע סימנים.

ווי אזוי צו מאכן די שייטערהויפנס וועט מען אייך לערנען באזונדער. אויב נאכן פארברענען די קערפערס וועלן איבערבלייבן שטיקער ביינער, דעמאלט באדארף מען זיי צעשטויסן אויף אש און דעם אש איבערמישן מיט געלן זאמד. אויב איר וועט ארבעטן ארנטלעך, וועלן מיר אייך דערנאך אפשיקן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. יעדערער וועט ארבעטן לויט זיין געביט, ווי ער וועט זיך אליין אויסקלייבן".

דעמאלט האט ער געהייסן אונז נעמען דאס הילצערנע לייטערל, וואס איז באשטימט פאר אונז, און זיך אראפלאזן אין גרוב. ווען מיר זענען אלע שוין געווען אינעווייניק, האט אויפן באזונדערן לייטערל זיך אראפגעלאזט דער שטורם־פירער מיט זיינע אדיוטאנטן קראס און פידלער. ער האט אונז אויס־געשטעלט אין א ריי און געמאלדן:

„ווי געזאגט, בלייבט איר שוין ביי מיר אויף דער ארבעט. נאר כדי איר זאלט פון דאנען ניט אנטלויפן — מוזט איר געשמידט ווערן אין קייטן. — און דערביי האט דער שטורעם־פירער אליין געבראכט א שויין צוגעגרייטע קייט, זי אנגעטאן אויף איינעם פון אונז און געוויזן דעם מאדעל, ווי אזוי דאס דארף געמאכט ווערן.

דערנאך האט ער א פרעג געטאן: „ווו איז דא דער שמיד?"

פון דער ריי איז ארויסגעקראכן אברהם גאמבורג, וואס האט זיך פריער געהאט אנגעגעבן פאר א שמיד.

יעדערער האט געמוזט אוועקשטעלן זיין פוס אויף א שטיין, און פארן שטורעם־פירער אין די אויגן האט גאמבורג אונז געשמידט אין קייטן איבער די שטיוול. דער אפשטאנד און די קייטן איז געווען אזא, אז מען האט געקענט בלויז מאכן א געוויינלעכן טראט.

נאכדעם איז דער שטורעם־פירער צוגעגאנגען צו איטלעכן און האט קאנטראלירט, צי ער איז גוט געשמידט. ער האט העפלעך יעדערן אויסגעפרעגט —פונוואנען ער איז, וויפל יאר, זיין פאך, און ווידער געהאלטן א רעדע:

איר זאָלט גאָרנישט פּרוּוון פּונדאַנעַן צו אַנטלויפן, ווייל פון פּאָנאַר איז נאָך קיינער נישט אַנטלאָפן. יעדער פאַר שעה וועט מען אייך קאָנטראָלירן די קייטן. אויב ס'וועט זיך אַרויסווייזן, אַז די קייטן זענען נישט אין אָרדענונג, ווערט איר גלייך דערשאָסן. ביים גיין מוזן די קייטן קלינגען. נישט בלויז ביי אַלעמען צוזאַמען, נאָר ביי איטלעכן באַזונדער. דעריבער דאַרף מען הייבן די פיס. אַרבעטן זאָלט איר גוט, פליסיק, ווי פאַר זיך אַליין. פאַר דעם מינדסטן סאַבאָטאַזש ווערט מען דערשאָסן. פאַר ברעכן די דיסציפּלין ווערט מען דער־שאָסן.

נאָכדעם האָט ער אונז געהייסן אַרויפקריכן אין דער הייך און אַרויפציען נאָך זיך דעם לייטער.

פ י ג ו ר ן

שלמה גאָל דערציילט ווייטער :

פיר סאָלדאַטן מיט אָנגעשטעלטע אויטאָמאַטן האָבן אונז אָוועקגעפירט צו דער אַרבעט. צוערשט גייען מיר אַריין אין אַ קאָמער. דאָרטן ליגן די אינסטרו־מענטן : רידלען, קירקעס, שופלען, קאַטשערעס, לאָמען, גראַבליעס און העק. יעדערער נעמט זיך דאָס נויטיקע און מיר גייען ווייטער. דער שטורעמפירער אין אַ לאַנגן פעלץ באַגעגנט אונז אויפן וועג. ער הייסט אונז אַוועקלייגן די מכשירים צוריק. — כדי איר זאָלט זיך צוגעוווינען צו אַרבעטן — זאָגט ער, — זענען צום ערשטן מאָל נישט נויטיק קיין מכשירים. איר וועט טראָגן די פאַרפוילטע קערפּערס מיט די הוילע הענט. — און כדי אונז געבן צו פאַר־שטיין, אַז מען וועט נישט מאַכן קיין צערעמאָניעס, האָט ער גלייך געכאַפּט אַ נאַהייקע און אונז איינגעטיילט די ערשטע שמיץ.

— דיסציפּלין, האָב איך געזאָגט, דיסציפּלין !

אָבער ווי נאָר מען האָט אונז אַראָפּגעפירט אין איינעם פון די הויפּט־קבֿרים, וווּ אַפשאַרנדיק אַ שיכט זאַמד האָבן מיר דערזען אַ קופּע מתים איינער אויפן אַנדערן, האָבן אַ סך אַרבעטער אויסגעבראָכן אין אַ ספּאַזמאַטישן געוויין און זיך נישט געקענט צורירן צו די קדושים, אונטער אַ האָגל קלעפּ האָט זיך ענדלעך אָנגעהויבן די אַרבעט.

אין די שפּעטערדיקע טעג האָט מען אונז שוין דערלויבט צו באַנוצן זיך מיט די מכשירים אויף אויסצוגראָבן די מתים און זיי טראָגן צום שייטער, דערביי האָט אונז דער שטורעמפירער אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן אינגאַנצן פאַר־געסן, אַז די מתים זענען געווען אַמאָל מענטשן. היינט זענען דאָס טויטע קעגנ־שטאַנדן — „שייסדרעק" — און מען דאַרף זיך דערמיט בלויז רעכענען, ווי מיט שטיקער מאַטעריאַל. קלעצער אָדער ענלעכעס . . . ער האָט אונז פאַר־

באַטן אַנצורופֿן די מתים „מענטשן״, „קערפּערס״, אָדער ענלעכס. ער האָט געהייסן ביים ציילן אָדער ראַפּאָרטירן אַנצורופֿן זיי — „פיגורן״.

•

דער קריגסגעפאַנגענער קאָנסטאַנטין פּאַפּאַני, וואָס אויך ער איז אַריינגעפאַלן צווישן די מתים־ברענער און האָט זיך נאָכדעם געראַטעוועט האָט מיר דערציילט :

. . . מיר האָבן גענומען לאָפּאַטעס און זענען אַוועק ווייטער. מיר דערזעען אַ גרויסע גרוב. און מענטשן, געשמידטע ווי מיר, שטייען דאָרטן און וואַרפֿן אָפּ די זאַמד פון אויבן. עס שטינקט פונדערווייטן, אַז מען קען נישט צוגיין. ביים ראַנד גרוב שטייען דעם שטורעמפירערס באַרטרעטער פידלער און לעגעל. ביידע זענען זיי אָנגעטאָן אין פעלצן און הויכע וואַליקעס. ביי ביידן אין די קעשענעס שטעקן פלעשער וויין. יעדע ווײַלע נעמען זיי אַרויס די משקה און גיבן אַ זופּ. פידלער גיט אונז אינסטרוקציעס. ער הייבט אָן אויף דייטש און ענדיקט אויף פויליש :

— אויב איר וועט געפינען ביינער, לייגט אָפּ אין אַ זייט ! ביי אונז גייט דאָ קיין זאַך נישט פאַרלוירן.

איך שטעק אַריין די לאָפּעטע אין דער ערד און דערפיל, אַז זי גייט נישט ווייטער. עס רייסט זיך אַרויס פון מיר אַ געשריי :

א מת, דאָ ליגט אַ מת !

— נישט קיין מת, נאָר אַ פיגור ! — לאַכט זיך פאַנאַנדער לעגעל, און ער טוט אַ זופּ פון דער פלאַש, — אויב דו געפינסט אַ פיגור, זאָלסטו זי אָפּרייניקן,זי זאָל אינגאַנצן זיין קאַנטיק. דערביי ריטשעט ער : שנעלער ! נעם מערער זאַמד אויף דער לאָפּעטע ! רייניק אָפּ פון דער פיגור דעם זאַמד ! נענטער ! נענטער ! איך וועל דיך אויסלערנען אַרבעטן !

עס קומט צו דער שטורעמפירער אַליין. יעדעס מאָל, ווען איך זע אים טראָגט ער אַנדערע קליידער. דאַכט זיך, אַקאָרשט געגאַנגען אין ווייסע וואַליקעס און אַ פעלץ, איצט איז ער שוין אין שטיוול און אַ לעדערנעם מאַנטל. ער שטעלט זיך מיר אַנטקעגן און באַפעלט אויפצוהערן גראָבן. איך מיט איינעם מיכעלמאַן (געוועזענער אייגנטימער פון אַ ווילנער רעסטאָראַן) דאַרפן טראָגן די פיגורן, גראָבן וועלן אַנדערע. מיר באַקומען אַ נאָסילקע, וואָס איז געמאַכט פון צוויי לאַנגע בעריאָזעווע פלעקער, צוגעשלאָגן צו צוויי ברעטלעך, און דער שטורעמפירער ברענגט אונז צו אַ צווייטער גרוב. איך זע, ווי דאָרט אינעווייניק שטייען געשמידטע אַרבעטער : איציק דאַגים, משמעלינא, גאָלדבערג,און מיט אייזערנע קירקעס ציען זיי אָפּ אין אַ זייט די אויסגעגראָבענע פיגורן.מיר זאָלן זיי קענען נעמען.

די „פיגורן״ ליגן אין איין גרויסן געמיש. קעפּ, פיס, הענט זענען פאַרפלאָכטן איינס אויף ס'אַנדערע. מען ליגט אויפן זייט, אויפן בויך, אויף דער

פליצע. ביי אנדערע זענען פארדעקט די פנימער מיט די הענט. ארום פרו־אישע העלדזער זענען צוגעטוליעט קינדער. אט איז א מאן מיט א פרוי: די אר(ע)מס זענען ארומגעקלאמערט איינער ארום צווייטן. אייניקע זענען נאקעט, אנדערע אנגעטאן. פון דער ערד קריכן ארויס פיס און אויסגעשטרעקטע פויסטן. די פארב פון די קליידער איז אינגאנצן אפגעגאנגען — גרוי, די קערפערס זענען פארשיידנקאליריקע: גרינע, רויטע, בלויע, און וויפל נאר קאלירן עס זענען דא אויף דער וועלט. דאס איז דערפאר, ווייל די פארשיידנפארביקע קליידער זענען אין דער פייכטער ערד אפגעגאנגען אויף די לייבער. אנדערע „פיגורן" זענען דין ווי פאפיר, דאס זענען פון די אונטערשטע שיכטן, ביי אנדערע טיילן. די קעפ זענען גאנץ און די אונטערשטע טיילן צעשיטן זיך.

●

איינמאל האט דער שטורעמפירער באמערקט, אז צוויי פיגורן־טרעגער גייען עפעס וואקלדיק און האלטן זיך פאר די קעפ. ער איז צו און זיי גע־פרעגט:

— וואס, אפשר נישט געזונט?

די ארבעטער האבן זיך מודה געווען:

— יא, מיר האבן היץ. דער קאפ טוט וויי.

— אויב אזוי, — האט געזאגט דער שטורעמפירער, — טא וואס־זשע שווייגט איר? קומט איך וועל אייך אוועקפירן אין שפיטאל.

די ארבעטער זענען אוועק צוזאמען מיטן שטורעמפירער. ער האט זיי אפגעפירט ביי א קלאמער און דערשאסן אין א ספעציעל צוגעגרייטער גרוב.

פון דעמאלט אן פלעגט דער שטורעמפירער ארומקוקן יעדן איינציקן — און ווער עס איז געווען קראנק פלעגט ער אוועקפירן אין „שפיטאל".

ווען די ארבעטער האבן זיך פון דעם דערוווסט, פלעגן שוין קראנקע מיט 40 גראד היץ ארבעטן ביז די לעצטע כוחות.

די פארטיילונג פון די פונקציעס

די ארעסטאנטן זענען פארטיילט געווארן אין פאלגנדיקע פאכן: יעדער איינער האט זיך געדארפט ספעציאליזירן אין זיין „געביט" און ווערן א מייסטער:

פיגורן־גרעבער,
פיגורן־טרעגער,
האלץ־פארזארגער,
פייער־מייסטער,

אשן-זיפּער,
און סימנים-פאַרגלעטער.

פאַרן בריגאַדיר, עס הייסט פאַרן פאַראַנטוואָרטלעכן פאַר דער אַרבעט איז באַשטימט געוואָרן מאַטל גאָלדבערג (געווען אַ פּריקאַזטשיק ביי שורן אין פאַרב-קראַם, אויף גיטקע טויבעס זאַוווּלעק). גאָלדבערג האָט געדאַרפט אַכטונג געבן, אַז מען זאָל געוויסנהאַפטיק אויספירן די אַרבעט און יעדער אַרעסטאַנט זאָל זיך געפינען אויף זיין פּאָסטן.

איינמאָל,ביים אויסגראָבן די מתים, האָט ער דערקענט זיין פרוי מיט זיינע צוויי קינדער, וועלנדיק אָפּגעבן כבוד זיינע טייערסטע, האָט ער זיי אַליין אַוועקגעטראָגן צום שייטערהויפן און ווען די מתים האָבן געברענט האָט ער געזאָגט קדיש.

די פיגורן-גרעבער. זייער אויפגאַבע איז אַ פּראָסטע: אויפגראָבן די טויטע, מיט ספּעציעלע האַקנס זיי אַרויסשלעפּן פון די גריבער און צוגרייטן פאַר די טרעגער. אויב צוויי גופים זענען צונויפגעפּאַרט איינעם, באַדאַרף מען זיי פאַנאַנדערשפּאַלטן און צעטיילן באַזונדער. די פיגורן דאַרף מען רייניקן. עס טאָר נישט איבערבלייבן קיין סימן זאַמד. ביים געפינען באַזונדערע מענטשן-טיילן, ווי קעפּ, פיס, הענט, איז דער חשבון אַזאַ: צוויי קעפּ איז אַ פיגור. פיר הענט און צוויי פיס איז אַ פיגור. צוויי גופים אַן הענט און פיס איז אַ פיגור.

ביים עפענען אַ מאַסן-קבר פלעגט שטענדיק מוזן בייזיין וויים. ער, וואָס האָט אַליין אומגעבראַכט די טויזנטער, האָט בעסער ווי אַלע אַנדערע געוווּסט די ערטער. ער פלעגט גוט באַשמעקן די פעלדער און אָנווייזן:

—היר, היר . . .

ווען אַ קבר איז שוין געווען פּוסט, — אַלע מתים אַרויסגעטראָגן און פאַרברענט, — פלעגט וויים באַפעלן די אַרבעטער, מען זאָל אַריינלייגן צוריק עטלעכע פיגורן. אויב מען וועט אַמאָל נאָך דער מלחמה, גראָבן אין פּאָנאַר, זאָל מען נישט געפינען קיין הונדערט טויזנט, נאָר אַ צענדליק קרבנות.

די פיגורן-טרעגער האָבן געהערט צו דער זעלבער קאַטעגאָריע. האַלבצווייט האָרפן זיי אַרויסטראָגן דריי טויטע מיטאַמאָל און זיי איבערגעבן די פייער-מייסטערס, וואָס גרייטן צו דעם שייטער. דערביי האָבן זיי באַדאַרפט געגעוו ציילן, וויפל פיגורן זיי האָבן אַרויסגעטראָגן פון קבר.

די האָלץ-פאַרזאָרגער האָבן געאַרבעט גרינגער: זיי פלעגן זעגן ביימער פון די דערבייאיקע וועלדער און אַריינפירן אין פּאָנאַר. די קלעצער האָבן באַדאַרפט זיין צו פינף און צו אַכט מעטער.

די פייער-מייסטער האָבן זיך גערעכנט ביי די דייטשן פאַר די פאַראַנטוואָרטלעכסטע אַרבעטער. זיי פלעגן אויפבויען דעם שייטער-הויפן, אַרויפלייגן די מתים אין פאָרם פון אַ פּיראַמידע און זיי פאַרברענען.

יעדע פיגור האט מען פארן ארויפלייגן אויפן שייטערהויפן באדארפט געניי דורכקוקן, דורכטאפן די קעשענעס און ארויסנעמען פון דארט וואס נאר מען האט געפונען. איין ארבעטער איז דערביי געשטאנען מיט א צוואנג און ארויסגעריסן ביי די מתים זייערע גאלדענע ציינער. די ציינער פלעגן גע-קליבן ווערן אין באזונדערע קאסטנס און דער שטורעמפירער אדער וויס פלעגן עס שפעטער צונעמען.

די ביינער-שטויסער האבן אויפקליבן אלע ביינער און ביינדלעך, וואס זענען נישט פארברענט געווארן אויפן שייטערהויפן, זיי ארייננעמען אין א גרויסע שטיינערנע סטופע, און מיט א שווערן אייזערנעם טוקאטש צעשטויסן זיי אזוי, עס זאל בלייבן אש. דאס ווערט אויפגענומען אויף א טאטשקע און אוועקגעפירט צו די אשן-זיפער.

די אשן-זיפער זענען נישט אלעמאל אויפן זעלבן ארט. זיי שטייען ביי די פוסטע קברים לעבן גרויסע געדיכט-געפלאכטענע זיפן און מיט לאפעטעס זיפן זיי: א לאפעטע — מענטשן-אש און א לאפעטע זאמד.

די שערבלעך און שטיקלעך ביינדלעך, וואס זענען איבערגעבליבן ביי דעם ראנד פון דער זיפ, פלעגט מען ווידער ארייננעמען אין שטייסל און נאכ-אמאל שטויסן.

אין קבר שטייען די סימנים-פארגלעטער מיט גראבליעס און מישן דורך נאכאמאל די אריינגעקומענע מאסע אש און זאמד און באשיטן עס מיט פשוטער ערד, פארגלעטן עס, און די ארבעט איז געענדיקט.

דער געבוי פון שייטערהויפן.

דער סיסטעם פון שייטערהויפן איז געמאכט געווארן אזוי:

מען פלעגט אויסגראבן אין דער ערד דריי פאראלעלע קאנאלן צו אנ-דערהאלבן ביז צוויי מעטער ווייט איינער פון צווייטן; פופציק סאנטימעטער די ברייט און זעכציק סאנטימעטער די טיף און ביי אכט מעטער די לענג. אין דער קווער פון די ערשטע דריי קאנאלן פלעגט מען אויסגראבן ווידער דריי קאנאלן פון דער זעלבער גרויס און עס פלעגט זיך באקומען אזא מין פיגור.

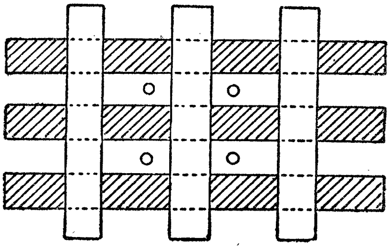

אינמיטן ביי דער קרייציקונג פון די מיטלסטע צוויי קאנאלן, פלעגן זיין איינגעגראבן פיר קלעצער צו פינף מעטער די הויך, וועלכע פלעגן איז זייער אויבערשטן טייל עטוואס צוגעגייגט ווערן איינע צו דער צווייטער און אויבן פלעגן זיי ווערן פארבונדן. אזוי ארום פלעגט זיך באקומען א קאנוס-ארטיקער פיראמיד-קוימען פון האלץ. ארום דעם קוימען פלעגט מען אויסלייגן צו פינף אכט-מעטערדיקע קלעצער פון יעדער זייט. דערנאך פלעגט מען זיי ארומלייגן מיט טרוקענע בלעטער-צווייגן און ערשט אויף דעם האט מען אויסגעלייגט די קערפערס מיט די קעפ צום דרויסן און די פיס צום קוימען אין צוויי רייען, דאס הייסט, צוויי קרייזן קערפערס — אן ענגערער קרייז נאענט צום קוימען און א צווייטער, ברייטערער קרייז — ארום דעם ענגערן. אויבן אויף די קערפערס פלעגט מען ארויפלייגן קירצערע שייטלעך טרוקענע האלץ און זיי באגיסן מיט שווארצן מינעראל-אייל און מיט בענזין. דאס פלעגט זיין דער ערשטער שיכט. אויף דעם דאזיקן שיכט פלעגט קומען א צווייטער שיכט מיטן זעלבן סדר, נאר מער נישט אין אן עטוואס קלענערן קרייז, כדי, ביז אויבן זאל זיך באקומען א פיראמידע.

יעדער שיכט איז באשטאנען פון ארום 250 מתים, און די גאנצע פיראמידע ביז 3500. ווען אזא פיראמידע פלעגט פארטיק ווערן, פלעגט מען פון אויבן דורכן הילצערנעם קוימען נאך אריינגיסן 12 עמער אייל און עטלעכע לימער בענזין נאכדעם פלעגט מען אויך דורך די לעפצונגען פון יעדן קאנאל אריינגיסן צו דריי קריגלעך אייל און בענזין. און צו דעם אלעמען פלעגט מען נאך אריינווארפן אין דעם קוימען און אין קאנאל צינד-באמבעס, צולעצט פלעגט מען אנצינדן א שטיקל האלץ, געטונקט עס אין אייל און בענזין, און פונווייטן אריינווארפן עס אין איינעם פון די קאנאלן. דער שייטער פלעגט מאמענטאל אויפלאקערן מיט א שרעקלעכן קנאל אין אן אויסערגעוויינלעכן גרויסן פייער.

„איך בין געווען באשטימט בארן פייער-מייסטער, צו מאכן דעם פלאקער, — דערציילט מיר גאל, — דאס איז געווען איינע פון מיינע שמארקסטע איבערלעבונגען.

דער רויך און דער טשאד האט געשטיקט און פארכאפט דעם אטעם.

א שייטערהויפן פלעגט ברענען אמאל 7, 8, ביז 10 טעג. מען פלעגט מוזן שטיין ארום פייער און היטן : אינמיטן פלעגט אפט ארונטערפאלן פון שייטער א פוס, א האנט, א קאפ. איך האב דאס געמוזט ארויפנעמען אויף אן אייזערנעם שופל און צוריקווארפן אין פייער.

אזא איז געווען דער סדר פון דער ארבעט, וועלכע פלעגט זיך איבערחזרן פעריאדיש ביז עס זענען פארברענט געווארן 56.800 מתים. דאס איז געווען א העלפט פון די פאנארער קרבנות.

די געעפנטע גריבער

יצחק דאגים, איינער פון די וואס האבן זיך געראטעוועט פון פאנארער גהינם, האט מיר דערציילט וועגן די געעפנטע גריבער :

דעם ערשטן האבן מיר געעפנט דעם מאסן־קבר פון דער צייט פון די באפונעס. ער געפינט זיך ביי א 150 מעטער פון דעם גראדנער שאסיי. אז דאס שמאטע פון יענער צייט האבן מיר דערקענט לויט די האנטעבער און זייף, וואס יעדערער האט געהאט מיט זיך (אזוי האט מען דעמאלט באפוילן די יידן : מיטנעמען האנטעכער און זייף, ווייל „זיי פארן אויף ארבעט") אלע — דורכויס יונגע מענער, און אויפן ברוסט די לאטע מיטן געלן « J » , ביי דער מערהייט זענען געווען פארבונדן די הענט אויף הינטן און די אויגן פארבונדן. מיר האבן דארט אנגעציילט ניין טויזנט מתים, צווישן זיי פינף הונדערט קריגס־געפאנגענע און גלחים אין שווארצע סוטאנעס.

די מתים זענען געלעגן שיכטווייז באגאסענע מיט קאלך.

דער צווייטער קבר איז געווען פון די דערמארדעטע אין דער צייט פון דער פראוואקאציע דעם 1־טן סעפטעמבער 1941 : מענער, פרויען און קינ־דער. כמעט אלע זענען געווען אויסגעטאן. כמעט ביי אלעמען האבן מיר גע־פונען די שליסלען פון שטוב : די מענטשן האט דעמאלט זיך אויסגעדאכט, אז זיי וועלן נאך קומען צוריק. דארט האבן מיר איבערגעציילט 9500 מתים, פון דער צווייטער געטא, אקטאבער 1941. דעם ערשטן מאל באמערקן מיר, אז די מערדער האבן געשאסן מיט א ססטעם : אין קאפ, פון הינטן. אין דער לענג פון דער גרוב איז געווען אויסגעצויגן א דראט, אין וועלכער די פאלנדיקע מענטשן פלעגן פארטשעפן זיך און אריינפאלן אין א גלייכער ריי. דארט האבן מיר איבערגעציילט 10.400 מתים. כמעט ביי אלע קינדער איז נישט געווען צו מערקן קיין סימן פון א קויל. ווארשיינלעך די אויסגעשרעקטע צינגלעך, קען מען זיך אנשטויסן, אז מען האט זיי פארשאטן לעבעדיקערהייט.

אין דעם פערטן מאסן־קבר — דעם גרעסטן, — זענען געלעגן 24 טויזנט מתים. צווישן זיי מערסטנטייל פון דער שחיטה בעת די „גרויסע שיינען". גלייכצייטיק האבן מיר געפונען אין דער זעלבער גרוב נישט־יידן : גלחים, נאנעס,פאליאקן, אייך דייטש אין א מונדיר און פיל סאוויעטישע געפאנגענע.

אין פינפטן מאסן־קבר, נישט ווייט פון טויער, זענען געלעגן 3.500 פרויען, מענער און קינדער. אלע נאקעטע, אומגעבראכטע דורך א קויל אין קארק.

אין דער זעקסטער גרוב האבן זיך געפונען פינף טויזנט מתים, אלע נאקעטע.

א באזונדערע גרוב איז געווען פון פאליטישע ארעסטירטע, געבראכט פון דער לוקישקער טורמע. 51 מאן. איך האב דערקענט דארט מיין שוואגער שמואל שאץ, וועלכן מען האט צוגענומען פון געטא ווי א באשולדיקטן אין קאמוניזם.

אין באַזונדערע צוויי גריבער זענען געלעגן די הרוגים פון דער „קאַוונער אַקציע" דעם 5־טן אַפּריל 1943. אַלע מוטער־נאַקעט — מענער, פרויען און קינדער.

אין די פרישע קברים זענען געלעגן יידן נאָך דער ליקווידאַציע פונעם געטאָ און געפונענע אין מאַלינעס.

פאַר דער צייט, וואָס מיר האָבן דאָרט געברענט די מתים, האָב איך געזען, ווי מען האָט דאָרט געבראַכט פאַרטיעס מענטשן צום דערשיסן. צווישן אַנ־דערע — פיר הונדערט יידן פון ווייוואַרי. שפעטער, אַן ערך דרייסיק ביז פערציק פאַליאַקן און פופצן ציגיינער.

אין דער צייט, ווען די דייטשן פלעגן אויספירן די עקזעקוציעס פלעגט מען אונדז געבן אורלויב. מיר פלעגן דאַרפן אַראָפּקריכן אין בונקער און דאָרט איבערוואַרטן די שיסעריי. דאָס געוויין פון די קרבנות פלעגט אָפט דורכבויערן די שטיינער פון אונזער בונקער.

ביים אַרויפליינגן די מתים אויפן שייטער האָב איך דערקענט מיין משפחה : די מוטער, די פרוי, דריי שוועסטער און צוויי פּלימעניצעס. מיין פרוי האָב איך דערקענט לויטן מעדאַליאָן, וואָס איך האָב איר געגעבן אַ מתנה צו אונזער חתונה. ווען מיין פרוי האָט שוין געברענט אויפן שייטער, האָב איך אַראָפּגעצויגן פון איר האַלדז דעם מעדאַליאָן די צוויי קליינע בילד־לעך מיינע און אירס, וואָס זענען געווען אינעווייניק — האָט שוין דאָס פייער געהאַט פאַרשלונגען.

דער טונעל אונטערן פאַנאַרער בונקער

פון ערשטן טאָג, ווי מען האָט אַראָפּגעלאָזט די אַרבעטער אין בונקער האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז זייער גורל איז שוין אַ פאָרויס באַשטימטער. אַנט־לויפן איז נישט מעגלעך. ביי דער אַרבעט היט מען אָפּ יעדן טראָט. און דערצו נאָך איז מען געשמידט אין קייטן. דער בונקער איז אַרומגערינגלט מיט אַ צווייפאַכער ליניע פון שטעכל־דראָט. צווישן דעם שטעכל־דראָט איז דאָס פעלד מינירט. בלויז איין שמאָל שטעגל איז אָן אָפּנס. נאָר ביי דעם שטעגל שטייט אַ וואַכמאַן מיט אַן אויטאָמאַט, און נישט נאָר דאָרטן — אויף יעדע צוויי מעטער אַרום בונקער שטייט אַן עסעסניק און היט די געפאַנגענע. דערצו נאָך לאָזט זיך אַראָפּ יעדע פאַר שעה אַ ספּעציעלער פּאַטרול און קאָנטראָלירט די קייטן.מיט אַזאַ וואַך ווערן געהיט די אַרבעטער.

דעם שטורעמפירער גייט אין לעבן, אַז קיינער זאָל פון דעם פּלאַץ נישט אַנטלויפן, עס זאָלן נישט בלייבן קיין עדות, ווען די אַכציק וועלן ענדיקן זייער אַרבעט, וועט דער שטורעמפירער זיי אַליין פאַרברענען אויף די שייטער־הויפנס און ער וועט אַוועקפאָרן קיין בערלין. דעם אָבערשאַרפירער פידלערן

ווילנער ייִדן אויף די שייטערן אין קלאָגע (עסטלאַנד).

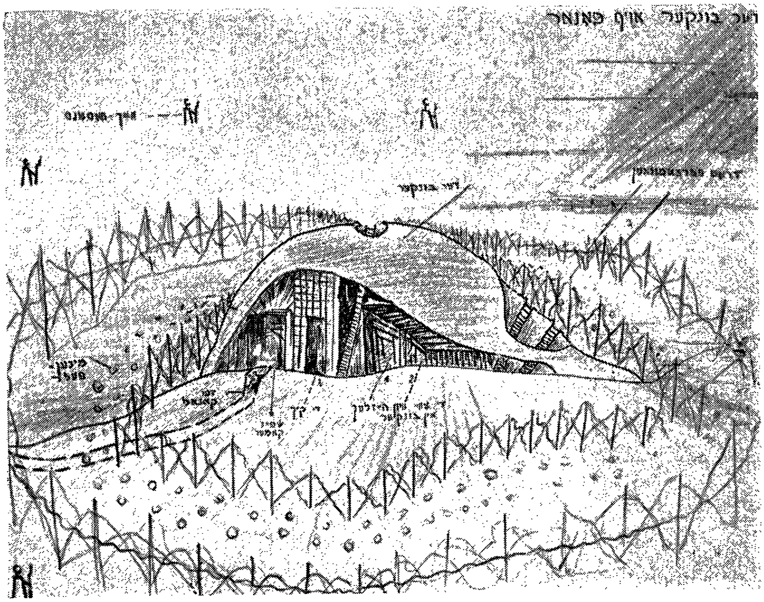

דער בונקער פון די מתים-ברענער אין פאנאר.

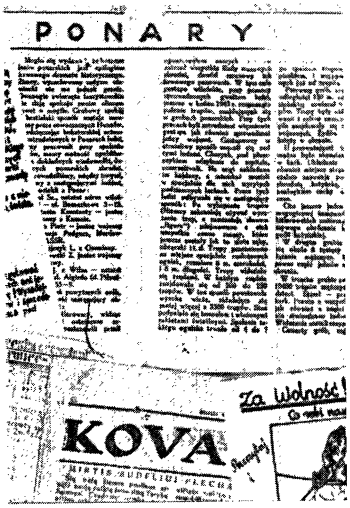

אומלעגאַלע אויסגאַבעס אין דער צייט
פון דער דייטשישער אָקופּאַציע.

האט שוין דער שטורעמפירער די טעג דערשאסן: פידלער האט צו פיל געוווסט, ער איז מער נישט געווען נייטיק.

נישט געקוקט אויף דעם אלעמען, האבן זיך געפונען אין בונקער מענטשן, וואס האבן נישט אויפגעהערט צו באקלערן א פלאן, ווי אזוי צו אנטלויפן פון גהינם.

יצחק דאנים איז געווען דער איניציאטאר פון דער אונטערנעמונג. ער האט זיך צונויפגערעדט מיטן קריגסגעפאנגענעם יודי פארבער, אן אינזשע־ניער, און זאלבע פינפט איז מען צוגעטראטן צו גראבן א טונעל פון 72 ביז 80 מעטער, וואס זאל ארויספירן פון בונקער ווייט הינטער דער דראט-פאר־צוימונג אין א פאסנאוון וועלדל.

ארבעטן פלעגט מען בלויז ביינאכט, ווען אלע איבעריקע, פארהארעוועט און פארטומלט פון א טאג האווען ארום די מתים, זענען געלעגן ווי שטיינער.

מען האט אויסגעגראבן אין שטעלעכל פון עסנווארג א פארשטעלטן ברונעם פון צוויי א האלב מעטער די טיף. פון אט דעם ברונעם האט זיך אנגעהויבן דער טונעל. קיין שום מכשירים זענען אין בונקער נישט געווען. מען האט געגראבן מיט די הוילע הענט און מיט פלעקלעך. ווען די הענט האבן גענומען בלוטיקן, האט מען געגראבן מיט לעפלען. דרייסיק מעטער טונעל האט מען אויסגעגראבן מיט לעפלען! דאס זאמד האט מען געשאטן אונטער די נארעס אונטער דער פאדלאגע און צום סוף איבערן סופיט פון קיך. וואס פון טאג פלעגט העכער ווערן די פאדלאגע, אבער א דאנק דעם, וואס דער בונקער איז געווען זייער א הויכער, האט מען עס נישט געמערקט.

איבער דער גאנצער לענג פון טונעל האבן אט די פינף (שפעטער האבן מיטגעהאלפן נאך) געשטעלט רעשטאוואניעס-אנשפארעס, כדי דער זאמדיקער באדן זאל נישט איינפאלן. נישט איינמאל האט דארט די סכנה געדראט פאר־שאטן צו ווערן לעבעדיקערהייט. אבער דער אימפעט צום לעבן איז געווען אזוי שטארק, אז דאגימען האט זיך איינגעגעבן אריינצוציען אין טונעל עלעקטרע. דעם שטראם האט ער געגנבעט פון א דייטשן וואך-פאסטן און דורך א פארמאסקירטן עלעקטרישן דראט אים אריינגעבראכט אהערצו.

די שווערסטע אויפגאבע איז געווען — די ריכטונג פון טונעל. ווי אזוי דארף מען גראבן, כדי דער ארויסגאנג זאל נישט אויסקומען נאענט צו די וואך - פאסטנס? נאך א לאנגער געפערלעכער ארבעט, וואס האט געדויערט קרוב דריי חדשים, איז דער טונעל געווארן פארטיק.

דעם 19־טן מאי 1944, פיר אזייגער ביינאכט, נאכדעם ווי דער קאנ־טראל-פאטרול איז ארויס פון בונקער, האט דאנים אלעמען אויפגעוועקט און געזאגט:

—עס איז פארטיק א טונעל. ווער עס וויל פון דאנען אנטלויפן, זאל הערן מיינע באפעלן! ...

ער האט אויסגעשטעלט דעם עולם צו צענדליקער. יעדער צענדליק האט באקומען א קאמאנדיר. די שטיוול, אויף וועלכע ס'זענען געהאנגען די קייטן, האט מען געלאזן אין בונקער.

דער ערשטער האט זיך אראפגעלאזט אין טונעל דאגים. הינטער אים האבן געצויגן די צענדליקער מיט זייערע קאמאנדירן. ווען אלע האבן שוין אדורכגעשפאנט די אכציק מעטער, האט דאגים איבערגעריסן דעם עלעקטרישן דראט, עס זאל ווערן פינצטער און ער האט גענומען דורכקלאפן דעם לעצטן שיכט. עס האט א שטראם געטאן פרישע לופט. פונדערווייטן האט זיך געזען דער אפגלאנץ פון שייטער. דאגים האט דערלאנגט א קאמאנדע : גיין ! און איינציקווייז האבן די אכציק זיך ארויסגעשארט אין וועלדל.

נישט ווייט פון דער עפענונג האט פאטרולירט די וואך. אין אנהייב האט זיך גארנישט געהערט, ווייל די ארעסטאנטן זענען געגאנגען בארוועס און זייער פארזיכטיק געשטעלט די טריט. מיטאמאל האט זיך דערהערט א שארך — דאס האט דער עולם ארויפגעטראטן אויף טרוקענע צווייגן. די סאלדאטן האבן דערשפירט און געעפנט א שיסעריי. עס האבן אויפגעבליצט ראקעטן און רונד ארום באלויכטן.

די באפרייטע ארעסטאנטן האבן גענומען לויפן. דורכן דראט, דורך גריבער האט מען געיאגט צום פארקאן. קוילן האבן געשניטן. מענטשן זענען געפאלן — און צו די פארטיזאנער איז דער רודניצקער פושטשע איז מען דערגאנגען זאלבע עלפט.

אויף קבר-אבות אין פאנאר

אז דער מענטש איז שטארקער פארן טויט האב איך דערפילט ערשט היינט, דעם 18-טן יולי 1944, ווען איך בין אוועק אין פאנאר אויף די קברים פון איבער הונדערט טויזנט מענטשן. ווי אזוי איך פארצייכן דא אזוי רואיק מיינע איבערלעבונגען, ווי אזוי איך קען בכלל שרייבן וועגן דעם, וואס איך האב דארט געזען בין איך אליין נישט מסוגל צו באנעמען.

אין פאנאר איז מיין מאמע, מיין קינד, מיינע חברים, וואס רייד איך, קיינער איז שוין נישטא : זייערע גופים האט מען דאך פארברענט אויף די שייטערהויפנס און די ביינער צעשטויסן, עס זאל נישט בלייבן קיין סימן. מיר דאכט, אז אויך מיין הארץ איז פארברענט געווארן אויפן שייטער. עס קלאפט אין מיר וואס אנדערש,קען זיין, דאס איז די שנאה.

ווי שיין איז דער וועג ! רעכטס בלענדט די ווילע פון בלויקייט, און די יאדלעס פארכאפט אין זון-פארגאנג, לאקן אזש פונערווייטן איז דאס דער אריינגאנג צום גהינם ? איז דער גהינם שיין ?

טויזנטער און טויזנטער זענען געגאנגען מיט אט דעם וועג.

עס באַגלייטן מיך די דריי פּאַרטיזאַנער: שלמה גאַל, דאַגים און גלאַזער. זיי האָבן דאָרטן מיט קיטן אויף די פּיס, אין משך פון פיר חדשים, זיך פאַרנומען מיט אָט דער שרעקלעכער אַרבעט. זיי זענען דאָס פון די עלף געבליבענע, וואָס האָבן דורכגעגעבן די ערד אונטערן בונקער.

●

איצט גייען מיר אַהין, וווּ אונזערע נאָענטע זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַש. אויפן ערשטן טויער, לינקס פון דעם גראַדנער שאָסיי. דורך וואַנען עס פלעגן אַריינפאָרן די „שוואַרצע וואָראַנעס", העגנט נאָך דאָס דייטשע שילדל: „איינטריט אויך פיר דויטשע אָפיצערע שטרענג פאַרבאָטן!" מיר גייען דורך דעם טויער פון טאָפּל־דראָט און פאַרטיפן זיך אין סאָסנאַווען וועלדל. אַפּגעגאַנגען אַ הונדערט טריט, ווייזט מיר אָן גאַל:

— דאָס איז דער לעצטער מאַסן־קבר, וואָס מיר האָבן געעפנט ערב אונזער אַנטלויפן. דאָ ליגן נאָך לויט אונזער אויסרעכענונג פיל טויזנטער.

מיט פאַרפרעסטע ציין לויף איך צו דעם קבר.

אַ שווערער שטינקנדיקער ריח טוט מיר אַ שפּאַר אָפּ צוריק. איך זע אַ גרויסע גרוב, אָן ערד אַ פּופּציק שפּאַן אין דיאַמעטער. אינעווייניק איז אָן אינזעלע מיט קוסטעס. אין גרוב אַריין פירט אַ לאַנגער גראָבן. וואָס נאָענטער צו דער גרוב, אַלץ מער איז איינגעטיפטער דער גראָבן. דורך אָט דעם גראָבן, ווייזט מיר אָן גלאַזער, — האָט מען דעם 6־טן דעצעמבער 1941 אים אַריינגעפירט אין קבר צום דערשיסן. דאָ האָט ער געדאַרפט פריער אויסטאָן די קליידער. צוליב דעם, וואָס זיינע אונטערהויזן זענען געווען זייער צעריסענע, האָט מען אים דערלויבט זיי צו טראָגן. די בעסטע זאַכן זענען גלייך צעכאַפּט געוואָרן פון די אַרומיקע סאָלדאַטן. דער גראָבן איז דענסטמאָל געווען טיפער ווי איצטער: אָן ערד 6 מעטער. קענטיק, מען האָט שפּעטער דאָ פאַרשאָטן די מענטשן, וואָס זענען ניט דערלאָפן צום קבר. צו זעקס האָט מען זיי אַריינגעפירט אינעווייניק, און פון די קוסטעס, וואָס זענען אינמיטן גרוב, האָט ער דערזען אויסגעשטרעקטע אויטאָמאַטן. אַנטקעגן אים אויף אַ בערגל איז געשטאַנען שווייצענבערג מיט צוויי באַפּונעס. זיי האָבן געקוקט דורך בינאָקלען און אָבסערווירט אַלץ, וואָס דאָ קומט פאָר אין די גריבער. ווען גלאַזער האָט דערהערט דעם באַפעל „פייער", איז ער געפאַלן אויף דער ערד. עס האָבן אָפּגעהילכט 6 שאָסן. דריי מענטשן זענען געפאַלן אויף אים און האָבן באַשפּריצט זיין פּנים מיט זייער וואַרעם בלוט. ליגנדיק אונטער די מתים, האָט ער געזען, ווי מען דערשיסט אַנדערע, צו 6 מאַן אין אַ גרופּע. אַ יונג מיידל, וואָס איז נאָך געבליבן לעבן פון דער ערשטער קויל, האָט זיך געבעטן ביי די מערדער:

— איר האָט דערמאָרדעט מיין מוטער, דערמאָרדעט אויך מיך!

ווען די שיסעריי האט זיך אפגעשטעלט, איז גלאזער אנטלאפן. אז ער וועט זיין אין פאנאר נאכאמאל און ווידער אנטלויפן, האט ער זיך ניט געקענט פארשטעלן.

מיר זענען אראפ אין גראבן. צעריסענע געלט, פאפירלעך, דאקומענטן פון געטא וואלגערן זיך האלב צעפוילטע אין זאמד. אט איז א קינדערש העמדעלע מיט א רויטער מאנאגראם ביים דעקאלט. פון די דורכגעפעטסטע זייטן פאפיר איז קאנטיק, אז די קרבנות האבן דא מיטגעבראכט עסנווארג — ברויט מיט פעטס. אט וואלגערט זיך שמינקע צו די ליפן, א צעדרייטער שוד, צעריסענע פאטאגראפיעס, שטיקלעך פון שוין פארפוילטע טליתים, און אט איז א פאר תפילין, וואס א פרומער ייד האט מיט זיך גענומען אין זיין לעצטן וועג.

גאל פילט זיך דא ווי א „היימישער". ער שפרינגט אריין אין קבר, און שוין צוגעווינט אנצונעמען די מתים מיט די הענט, ציט ער ארויס עטלעכע פון דעם לייכט־פארשאטענעם זאמד און פרווט דערקענען די קרבנות.

דאס שטאמען זיי אלע פון די לאגערן „קיילים„ און ה. ק. פ. די גופים זענען נאך פריש. מען קען זיי דערקענען.

מיטאמאל טוט גאל א געשריי: „אט איז ד"ר פייגוס!"

און ווירקלעך. מיר דערקענען דעם באקאנטן ווילנער דאקטער. מען האט אים אומגעבראכט מיט עטלעכע טעג פריער איידער די רויטע ארמיי איז אריין אין שטאט.

אט איז אויך א צייגעניש, אז מען האט געענדיקט א שול אין געטא, אויפן נאמען פון לייזער רודניצקי, מיטן פאלגנדיקן טעקסט:

ווילנער געטא
קולטור־אפטיילונג
קינדער־פארזארגונג
נום. 9

דערמיט ווערט באשטעטיקט, אז רודניצקי לייזער האט געענדיקט די פאלקס־שול אין געטא.

געטא-פארשטייער:
לייטער פון דער קולטור-אפטיילונג
(דער אונטערשריפט ניט דייטלעך.)
אינספעקטאר פון די שולן — — — י. ברווידא.
פארוואלטער פון דער שול — — (ניט דייטלעך)

ווילנער געטא 1943.

ביי א האלבן שוין צעפאלענעם גוף, וואס לויט די גרעע האר איז עס א ייד פון א יאר 55 — 60, האט גאל ארויסגעצויגן א יידיש ליד, געשריבן מיט א בלייער אויף אן אויפגעקלעפטן, האלב־צעריסענעם בלעטל. דעם דערמאהדעטן

איז נים צו דערקענען. דאָס פּנים שוואַרץ. לעבער אַנשטאָט אויגן. אין ליד ווענדעט ער זיך צו זיין טעכטערל שרה'לע, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן נאָך פאַרן מאַטן. אָט איז דאָס ליד:

ווען אַ גיפטיקע שלאַנג וואָלט איינגעביסן אין מיין האַרצן,
וואָלט זי דערשטיקט געוואָרן פון דעם גיפט
וואָס איז נאָך גיפטיקער פאַר איר אַליין.

דו ביסט אַוועק מיין היים-געליבטע קינד
מיין אויסגעחלומט פלאַטערל, מיין שעפעלע,
דו ביסט אַוועק און קומסט ניט מער צוריק
אַוועק אויף אייביק שרה'לע פון מאַמע-טאַטע.

נשמה און האַרץ געוואויקט אין בלוט.
נשמה וועבט אויס, און האַרץ?
און האַרץ ווערט צעשפּרונגען
פון ווייטאָג און פּיין, צוליב דיין ניט זיין.

פאַרוואָס אַלמעכטיקער האָסטו אַזוי שטאַרק
באַעולה'ט אַ מאַמע-טאַטע?
האָסט צוגערויבט דאָס גליק, וואָס רופט זיך קינד,
האָסט געמאַכט פון מענטשן צווייַ אַ שמאַטע
פאַרוואָס, פאַר ווען, פאַר וועמענס זינד?

איך וואָלט וועלן בלינד ווערן
ניט זען דעם אַנקומענדיקן זומער מיט זיין פראַכט.
זונען-שטראַלן, ביימער בליען
קיין בעז, פּיוואָניעס און רויזן,
וואָס פלעגט דערקוויקן די נשמה פון מיין טייער קינד.
ווען כ'וואָלט געשוועג בכח, וואָלט איך מיט אַ שווערד אַ בלויזן
דאָס אַלץ פאַרשניטן צוזאַמען מיט מיין לעבן
ווייל כ'האָב שוין ניט נאָך וואָס צו שטרעבן.

איך וואָלט וועלן טויב ווערן
ניט הערן קיין געזאַנגען פון סאָוועטישע לידער.
דאָס צוויטשערן פון פויגעלעך אויף ביימער,
ווייל דאָס צעפרעסט מיינע אַלע גלידער
און ס'ווערט דער ווייטאָג אין האַרצן אַזוי שאַרף, און ווידער
פאַלן טרערן און בויערן דעם בעבער דורך
און קיינמאָל וועט ער פול ניט ווערן.

איך וואָלט וועלן שטאַרבן, פאַרייניקט ווערן מיטן קינד'ס נשמה
און דאָס וואָלט געווען מיין איינציקע נחמה,
און נאָך מיין טויט ווען איך וואָלט געקענט
צום האַרצן צודריקן מיין קינד,
וואָלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פון אַלע טויטע
וואָס זענען ווען נים אין געשטאָרבן אויף דער וועלט.

●

די מתים־ברענער האָבן מיך אַרומגעפירט איבער די פּאָנאַרער פעלדער. זיי האָבן מיר באַוויזן די נייע גריבער, פונוואַנען מען האָט אויסגעגראָבן צוריק די טויטע. וויפל עס איז, נאָך פאַראַן קברים איז שווער צו דערגיין. נים וויים פון באַן־רעלסן, אַז ערד אַ קילאָמעטער פון גראָדנער שאָסיי, פירט אַריין אין אַ קבר אַן אָפּגעהאַקט בריקל, אויף אַט דעם בריקל, דערציילן מיר די באַגלייטער, האָט מען דאָס געדאַרפט לויפן און אַריינפאַלן אין קבר. ווען די מענטשן פלעגן לויפן אויפן בריקל, פלעגט אין זיי שיסן די אַרומיקע וואַך. יעדער קבר האָט געהאַט זיין איינגאַנג.

— ווו איז דער מענטשן־אַש ? פרעג איך דאָגימען

דאָגים, דער אויפבויער פון פּאָנאַרער טונעל, פירט מיך אַריין אין אַ גראָבן, און מיט אַ שטעקל נעמט ער אויבשאַרן די ערד. אונטערן אויבערשטן שיכט געלן זאַמד איז נאָך צו מערקן אַ גראָע מאַסע. זי איז קלעפּיק גראָ. איך נעם אַ ביסל אַש אין האַנט, און דריק עס צום האַרצן.

אַלע געביידעס, מכשירים, דראָט־פאַרצוימונגען אַרום די קברים האָבן די דייטשן צעשטערט. פון דעם בונקער, ווו עס האָבן געוווינט די אַכציק מתים־ברענער, איז געבליבן בלויז די גרויסע קיילעכדיקע גרוב, אויסגעפלאַסטערט מיט געהאַקטע שטיינער. דאָגים דערמאָנט זיך נאָכאַמאָל, ווי אַזוי ער האָט אָרגאַניזירט דאָס אַנטלויפן. אַט שטייען מיר ביי דעם אויסטערלישן טונעל, וואָס די מתים־ברענער האָבן אויסגעגראָבן מיט לעפלען.

בלויז אין אַ צושטאַנד פון אַ געוואַלדיקער שפּאַנונג, פון אַן אומגלייבלעך משונה'דיקן ווילן צום לעבן, איז מעגלעך געווען אין אַזעלכע באַדינגונגען צו דורכבויערן די ערד.

●

ביים צוריקגיין, טוט מיר גאָל אַ פרעג :

— די געשיכטע מיט דער טראַגעדיקער פרוי האָב איך אייך דערציילט?

ווען מען האָט געבראַכט די פיר הונדערט ייִדן פון וויוואַרי, מענער, פרויען און קינדער, איז צווישן די געבראַכטע געווען אַ טראַגעדיקע פרוי, וואָס אַט אַט האָט זי געדאַרפט געבוירן. די פרוי צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע האָט מען

דערשאסן. ווען זייערע גופים זענען נאך געווען ווארעם, האט מען זיי געטראגן צום שייטערהויפן פארברענען. אלע זענען זיי געווען נאקעט. אויף דער ברוסט פון דער טראגנדיקער פרוי האט געריזלט א שנירעלע בלוט. אירע אויגן זענען געווען אפן. עס האט אויסגעזען, ווי זי לעבט. ווען די פרוי איז געווארן ארומגעכאפט מיט די פייערדיקע צינגער, איז פון דער מוטער-טראכט ארויסגעשווומען דאס קינד. א ווייסער פלאם האט אים ארומגענומען און האט זיך פארייניקט מיט די פייערדיקע צינגער.

דער ארויסגעווארפענער בריוו

דעם 20-טן יולי 1944 איז געקומען צו מיר אין דער באפרייטער ווילנע אן עלטערע פוילישע פרוי און איבערגעגעבן א בריוו, וואס מיט א חודש צוריק האט זי געפונען אויפן גראזיגער שאסיי — דער וועג, וואס פירט קיין פאנאר. דער בריוו — צוויי ראזע צעטעלעך, פארשריבן מיט א בלייער אויף פויליש. ער איז אדרעסירט: „איבערגעבן אין יידישע הענט". די פרוי האט דעם בריוו אויסגעהיט, באהאלטן אים, ווי זי האט דערציילט, אין א פלאש, און איצט פילט זי אויס די בקשה פון די צום טויט-באמשפטע און גיט אים איבער אין יידישע הענט.

מיר האבן געלייענט, א גרופע חברים, דעם בריוו, געלייענט און געשוידערט. נאכדעם ווי מיר זענען אליין אפגעווען צוויי יאר אין געטא, וואלט אונז אייגנטלעך שוין גארניט געדארפט וואונדערן, אבער, ווייזט אויס, אז מיר האבן ווינציק וואס געוווסט, ווי אזוי די געשטאפא האט געפייניקט פארן טויט אונזערע ברידער. אט איז דער בריוו — (אין א קלייגער קירצונג), דער אריגינאל געפינט זיך אין ווילנער יידישן מוזיי.

זאל דער בלוטיקער דאקומענט רעדן פאר זיך:

א בקשה צו מיינע ברידער און שוועסטער יידן

טייערע ברידער און שוועסטער. מיר ווענדן זיך צו אייך מיט א גרויסער בקשה. ערשטנס, זייט אונז מוחל אלץ, וואס מיר האבן אייך געטאן שלעכטס. מיר ווייסן ניט, פארוואס עס איז געפאלן אויף אונז אזא שטראף, אז מען נעמט צו אונזער לעבן. אז מען נעמט צו אונזער לעבן איז נאך גארניט. אונזערע קינדער האט מען אויף א בעסטיאלישן אופן געמאטערט. אכט-יעריקע מיידלעך פלעגט מען צווינגען צו געשלעכטלעכע באציונגען. די מאמע האט געמוזט זיין דערביי און אכטונג געבן, דאס קינד זאל ניט שרייען. שפעטער פלעגט מען די מאמעס אויסטאן נאקעט, שמעלן ביים וואנט, צובינדן די הענט איז דער הויך און צופן די האר פון קערפער. דעם אויסגעשטעקטן צונג האבן זיי געשטאכן

מיט שפילקעס. זיך דערליידיקט אויף אים. געשמירט די אויגן מיט קאל. די מע־נער פלעגט מען הייסן ארויסנעמען די געשלעכטס-ארגאנען, מען פלעגט אריינ־שטעכן אין זיי אנגעגליטע דראטן, וועלכע מען האט געהאלטן אזוי לאנג, ביז זיי פלעגן ניט ווערן שווארץ.

— גענוג, פלעגן זיי זאגן, אייך צו לעבן. מיר וועלן אויסהרגנען אלעמען. עס איז ניט קיין קונץ צו דערהרגענען. מיר וועלן אייך אויסמאטערן. עס וועט זיך אייך אפוועלן צום לעבן און ווארטן אויף סטאלינען. זיי פלעגן אונז אפ־שניידן די פינגער פון די הענט און פיס. די וואונדן האבן מיר ניט געטארט פארבינדן, אזוי אז בלוט פלעגט גיסן אן אויפהער. זיי האבן אונז אזוי גע־מאטערט פיר טעג, און שפעטער — אויף פאנאר.

מיר זענען געווען 45 מאן אין איין באהעלטעניש. דורכן קאנאל האבן מיר געהאט א קאנטאקט מיט א צווייטער גרופע — 67 פערזאן — דערוואקסע־נע און קינדער. מיר זענען געווען פארבונדן מיט א פוילישער פרוי מאריסיע — אן אלמנה מיט דריי קינדער. זי פלעגט נעמען ביי אונז זאכן און צושטעלן אונז עסנווארג.

נאך צוויי טעג האבן אונז די דייטשן אנטדעקט, געמאטערט אונז אזוי ווי עס איז באשריבן און אוועקגעפירט אונז אויף פאנאר.

דעם בריוו ווארף איך ארויס אויפן וועג קיין פאנאר, כדי גוטע מענטשן זאלן נאכן צוריקקערן די רעכט אים אפגעבן יידן. ווען זיי וועלן פאר אונז, 112 מאן, דערהרגענען כאטש איינעם, זאלן זיי מאן א מצוה פאר אונזער פאלק. מיט טרערן אין די אויגן בעטן מיר: נקמה! נקמה! איך שרייב דערפאר אויף פויליש, ווייל אויב עמעצער וועט געפינען א יידישן בריוו, וועט ער עס פאר־ברענען, און א פוילישן וועט א גוטער ערלעכער מענטש איבערלייענען און אפגעבן געבליבענע יידן.

מיר געזעגענען זיך מיט אייך, מיר געזעגענען זיך מיט דער וועלט, רופנדיק צו נקמה!

עס שרייבן גורוויטש און אס.

דעם 26-טן יוני, 1944.

●

איך בין ווידער אין מיין היימשטאט.

מיט רידלען און זעק שפאנען מיר צו די מאלינעס. עס גייט מיט אבע קאוונער, קאמאנדיר פון דער פארטיזאנישער יידישער מחנה „נקמה-נעמער", וואס זיינע קעמפער האבן פון די ערשטע זיך אריינגעריסן אין שטאט און אויפ־גענומען א שלאכט מיט די פארבאריקאדירטע דייטשן. עס גייט מיט דער שריי־בער — פארטיזאנער ש. קאטשערגינסקי, וואס מיט געווער אין האנט האבן מיר צוזאמען זיך ארויסגעריסן פון דער געטא און אוועק אין וואלד זיך שלאגן

פּאָנאַר-דאָקטוירים פירן דורך אַ סעקציע איבער די דערמאָרדעטע.

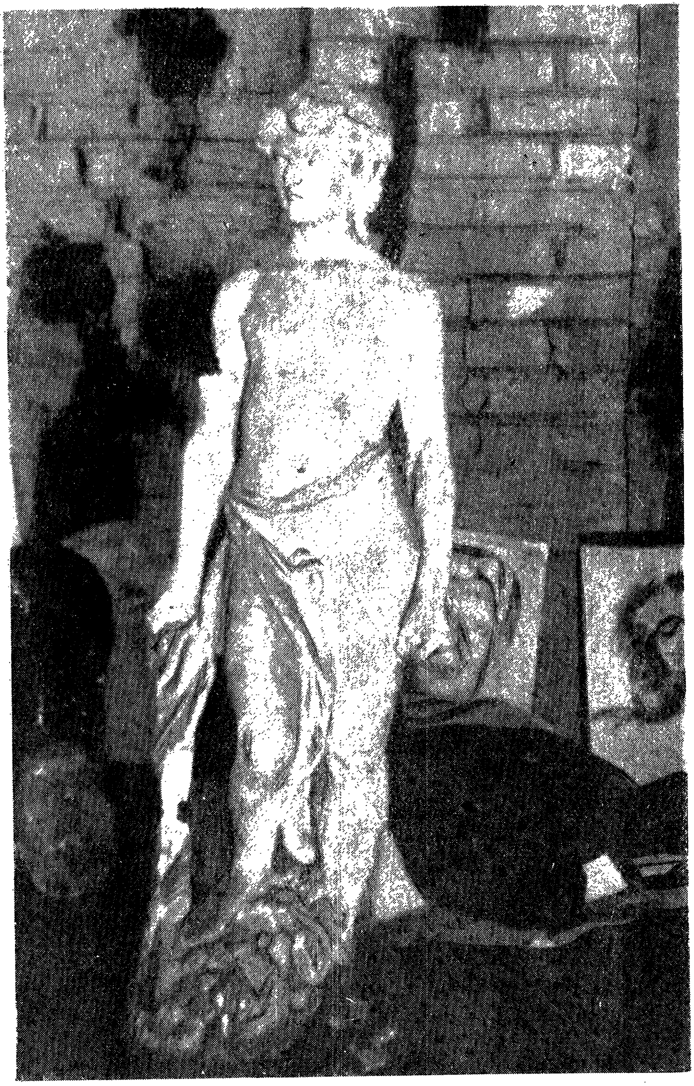

די אויסגעגראָבענע דוד-סקולפּטור פון אַנטאָקאָלסקי.

קעגן שונא, עס גייט מיט וויטקע קעמפּנער, די העלדן פון דער ערשטער די־ווערסיע, וואָס האָט אין מאַי 1942 זיך אַרויסגעשלייכט מיט אַ באָמבע פון ווילנער געטאָ און אַראָפּגעלאָזן אַ דייטשישן עשעלאָן לעבן ניי־ווילייקע, עס גייט מיט די דרייסטע פּאַרטיזאַנקע זעלדע טרעגער, וואָס אַכצן מאָל האָט זי זיך אומגעקערט פון וואַלד אין די לאַגערן, כדי צו ראַטעווען מענטשן.

דאָ, ווו מיר גייען איצט האָבן נאָך פּאַראַיאָרן אין די זעלבע געסלעך גע־לעבט אונזערע ברידער. אויף יעדער שפּאַן ערד, אויף דעם מאָנדסטן ברוק־שטיין, איז דאָ אויסגעקריצט אונזער גורל. אָט איז דייטשישע 19, פונוואַנען עס איז אַוועק צום טויט דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איציק וויטנבערג. אָט איז סטראַשון־גאַס 12, אונזער פאַרלעצטע באַרי־קאַדע, וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעריסן מיט דינאַמיט. אויך איצט ליגן נאָך אונטער די חורבות הונדערט פאַרשאָטענע.

מיר שטעלן זיך אָפּ. שווייגן. איצט רעדן די ציגל איבער די הונדערט פאַרשאָטענע.

פון אַנטקעגן הער איך אַ גוט־מאָרגן עס איז דער לערער אייזען. ער האָט זיך אָקאַרשט אומגעקערט פון אַ קלויסטער, ווו אַ גלח האָט אים באַהאַלטן.

ער גיט מיך אַ פרעג: — „חבר סוצקעווער, וואָס איז מיט אַ יידישער שול? איר האָט דערפון געטראַכט?"—

די קולטור־אוצרות זענען פאַרגראָבן געווען אין אַ צען ערטער. שווער נאָך געוויסע פעסטצושטעלן, וואָס איז געבליבן. אויף דייטשישע 29 איז די באַהעלטע־ניש פאַרשאָטן מיט אַ מויער. אויף וויוואָלסקע 18 איז אַלץ פאַרברענט. אַ סברה, מירן דאָרטן גאָרניט געפינען. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַ־נען הינטערן שטאָט, האָבן די דייטשן אויסגעפונען די באַהעלטעניש אויף סטראַשון־גאַס 6 און געמאַכט אויפן הויף אַ שייטער פון די כתב־יד'ן. דאָס איינציקע, וואָס איז פון שייטער געבליבן, איז אַ בריוו פון אַבֿרהם רייזין. דער בריוו איז רונד אַרום פאַרברענט. בלויז דער אונטערשריפט פון פּאָעט און אַ צען שורות איז קענטיק.

גאַנץ, ניט גערירט איז געבליבן די מאַלינע אויף סטראַשון־גאַס 1. אָט דאָס איז מיין שטוב אין געטאָ. דריי פּערטל געראַטעוועט איז אויך די מאַלינע אויף סטראַשון־גאַס 8. דאָרט זענען באַהאַלטן געוואָרן ביי אַ צוויי טויזנט ספרים פון דער סטראַשון־ביבליאָטעק. צווישן זיי אוניקאַטן און אַ סך יקר־המציאות'ן און אָט זענען מיר אויף שאָולער 6, אין איינער פון די וויכטיקס־טע מאַלינעס.

די מאַלינע איז צוויי גאָרן אונטער דער ערד און זי איז פאַרייניקט מיט די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. גרשון אַבראַמאָוויטש, דער אויסבויער פון דער מאַלינע, גייט איצט מיט אונז און איינעם זוכן מיר.

— אָט זענען די אַלטע פּלאַקאַטן פון גאָלדפאַדענס ערשטע פאָרשטעלונ־גען. אָט זענען די קליינע צעטלעך פון ד"ר אַלפרעד לאַנדויס ווערטער־בוך. אָט איז דאָס קעסטעלע מיט שלום־עליכם'ס בריוו. דערביי ליגן די כתב־יד'ן

פון ביאַליק און גאָרקי, מענדעלע און יהואש. אַט איז דער כתב־יד פון בערגעלסאָנס „דער מויבער", ער איז צוגעקלעבט צום פּנקס פון גאַנס קלויז.

אין ווינקל לינקס גראָבן מיר אויס די סקולפּטורן. זיי האָבן מערסטנס געהערט צו דעם אַנסקי־מוזיי. דעם לייבן־קאָפּ פון טאָלסטאָי דערקענען מיר אין דער טונקל. ס'איז די אַרבעט פון איליאַ גינצבורג.

ביים אויפגראָבן די סקולפּטור „דוד" פון אַנטאָקאָלסקי איז געשטאַנען אַזוינס: ווען מיר האָבן אָפּגעגראָבן אַ שיכט ערד, האָט זיך באַוויזן אַ האַנט. איך האָב זי אָנגענומען און מיר איז דורך אַ שוידער. ס'איז ניט קיין גיפּסענע. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער זעלבער מאָלינע האָבן נאָך די ליקווידאַציע פון געטאָ זיך באַהאַלטן יידן. איינער איז פון זיי געשטאָרבן און מען האָט אים מקבר געווען לעבן אַנטאָקאָלסקיס סקולפּטור.

איך שפּאַן איבער ווילנע. איך קום צו דער גרינער בריק. די בריק איז אויפגעריסן און זי ליגט אין וואַסער. לעבן איר איז איצט פאַראַן אַ צווייטע, פּראָוויזאָריש אויפגעשטעלט פון ברעטלעך. גייענדיק אויף דער שמאָלער קלאַמקע זע איך ווי איינגעקוועטשט אין די אייזערנע פּרענטעס פון דער אין וואַסער ליגנדיקער בריק, ליגט אַ דייטשישער פעלדפעבעל, איינער פון די שווייננבערגס, מיט אַ גלאַנציקן האַקן־קרייץ אויף דער ברוסט און די כוואַליעס שווענקען אים, פליצן איבערן קאָפּ. און אַנטקעגן דעם פעלדפעבל, ביי דעם ברעג ווילייע, שטייט אַ באַוואָפנטער יידישער פּאַרטיזאַנער.

גערשריבן אין מאָסקווע, זומער 1944.